

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია

GEORGIAN ACADEMY OF SCIENCES

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИИ

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიისა და
ეთნოლოგიის ინსტიტუტი

THE JAVAKHISHVILI INSTITUTE OF HISTORY AND
ETNOLOGY

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ И ЭТНОЛОГИИ ИМ. И. А.
ДЖАВАХИШВИЛИ

თბილისი
2001

წინამდებარე სამეცნიერო კრებულში თავმოყრილია ავტორის მიერ 1961-2001 წლებში გამოქვეყნებული ნაშრომებისა და მეცნიერთა სხვადასხვა ფორუმებზე წაკითხული მოხსენებების ერთი ნაწილი. როგორც კრებულის დასათაურებიდანაც ჩანს, იგი ეძღვნება ძველ აღმოსავლურ და ქართველოლოგიურ ძიებებს.

წარმოდგენილ ნარკვევებში შესწავლილია ძველი წინა აზიისა და სამხრეთ კავკასიის ისტორიული-გეოგრაფიის, ეთნოლინგვისტური, ონომასტიკური, ეთნოკულტურული, პოლიტიკური და სოციალური ისტორიის პრობლემატიკა.

კრებული განკუთვნილია ძველი აღმოსავლეთისა და საქართველოს ისტორიის სპეციალისტებისა და ისტორიით დაინტერესებული მკითხველი საზოგადოებისათვის.

რედაქტორები: აკად. გრიგოლ გიორგაძე

აკად. დავით მუსხელიშვილი

რეცენზენტები: ი.მ.დ. მერი ინაძე

ი.მ.დ. მანანა ხიდაშელი

კრებული გამოსაცემად მომზადდა ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის გამომცემლობაში „მემატიანე“

გამომცემლობის მთავარი

რედაქტორი: თამაზ ჭყონია

კომპიუტერული

უზრუნველყოფა: ანა რუაძე, მარინა ბუტიკაშვილი

ნანა ხაზარაძე

**ქველადმოსავლური და
ქართველოლოგიური ძიებანი**

თბილისი
2001

NANA KHAZARADZE
НАНА ХАЗАРАДЗЕ

ORIENTAL AND KARTVELOLOGICAL
RESEARCHES

ДРЕВНЕВОСТОЧНЫЕ И
КРТВЕЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИЗЫСКАНИЯ

~

Tbilisi
2001

Тбилиси
2001

ჟაქ ღვნი ჩემი შვილიშვილის

ვაჟო ფიფიას

ნათელ ხსოვნას

ავტორი

წინათქმა

მიმდინარე 2001 წელს 70 წელი შემისრულდა. ამ ზაფხულს სურვილი დამებადა, გადამეხედა ცხოვრების განვლილი არც თუ ისე მოკლე გზისათვის, კვლავ განმეცადა ბედნიერების ის წუთები, იდუმალებით მოსილ ისტორიის სამყაროში ყოველ შეღწევას თან რომ ახლავს. კრიტიკული თვალთ გადავიკითხე ამ ბოლო 40 წლის მანძილზე ჩემს მიერ დანერგილი სამეცნიერო წერილები, მეცნიერთა სხვადასხვა ფორუმებზე წაკითხული მოხსენებები, რეცენზიები, სხვა მასალები. ზოგი მომეწონა, ზოგიც – ნაკლებად. ნაშრომების კითხვისას ისეთი გრძნობა დამეუფლა, რომ XX ს-ის 60-იან – 80-იან წლებში გამოქვეყნებულმა ნარკვევებმა თითქოს წამართვეს ნაფიქრალი, გაითავისეს და ახლა ისინი ჩემგან სრულიად დამოუკიდებლად არსებობენ. გადავწყვიტე, დამებრუნებინა ის, რასაც ჟამთა სვლამ დამაშორა. სწორედ ამან განაპირობა წინამდებარე კრებულის შექმნა, სადაც ახალთან ერთად ძველი პუბლიკაციებიცაა თავმოყრილი.

რამდენად წარმატებულია ჩემი მცდელობა, კვლავ დრო განსჯის.

ნანა ხაზარაძე

თბილისი, 2001 წლის ივლისი

ძველადმოსავლური ძიებანი

ORIENTAL RESEARCHES

ДРЕВНОВОСТОЧНЫЕ ИЗЫСКАНИЯ

ზოგიერთი საკითხი ფრიგიის უძველესი ისტორიიდან

სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში (პ. კრეჩმერი, ედ. მეიერი, კ. ბელოხი, ვ. რამსეი, ა. კიორტე, ა. გოეცე, ჯ. ფრიდრიხი, ჯ. ბონფატე, ჯ. ტომსონი და სხვ.) ფრიგიელები ინდოევროპულ, სახელდობრ, თრაკიულ ტომებად არიან მიჩნეული.

ახალი გამოკვლევების შედეგად (ჯ. ფრიდრიხი, დ. დეჩევი, ი. დიაკონოვი, ვ. გიორგიევი) დადგენილია ფრგიული ენის ადგილი ინდოევროპული ენების სისტემაში და მისი თავისებურებანი.

ანტიკური ისტორიული ტრადიციით (ჰეროდოტე, სტრაბონი), მცირე აზიაში გადმოსახლებამდე ფრიგიელებს ეწოდებოდათ „ბრიგები“. ბულგარელი მეცნიერი ვ. გიორგიევი (იხ. *Тракийският език, София, 1957*, გვ. 77) Βρίγες, Φρύγες სახელთა მონაცვლეობას ბერძნული ენის ფონეტიკის კანონების საფუძველზე ხსნის. მას მოაქვს ფრიგიელთა სახელწოდების სხვადასხვა ვარიანტი, რომელთაგან Βρύγες Βρῦγος, Βρίγες–ს ფრიგიულ, მიზიურ და მაკედონურ ფორმებად მიიჩნევს, ხოლო Βρύκας, Βρῦκαι, Βρυκῆϊς–ს პელასგურ და თრაკიულ ვარიანტებად. ვ. გიორგიევის აზრით, ფრიგიელთა სახელის უძველესი ფორმა *brughes იყო (*brugh – ტიპიური ინდოევროპული ძირისაგან). აქედან, ბერძნული ენისათვის დამახასიათებელი კანონის – ფშვინიერის დისიმილაციის შედეგად მიღებულია Φρύγ, მრ. რ. Φρύγες.

მაგრამ ბერძნული ენის ფონეტიკა არ იძლევა საფუძველს ასეთი დასკვნისათვის. თუ დავუშვებთ, რომ ფრიგიელთა სახელწოდების პირვანდელი ვარიანტი მართლაც *brughes იყო, მაშინ ფშვინიერის დისიმილაციის კანონის თანახმად, მიიღებდით არა Φρύგες არამედ *Πρύγες.

ამგავარად, *ბრყყ* *ფრყყ* სახელთა მონაცვლეობას სხვა ახსნა უნდა მოეძებნოს. საფიქრებელია, რომ სახელწოდება *ფრყყ* ბალკანურივე წარმოშობისა იყოს და თრაკიის რომელიმე ჩვენთვის უცნობ დიალექტზე *ბრყყ*-ს შეესატყვისებოდეს. გამორიცხული არ არის ვარაუდიც, რომ ბერძნებს ეს სახელი (*ბრყყ*) მცირე აზიის რომელიმე ტომის ენიდან შეეთვისებინათ, სადაც იგი წარმოითქმებოდა, როგორც *ფრყყ*. მაგრამ რადგანაც ბრიგების ახალი სახელწოდება განსხვავდებოდა ძველისაგან, ხოლო ეს უკანასკნელი კვლავ ცოცხლობდა მაკედონურ სინამდვილეში (Herod., VI, 45; VII, 85; Strabo, VII, ფრ. 25), ამიტომ ბერძენი ავტორები იმ დასკვნამდე მივიდნენ, რომ ბრიგებმა ახალ სამშობლოში თითქოს სახელიც გამოიცვალეს (Herod., VII, 73).

მცირე აზიაში ფრიგიელთა გადმოსახლების დათარიღებისათვის უძველეს ცნობებს ჰომეროსის „ილიადაში“ ვპოულობთ. პოემის ავტორი ტროელთა მოკავშირეების რიცხვში ფრიგიელებსაც იხსენიებს. „ხომალდთა კატალოგში“ ისინი მისიელებსა და მეონებს (ლიდიელებს) (იხ. Herod., VII, 74; Strabo, X, 45; Ptolem., V, 2) შორის არიან მოთავსებული, ხოლო მათ ადგილსაცხოვრისად შორეული ასკანიის (თანამედროვე იზჩინის ტბის რაიონი) მიდამოები იგულისხმება (Iliad., II, 862-863). ნიშანდობლივია ის არამცირე მნიშვნელობის ფაქტიც, რომ „ილიადას“ ავტორი ფრიგიელებს ორგზის მდ. სანგარიოსის (თანამედროვე მდ. საკარია) სანაპიროებთან კავშირში მოიხსენიებს. ასე, მაგალითად, ტროას გამგებელი პრიამოსი ნახევრად ლეგენდარულ ამორძალებთან საბრძოლველად შეკრებილ ფრიგიელთა ცხენოსან ლაშქარს სწორედ მდ. სანგაროსის ქვემო დინების რაიონში ხვდება (Iliad., III 184-190), ხოლო მეორე მითითების თანახმად, პრიამოსის მეუღლის ჰეკაბას მამა დიმასი ფრიგიაში ამავე მდინარესთან ცხოვრობს (Iliad; XXI, 717-719; მდრ. Eur., Hec., 3; Verg., Aen., VII, 320; X, 705).

ჰომეროსის პოემაში დაცული მასალა საგულისხმო დასკვნების შესაძლებლობას იძლევა უკანასკნელი დროის აღმოჩენების (B-დამწერლობის ამოკითხვა, ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები მიკენში, პილოსში და კრეტაზე) შუქზე შესაძლებელი ხდება „ილიადაში“ ასახული სამყაროს დაკავშირება ძველ მიკენურთან (ვ. ოლბრაიტი, რ. დიუსო, ს. ლურიე, მ. ვენტრისი, ჯ. ჩედვიკი, ჯ. ტომსონი და სხვ.) მაგრამ ჯერ კიდევ ადრეა კატეგორიულად ვამტკიცოთ, რომ „ილიადაში“ ასახული ფრიგიის სურათი ძვ. წ. XIII-XII საუკუნეების ისტორიული ვითარების გადმოცემას წარმოადგენს. მით უფრო, რომ უახლოეს სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებული აზრის თანახმად, „ილიადის“ ავტორს ძვ. წ. X-IX საუკუნეებში უნდა ეცხოვრა, ხოლო პოემის ლიტერატურული გაფორმება ძვ. წ. VI საუკუნემდე გრძელდებოდა. ზემოაღნიშნულს უნდა დავუმატოთ ის ფაქტიც, რომ დასავლეთ და ცენტრალურ მცირე აზიაში ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა დღემდე ვერ გამოავლინა ძვ. წ. XIII-IX საუკუნეებით დათარიღებული ფრიგიული კულტურული ფენები (ე. აკურგალი). „ილიადის“ მონაცემების მიხედვით კი, ფრიგია ის ქვეყანაა, რომელშიც შესანიშნავი ვენახები და მდიდარი ქალაქებია (Iliad, III, 184; 400-401; XVIII 290-293). მცირე აზიაში ჩვენთვის საინტერესო ეთნოსის მოსვლის თარიღის დადგენას ყურადსაღებია ქსანთოს ლიდიელის მითითებაც, რომლის თანახმადაც, ფრიგიელები თავის გვიანდელ სამშობლოში ტროას ომის (ძვ. წ. XIII-XII საუკუნეთა მიჯნა) შემდეგ მოვიდნენ (Strabo, XIV, 5, 39).

გორდიონის ყორღანული სამარხები

ფრიგიის უძველესი დედაქალაქის – გორდიონის (თანამედროვე იასი-ჰუიუქი) ყორღანების არქეოლოგიური შესწავლა XX საუკუნის დამდეგს დაიწყო. 1900 წ. გერმანიის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ა. კიორტეს მეთაურობით გათხარა და შეისწავლა 5 ყორღანული სამარხი¹.

1950 წ. პენსილვანიის უნივერსიტეტის მუზეუმის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ პროფ. რ. იანგის ხელმძღვანელობით განაახლა გორდიონის არქეოლოგიური კვლევა-ძიება².

1950-1960 წლების განმავლობაში ჩატარდა 8 არქეოლოგიური კამპანია, რომლის დროს 25 ყორღანული სამარხი გაითხარა³.

ქრონოლოგიურად გორდიონის ყორღანები ძვ. წ. VIII-IV საუკუნეებში ექცევა. აქედან გამომდინარე, სავსებით ბუნებრივია, რომ დღემდე შესწავლილ სამარხებში დამარხვის რამდენიმე წესია დადასტურებული. ძვ. წ. VIII-VII საუკუნეებით დათარიღებული ყორღანებისათვის დამახასიათებელია ინჰუმაცია ხის კამერაში⁴. ძვ. წ. VI საუკუნეში გავრცელებულია მიცვალებულის კრემაცია⁵, ხოლო ძვ. წ. V-IV საუკუნეებში კვლავ იჩენს თავს ინჰუმაცია, მხოლოდ არა ხის კამერაში, არამედ ქვაყუთში⁶.

ძვ. წ. VIII-VII საუკუნეების ყორღანული სამარხები თავის მხრივ ორ ჯგუფად შეიძლება დაიყოს: „წინაკიმერიულ“ (ძვ. წ. VIII საუკუნის ბოლო მეოთხედიდან ძვ. წ. VII საუკუნის 80-იან წლებამდე) და ფრიგიაში კიმირიელების შემოსევის შემდგომი ხანის (დაახლ. ძვ. წ. 676 წლიდან ვიდრე VII საუკუნის ბოლომდე) ყორღანებად. „წინაკიმერიული“ ყორღანების კონსტრუქცია ასეთია: თხრიდნენ ორმოს. შემდეგ კარგად გათლილი და დამუშავებული ხის ძელებით აშენებდნენ კამერას, რომელსაც იმავე მასალით გადახურავდნენ (ძვ. წ. VIII საუკუნის ყორღანებში გადახურვა ორფერდაა). ხის კამერასა და ორმოს შორის

დარჩენილ სიცარიელეს ქვითა და ხრეშით ავსებდნენ. ზევიდან კამერას თანმიმდევრობით აყრიდნენ თიხასა და ქვებს, რის შემდეგ დიდი ზომის მიწა-ყრილს უკეთებდნენ⁷. როგორც ნესი, კამერა ყორღანის ცენტრიდან დაშორებულია. სამარხის ორიენტაცია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ არის მიმართული. ჩვეულებრივ, ძვ. წ. VIII საუკუნის ყორღანებში (P, MM, W ყორღანები) მიცვალებული ხის სარეცელზე (MM და P ყორღანები)⁸, ან იატაკზე წევს (W ყორღანი)⁹. ქსოვილგადაფარებული სარეცელი კამერის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში, ჩრდილო კედელთან დგას. მიცვალებული წევს ზურგზე, ხელები სხეულის გასწვრივაა მოთავსებული, ფეხები – გაჭიმული, ხოლო თავი აღმოსავლეთისაკენ აქვს მიბრუნებული. მიცვალებულს ფერადი ქსოვილისაგან (შალი და ტილო) დამზადებული, ბრინჯაოს კილიტებით მორთული სამოსი აცვია, წელზე ტყავის ქამარი უკეთია, მაჯებთან, იდაყვებთან და მხრებთან ბრინჯაოს ფიბულები აქვს დამაგრებული.

ძვ. წ. VIII საუკუნის ყორღანული სამარხის დამახასიათებელ ინვენტარს წარმოადგენს ხის ავეჯი (სარეცელი, სამფეხა და ოთხფეხა მაგიდები, მცირე და დიდი ზომის სკამები, თეჯირები, სკივრები), ხიდან გამოჭრილი მინიატურები, ბრინჯაოს სხვადასხვა ფორმისა და ზომის ჭურჭელი, კერამიკული ნაწარმი, რკინის ნივთები.

მეორე ქვეპერიოდში (დაახლ. 676 წლიდან ძვ. წ. VII საუკუნის ბოლომდე) მიცვალებულს ისევ ხის კამერაში ასვენებენ (B, G, Ky, N ყორღანები)¹⁰. არის შემთხვევა, როდესაც ერთ კამერაში ორი მიცვალებული დაუკრძალავთ, რომელთაგან ერთი კუბოში დაუსვენებიათ, ხოლო მეორე – იატაკზე¹¹. სიახლე შეიმჩნევა მიცვალებულისათვის ჩატანებულ ინვენტარშიც. ზოგ ყორღანებში ჩნდება სპილოს ძვლის სამკაულები (მაგალითად, B ყორღანში აღმოჩენილია სპილოს ძვლისაგან ნაკეთები ქინძისთავი, რომელსაც ინკუსტრირებული ცხვრისთავის გამოსახულება ამშვენებს)¹². მაგრამ განსა-

კუთრებით საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ამ დროის სამარხებში პირველად ვხვდებით ცხოველთა მსხვერპლად შეწირვის ფაქტს: Ky ყორღანში, კამერის აღმოსავლეთ კედელსა და ორმოს შორის 2 ცხენის ჩონჩხი აღმოჩნდა¹³, ხოლო E-ში სხვადასხვა ცხოველის (ცხენების, ძროხებისა და სხვ.) ჩონჩხები წრისებურად იყო განლაგებული კამერის გარშემო¹⁴. როგორც ჩანს, მცირე აზიაში კიმირიელების შემოსევას უკვალოდ არ ჩაუვლია და ფრიგიულ დამარხვის წესზე გარკვეული გავლენა მოუხდენია¹⁵.

ძვ. წ. VIII-VII საუკუნეების ყორღანებში ოქროსა და ვერცხლის ნივთებს, ასევე ძვირფას ქვებსა და იარაღს, არ ვხვდებით. შესაძლებელია, ეს გარემოება ძვ. წ. VIII-VII საუკუნეებში აქ გავრცელებული დამარხვის წესთან იყოს დაკავშირებული¹⁶.

ძვ. წ. VI საუკუნით დათარიღებულ ყორღანებში დამარხვის ახალი წესია დამოწმებული¹⁷: მცირე ზომის ორმოში წვავენ მიცვალებულს და მის კუთვნილ ნივთებს (ოქროს, ვერცხლის, ბრინჯაოს და ელექტრუმის სამკაულებს, კერამიკას)¹⁸. კრემაციის შემდეგ ორმოში დამატებით დებენ სხვადასხვა ინვენტარს (ასე, A ყორღანში აღმოჩენილ იქნა, ერთი მხრით, ბრინჯაოს, მინის, ოქროსა და ვერცხლის დეფორმირებული ნივთები, ხოლო მეორე მხრით, ხელოვნების შესანიშნავი ნიმუშები: ოქროს გახსნილი ლომისთავებიანი სამაჯური, ვერცხლის სარკე, რომელსაც სპილოს ძვლის ინკუსტრირებული საკიდი აქვს, ამფორები, მინის ალაბასტრი, ალუბასტრის მინიატურული ფიგურა (ქალი ჩიტი მკერდთან) და სხვა. ამ ნივთებიდან ნაწილი იმპორტულია (ბერძნული, ეგვიპტური, ლიდიური და კვიპროსული ნაწარმი)¹⁹.

მიცვალებულის ინჰუმაცია კვლავ იქნა აღდგენილი ძვ. წ. V საუკუნეში. მაგრამ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ძვ. წ. VIII-VII საუკუნეებიდან განსხვავებით, ახლა წითლად შეღებილ კუბოში ზურგზე დასვენებულ მიცვალებულს ქვაყუთში ათავსებდნენ.

ქვაყუთს კარგად დამუშავებული ქვის ფილებიდან აგებდნენ. ზემოდან თიხას და ხის ძელებს აყრიდნენ, ხოლო შემდეგ მიწა-ყრილს უკეთებდნენ²⁰. ამ პერიოდის ერთ-ერთ ყორღანში (ე. წ. „გაძარცული ყორღანი“), რომელიც ქალს ეკუთვნოდა, არქეოლოგებმა აღმოაჩინეს: ნელსაცხებლებისა და სუნამოსათვის განკუთვნილი მინის მინიატურული ჭურჭელი, ოქროს ყელსაბამის მძივსაკიდები, ოქროს ბალთები, ოქროს მძივები და ღილები, ალუბასტრის ნივთები²¹.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, 1959-1960 წწ. გათხრილი ყორღანების ინვენტარი შეიცავს: ბრინჯაოსა და ხის ნაწარმს, კერამიკას, მინის, ქვის, სპილოს ძვლის, ალუბასტრის ნივთებს, ძვ. წ. VI საუკუნიდან მოყოლებული კი, ოქროს, ვერცხლისა და ელექტრუმის სამკაულებს.

ბრინჯაოს ნივთებიდან ძვ. წ. VIII-IV საუკუნეების ყორღანებში ყველაზე დიდი რაოდენობით ჭურჭელი გვხვდება. იგი რამდენიმე ქვეჯგუფად შეიძლება დაიყოს: ა) დიდი ზომის ქვაბქოთნები, რომელთაც სკულპტურული დეტალებით შემკული მრგვალი სახელურები აქვთ²², ბ) დიდი და მცირე ზომის დოქები (სამტუჩა, მრგვალი და გრძელცხვირიანი), გ) კოპებიანი თასები, დ) ომფალოსიანი ფიალები, ე) ფიალები, ვ) ჯამები, ზ) ჩამჩები, თ) თეფშები, ი) ცხვრისთავიანი და ლომისთავიანი სიტულები²³. ყორღანული სამარხების ბრინჯაოს ჭურჭლის ანალოგიურია ა. კიორტეს მიერ 1900 წ. გათხრილ ყორღანებში და გორდიონის სამოსახლო ბორცვის ფრიგიულ ფენებში აღმოჩენილი ნივთები.

ჭურჭლის გარდა ყორღანებში დიდი რაოდენობითაა ნაპოვნი ბრინჯაოს სხვადასხვა ფორმის ფიბულები (მაგალითად, MM ყორღანში 175 ფიბულა იქნა აღმოჩენილი²⁴, W ყორღანის კამერის აღმოსავლეთ მხარეს – 34²⁵, N ყორღანში 8 ფაბულა²⁶ და ა. შ.), სარტყლები და ბალთები, ლურსმნები, კაუჭები (ეს უკანასკნელნი კამერის კედლებშია ნაპოვნი)²⁷, ცხენის მოკაზმულობა (ძვ. წ. VII საუკუნის ყორღანულ სამარხში –

Ky – ცხენის თავთან არქეოლოგებმა ორი საყბურის ნახეს, რომელთაც ბრინჯაოს კოჭები და კონცენტრირებული წრეები ამშვენებდა²⁸), სათამაშო კოჭები და მცირე ზომის დეკორატიული დისკოები. ბრინჯაო გამოუყენებიათ ტყავის, ხისა და ქსოვილების გალამაზების მიზნითაც²⁹.

ბრინჯაოს ნივთების შემდეგ, ყორღანებში ყველაზე სრულად ხისა და კერამიკის ნაწარმი არის წარმოდგენილი. ფრიგიელი ხელოსნები იყენებდნენ შავი ფიჭვის, წიფლის, ურთხლის, მსხლის, ნეკერჩხლის, კედრისა და ალვის ხის მერქანს³⁰.

როგორც აღვნიშნეთ, ძვ. წ. VIII-VII საუკუნეების ყორღანულ სამარხებში მიცვალებულს ხის კამერაში ათავსებდნენ. ქიმიურმა ანალიზმა ცხადჰყო, რომ კამერები ფიჭვისა და კედრის ძელებით არის ნაგები. კამერის შეკვრის მიზნით ხის ძელებს ბოლოებში სპეციალურ ბუდეებს უკეთებდნენ (გარდა ამისა, იყენებდნენ ბრინჯაოსა და რკინის ლურსმნებს). ხიდანვე ამზადებდნენ აგრეთვე კუბოებსაც.

ხის დამუშავების მაღალ დონეზე მიუთითებს ყორღანებში აღმოჩენილი ავეჯი და ხის მინიატურული ნივთები. როგორც აღვნიშნა, ძვ. წ. VIII საუკუნის ბოლო მეოთხედით დათარიღებულ ყორღანებში მიცვალებულისათვის ჩაუტანებიათ ხის სარეცელი, მცირე და დიდი ზომის სკამები, „სამეფო სავარძლები“³¹, სამფეხა და ოთხფეხა მაგიდები, თეჯირები, სკივრები (მაგალითად, MM ყორღანში, კამერის აღმოსავლეთ კედელთან აღმოჩენილია 9 სამფეხა დეკორატიული მაგიდა და 2 ინკუსტრირებული თეჯირი; ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში – 3 დაბალი მაგიდის ფრაგმენტები; ჩრდილო კედელთან, სარეცლის თავთან – ერთი უბრალო მაგიდა; კამერის ცენტრალურ ნაწილში – 5, სამხრეთ კედელთან, სამხრეთ აღმოსავლეთის კუთხეში-2)³², ჭურჭელი (ლანგრები, ბრინჯაოს სახელურიანი ჯამები, კოვზები) და ცხოველების მცირე ზომის ფიგურები³³.

ავეჯისა და მინიატურული ნივთების დამზადებისას გამოყენებულია ხის დამუშავების ურთულესი ხერხები: ინკრუსტაცია, მოზიკა, ჩუქურთმა, გრავირება. ფრიგიული ავეჯისათვის დამახასიათებელია გეომეტრიული ორნამენტი.

ბრინჯაოსა და ხის ნივთებთან ერთად, გორდიონის ყორღანებში მდიდარი კერამიკული მასალა შემოგვინახა. სამარხებში მოპოვებული კერამიკა მრავალფეროვანია. აქ ვხვდებით მოხატულ ჭურჭლებს, რომელიც გეომეტრიული ორნამენტებითა და ხანდახან ზოომორთული (ხარები, ლომები, ირმები და ანტილოპები) პანელებითაა შემკული (ჭურჭელი მუქი ყვითელია, ხოლო ორნამენტი და მოხატულობა - შავი ფერი)³⁴. მოხატულ კერამიკას განეკუთვნება აგრეთვე ბატის ფორმის ჭურჭელი და ბერძნული გრძელყელიანი დოქების (ასკების) მსგავსი კერამიკული ნაწარმი, რომელსაც ასევე ფრინველის ფორმა აქვს³⁵. ყორღანების ინვენტარში ვხვდებით ცხვრის ფორმის ჭურჭელსაც (ჭურჭელი წითელია, ხოლო მოხატულობა შავი)³⁶. არქეოლოგების აზრით, მითითებული ჭურჭელი კვიპროსული ლეკიების ფრიგიულ მინაბადს წარმოადგენს.

ყორღანებში დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი სხვადასხვა ფორმისა და დაინშნულების შავპრიალა კერამიკა. აქ ვხვდებით: ცხოველთა და ფრინველთა ფორმის ჭურჭლებს (მაგალითად, P ყორღანში ნაპოვნია თხის ფორმის შავპრიალა ჭურჭელი, რომელსაც ყელთან ყელსაბამის მსგავსი დეკორი დაჰყვება)³⁷, ყელიან ამფორებს, ღრმა თასებს (ბ ნიც), ლარნაკებს, ფიალებს, ჯამებს და ა. შ. ნაცრისფერი კერამიკა³⁸ ყორღანებში შედარებით იშვიათად გვხვდება³⁹.

ასევე მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი მინის ნაწარმიც. P ყორღანში აღმოჩნდა ლურჯი ფაიანსის ჭურჭელი (3 ცალი) და მოყვითალო, მონაცრისფრო, სუფთა მინის ომფალიისიანი თასი⁴⁰. სპეციალისტთა ვარაუდით, მითითებული ჭურჭლები პალესტინიდან, სირიიდან ან მესოპოტამიიდან უნ-

და ყოფილიყო შემოტანილი⁴¹. იმპორტულია ძვ. წ. VI-IV საუკუნეების ყორღანებში დადასტურებული მინის ალაბასტრებიც (ეგვიპტური ან სირიული)⁴².

ყორღანებში ნაპოვნი რკინის ნივთებიდან უნდა დავასახელოთ: ბრინჯაოს ქვაბ-ქოთნების მრგვალი, სამფეხა ქვესადგარები, ლურსმნები და რკინის მინიატურული ეტლი (ერთ-ერთი ცხენის სიმაღლე 47 მმ-ია)⁴³.

როგორც აღინიშნა, ძვ. წ. VI საუკუნიდან ყორღანებში ჩნდება ოქროს ნივთები. ოქროს ნაწარმი განსაკუთრებული ოსტატობითა და გემონვებითაა დამზადებული. ასე, ე. წ. „გაძარცულ“ და A ყორღანებში აღმოჩენილია: ლომისთავიანი გახსნილი სამაჯური, რკოს ფორმის მძივსაკიდები, საყურეები, ოქროს მძივები⁴⁴, ბეჭდები, ფილიგრანით შესრულებული ვარდულებიანი მძივსაკიდები (21 ცალი), ფარის ფორმის მცირე ბალთები, ოქროს თხელი ფირფიტები და ღილები⁴⁵.

დასასრულ, გორდიონის ყორღანებმა საინტერესო მასალა შემოუნახეს ფრიგიული ენის მკვლევართაც. MM ყორღანში (ძვ. წ. VIII საუკუნის ბოლო მეოთხედი) წარმოდგენილი ბრინჯაოს ჭურჭლის ანალიზის დროს, ფრიგიული 3 წარწერა აღმოჩნდა⁴⁶. მეტად საგულისხმოა, რომ ფრიგიული ანბანით შესრულებულ ამ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში დამოწმებულია ძველი ფრიგიული დამწერლობისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი ნიშანი (სახელდობრ, ფრიგიული sigma და ↑, რომელიც ბერძნულისათვის უცხოა)⁴⁷.

სპეციალისტების ვარაუდით, აღნიშნული გრაფიკული ნიშნების პროტოტიპები ეგეოსის კუნძულების დამწერლობაშია საძიებელი. ასე ↑, რომელსაც ტიანისის (თანამედროვე კიზლი-ჰისარი) ძველფრიგიულ წარწერაშიც ვხვდებით, კვიპროსული დამწერლობისათვის დამახასიათებელ ანალოგიურ ნიშანთან აიგივებენ⁴⁸. ფრიგიული ანბანური ნიშნების გენეზისისათვის საგულისხმოა ის გარემოება, რომ ოთხქიმიანი sigma

საბერძნეთის მატერიკის წერილობით ძეგლებში გაცილებით გვიან იჩენს თავს, ვიდრე სამქიმიანი, იმ დროს, როდესაც კუნძულ ნაქსოსზე ოთხქიმიანი sigma ადგილობრივი ანბანის განვითარების ადრეული საფეხურისათვის არის დამახასიათებელი⁴⁹.

დამოწმებული ლიტერატურა:

1. A. Körte, Gordion, Berlin, 1904.
2. "Archaeology", 1950, ტ. 3, №4, გვ. 197 და შმდ.; AnSt, 1951, ტ. I, გვ. 11 და შმდ.
3. ამ ყორღანებიდან, 22 ნეკროპოლის ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი, ორი (S_1 და S_2) სამოსახლო ბორცვისა და სამაროვნის სამხრეთით მდებარე რაიონში, ხოლო ერთი, ე. წ. „გაძარცული ყორღანი“, მდინარე საკარიას გადაღმა.
4. AJA, 1956, ტ. 60, №3, გვ. 265-266; 1957, ტ. 61, №4, გვ. 325; 1958, ტ. 62, №2, გვ. 147 და შმდ.; 1960, ტ. 64, №3, გვ. 228 და შმდ.; AnSt, 1951, ტ. I, გვ. 11 და შმდ., 1952, ტ. II, გვ. 20 და შმდ.
5. AnSt, 1951, ტ. I, გვ. 11 და შმდ.; 1952, ტ. II, გვ. 20 და შმდ.; "Archaeology", 1950, ტ. 3, №4, გვ. 199; AJA, 1957, ტ. 61, №41, გვ. 324-325.
6. AnSt, 1951, ტ. I, გვ. 11 და შმდ., AJA, 1955, ტ. 59, №1, გვ. 16-17.
7. AJA, 1956, ტ. 60, №3, გვ. 264; 1957, ტ. 61, №4, გვ. 325; 1960, ტ. 64, №3, გვ. 228 და შმდ.; "Archaeology", 1957, ტ. 10, №3, გვ. 217. რაც შეეხება ყორღანების ზომებს, მოვიტანთ რამდენიმე მაგალითს: MM ყორღანის კამერის ზომაა: 6.20 მ² X 5.15 მ², ყორღანის სიმაღლე 54 მ-ია, ხოლო დიამეტრი 200 მ (AJA, 1956, ტ. 60, №3, გვ. 264); W ყორღანის კამერის ზომაა: 4.62 მ² X 3.30 მ², ყორღანის სიმაღლე 22 მ-ია, ხოლო დიამეტრი 150 მ (AJA, 1960, ტ. 64, №3, გვ. 227-229 და სხვა).

8. AJA, 1957, ტ. 61, №4, გვ. 327; 1958, ტ. 62, №2, გვ. 149; იქვე, ტაბ. 24, სურ. 14.
9. AJA, 1960, ტ. 64, №3, გვ. 229 და შმდ.
10. AnSt, 1951, ტ. I, გვ. 11 და შმდ., 1952, ტ. II, გვ. 20 და შმდ. "Archaeology", 1950, ტ. 3, №4, გვ. 201; AJA, 1956, ტ. 60, №3, გვ. 265-266.
11. AnSt, 1951, ტ. I, გვ. 11; "Archaeology", 1950, ტ. 3, №4, გვ. 201; იქვე, სურ. 10.
12. AnSt, 1951, ტ. I, გვ. 11.
13. AJA, 1956, ტ. 60, №3, გვ. 266; იქვე, ტაბ. 96, სურ. 56-57.
14. AnSt, 1951, ტ. I, გვ. 12.
15. შდრ. Herodotus., IV, 69 და შმდ.; იხ. A. Л. Монгайт, Археология в СССР, Москва, 1955, გვ. 154.
16. AJA, 1958, ტ. 62, №2, გვ. 154.
17. AnSt, 1951, ტ. I, გვ. 11 და შმდ.; 1952, ტ. II, გვ. 20 და შმდ.; AJA, 1957, ტ. 61, №4, გვ. 324-325.
18. AnSt, 1951, ტ. I, გვ. 11.
19. AnSt, 1951, ტ. I, გვ. 11.
20. AnSt, 1951, ტ. I, გვ. 11; 1952, ტ. II, გვ. 20 და შმდ.; "Archaeology", 1955, ტ. 8, №3, გვ. 191 და შმდ.; AJA, 1955, ტ. 59, №1, გვ. 16-17.
21. "Archaeology", 1955, ტ.8, №3, გვ. 191-197; ზემოთჩამოთვლილ ინვენტარს პარალელები ატიკასა და ეტრურიის ძვ. წ. V-IV საუკუნეებით დათარიღებულ სამარხებში აღმოჩენილ ნივთებთან მოეპოვება.
22. MM ყორღანში ნაპოვნ ერთ-ერთ ასეთ ქვაბ-ქოთანს (მისი სიმაღლეა 51.5 სმ, ხოლო დიამეტრი 78 სმ) ოთხი სახელური აქვს, რომლებიც სპეციალური სკულპტურული დეტალებით, სირინოზის თავებით, არიან შემკული. რ. იანგის ვარაუდით, ქვაბ-ქოთანი ადგილობრივი, ფრიგიული ნაწარმი უნდა იყოს, ხოლო სირინოზის თავით შემკული სახელურე-

- ბი ასურეთიდანაა შემოტანილი (AJA, 1958, ტ. 62, №2, გვ. 151). იმავე MM ყორღანში აღმოჩენილ მეორე ქვაბ-ქოთანს ხარისთავიანი სახელურები ამშვენებს. ამ უკანასკნელთ პარალელები მოეპოვებათ ურარტული ხელოვნების ნიმუშებთან. ანალოგიური ხარის თავებიანი ურარტული ჭურჭელი აღმოჩენილია ეტრურიაში, ბერნანდინის სამარხში. (AJA, 1958, ტ. 62, №2, გვ. 151-152; "Archaeology", 1957 ტ. 10, №3, გვ. 217 და შმდ.; "Archaeology", 1958 ტ. 11, №4, გვ. 227-231.
23. ცხვრისთავიანი სიტულა უნიკულურია. მისი წარმომადგენლობა დადგენილი არაა. იგი დიდი გემოვნებით არის შესრულებული: თვალის ჭრილი თეთრი პასტით აქვს ამოვსებული, ხოლო გუგებისათვის შავი ქვა გამოუბყენებიათ. ლომისთავიან სიტულას პარალელები სარგონ II-ის (ძვ. წ. VIII ს.) ხორსაბადის სასახლის რელიეფზე მოეპოვება, რომლებზედაც სამეფო კარის რიტუალის სხვადასხვა სცენაა გამოცემული ("Archaeology", 1957 ტ. 10, №3, გვ. 218-219; AJA, 1958, ტ. 62, №2, გვ. 152; იქვე, შენიშვნა 27).
24. AJA, 1958, ტ. 62, №2, გვ. 152.
25. AJA, 1960, ტ. 64, №3, გვ. 266.
26. AJA, 1956, ტ. 60, №3, გვ. 226.
27. AJA, 1957, ტ. 61, №4, გვ. 326.
28. AJA, 1956, ტ. 60, №3, გვ. 266; იქვე, ტაბ. 96. სურ. 58.
29. ბრინჯაოს ადგილობრივ წარმოებაზე მიუთითებს 1955 წლის არქეოლოგიური კამპანიის დროს ძვ. წ. VII საუკუნით დათარიღებული N ყორღანის მიწაყრილში ბრინჯაოს გამოსადნობი ტიგელის აღმოჩენაც. (AJA, 1958, ტ. 60, №3, გვ. 226). ფრიგიის ბრინჯაოს მეტალურგიის ისტორიასთან დაკავშირებით იხ. Ann Konrad Knudzen, Bronze Vessels from Gordion and Evidence for Phrygian Metal-Working Techniques, AJA, 1960, ტ. 64, №2, გვ. 187; მისივე, The Relation between the Pottery and Metal Vessel Industries at Gordion in Eight century B. C., AJA, 1961, ტ. 65, №2, გვ. 191.

30. AJA, 1957, ტ. 61, №4, გვ. 326.
31. ფრიგიელების დახელოვნებაზე საზეიმო ავეჯის დამზადებაში, შესაძლებელია, ჰეროდოტეს (ძვ. წ. V საუკუნე) თხზულებაში დაცული ერთი ცნობაც მიუთითებდეს, რომლის თანახმადაც, ფრიგიელთა მეფე მიდასმა, პირველმა „ბარბაროსთა“ შორის, შესწირა დელფოსის ტაძარს სამეფო ტახტი (Herodotus, I, 14). P ყორღანში აღმოჩენილ სამეფო სავარძლის შესახებ იხ. „Archaeology“, 1956, ტ. 9, №4, გვ. 266-267; AJA, 1957, ტ. 61, №4, გვ. 329-330; იქვე ტაბ. 96. სურ. 37-38.
32. AJA, 1958, ტ. 62, №2, გვ. 150; იქვე, ტაბ. 24, სურ. 14, ტაბ. 27, სურათები: 23, 24, 25.
33. P ყორღანში ნაპოვნია რამდენიმე საინტერესო მინიატურა: ერთ-ერთი მათგანი ლომისა და ხარის შებრძოლების სცენას გადმოსცემს, მეორე – ლომის ფიგურაა (მისი სიმაღლე 7 სმ-ია), ხოლო მესამე – ულლიანი კამეჩი. AJA, 1957, ტ. 61, №4, ტაბ. 91. სურ. 18, 19, 21; Ellen L Kohler, Phrygian Miniature Animal Carving (მოხსენების ანოტაცია, AJA, 1960, ტ. 64, №2, გვ. 187).
34. AJA, 1957, ტ. 61, №4, ტაბ. 93, სურ. 25; 1960, ტ. 64, №3, გვ. 230; იქვე, ტაბ 56. სურ 6.
35. იქვე, ტაბ 93. სურ 24-26.
36. იქვე, ტაბ 94. სურ 27.
37. AJA, 1957, ტ. 61, №4, გვ. 328; იქვე, ტაბ. 94. სურ 28; 1958, ტ. 62, №4, გვ. 153.
38. AJA, 1956, ტ. 60, №3, გვ. 266.
39. კერამიკის ადგილობრივ წარმოებაზე მიუთითებს 1958 წ. გორდიონის სამოსახლო ბორცვზე, ფრიგიულ ფენაში, თიხის ჭურჭლის გამოსაწვავი 2 ქურის აღმოჩენა. ერთი მათგანი - ადრეულია. მის მახლობლად ნაპოვნი იქნა ჭურჭლის ფრაგმენტები, აგრეთვე 2 ცალი დიდი ზომის თიხის აგური. მეორე ქურა შედარებით მცირე ზომისაა. იქვე ნაცარში, აღმოჩნდა 2 ყალიბი, რომელთაგან ერთ-ერთს დიდი ზომის

- კონუსისებური თასებისა, ხოლო მეორეს ფოთლისებური რელიეფით შემკული ჭურჭლების შექმნისათვის იყენებდნენ (AJA, 1959, ტ. 63, №4, გვ. 267; იქვე, ტაბ. 67, სურათები: 15, 18).
40. AJA, 1957, ტ. 61, №4, გვ. 328; იქვე, ტაბ 94, სურ 32; Axel von Saldern, Glass finds at Gordion, "Journal of Glass Studies", 1959, ტ. I, გვ. 25 და შმდ.; გვ. 49-ზე იხ. თასის სპექტოგრაფიული ანალიზის შედეგები.
41. იქვე.
42. "Archaeology", 1955, ტ. 8, №3, გვ. 197; იქვე სურ. 12.
43. AJA, 1957, ტ. 61, №4, გვ. 326, 328; 1958, ტ. 62, №2, ტაბ. 25. სურ. 15.
44. "Archaeology", 1950, ტ. 3, №4, გვ. 1999; იქვე, სურათები 5-6; AnSt, 1951, ტ. I, გვ. 11.
45. "Archaeology", 1955, ტ. 8, №3, გვ. 191 და შმდ.; იქვე, სურათები: 6-10; AJA, 1955, ტ. 59, №1, გვ. 16-17; იქვე, ტაბ. 10, სურ 38.
46. AJA, 1958, ტ. 62, №2, გვ. 153; იქვე, ტაბ. 25, სურ. 21.
47. იგივე ანბანურ ნიშნებს ეხედებით ტიანისისა და სხვა ძველფრიგიულ წარწერებშიც. იხ. J. Garstang, Notes on a Journey through Asia Minor, AAAn, 1908, ტ. I, გვ. 10-11, ტაბ. XIII, სურ. 1-2; J. L. Myres, Midas beyond the Halys: A Further Note on the Black Stone from Tyana, AAAn, 1908, ტ. I, გვ. 13 და შმდ.; J. Friedrich, Kleinasiatische Sprachdenkmäler, Berlin, 1932, გვ. 123-128.
48. J. Garstang, დასახ. ნაშრ., გვ. 10-11, J. Myres, დასახ. ნაშრ., გვ. 13.
49. W. M. Ramsay, On the Early Historical Relations between Phrygia and Cappadocia, JRAS, 1883, ტ. XV, გვ. 12.

მასალაჲი პელესპონტის ფრიგიის ისტორიისათჳის

ჰელესპონტის ფრიგიის პირველ მოხსენიებას ქსენოფონტის (ძვ. წ. IV ს.) „კიროპედიასი“ ვხვდებით. ბერძენი ავტორი ჩამოთვლის კიროსის ქვეშევრდომობაში მოქცეულ ქვეყნებს და მათ რიცხვში „ორივე ფრგიას“ (Φρύγας ἄμφότερας) ასახელებს. (Xenoph., Cyr., I, I, 4; I, V, 3). ქსენოფონტის თხზულებებიდან ჩანს, რომ ამ ტერმინში ბერძენი ისტორიკოსი გულისხმობს, როგორც დიდ, ასევე ჰელესპონტთან მდებარე ფრიგიას (Xenoph., Cyr., IV, II, 30; VII, IV, 8; VIII, VI, 7).

„კიროპედიის“ მეოთხე და მეშვიდე წიგნებში ქსენოფონტი გარკვევით ლაპარაკობს ჰელესპონტთან არსებულ ფრიგიაზე (Φρυγίαν τὴν περὶ Ἑλλάσποντον) და მისს ბასილევსზე (Xenoph., Cyr., IV, II, 30; VII, IV, 8). ქსენოფონტის მონაცემებით, დიდი და ჰელესპონტის ფრიგია ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეულებია. ავტორის მითითებით, კიროსი დიდი ფრიგიის სატრაპად არტაკამასს ნიშნავს, ხოლო ჰელესპონტის ფრიგიასა და ეოლიდაში ფარნუხოსს აგზავნის (Xenoph., Cyr., VII, IV, 7). ზემოაღნიშნულთან დაკავშირებით გასათვალისწინებელია სპარსეთის ქვეშევრდომობაში მოქცეული ოლქების ჩამოთვლის თანამიმდევრობაც. საფიქრებელია, რომ ქსენოფონტი, რეალური ისტორიული ვითარებიდან ამოდის, როდესაც დიდ ფრიგიას კაპადოკიასა და ლიდიას შორის ასახელებს, ხოლო ჰელესპონტის ფრიგიას ცალკე გამოჰყოფს და სატრაპიების სიის ბოლოში ათავსებს (Xenoph., Cyr., VIII, VI, 7).

ჰელესპონტთან მდებარე ფრიგიაზე რამდენიმე მითითებას ქსენოფონტის მეორე ნაშრომში - „ანაბასისშიც“ ვხვდებით. „ანაბასისის“ მონაცემებით, ეს ფრიგია ჰელესპონტის სანაპიროებთან, ეოლიდასა და ტროადას მეზობლად, იყო განლაგებული (Anab., V, VI, 24; VI, IV, 24).

ფსევდო-სკილაქს კარიანდელი (ძვ. წ. IV ს.) ჰელოსპონტის ფრიგიის ორ ერთიმეორისაგან განსხვავებულ ლოკალიზებას გვთავაზობს: იგი მას ხან მურლესა და აბიდოსს შორის ათავსებს (Ps.-Skyl., Peripl., ფრ. 94), ხან კი მის საზღვრებს ანტარდოსამდე სწევს (Ps.-Skyl., Peripl., ფრ. 96). ამ უკანასკნელ შემთხვევაში ფსევდო-სკილაქს კარიანდელი, ცხადია, ჰელოსპონტთან მდებარე ფრიგიაში ტროადასა და ეოლიდასაც გულისხმობს.

აპოლონიოს როდოსელის (ძვ. წ. III ს.) თანახმად, არქტონესოსი ჰელესპონტის ფრიგიის მეზობლად მდებარე ნახევარკუნძულია (Arg., I, 937). აპოლონიოს როდოსელის სქოლიასტები ჩვენთვის საინტერესო ოლქს ეზეპოსითა და რინდაკოსით საზღვრავენ.

ნინაალმდეგობის შემცველია ჰელესპონტის ფრიგიის შესახებ სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ დაცული ცნობები. ამ თხზულების მეორე წიგნში ჩვენთვის საინტერესო ტერმინი მიზიის შემდეგაა დასახელებული. სტრაბონი საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ სწორედ ამ ქვეყანას ეძახიან ჰელესპონტთან მდებარე ფრიგიას (*Ἐλαιοπόντιον λεγομένην Φρυγίαν*). აქვე ბერძენი გეოგრაფოსი დასძენს, რომ ტროადა ჰელესპონტის ფრიგიის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენს (Strabo, II, 5, 31). სტრაბონი ჰელესპონტთან მდებარე ფრიგიას აიგივებს მცირე ფრიგიასთან (*Φρυγία ἢ μικρά*) და განასხვავებს მას დიდი ფრიგიისაგან (*Φρυγία ἢ μεγάλη*), რომელშიც მისი სიტყვებით, ოდესღაც მიდასი მეფობდა, ხოლო უფრო გვიან იგი გალათიელების ხელში გადასულა (Strabo, VIII, 1, 2). ასეთი მტკიცებების შემდეგ ახსნას მოითხოვს ბერძენი გეოგრაფოსის ნაშრომში მრავალგზის განმეორებული მოსაზრება ჰელოსპონტთან მდებარე ფრიგიისა და დიდი ფრიგიის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილის, ე. წ. „ეპიკტეტოს“ („ახლად შეძენილი“) ფრიგიის იდენტურობის შესახებ (Strabo, XII, 3,7; 4, 1; 4, 3; 8,1 და სხვ.)

კლავდიოს პტოლემეაიოსის აზრით, ჰელესპონტის (ანუ მცირე) ფრიგია ასოსსა და სიგეონს შორის მდებარეობს, ე. ი. მის შემადგენლობაში ტროადაც შედის (Ptolem, V,2).

ჩვენი ვარაუდით, ძველბერძნულ წყაროებში ჰელესპონტის ფრიგიის შესახებ დაცულ მასალას ერთგვარად ავსებს ჰეროდოტეს (ძვ. წ. VI ს.) თხზულებაში შემონახული ცნობები ჰელესპონტელთა ტომის შესახებ. ჰეროდოტეს „ისტორიაში“ მოხსენიებული ჰელესპონტელები იონელებისა და ეოლიელების ჩრდილოეთით, ჰელოსპონტის მარჯვენა სანაპიროზე ბინადრობდნენ (Herodotus, III, 90). ამ ტომების მთავარი ქალაქი აბადოსია (Herodotus, VII, 95), რომელიც, როგორც ზემოთ დავინახეთ, ფსევდო-სკილაქს კარიანდელის მითითებით, ჰელესპონტის ფრიგიის ერთ-ერთი სასაზღვრო პუნქტი იყო.

თუ ჰეროდოტეს თხზულების ჰელესპონტელებისა და ძველბერძნული წყაროების ჰელესპონტთან მდებარე ფრიგიის მოსახლეობის იგივეობას სარწმუნოდ მივიჩნევთ, მაშინ ჰელესპონტის ფრიგიის ტერიტორიიდან ტროადასა და ეოლიდას რაიონების გამორიცხვას კიდევ ერთი საბუთი დაემატება.

როგორც ზემოთ მოტანილი მასალიდან ჩანს, ჰელესპონტის ფრიგიის საზღვრების შესახებ ძველბერძნულ მწერლობაში აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს, თუმცა, როგორც წესი, ყველა დასახელებული ავტორი ცდილობს ჩვენთვის საინტერესო ქვეყანა ჰელესპონტის სანაპიროსთან, ტროადასა და ეოლიდას რაიონში მოათავსოს (ამ მხრივ გამონაკლისს მხოლოდ სტრაბონის მტკიცება წარმოადგენს ჰელესპონტისა და „ეპიკტეტოს“ ფრიგიის იგივეობის შესახებ).

იმ ავტორებისათვის (ფსევდო-სკილაქს კარიანდელი, სტრაბონი, კლავდიოს პტოლემეაიოსი), რომელნიც მცირე ფრიგიის საზღვრებში ტროადასა და ეოლიდას ათავსებენ, ამოსავალი წერტილი რეალურად არსებული ვითარება არ უნდა იყოს. ჩვენი აზრით, მითითებული ავტორები იმ ნახევრად ლეგენდარულ გადმოცემებს იყენებენ, რომელთა თანა-

ხმადაც, ტროადაში ძვ. წ. XIII-XII სს. მიჯნაზე ბალკანეთიდან მოსული თრაკიულ-ბალკანური მოდგმის ტომები – ფრიგიელები ბატონდებიან (Strabo, X, 3, 22; XII, 4, 6 და სხვა).

ჩვენი აზრით, ჰელესპონტის ფრიგიის ადგილმდებარეობის დადგენისას უპირატესობა იმ წყაროებს (ჰეროდოტე, ქსენოფონტი, ფსევდო სკილაქს კარიანდელი) უნდა მივაკუთვნოთ, რომელთა მიხედვით შესაძლებელი ხდება აღნიშნული ქვეყანა მოვათავსოთ ჰელესპონტთან – ტროადასა და ეოლიდას მეზობლად, აბიდოსსა და მურლეას შორის.

თაბალის ქვეყნის ადგილმდებარეობისთვის

ასურული წყაროების თაბალის ქვეყანას (^{𐎲𐎠𐎼𐎿}Ta-ba-lu) მკვლევართა უმრავლესობა¹ ანტიკური ხანის დიდ კაპადოკიაში² ათავსებს.

თაბალის ლოკალიზაციასთან დაკავშირებით სამეცნიერო ლიტერატურაში სხვა მოსაზრებაც გამოითქვა. მაგალითად, ბ. ლანდსბერგერის ვარაუდით, თაბალი მდებარეობდა სამხრეთ-დასავლეთ კაპადოკიაში, დღევ. კაისერის (ანტიკური მაზაკას) რაიონში, ასურული წყაროების ქამანუსა და ხილაქუს მეზობლად³. ბ. ლანდსბერგერისაგან განსხვავებით, ი. დიაკონოვი თაბალს ეძებს სამხრეთ კაპადოკიაში: თუ ი. დიაკონოვის ადრეგამოთქმული მოსაზრების მიხედვით თაბალი მოსათავსებელია მცირე აზიის ტავროსში (კილიკიის ტავროსში)⁴, 1968 წელს გამოქვეყნებული მისი მონოგრაფიის

თანახმად⁵, იგივე ქვეყანა საძიებელია დღევ. სეი-ჰანისა და ენიჯე-ირმაკის დინების მიდამოებში.

თაბალის ადგილმდებარეობის საკითხს მიეძღვნა III საკავშირო კონფერენციაზე წაკითხული ჩვენი მოხსენებაც ("K вопросу о локализации Табала"), სადაც შევეცადეთ დაგვეზუსტებინა თაბალისა და მისი მეზობელი ქვეყნების (ხილაქუს, ქამანუს, ქუეს) ადგილმდებარეობა⁶ (იხ. ქვემოთ).

სახელწოდება „თაბალი“ პირველად ძვ. წ. IX ს-ის ასურულ წყაროში – სალმანასარ III-ის (ძვ. წ. 859-824 წწ.) „შავ ობელისკში“ იხსენიება. ამ წყაროს მონაცემებით, თაბალი მოსათავსებელია მდ. ევფრატის დასავლეთით, ქ. მელიდის (ხეთ. მალდიას, ურარტ. მელიტეას, ანტიკ. მელიტენეს, დღევ. მალატიას)⁷ მეზობლად, რაც კარგად ჩანს შემდეგიდან:

ძვ. წ. 837 წ. სალმანასარ III 22-ედ გადაულახავს მდ. ევფრატი და თაბალის ქვეყნისაკენ წასულა, სადაც მას თაბალის 24 მეფისაგან ძღვენი მიუღია⁸. შემდგომ წელს ასურეთის მეფე კვლავ დაძრულა მდ. ევფრატისაკენ და მელიდის მეფე ლალას სამეფო ქალაქ უეთაშში⁹ დაუბანაკებია. ამჯერად, ხარკით ხელდამშვენებული თაბალის მეფეები თვით მისულან სალმანასარ III-სთან¹⁰. იმავე სალმანასარ III-ის სხვა წარწერაში, ასურეთისადმი დაქვემდებარებული ქვეყნების ჩამოთვლისას, თაბალს მელიდის (ARAB, 674) დასახელება მოსდევს.

მელიდთან თაბალის ახლო გეოგრაფიულ მდებარეობაზე საინტერესო ცნობებია დაცული აგრეთვე უფრო გვიანდელი ხანის წერილობით ძეგლებშიც. შამაშის ორაკულისადმი ასარქადონის (ძვ. წ. 681-668 წწ.) მიერ დასმული შეკითხვებიდან ირკვევა, რომ მუგალუ მელიდელი ასურეთის დაუძინებელი მტერი ყოფილა, იმგალუ თაბალელი კი – მუგალუს მოკავშირე და მეგობარი. ერთ-ერთ შეკითხვაში ასარქადონი სთხოვს ღვთაება შამაშს აუწყოს მას იმგალუ თაბალელისა და მუგალუ მელიდელის გეგმების შესახებ¹¹. იმავე მეფის მეორე შეკითხვის მიზანია გაარკვიოს, ხომ არ დასხმიან თავს იმგა-

ლუ და მუგალუ ასურელ სარდალს (Knudtson, 57; *ABNIIY*, N68g). აღსანიშნავია, რომ ასარქადონის მემკვიდრე აშურბა-ნიფალის (ძვ. წ. 668-626 წწ.) მეფობის დროს იგივე მუგალუ წყაროებში ნახსენებია როგორც თაბალელი¹².

ამგვარად, მოტანილი ცნობები თითქოს იმაზე მიუთითებს, რომ თაბალის აღმოსავლეთი საზღვარი მდ. ევფრატთან და ქ. მელიდთან ახლოსაა საძიებელი. მაგრამ, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, თაბალის ასეთ ლოკალიზაციას დაბრკოლებებიც ხვდება. ამ მხრივ, უპირველეს ყოვლისა, ყურადღებას იმსახურებს ის, რომ ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრის ასურული ტექსტების (სარგონ II „ანალები“ და „საგამოფენო წარწერა“) თანახმად, მელიდი ქამანუს „ვრცელი ქვეყნის“ ერთ-ერთი „სამეფო ქალაქთაგანი“ ყოფილა.

როგორც წყაროებიდან ირკვევა, ძვ. წ. 712 წ. ქამანუს მეფე თარხუნაზი მელიდელს ასურელებისათვის უღალატნია, რის გამოც სარგონ II თარხუნაზის „სამეფო ქალაქი“ მელიდი, გარშემო მდებარე სოფლებითურთ, „ქოთნებივით დაუმსხვრევია“. შეშინებულ თარხუნაზის თავი შეუფარებია ქამანუს ქვეყნის განაპირას მდებარე მეორე „სამეფო ქალაქ“ თილ-გარიმუში (ხეთ. თეგარმა, იეროგლიფურ-ლუვიური ლექარამა, დღევ. გურუნი)¹³. სარგონ II „ღრუბელივით დაუფარავს“ თილ-გარიმუ, დატყვევებული თარხუნაზი კი ოჯახის წევრებთან და 5000 (ვარიანტი 500) მეომართან ერთად აშურში წაუყვანია (ARAB, II, 60). ასურული წყაროების მომნობით, სარგონ II თილ-გარიმუ ნანგრევებიდან აღუდგენია, ქამანუს ქვეყანაში თავისი მოხელე დაუნიშნავს, ხოლო ჩვენთვის საინტერესო ქვეყნის გარშემო ათი ციხე-სიმაგრე დაუარსებია.

ქამანუსთან დაკავშირებით ქ. მელიდი სარგონ II-ის უფრო გვიანდელ წარწერებშიც იხსენიება (ARAB, II, 79, 92, 99).

ტერმინოლოგიურად ასურული წყაროების „ქამანუს“ უკავშირებენ ხეთური ტექსტების „ქუმანის“, ანტიკური ხანის „კომანას“ (მდ. სეი-ჰანის ზემო დინების რაიონი, დღევ. შაჰ-რისთან)¹⁴, რაც ზემოაღნიშნულთან ერთად საშუალებას გვაძლევს ქამანუს დასავლეთი საზღვარი დღევანდელი გურუნ-შაჰრის მახლობლად ვეძიოთ.

ამგვარად, რაკი მელიდი მოსათავსებელია ქამანუს ქვეყნის ფარგლებში, ხოლო ეს უკანასკნელი დასავლეთის მიმართულებით დღევანდელი გურუნ-შაჰრის მიდამოებამდე ვრცელდებოდა, თბალის აღმოსავლეთი საზღვარი გაივლიდა არა მელიდთან (resp., ევფრატთან), არამედ დღევ. გურუნ-შაჰრისთან.

ზემოაღნიშნულის გარდა, ამგვარ ვარაუდს მხარს უჭერს სარგონ II-ის მემკვიდრე სინაქერიბის (ძვ. წ. 705-681 წწ.) მონათხრობიც, სადაც ნათქვამია, რომ თილ-გარიმუ თბალის ქვეყნის საზღვართან მდებარე ქალაქიაო (ARAB, II, 290, 329, 349).

დღევ. გურუნ-შაჰრის ახლოს თბალის აღმოსავლეთი საზღვრის ძიებას მხარს სხვა მონაცემებიც უჭერენ:

სალმანასარ III-ის (ძვ. წ. 858-824 წწ.) დროინდელი წერილობითი ტექსტების მოწმობით, ძვ. წ. IX ს.-ში ქამანუს სამხრეთით მდებარე ტერიტორიაზე (დღევ შაჰრისა და მდ. ევფრატს შორის) ქუეს ქალაქებია მოსათავსებელი. ასე, სალმანასარ III ქუეს ქალაქების რიცხვში ასახელებს Lusanda-ს (კაპადოკიური ფირფიტების Luḫuzatia, ხეთური წყაროების Lawazantiya), რომლის ლოკალიზაცია ხეთური ტექსტების ქუმანის (დღევ. შაჰრის) მეზობლად, ამ უკანასკნელსა და მდ. ევფრატს შორის მდებარე ოლქში სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგადაა ცნობილი¹⁵.

გარდა ამისა, გასათვალისწინებელია შემდეგიც: 1959 წ. გამოქვეყნებული ერთ-ერთი ასურული წარწერა მოვგითხრობს, რომ სალმანასარ III მელიდისაგან ხარკი მიუღია, შემდეგ Timuri-ს მთა გადაუღახავს და თბალში მისულა¹⁶. ორო-

ნიმი Timuri კი იმავე სალმანასარ III-ის სხვა, ადრე ცნობილ, წარწერაში ქუესთან დაკავშირებით ფიგურირებს (ARAB, II, 582). ზემოაღნიშნულის გარდა, ყურადსაღებია ისიც, რომ თაბალის მეფეების იეროგლიფური ხეთური (ლუვიური) ყველა დღემდე ცნობილი წარწერა გურუნ-შაჰრის დასავლეთით მდებარე ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი (იხ. ქვემოთ).

დაბოლოს, თაბალის აღმოსავლეთ საზღვრის მელიდისაგან (resp., ევფრატისაგან) მოშორებით ლოკალიზაციის სასარგებლოდ ლაპარაკობს ის გარემოებაც, რომ ურარტული წერილობითი წყაროები, რომლებშიც არაერთხელ ვხვდებით მდ. ევფრატთან და მელიდთან ტერიტორიულად ახლომდებარე ქვეყნების სახელებს (ქუმუხს, ხათეს, ცუფანის, ალზინისა და სხვ.) სრულიად არ იხსენიებენ თაბალს¹⁷.

ამგვარად, ზემომოტანილი ცნობების შუქზე თაბალის აღმოსავლეთი საზღვარი ქამანუ-ქუედან დასავლეთით (დღევ. გურუნ-შაჰრისა და სეი-ჰანის ზემო დინების დასავლეთით) უნდა გასულიყო.

თაბალის დანარჩენი საზღვრების წარმოსადგენად საჭიროა შევჩერდეთ იმ გეოგრაფიულ ერთეულებზე, რომლებთანაც თაბალი იჩენდა ტერიტორიულ კავშირს. ამ მხრივ, უპირველეს ყოვლისა, ინტერესს იმსახურებს თუნა – შინუხთუ, რომელთა შესახებ შემდეგი ცნობებია დაცული წყაროებში.

თიგლათფილესერ III-ის (ძვ. წ. 745-727 წწ.) დროინდელ წარწერებში („ანალები“ და ფირფიტები ნიმრუდიდან) თუნას ქვეყანა თაბალის გვერდითაა მოხსენიებული (ARAB, I, 772, 801). სარგონ II-ის (ძვ. წ. 722-705 წწ.) პრიზმაზე შესრულებული წარწერის მიხედვით, ათუნელ (თუნელ) მათის იმედი ჰქონდა მუშქების მეფე მითასი, მაგრამ „თაბალის დასჯის ამბავი რომ გაუგია, შეშინებია და ასურელებისათვის ხარკის გაგზავნა გადაუწყვეტია“ (ARAB, II, 214). თუნასთან თაბალის მეზობლობაზე ლაპარაკობს ისიც, რომ ზოგჯერ ასურულ წარწერებში იქ, სადაც თაბალია დასახელებული, იხსენიება ქ.

შინუხთუც (ARAB, II, 55, 118, 137), რომელიც სარგონ II-ის წარწერების მონაცემებითვე თუნას (ათუნას) უახლოესი მეზობელი იყო.

თაბალი-თუნა-შინუხთუს ურთიერთმეზობლობის დამადასტურებელი ცნობებიდან მივუთითებთ რამდენიმეს. სარგონ II „ანალებისა“ და „საგამოფენო წარწერის“ თანახმად, შინუხთუს მეფე კიაკის ასურელებისათვის ურჩობა გაუწევია, რისთვისაც მკაცრად დასჯილა. ასურელებს შინუხთუელი მეომრები დაუტყვევებიათ, 50 საბრძოლო ეტლი ხელთ უგდიათ, ხოლო შინუხთუ შეუერთებიათ ათუნელი მათის ქვეყნისათვის (ARAB, II, 7, 55; *ABNINU*, №54). სარგონ II-ის ერთი სხვა წარწერის მოწმობით, იგივე კიაკი შინუხთუელი ერთ დროს თაბალის მეფე ყოფილა (ARAB, II, 137).

სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებული აზრის თანახმად, ასურული წყაროების შინუხთუ მდებარეობდა თუნას გვერდით. თუნას კი ზოგიერთი სპეციალისტი ანტიკური ტიანას (დღევ. ბორი-კილისეჰისარის) ადგილზე ეძებს¹⁸, ხოლო ზოგიერთი მკვლევარი, რომელიც ტიანას მდამოებში თიგლათფილესერ III წარწერებში თუნას გვერდით მოხსენიებულ თუხანის ათავსებს (ARAB, I, 772, 301), ჩვენთვის საინტერესო თუნას ტიანიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე ანტიკური თინას¹⁹ (დღევ. ზეივეს)²⁰ ადგილზე ეძებს. ბორში და მის მახლობლად მდებარე პუნქტებში (ივრიზში, ბულლარმადენში, ნილდეში, ანდავალში) აღმოჩენილი იეროგლიფურ-ხეთური (ლუვიური) წარწერების შესწავლა ცხადჰყოფს, რომ თუნას ადგილმდებარეობასთან დაკავშირებით გამოთქმულ ამ ორი მოსაზრებიდან უპირატესობა მეორეს ეკუთვნის. საქმე ისაა, რომ აღნიშნულ იეროგლიფურ-ხეთურ (ლუვიურ) წარწერებში იხსენიება Tuwanuwa-ს (ხეთ. Tuwanuwa, ანტიკური ტიანა, დღევ. ბორი) მეფე Warpalawa²¹, ხოლო როგორც თიგლათფილესერ III წარწერებიდან დიდი ხანია

ცნობილია, იგივე Warpalawa (ასურული Urbala) თუნას მეზობელი თუხანის მეფე იყო (ARAB, I, 772, 801).

ბორიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით, დღევ. ზეივესთან თუნა-შინუხთუს ლოკალიზებას ზემოაღნიშნულის გარდა, მხარს უჭერს ისიც, რომ სარგონ II-ის წარწერებში შინუხთუს გვერდით ხშირად იხსენიებიან „ზღვაში თევზივით დაჭერილი იამანი" (იონელი, კვიპროსელი)²² და ქუეს ქვეყანა (ARAB, II, 92, 118, 137), ხოლო ეს უკანასკნელი უშუალოდ ესაზღვრებოდა თუნა-შინუხთუსათვის ნავარაუდევ ტერიტორიას.

თაბალის სამხრეთი რაიონების ადგილმდებარეობის განსაზღვრისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს ხილაქუ-თაბალის მეზობლობის ამსახველ ცნობებსაც.

სარგონ II „საგამოფენო წარწერაში" საუბარია ქაშქუს, თაბალისა და ხილაქუს ხალხების გადასახლების შესახებ (ARAB, II, 80; *ABИИУ*, №47 (10)). ასეთივე თანამიმდევრობითაა ჩამოთვლილი აღნიშნული ქვეყნები სარგონ II-ის სასახლის ჭიშკრის იატაკის წარწერაშიც (ARAB, II, 99). ხილაქუს და თაბალის მეზობლობაზე გარკვევით მიუთითებს სარგონ II-ის მონათხრობიც, რომლის თანახმადაც, ასურეთის მეფეს თაბალის სამფლობელოები გაუფართოებია და ამ უკანასკნელისათვის ხილაქუ შეუერთებია (ARAB, II, 25, 55; *ABИИУ*, №46 (165)).

ხილაქუსთან თაბალის ტერიტორიულ სიახლოვეზე მოგვიანო ხანის ასურული წარწერებიც მიუთითებენ. ასარქადონის ცნობილ შეკითხვებში ღვთაება შამაშის ორაკულისადმი ჩვენთვის საინტერესო ქვეყნები, როგორც წესი, ერთმანეთის გვერდით არიან დასახელებული (*ABИИУ*, №68 (9)). იმავე მეფის პრიზმაზე შესრულებული წარწერიდან კი ვგებულობთ, რომ ხილაქუსა და დუ' უას ხალხი თაბალთან მდებარე მთებში ცხოვრობს. (ARAB, II, 531, შდრ. 516, *ABИИУ*, №65).

თაბალის მეზობელი ქვეყნის — ხილაქუს ლოკალიზებისათვის მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს სინაქერიბის

(ძვ. წ. 705-681 წწ.) წარწერა, რომელიც პრიზმაზეა ამოკვეთილი. ამ ტექსტის თანახმად, ილუბრუს²³ მმართველ კირუას ასურელებისათვის უღალატნია და ხილაქუს მოსახლეობა აუმხედრებია. ინგირას (ანტიკურ ანხიალას, ტარსის ნავსადგურის)²⁴ და ტარზუს მცხოვრებთ აჯანყებულთათვის მხარი დაუჭერიათ, ხელთ უგდიათ რა ქუეში მიმათვალა გზა, რომელიც ჩაუკეციათ (ARAB, II, 286; *ABIIU*, №59). ასურეთის მეფეს ამბოხების ჩასახშობად დამსჯელი ექსპედიცია გაუგზავნია. ასურელებს ხილაქუს ხალხი მიუვალ მთებში დაუმარცხებიათ. იგივე ბედი სწვევიათ ინგირასა და ტარზუს, ხოლო ილუბრუსათვის ასურელებს ალყა შემოურტყამთ (ARAB, II, 287, *ABIIU*, №59). აჯანყებულების მეთაური კირუა, ხილაქუელებთან ერთად, ნინევიასი წაუყვანიათ (ARAB, II, 288, *ABIIU*, №59).

როგორც ვხედავთ, სინაქერიბის წარწერის მიხედვით ხილაქუ მდებარეობდა ილუბრუს მახლობლად. აქედან გამომდინარე, ილუბრუს ადგილმდებარეობის დადგენას არ შეიძლება ანგარიში არ გაეწიოს.

ე. ფორერი ამ ქალაქს ქუეს ჩრდილო-დასავლეთით, კილიკიის კარის სამხრეთ-დასავლეთით, დღევანდელი ნემრუნის (ბიზანტიური ლამპრონის) ახლოს ათავსებს²⁵. ილუბრუს ფორერისეულ იდენტიფიკაციას ალ. გოეცეც იზიარებს²⁶, აიგივებს რა ასურულ ილუბრუს შუნაშურას „ხელშეკრულების“ ელიფრასთან²⁷. ამ „ხელშეკრულების“ ჩვენთვის საინტერესო ნაწყვეტში საუბარია ქარიშხლის ღვთაება მანუზი-ასადმი მიძღვნილ დღესასწაულზე. ხეთური წყარო ასახელებს ქიცუვათნაში მდებარე იმ ქალაქებს, რომელთა თავკაცებს დღესასწაულისათვის განკუთვნილი შესანიერი უნდა გამოეცანათ. ესენია: Kummana (ანტიკური კომანა, დღევანდელი შაჰ-რი), Zunnahara (ანტიკური ანაზარბუსი) და Elipra. დასახელებული პუნქტების ჩამოთვლის თანამიმდევრობა იმაზე ლაპარაკობს, რომ ხეთური წყაროს ელიფრა საძიებელია ქიცუვათ-

ნას (ასურული ქუეს) დასავლეთ საზღვართან. როგორც იმავე შუნაშურას „ხელშეკრულებიდან“ ჩანს, ქიცუვათნას დასავლეთი საზღვარი კილიკიის ტავროსზე (ბულღარ-დალზე) გადიოდა²⁸.

ამგვარად, ნემრუნის ადგილზე ილუბრუს ლოკალიზებას ხეთური წყაროებიც უჭერენ მხარს. მაგრამ რაკი, როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ, ასურული ილუბრუს სამხრეთ-აღმოსავლეთით (კილიკია პედიადაში) ქუეს ქვეყანაა მოსათავსებელი, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთით, კილიკია ტრაქეაში – პირინდუ, ჩვენთვის საინტერესო ხილაქუ ილუბრუს ჩრდილოეთით, დღევანდელ ბულღარ-დალთან მდებარე პოზანდისთან უნდა ვეძიოთ.

ასეთ ვარაუდს სხვა ცნობებიც უჭერენ მხარს: როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სინაქერიბი მიუთითებს, რომ მისმა ლაშქარმა ხილაქუს მოსახლეობა მიუვალ მთებში დაამარცხა (ARAB, 287; *АВННУ*, №59). იმავე მეფის სხვა წარწერის ჩვენებით, ასურელებს ხილაქუს მცხოვრებნი მაღალ მთებში „ცხვრებივით“ გაუნყვეტიათ (ARAB, II, 329, *АВННУ*, №61). გასათვალისწინებელია აგრეთვე ასარქადონის მონათხრობიც: ხილაქუს ხალხი, რომელიც „თაბალთან მდებარე მთებში“ ცხოვრობს, „თავის მთებს“ მიენდო და დიდხანია აღარ ემორჩილება ასურეთსო (ARAB, II, 531; *АВННУ*, №65).

ამის გარდა, საყურადღებოა, რომ ასარქადონის წარწერებში (ARAB, II, 516, 530-531). ხილაქუს გვერდით მოხსენიებულია ხუბუშნა (ანტიკური ხანის კიბისტრა, დღევანდელ ერლელისთან)²⁹.

ხილაქუს ლოკალიზების ჩვენს მიერ შემოთავაზებული ვარიანტის სისწორეს შემდეგიც ადასტურებს:

ძვ. წ. VIII-VII სს-ის ასურული წერილობითი წყაროებიდან კარგად ჩანს, რომ ხილაქუ თაბალის სამხრეთით მდებარე ქვეყანა იყო. ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ სარგონ II-ის წარწერებში, თაბალისა და ხილაქუს მოხსენიე-

ბის შემდეგ აღწერილია ამბავი, რომელიც მუშქების მეფე მითას ქუეში გადახდა, ხოლო შემდეგ ჩამოთვლილია ქუედან სამხრეთით მდებარე ქვეყნები (ეგვიპტე, გაზა, იათნანა – კვიპროსი)³⁰.

ხილაქუს გარდა, როგორც უკვე დავინახეთ, თაბალის ემეზობლებოდნენ თუნა (ანტიკური თინა, დღევანდელი ზეი-ვე) და ამ უკანასკნელთან ახლო მდებარე შინუხთუ. ყურადღებას ის გარემოება იმსახურებს, რომ თუნა-შინუხთუ უშუალოდ ემეზობლება ხილაქუსათვის ჩვენს მიერ ნავარაუდევ ტერიტორიას (ბულლარ-დალის სექტორს, პოზანდისთან).

ბულლარ-დალთან ხილაქუს ლოკალიზებისათვის ასურულ წარწერებში კიდევ ერთ საყურადღებო მითითებას ვპოულობთ.

სალმანასარ III-ის დროინდელი წყაროების მონაცემებით, თაბალის საზღვართან თუნისა და მულის მთებია (დღევანდელი ბულლარ-დალი), ხოლო ასარქადონის ცნობის თანახმად, ხილაქუს ხალხი „თაბალთან მდებარე მთებში“ ცხოვრობს (ARAB, II, 531, *ABINU*, №65).

სამეცნიერო ლიტერატურაში ხილაქუს ლოკალიზაციასთან დაკავშირებით სხვადასხვა, ერთმანეთისაგან განსხვავებული მოსაზრებაა გამოთქმული. ფონეტიკურად უკავშირებენ რა ასურული წყაროების ხილაქუს ძველბერძნული ლიტერატურის „კილიკიას“ (*Κιλικία*)³², მკვლევრები ხილაქუს ეძებენ ანტიკური ხანის კილიკიაში (კილიკია პედიადამი, კილიკია ტრაქეაში)³³, ან კაპადოკიის სამხრეთ სექტორში, ქ. მაზაკას (დღევ. კაისერის), მიდამოებში³⁴ (ძველბერძნული ტრადიციით, „კილიკია“ კაპადოკიის აღნიშნულ რაიონსაც ეწოდებოდა)³⁵.

მაგრამ, სამეცნიერო ლიტერატურაში ხილაქუს ადგილმდებარეობის შესახებ გამოთქმული ეს ვარაუდები არ ეთანხმება წყაროების მონაცემებს. უპირველეს ყოვლისა, გამართლებული არ არის ხილაქუს მოთავსება კილიკიაში (პედიადა-

სა და ტრაქეაში), რადგანაც ძვ. წ. IX-VI სს-ის ძველამოსავლური წყაროების მონაცემებით სამხრეთ-აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეს რაიონი ქუესა და პირინდუს ქვეყნებს ეკავათ:

სალმანასარ III-ის დროინდელი წარწერების ჩვენებით, ქუეს ქვეყანა (Qaue, Qua) მდებარეობდა ამანის მთებიდან დასავლეთით (ARAB, I, 557, 582-583, 600, 674, 682). ქუეს ქალაქები იყო: Lamena (ხეთური წყაროების Luwana)³⁶, Tanakuni³⁷, Pahrū (ანტიკური ხანის Mopsuestia, დღევ. მისისი³⁸), Lusanda (ხეთური ტექსტების Lawazantiya)³⁹, Kizuatni (ხეთ. Kizuwan-ta)⁴⁰, Tarzu (ხეთ. Tarša, დღევ. ტარსუსი) და Timuri⁴².

ჰამათის მეფე ზაქირის (ძვ. წ. VIII ს-ის დასაწყისი) არამეული წარწერის მონაცემებზე დაყრდნობით ქუეს ქვეყანა არპადიდან (დღევ. ტელ-ერფადიდან) დასავლეთით არის მოსათავსებული⁴³.

თიგლათფილესერ III-ის წარწერებში ქუეს სახელს ჩრდილოეთ სირიასა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ მცირე აზიაში მდებარე ისეთი ქალაქებისა და ქვეყნების გვერდით ვხვდებით, როგორიც იყო: ქარხემიში, გურგუმი, სამალი, მელიდი და თაბალი (ARAB, I, 769, 772, 801).

სარგონ II-ის წარწერები ადრეული ხანის წყაროებში დაცულ ცნობებს ახალი საგულისხმო მითითებით ავსებენ. ამ ტექსტებში საუბარია ხმელთაშუა ზღვის სანაპიროსთან ქუეს სიახლოვეზე (ARAB, II, 16, 92).

ძვ. წ. IX-VII სს-ის ასურული წყაროების თანახმად, ქუეს უახლოესი მეზობლები ხილაქუსა და თაბალის ქვეყნები იყო. ამ ქვეყნებთან მეზობლობისათვის გასათვალისწინებელი ისაა, რომ მონოლითზე შესრულებულ წარწერაში სალმანასარ III ქუეს მეფე ქათეს შემდეგ ფიჭირისს ასახელებს (ARAB, I, 600). იმავე მეფის სხვა ტექსტში დამორჩილებული ქვეყნების ჩამოთვლისას ქუეს გვერდით თაბალია მოხსენებული (ARAB, I, 674). ქუე-თაბალის ახლო გეოგრაფიულ მდებარეობაზე ლა-

პარკობს ქანდაკებაზე შესრულებული საღმანასარ III-ის წარწერაც, რომელშიც ნათქვამია, რომ თუნისა და მულის მთებიდან (დღევ. ბულღარ-დაღიდან) წამოსულ მეფეს ქუესა და თაბალის ქვეყნები დაუღაშქრავს (ARAB, I, 682).

სარგონ II-ის წარწერებში ხილაქუს დასახელების შემდეგ ხშირად საუბარია ქუედან მუშქების მეფის განდევნაზე (ARAB, II, 80, 99), ხოლო სინაქერიბის სამშენებლო საქმიანობისადმი მიძღვნილ ტექტებში, უცხო ქვეყნებიდან ნინევიასში ჩამოყვანილ ტყვეთა შორის ქუესა და ხილაქუს მცხოვრებთა სახელები ერთი-მეორის გვერდითაა დასახელებული (ARAB, II, 364, 383). ჩვენთვის საინტერესო ტერმინები (ქუე, ხილაქუ, თაბალი) ერთ კონტექსტში გვხვდება შამაშის ორაკულისადმი ასარქადონის მიერ დასმულ ერთ-ერთ შეკითხვაშიც: ასარქადონს აინტერესებს, ხომ არ დაესხმის თავს თაბალისა და ხილაქუს ლაშქარი ქუეს ქვეყანას (ARAB, 60; *АВНУ*, №68).

ქუეს მოხსენიებას უკანასკნელად ბაბილონის ახალი სამეფოს დროინდელ წყაროებში – ნაბუქოდონოსორ II-ის (ძვ. 604-562 წწ.), ნერიგლისარისა (ძვ. წ. 559-555 წწ.) და ნაბონიდეს (ძვ. წ. 555-538 წწ.) წარწერებში ვხვდებით⁴⁴. მაგალითად, ნაბუქოდონოსორ II ქუეს იხსენიებს ე. წ. „სასურსათო სიებში“, ხოლო ნაბონიდეს სტელაში საუბარია ქუეს ქვეყნიდან წამოყვანილ 2850 ტყვე-მეომარზე. იმავე ნაბონიდეს „ქრონიკებიდან“ ვგებულობთ, რომ მას ქუეს წინააღმდეგ უღაშქრია⁴⁵.

ქუეს საზღვრების წარმოსადგენად განსაკუთრებულ ყურადღებას იმასახურებს ნერიგლისარის წარწერა, რომელიც პირინდუს ქვეყანაში ლაშქრობაზე მოგვითხრობს⁴⁶. ამ წყაროს ჩვენებით, ქუედან დასავლეთით პირინდუს ქვეყანა მდებარეობდა (ARAB, 60; *АВНУ*, №68). ამ ქვეყნებს შორის საზღვარი მდინარეზე (ლამოსზე?)⁴⁷ გადიოდა. ნერიგლისარის აღნიშნული წარწერის მონაცემების საფუძველზე დ. ვაისმანი პირინდუს გვიანდელი ხანის კილიკია ტრაქეას ადგილზე ათავსებს⁴⁸.

ამგვარად, წყაროების მონაცემებით, ქუეს ემეზობლებოდნენ ხილაქუ, თაბალი და პირინდუ. მისი აღმოსავლეთი საზღვარი ამანის მთამდე (დღევანდელი ნურ-დალამდე) აღწევდა. სამხრეთიდან მას ხმელთაშუა ზღვა ეკრა, ხოლო დასავლეთიდან - მდინარე (ლამოსი?) და კილიკიის ტაეროსი. ჩრდილოეთის მიმართულებით ქუე, ისევე როგორც ხეთური ხანის ქიციუვათნა, კილიკიის კარის ჩრდილოეთით, დღევანდელი სეიჰანის ზემო დინების მიდამოებამდე ვრცელდებოდა⁴⁹.

ზემოთ ითქვა, რომ მკვლევართა ერთი ჯგუფი ხილაქუს ქვეყანას სამხრეთ-დასავლეთ კაპადოკიაში, ქ. მაზაკას (დღევანდელი კაისერის) მიდამოებში ეძებს. ზემოაღნიშნულის გარდა, ამ მოსაზრების წინააღმდეგ შემდეგიც ლაპარაკობს.

როგორც ასურულ წყაროებშია აღნიშნული, ხილაქუს ხალხი მიუვალ მთებში ცხოვრობდა. ქ. მაზაკა კი, სადაც ათავსებენ ხილაქუს, სტრაბონის აღწერით, განლაგებული იყო „ბუნებისაგან გაუმაგრებელ“ (ἀνἀχυρος), უწყლო (ἀνυδρὺς) და უნაყოფო დაბლობში (Strabo, XII, II, 7). ხილაქუ – მაზაკას ურთიერთდაკავშირებას ხელს უშლის ისიც, რომ მაზაკა ილუბურუდან საკმაოდ დიდი მანძილით იყო დაშორებული. იმავე სტრაბონის გადმოცემით, კიროსის ბანაკიდან⁵⁰ და კილიკიის კარიდან მაზაკამდე 6 დღის სავალი გზა იყო (Strabo, II, II, 9), ხოლო სინაქერიბის წარწერის მოწმობით (იხ. ზემოთ), ხილაქუ უშუალო მეზობელი იყო ილუბრუსი (ARAB, II, 286-288). დაბოლოს, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, იეროგლიფურ-ხეთური (ლუვიური) წარწერების მონაცემები საშუალებას გვაძლევს მაზაკას მიდამოებში მოვათავსო არა ხილაქუ, არამედ თაბალი.

ამგვარად, ხილაქუს ლოკალიზება ბულღარდ-დაღის ჩრდილოეთ კალთებთან, კილიკიის კართან (დღევანდელი პოზანდისთან), აკმაყოფილებს ასურული წყაროების იმ ძირითად მოთხოვნებს, რომელთა თანახმადაც, ჩვენთვის საინტერესო ქვეყანა მდებარეობდა მიუვალ მთებში და ტერიტორი-

ულად დაკავშირებული იყო, ერთი მხრით, ილბურუ-ქუესთან, ხოლო მეორე მხრით-თაბალთან.

ყოველივე ზემოაღნიშნული იმაზეც მიუთითებს, რომ მართალია, ტერმინები „ხილაქუ“ და „კილიკია“ ფონეტიკურად ახლოს დგანან ერთმანეთთან, მაგრამ ისინი უდავოდ წარმოადგენენ სხვადასხვა, თუმცა მეზობელი ოლქების აღმნიშვნელ სახელწოდებებს. შესაძლებლობას არ არის მოკლებული, რომ სწორედ ამ მეზობლობის გამო ტერმინი „ხილაქუ“ („კილიკია“) ძველბერძნულ ლიტერატურაში ეხმარათ აგრეთვე ხილაქუს აღმოსავლეთით მდებარე ტერიტორიის (ასურული ქუეს) აღსანიშნავად. დასაშვებია, რომ ტერმინ „ხილაქუს“ შინაარსის შეცვლისათვის (resp., გაფართოებისათვის) ხელი შეეწყოს იმ პოლიტიკურ ურთიერთობათა განვითარებას, რომელთაც ადგილი უნდა ჰქონოდა ძვ. წ. VI ს-ის ბოლო მეოთხედში, როცა ხილაქუს პოლიტიკური ბატონობის სფეროში მის აღმოსავლეთით მდებარე მეზობელი ტერიტორიაც უნდა მოქცეულიყო (ასურული ქუე). ამ მხრივ გასათვალისწინებელია აგრეთვე ხილაქუს მოსახლეობის სავარაუდო ექსპანსია ჩრდილოეთის მიმართულებითაც (ქ. მაზაკისაკენ), რომლის შესახებ ბერძენ ავტორებთან (Herodotus, I, 72; Strabo, XII, 2, 7) არაპირდაპირი მითითებებია დაცული.

ქუეს სახელწოდების შეცვლა „ხილაქუდან“ მომდინარე ტერმინით („კილიკიით“) მართლაც რომ მოგვიანო ხანებში (ძვ. წ. VI ს-ის ბოლო მეოთხედში) უნდა მომხდარიყო, ამაზე შესაძლოა ისიც ლაპარაკობს, რომ „ბიბლიაში“ კილიკიის აღმნიშვნელ ტერმინებად იხმარება *qayē - *qayā).

გარდა ამისა, გასათვალისწინებელია ძვ. წ. V ს-ის ავტორის ჰეროდოტეს მონათხრობიც, სადაც აღნიშნულია, რომ კილიკიელების სახელი მათი ეთნარქი – კილიქსის სახელიდან მომდინარეობს, ხოლო წინათ მათ ჰიპაქეელები ერქვათო (Herodotus, VII, 91).

ამგვარად, ზემომოტანილი ასურული წერლობითი წყაროებიდან ირკვევა, რომ თაბალის საზღვარი კილიკიის კართან იწყებოდა და დღევ. პოზანდი-ზეივე-ბორთან გადიოდა.

თაბალის ლოკალიზაციისათვის ყურადღებას იმსახურებს აგრეთვე ასურული და ძველებრაული ტექსტების ის მითითებები, რომლებიც ლაპარაკობენ მუშქების ქვეყანასთან (^{Mai}mu-uš-ku, ^{Mai}mu-us-ku, mešeh) თაბალის მეზობლობაზე. აი, ეს ცნობებიც:

„ცილინდრზე“ შესრულებულ წარწერაში სარგონ II მოგვითხრობს თაბალის ტერიტორიის დაპყრობაზე მუშქების ქვეყნის საზღვრამდე (ARAB, II, 118, АВИИУ, №53). „ანალებისა“ და „საგამოფენო წარწერის“ მოწმობით კი, მუშქების მეფე მითა მოკავშირე და მეგობარი იყო თაბალის მეფე ამბარიდუსი⁵¹. თაბალისა და მუშქების ახლო გეოგრაფიული მდებარეობის შესახებ ზოგიერთი არაპირდაპირი მონაცემებიც ლაპარაკობენ. ამ მხრივ საგულისხმოა სარგონ II-ის წარწერების ცნობები, რომელთა თანახმადაც, მუშქებს ახლო ურთიერთობა ჰქონდათ თაბალის მეზობელ ისეთ ქვეყნებთან როგორიც იყო ქუე (კილიკია პედიადა) და თუნა (დღევ. ზეივესთან). ასე, სარგონ II-ის რამდენიმე წარწერიდან ვგებულობთ, რომ მუშქების მეფე მითას მიუტაცნია ქუეს (კილიკია პედიადა) სამი ქალაქი: ხაარუა, უშნანისი და ქუმესი⁵². ასურელებს ქუეს დაცვის მიზნით ძვ. წ. 712 წ. მუშქების ქვეყნის საზღვართან ციხე-ქალაქები დაუარსებიათ. სარგონ II გვიამბობს: „ქალაქები უსი, უსიანი და უარგანი დავაარსე მუშქების ქვეყნის საზღვართან. მათი კარი სამუდამოდ დავხურეო“⁵³. ძვ. წ. 709 წ. ქუეში დანიშნულ ასურელ მოხელეს სამგზის ულაშქრია მუშქების ქვეყანაში. მითას შეშინებია და ასურელებთან მეგობრული ურთიერთობის დამყარება განუზრახავს⁵⁴.

ქუესა და მუშქების ქვეყნების მეზობლობაზე ლაპარაკობს 1958 წ. H.W. Saggs-ის მიერ გამოქვეყნებული ნიმრუდის

წერილებიც, რომელთაგან ერთ-ერთი ასურეთის მეფის ბრძანებულებაა⁵⁵. ამ უკანასკნელი დოკუმენტის თანახმად, მუშქების მეფე მითამ დააკავა და ასურეთის წარმომადგენელს ქუეში გადასცა ურიქის მიერ ურარტუში წარგზავნილი დელეგაცია 14 კაცის შემადგენლობით⁵⁶.

სარგონ II-ის წარწერების მიხედვით, მუშქებს ახლო ურთიერთობა ჰქონდათ თაბალის მეორე მეზობელ ქვეყანა თუნასთანაც (ARAB, II, 214).

თაბალისა და მუშქების მეზობლობაზე აშკარად მიუთითებენ აგრეთვე ძველებრაული ტექსტებიც. ეზეკიელის ტვიროსის გოდებაში ვკითხულობთ: „იავანი (იონელი), თობელი (თაბალი – ნ. ხ.) და მეშხი (მუშქი – ნ. ხ.) ვაჭრობდნენ შენ შორის სულებსა კაცთასა და ჭურჭელნი რვალისანი მისცნეს სავაჭროდ შენდა“⁵⁷. იგივე ეზეკიელი იხსენიებს როსის, მოსოხისა და თობელის მთავარს („ძეო კაცისაო განამტკიცე პირი შენი გოგსა ზედა და ქუეყანა(სა) ზედა მაგოგთასა მთავარსა როსს, მოსოხს და თობელს“)⁵⁸. ერთიმეორის გვერდითაა მოხსენიებული ჩვენთვის საინტერესო სახელები შესაქმეს ნიგნში, პარალიპემნოსში და ესაიასთანაც⁵⁹.

ძვ. წ. VIII ს-ის ასურული წყაროების მუშქების ქვეყნის ლოკალიზებისათვის მასალები ძალზე მცირერიცხოვანია.

როგორც ზემოთ დავინახეთ, სარგონ II-ის წარწერების მონაცემებით, ეს ქვეყანა ასურეთის უკიდურესი დასავლეთი პროვინციების (თაბალის, ქუეს, ათუნას) მეზობლად მდებარეობდა. მოტანილი ცნობების გარდა, ამ მხრივ საყურადღებოა სარგონ II-ის ტიტულატურებიც, რომლებშიც მუშქების ქვეყნის სახელი ხშირად კვიპროსისა და ეგვიპტის გვერდით დგას. წარწერებში („ხორსაბადის სასახლის ჭიშკრის იატაკის წარწერა“, „საგამოფენო წარწერა“) მეორდება ფრაზა: „...იათნანას კუნძულიდან (კვიპროსი – ნ. ხ.) მოყოლებული (რომელიც იმ ზღვის შუაგულში დევს მზე რომ ჩადის), მუცურისა (ეგვიპტე – ნ. ხ.) და მუშქების ქვეყნის საზღვრამდე (ჩამოთვლილია და-

მორჩილებული ქვეყნებისა და ტომების სახელები – ნ.ხ.), რომელმაც (ეს ქვეყნები) ერთი ხელისუფლების ქვეშ მოაქცია (რომელმაც ამ ქვეყნებში) თავისი მოხელეები მმართველებად დასვა და (ამ ქვეყნებს) თავისი უღელი დაადგა”⁶⁰. „კვიპროსის სტელა“ კი გვამცნობს, რომ სარგონ II დაუმორჩილებია ხალხები „ზემო მწარე ზღვიდან“ (ურმიის ტბიდან?) - „ქვემო მწარე ზღვამდე“ (სპარსეთის ყურემდე) და მუცურიდან (ეგვიპტიდან – ნ. ხ.) – მუშქების ქვეყნამდე (ARAB, II, 183).

ასურეთის დასავლეთ პროვინციებთან მუშქების ქვეყნის ტერიტორიულ სიახლოვეზე ლაპარაკობს სარგონ II-ის „ანალების“ ჩვენებაც: ქარხემიშის (დღევ. ჯერაბულუსი) მეფე პისირიმ „უღალატა ასურეთის ღმერთებს“ და მეგობრული ურთიერთობა დაამყარა მუშქების მეფე მითასთანო (ARAB, II, 8).

სხვა მითითება მუშქების ქვეყნის ადგილმდებარეობასთან დაკავშირებით ძვ. წ. VIII ს-ის ასურულ ტექსტებში არ გვხვდება. ზემომოტანილი მასალიდან კი, ჩვენის აზრით, კარგად ჩანს, რომ აღნიშნული ხანის წყაროების მუშქების ქვეყანა საძიებელია ასურეთის დასავლეთი ოლქების (ქუეს, ათუნას, თაბალის) მეზობლად.

მუშქების ქვეყნის უფრო ზუსტი ლოკალიზებისათვის ისაა გასათვალისწინებელი, რომ მუშქების ქვეყნის მეფე მითას (ბერძნული წყაროების ფრიგიელთა მიდასის)⁶¹ ძველფრიგიული წარწერა (ძვ. წ. VIII ს-ის ბოლო მეოთხედით დათარიღებული)⁶² ნაპოვნია თაბალის მეზობელი თუხანის (დღევ. ბორის, ანტიკური ხანის ტიანას) მახლობლად. ყურადსაღებია ისიც, რომ ქუედან (კილიკია პედიადან) ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე დღევ. ყიზილდაღშია (დღევ. ჩუმრასთან, კონიადან სამხრეთ-აღმოსავლეთით) აღმოჩენილი მუშქების ქვეყნის (Ms³-ka, Ma-s³-ka)⁶³ სახელწოდების შემცველი იეროგლიფურ-ხეთური (ლუვიური) წარწერა (ძვ. წ. X-IX სს.).

საგულისხმოა ისიც, რომ მუშქების ქვეყნის საზღვარზე ასურელთა მიერ აგებული სამი ციხე-სიმაგრედან (უსი, უსია-

ნი და უარგინი) – ორი, სახელდობრ, უსი და უსიანი, შუა ჰალისის (დღევ. ყიზილ-ირმაკის) მიდამოებში თავსდება⁶⁴.

მუშქების ქვეყნის ადგილმდებარეობის დადგენისას გარკვეული მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე ძველბერძენ ავტორთა ცნობებს დიდი ფრიგიის აღმოსავლეთი ოლქების შესახებაც, რადგან სამეცნიერო ლიტერატურაში ძვ. წ. VIII ს-ის ასურული წყაროების „მუშქების ქვეყანას“ ჩვეულებრივ „დიდ ფრიგიასთან“ აიგივებენ.

ამ თვალსაზრისით ჰეროდოტესა და მისი უმცროსი თანამედროვე ქსენოფონტის თხზულებებში დაცული მითითებებია საინტერესო: ჰეროდოტეს ცნობით, დიდი ფრიგიის უშუალო მეზობელი აღმოსავლეთიდან კაპადოკიაა (Herodotus, III, 90, 49, 52), ხოლო საზღვარი ამ ორ ქვეყანას შორს დაახლოებით შუა ჰალისზე გადის (Herodotus, I, 72). ქსენოფონტის „ანაბასისის“ მიხედვით კი, იკონიონი (დღევ. კონია) დიდი ფრიგიის აღმოსავლეთ საზღვარზე მდებარე ქალაქია (Xenophon, Anab., I. II, 19).

ქუეს დასავლეთით, ხოლო თაბალიდან დასავლეთითა და სამხრეთ-დასავლეთით მუშქების ქვეყნის ლოკალიზაციას კარგად ეთანხმება ძვ. წ. VIII-VII სს-ის თაბალის მეფეების იეროგლიფური წარწერების გავრცელების არეალიც.

როგორც ამ ბოლო წლების მანძილზე გაირკვა, შუა ჰალისთან მდებარე ტოპადას (ყარა-პინარის)⁶⁶ მახლობლად მდებარეობდა ვასუსარმა I (?) შვილიშვილისა და თუევათის (სალმანასარ III-ის წარწერის თაბალის მეფე Tuatt-ის)⁶⁷ შვილის, „დიდი მეფე“ ვასუსარმა II-ის (?) (თიგლათფილესერ II-ის წარწერების Uassurme თაბალელის)⁶⁸ ქალაქი Parwitas-ი (ვარიანტი Parwatas-ი)⁶⁹, იმავე მეფის საკურთხეველი იდგა ტოპადის ჩრდილო-დასავლეთით, დღევ სუვასაში⁷⁰, ხოლო თანამედროვე ჩიფლიკის, კაისერისა და სულთან-ხანის მიდამოები ეკუთვნოდა ვასუსარმა III-ეს (?)⁷¹. ყოველივე ზემო-

თქმულიდან საშუალება გვეძლევა დავასკვნათ, რომ თაბალი – მუშქების ქვეყნების საზღვარს უნდა გაეწყო დღევ. სულთან-ხან – კაისერი – სუვასა – ტოპადა – ჩიფლიკ-ბორის ხაზის დასავლეთით (შუა ჰალისიდან აღმოსავლეთითა და სამხრეთ-აღმოსავლეთით).

თაბალის ჩრდილოეთი საზღვრის ლოკალიზებისათვის ძველადმოსავლურ წერილობით წყაროებში თითქმის არავითარ პირდაპირ მითითებას არ ვხვდებით. მაგრამ, რადგან ასურული წყაროების თაბალელებს ანტიკური ხანის ტიბარენებთან (Τιβαιοί, Τιβαριοί, Τιβαρανοί, Tibareni, Tibarani და ა. შ.) აიგივებენ⁷², რაც ტერმინოლოგიური თვალსაზრისით ეჭვს არ იწვევს, ხოლო ბერძენ-რომაელი ავტორების (ჰეკატე მილეტიელის, ჰეროდოტეს, ქსენოფონტისა და სხვ.)⁷³ მონაცემებით, ეს უკანასკნელნი სწორედ იმ რაიონში (ანტიკური კოტიორას, დღევ. ორდუსა და მის სამხრეთით მდებარე ოლქში) ცხოვრობდნენ, რომელიც ჩრდილოეთიდან უშუალოდ ესაზღვრება ასურული წყაროების თაბალისათვის ნაგარაუდევ ტერიტორიას, გამორიცხული არ არის ვარაუდი⁷⁴, რომ თაბალელებს დღევ. სულთან-ხან-გურუნის ხაზის ჩრდილოეთით მდებარე ოლქიც ეკავათ⁷⁵.

ამგვარად, მოტანილი მასალების შუქზე, თაბალის ქვეყანა მოსათავსებელია დიდი კაპადოკიის სამხრეთ-დასავლეთ სექტორში, თანამედროვე გურუნ-შაჰრი-პოზანდიდან (მდ. სეი-ჰანის ზემო დინების) დასავლეთით, თანამედროვე პოზანდი – ზეივე-ბორი-ჩიფლიკის ხაზიდან ჩრდილოეთითა და ჩრდილო-დასავლეთით, თანამედროვე სულთან-ხან-კაისერი-სუვასა-ტოპადადან აღმოსავლეთით (შუა ჰალისიდან აღმოსავლეთით). თუ თაბალის ამგვარ ლოკალიზაციას მივიღებთ, მაშინ მის ირგვლივ მდებარე ქვეყნები ასე იქნება რუკაზე წარმოსადგენი: თაბალის აღმოსავლეთით ქამანუ იქნება მოსათავსებელი, სამხრეთ-აღმოსავლეთით – ქუე, სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით – ხილა-

ქუ, თუნა-შინუხთუ და თუხანი, ხოლო დასავლეთიდან და სამხრეთ-დასავლეთიდან – მუშქების ქვეყანა.

როგორც ვხედავთ, ჩვენს მიერ შემოთავაზებული თაბალის ლოკალიზება ეთანხმება ბ. ლანდსბერგერისეულს (იხ. ზემოთ) და მნიშვნელოვნად აზუსტებს მას. ზემოაღნიშნულის შემდეგ საკმაოდ ზოგადად გამოიყურება თვალსაზრისი, რომლის თანახმადაც თაბალი საძიებელია დიდ კაპადოკიაში (როგორც დავინახეთ, ჩვენთვის საინტერესო ხანაში დიდი კაპადოკიის ტერიტორიაზე თაბალის გარდა მოსათავსებელია ქამანუ, ჩრდილოეთი ქუე და სხვ.) მთლად ზუსტი არ უნდა იყოს არც ი. დიაკონოვისეული ვარიანტიც (იხ. ზემოთ), რადგან იგი არ პასუხობს ძველამოსავლური წყაროების ყველა იმ მოთხოვნას, რომელიც გასათვალისწინებელია თაბალის ქვეყნის ადგილმდებარეობის განსაზღვრისას.

დამონმებული წყაროები, ლიტერატურა და შენიშვნები:

1. H. Gelzer, Kappadokien und seine Bewohner, 1875, გვ. 15; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, 1951, გვ. 405; Em, Froter, Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, Leipzig, 1920 და სხვა.
2. ტერმინი „კაპადოკია“ (Katpatuka-ს ფორმით) პირველად დარიოს I „ბეჰისტუნის წარწერაში“ იხსენიება. ძველი სპარსული ლურსმული ტექსტების მიხედვით, აღმოსავლეთიდან კაპადოკიას ურარტუ (არმინა) ემეზობლებოდა, ხოლო დასავლეთიდან – ლიდია (სპარდა), იხ. R. G. Kent, Old Persian, New Haven, 1953, DBI₁₅, DPe₁₂. DNa₂₈. DSm₈. ანტიკურ წერილობითი წყაროების მონაცემებით, კაპადოკიას აღმო-

- სავლეთიდან (მდ. ევფრატის გაყოლებით) ესაზღვრებოდა არმენია, სამხრეთიდან – კილიკია, დასავლეთიდან, მდ. ჰალისის შუა დინების რაიონში – ფრიგია, ჩრდილოეთიდან კი – XIX სატრაპიაში შემავალი ტომები (მოსხები, ტიბარენები, მოსინიკები და მარები) (იხ. Herodotus, I, 72, 73, 76; V, 49, 52).
3. B. Landsberger, Sam'al, Ankara, 1948, გვ. 19. პენ. 39.
 4. И. М. Дьяконов, АВИИУ, №46, прим. 43; იხ. აგრეთვე, მისივე, История Мидии, Л., 1956, стр. 284, 321.
 5. И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 134.
 6. ВДИ, №4, 1966, გვ. 227; იხ. აგრეთვე, ნ. ხაზარაძე, სამხრეთ-აღმოსავლეთ მცირე აზიის ისტორიული გეოგრაფიიდან, „კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები“, თბ., 1966, გვ. 34 შმდ.
 7. ასურული წყაროების მეღიდი მდებარეობდა ევფრატთან მდ. თოხმა-სუს შეერთების ადგილას, დღევ. მალატიის მიდამოებში; (იხ. J. Delaporte, Malatia, Paris, 1940, გვ. 5-7 შმდ.; Г. А. Меликишвили, Наири-Урарту, თბ., 1954, გვ. 53-54 და სხვ.).
 8. A. Amiaud, V. Sheil, Les Inscriptions de Salmanasar II Roi D' Assyrie, Paris, 1890, გვ. 104-107; ARAB, I, 579.
 9. ასურული წყაროს უეტაშს (Uetaš) გ. მეღიქიშვილი აიგივებს ერთი ურარტული წარწერის Uita-სთან. ეს უკანასკნელი, სარდური II-ის წარწერის თანახმად, ქუმუხის (ანტიკური ხანის კომაგენეს) სამეფო ქალაქი იყო (იხ. УХН, 155, Y⁴⁹; Г. А. Меликишвили, Наири-Урарту, с. 54.).
 10. A. Amiaud, V. Sheil, დასახ. ნაშრ., გვ. 62, სტრ. 108 შმდ.; ARAB, I, 580, 674.
 11. J. A. Knudtzon, Assyrische Gabete an den Sonnegot, Leipzig, 1893, NN54, 56a, 57; АВИИУ, №68g; შდრ. ARAB, II, 781, 848, 911; АВИИУ, №74.

12. ARAB, II, 781, 848, 911; АВИИУ, №74. სახელთა დამთხვევის გარდა, თაბალელი და მელიდელი მუგალუს იგივეობაზე შემდეგიც ლაპარაკობს. აშურბანიფალის დროინდელი წყაროების მოწმობით, მუგალუ თაბალელი წინათ ასურეთის დაუძინებელი მტერი ყოფილა. მას „იარალისაკენ სჭერია თვალი“ და „მტრობის სიტყვები“ შეუთვლია აშურბანიფალის წინაპარი მეფეებისათვის (ARAB, II, 781, 848, 911). როგორც ეს ზემოთ დავინახეთ, ასურეთის მიმართ ასევე მტრულად იყო განწყობილი აშურბანიფალის მამის, ასარქადონის თანამედროვე მუგალუ მელიდელიც; ასურულ წერილობით წყაროებში ხაზგასმულია ის გარემოება, რომ აშურბანიფალის ძლიერებით შეშინებული მუგალუ თაბალელს ასურეთისადმი თავისი დამოკიდებულება შეუცვლია, მორჩილება აღუთქვამს, ხარკის გადახდა უკისრია და თავისი ქალიშვილი ასურეთის მეფის ჰარამხანაში გაუგზავნია (ARAB, II, 781, 848). ანალოგიური ვითარებაა ასახული შამამის ორაკულისადმი დასმულ ერთ-ერთ შეკითხვაშიც, რომლის მიხედვით მუგალუ მელიდელს აშურში შიკრიკი გაუგზავნია და დაზავება უთხოვია. მეფეს, რომლის სახელი, სამწუხაროდ, არ იკითხება, სურს გაიგოს, დასაჯერებელია თუ არა მუგალუ მელიდელის დაპირებები (Knudtson, 54; АВИИУ, №68g).
13. J. Garstang, O. R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, London, 1959, გვ. 46, შმდ.
14. Г. А. Меликишвили, *К истории древней Грузии*, გვ. 75. იხ. აგრეთვე, AL. Goetze, *Kizzuwatna. The Problem of the Hittite Geography*, New Haven, 1940, გვ. 5, შგნ. 21, გვ. 17 და სხვ.
15. ARAB, I, 582, 583, AL. Goetze, *Kizzuwatna*, გვ. 71-72; J. Garstang, O. R. Gurney, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 52-53.
16. Jorgen Laessøe, *A Statue of Shalmeneser III from Nimrud, "Iraq"*, XXI, ნაწ. 2, 1959, გვ. 147-157.

17. შდრ. გ. მელიქიშვილი, აღმოსავლეთ მცირე აზიის უძველესი ეთნონიმიკის შესწავლისათვის, „საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე“, 3, 1961, გვ. 100.
18. ARAB, II, გვ. 488; АВИИУ, №44, შენ. 9-10; Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, გვ. 74 და სხვ.
19. Ptolem., V, 77.
20. Em. Forrer. დასახ. ნაშრ., გვ. 72 შმდ.
21. Houwink Ten Cate, The Luwian Population Groups of Licia and Cilicia Aspera during the Hellenistic Period, 1963, გვ. 20; Em. Laroche, Les Hiéroglyphes Hittites, Paris, 1960, NN35, 89, 225, 439; P. Meriggi, Hieroglyphisch-Hethitisches Glossar, Wiesbaden, 1962, გვ. 136, 150; R. D Barnett, M. Falkner, The Sculptures of Assurnasi-Apli II, Tiglath-Pileser III, Esarhaddon from the Central and South-west Palaces of Nimrud, London, 1962, გვ. XX.
22. ARAB, II, 99, 118.
23. სინაქერიბის აღნიშნული წარწერა ერთადერთი დღემდე ცნობილი ასურული წერილობითი წყაროა, რომელშიც ეს სახელია დამოწმებული.
24. Em. Forrer. დასახ. ნაშრ., გვ. 79.
25. ნემრუნი მერსინიდან 43 კმ-ის მანძილითაა დაშორებული, ხოლო კილიკიის კარიდან 16 კმ-ით (იხ. Em. Forrer. დასახ. ნაშრ., გვ. 79).
26. AL. Goetze, Cilicians, გვ. 51, შენ. 19. გარსტანგი და გერნი ასურულ ილუბრუს აიგივებენ ხეთურ Allubrata-სთან (დღევანდელ კონიასთან), რაც სწორი არ არის (იხ. J. Garstang, O. R. Gurney, დასახ. ნაშრ., გვ. 73).
27. ამ გეოგრაფიულ სახელს წინათ კითხულობდნენ როგორც [Kikk]ipra (იხ. AL. Goetze, Kizzuwatna, გვ. 55-56; J. Garstang, O. R. Gurney, დასახ. ნაშრ., გვ. 61, 124).

28. შუნაშურას „ხელშეკრულების“ მონაცემებით, ქიცუვათნას მხრიდან სასაზღვრო პუნქტი იყო: Pitura (ანტიკურ ლამოსთან), Zinziluwa, Erimma (კილიკიის კართან), Zabarašna-ს მთები (ბულღარ-დალი) და მდ. Samri-ის (ანტიკური საროსის, დღევანდელი სეი-ჰანის) ზემო დინების რაიონი (იხ. AL. Goetze, Kizzuwatna, გვ. 48 შმდ).
29. მკვლევრები ასურულ ხუბუშნას აიგივებენ ხეთური წყაროების Hupisna-სთან. ჯ. მელაარტი ხეთურ Hupisna-ს ანტიკური კიბისტრადან აღმოსავლეთით მდებარე დიდ ბორცვზე - ყარა ჰუიუქზე ათავსებს. იხ. AL. Goetze, Kizzuwatna, გვ. 53 და შენ. 200; J. Garstang, O. R. Gurney, დასახ. ნაშრ., გვ. 63-64; 72 და იქვე შენ. 1; P. Hulin, The Inscriptions on the Carved Throne Base of Salmaneser III, "Iraq", XXV, 1963, გვ. 66.
30. ARAB, II, 80, 99; АВИИУ, №47 (10); Knudtzon, 60, 61; АВИИУ, №68 (g); იხ. აგრეთვე, ARAB, II, 25, 55, 780, 782; АВИИУ, №46, 54.
31. ARAB, II, 579, 680; Reallexikon der Vorgeschichte, Bd, 12, 1928, სტატია: "Silber"; გ. მელიქიშვილი, აღმოსავლეთ მცირე აზიის უძველესი ეთნონიმიკის შესწავლისათვის, „საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე“, №3, 1961, გვ. 101 და შმდ., შდრ. P. Hulin, დასახ. ნაშრ., გვ. 66-67.
32. ძველბერძენი ავტორების მონაცემებით, კილიკია (Κιλικία) ეწოდება ტერიტორიას, რომელიც აღმოსავლეთიდან შემოსაზღვრულია ამანის მთებით, ჩრდილოეთიდან, ჩრდილო-დასავლეთიდან და დასავლეთიდან - ანტიტავროსითა და კილიკიის ტავროსით, ხოლო სამხრეთიდან - ხმელთაშუა ზღვით (იხ. Herodotus, 1, 28, II, 34, 90; V, 49, 52, 108; Xenophon., Cyr., IV, V, 56; VII, IV, 2, VIII, VI, 8; მისივე, Anab., I, II, 12, 20; I, IV, I, 4). სტრაბონის თანახმად, კილიკია ორ ნაწილად იყოფა. ჩრდილოეთიდან და ჩრდილო-დასავლეთ-

- თიდან მთებით შემოფარგლულ, ვიწრო ზღვისპირა ზოლს (ქ. კორაკეზიდან ვიდრე ქ. სოლამდე) ბერძენი გეოგრაფოსი „კილიკია ტრაქეას“ სახელით იცნობს (იხ. Strabo, XII, 6, 1; X, V, 3, 1; XIV, 5, 1-7). იგივე სტარბონი კილიკიის აღმოსავლეთ ნაწილს ქ. სოლიდან ქ. ისამდე, ჩრდილო-დასავლეთიდან, დასავლეთიდან და აღმოსავლეთიდან ანტიტავროსით, კილიკიის ტავროსითა და ამანის მთებით შემოსაზღვრულს, „კილიკია პედიადას“ უწოდებს. (იხ. Strabo, XIV, 5, 1, 8-20, იხ. RE, სტატია, „კილიკია“, XI, 1926, გვ. 385 შმდ.).
33. А. С. Хаханов, Древнейшие пределы расселения грузин по Малой Азии, ЗКОИРГО, ნაკვ., 6, გვ. 8; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, გვ. 405; И. М. Дьяконов, История Мидии, გვ. 320; მისივე, Предыстория армянского народа, გვ. 166, 194, შენ. 14; Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, გვ. 74 და სხვ.
34. Н. Winckler. Die Reiche von Cilicien und Phrygien im Lichte der altorientalischen Inschriften, AF, I, Leipzig, 1989, გვ. 123 შმდ.; E. Forrer, დასახ. ნაშრ., გვ. 76.
35. Herodotus, I, 72; Strabo, XIII, 2, 7.
36. ARAB, I, 582-583; ასურული Lamena აღმოსავლეთ კილიკიაში მდებარეობდა. (იხ. J. Garstang, O. R. Gurney, დასახ. ნაშრ, გვ. 60 და შენ. 4).
37. ARAB, I, 583; Tanakun-ის ადგილმდებარეობა უცნობია, სხვა წყაროებში იგი არ იხსენიება.
38. "Welt des Orients", I, 1947, გვ. 577 შმდ.
39. ARAB, I, 582-583; Fuad Safar, A further text of Shalmancser III from Assur, "Sumer", VII, N1, 1951, გვ. 19, შმდ.
40. Fuad Safar, დასახ. ნაშრ, გვ. 19.
41. Fuad Safar, დასახ. ნაშრ, გვ. 19. Abarnani-ს მდებარეობა უცნობია.

42. ARAB, I, 582-583; შდრ. Jorgen Laessøe, დასახ. ნაშრ., გვ. 147 და შმდ.
43. И. Н. Винников, Новые финикийские надписи из Киликии, ВДИ, 3, 1950, გვ. 92.
44. ბაბილონის ახალი სამეფოს დროინდელ ტექსტებში ასურულ ქუეს შეესატყვისება - Hume (იხ. W. F. Albright, Cilicia and Babylonia under the Chaldean Kings, BASOR, №120, 1950, გვ. 22 შმდ.).
45. W. F. Albright, დასახ. ნაშრ., გვ. 22 შმდ.
46. D. J. Wiseman, Chronicles of Chaldaean Kings (626-555 B. C.) in British Museum, London, 1956, გვ. 75 შმდ.
47. ხეთური წერილობითი ტექსტების მონუმენტით, ქიცუვანთას სამხრეთ-დასავლეთი საზღვარი მდ. Lamiya-ზე გადიოდა (იხ. AL. Goetze, Kizzuwatna, გვ. 58-59, J. Garstang, O. R. Gurney, დასახ. ნაშრ., გვ. 59-60). სტრაბონის თანახმად, იგივე მდინარე (Λάμοϋ-ი) კილიკია პედიადადას საზღვრავდა კილიკია ტრაქეასაგან. (იხ. Strabo, XIV, V, 5, 8). აქედან გამომდინარე, საფიქრებელია, რომ ნერიგლისარის წარწერაშიც მდ. ლამოსი იგულისხმებოდა.
48. ნეგირლისარის წარწერის თანახმად, აღმოსავლეთიდან პირინდუს ესაზღვრებოდა ქუე, ხოლო დასავლეთიდან – ლიდია. პირინდუს ქალაქები იყო: Ura (ანტიკური Olba), Kirši (ანტიკური Claudiopoliis-ი), Pitusa (ანტიკური Pitusa, დღევ. Kargincik-ი) და Sallune (ანტიკური Selinus-ი, დღევ. Selindi) (იხ. Wiseman, დასახ. ნაშრ., გვ. 86 შმდ.; Houwink Ten Cate, დასახ. ნაშრ., გვ. 17 შმდ.).
49. ქუეს ჩრდილოეთი ოლქების ამგვარი ლოკალიზაცია აკმაყოფილებს ასურალი წყაროების იმ მოთხოვნას, რომლის თანახმად, ქუეში მოსათავსებელია Lusanda და Timuri და

- იგი ტერიტორიულად დასაკავშირებელია თაბალთან (იხ. Houwink Ten Cate, დასახ. ნაშრ., გვ. 19).
50. ქსენოფონტის „ანაბასისის“ მიხედვით, კიროსის ბანაკი ქ. დანთან (დღევ. კილისე-ჰისართან) იყო განლაგებული. კილიკიის კარი მდებარეობს ქ. დანიდან სამხრეთით, დაახლოებით 25 კმ-ის მოშორებით (იხ. Xenophon, Anab, I, II, 19 შმდ.).
51. ARAB, II, გვ. 118, АВИИУ, №53.
52. H. Winckler, Ann., სტრ. 93 შმდ.; ARAB, II, 18, 80, 82, 92, 118.
53. H. Winckler, Ann., სტრ. 192 შმდ.; ARAB, II, 27 (იხ. აგრეთვე, ხაზარაძე, „მუშქების ქვეყნის“ სახელწოდების აღდგენისათვის, თუქულთი-ნინურთა II „ანალებში“, „აღმოსავლური კრებული“, I, თბ., 1960, გვ. 85).
54. H. Winckler, სტრ. 372, შმდ.; Pr., სტრ. 150 შმდ.; B, II, 42, 43, 71.
55. H. W. Saggs, The Nimrud Letter. The Urartian Frontier, 1952, IV, "Iraq", XX, 2, 1958, გვ. 205.
56. ხაზარაძე, ფრიგიის სავაჭრო-კულტურულ ურთიერთობათა ისტორიიდან (ძვ. წ. VIII ს-ის დასასრული), „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე“, №3, 1963, გვ. 142-143.
57. A-1108, „გელათური ბიბლია“, ეზეკიელი, 38₁₃.
58. A-1108, „გელათური ბიბლია“, 38₂, 32₂₆, 36₁; F. Graffin, Patrologia Orientalis, XXIX, 5, გვ. 770 და შმდ.
59. A-1108, „გელათური ბიბლია“, ესაია, 66₁₉; F. Graffin, The Old Georgian Version of the Prophets, Patrologia Orientalis, XXIX; 3, Paris, 1961, გვ. 508.
60. H. Winckler, Pr., გვ. 136-163; Pr. გვ. 98, სტრ. 16-17; ARAB, I, გვ. 54, 96-102.

61. მითა-მიდასის იგივეობაზე პირველმა პ. ვინკლერმა მიუთითა (იხ. H. Winckler, *Die Reiche...*, გვ. 132 შმდ.). მითა-მიდასის იგივეობის ვინკლერისეულმა თეორიამ საერთო აღიარება მოიპოვა (იხ. მაგალითად, A. Körte, *Gordion*, Berlin, 1904, გვ. 9 და შმდ.; Em. Forrer, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 77 და შმდ., G. Bonfante, *Armenians and Phrygians*, "Armenian Quarterly", 1946, I, N1, გვ. 84-86; U. R. Hall, *The Ancient History of Near East*. London, 1950, გვ. 375 და შმდ.; Г. А. Меликишвили, *Наири-Урарту*, გვ. 305, 315-316 და სხვ.).
62. J. Garstang, *Notes on a journey through Asia Minor*, AAAn, I, 1908 გვ. 10-11; J. J. Myres, *Midas beyond the Halys*, AAAn, I, 1908 გვ. 13-16; J. Friedrich, *Kleinasiatische Sprachdenkmäler*, 1938, გვ. 127-137, წარწერა №19.
63. P. Merigi, *Una Prima Attestazione Epicorica Dei Moschi in Frigia*, "Estrato da Athenaeum-Studi Periodici si Litteratura e Storia dell' Antichita Nuova Serie", XLII, I-V, 1964.
64. Em. Forrer, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 76-77.
65. H. Winckler, *Die Reiche...*, გვ. 132 და შმდ.; Em. Forrer, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 77 და შმდ.; G. Bonfante, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 34 და შმდ.; Г. А. Меликишвили, *Наири-Урарту*, გვ. 305, 315; მისივე, *К истории древней Грузии*, გვ. 75; И. М. Дьяконов, *Заметки по урартской эпиграфике*, II, ЭВ, IV, 1962, გვ. 112; მისივე, *Хетты, фригийцы и армяне*, "Переднеазиатский сборник", 1961, გვ. 356-357 და შენ. 40; ნ. ხაზარაძე, *ფრიგიის უძველესი ისტორიის ზოგიერთი საკითხი*, „კავკასიური ახლო აღმოსავლური კრებული“, თბ., 1962, გვ. 53 შმდ. და სხვ.
66. H. Th. Bossert, *Die "hethitische" Felsinschrift von Tapada*, OIZ, 37, №3, 1934, გვ. 145-150; ArOr, VII, №3, 1935, გვ. 488, შმდ.; I. Gelb, *Hittite Hieroglyphic Monuments*, Chicago, 1936, №36, ტაბ. III-IV.

67. Jorgen Laessøe, დასახ. ნაშრ., გვ. 152 შმდ.; Houwink Ten Cate, დასახ. ნაშრ., გვ. 19 შმდ.; Em. Laroche, *Les Hieroglyphs Hittites*, Paris, 1960, 207.
68. R. D. Barnett, Karatepe. The key to the Hittite Hieroglyphs, *AnSt*, III, 1953, გვ. 92 შმდ.; P. Meriggi, *Le iscrizioni in eteo geroglifico de Tabal*, "Rivista degli studi orientali", XXXII, 1957, გვ. 153, შრდ. *ArOr*, VII, N3, 1935, გვ. 489.
69. ამ გეოგრაფიული სახელწოდების წაკითხვასთან დაკავშირებით სხვადასხვა აზრია გამოთქმული: ერთნი ამ ტერმინს კითხულობენ, როგორც *Parmeta* (იხ. *ArOr*, VII, №3, 1935, გვ. 491 და შენ. 5), მეორენი როგორც - *Parawitx* (იხ. I. Gelb, *Hittite Hieroglyphs*, II, გვ. 35), მესამენი როგორც - *Parzutawanas*-ს (იხ. Em. Laroche, დასახ. ნაშრ., №№260, 432; J. Garstang, O. R. Gurney, დასახ. ნაშრ., გვ. 64), მეოთხენი როგორც - *Barwa/itas* ან *Parwata*-ს (იხ. R. D. Barnett, დასახ. ნაშრ., გვ. 92; P. Meriggi, *Le iscrizioni...*, გვ. 225, შენ. 2; მისივე, *Hieroglyphisch-Hethitisches Glossar*, გვ. 96). ზოგიერთი მკვლევარი *Barwa/ita-Parwata*-ს აგიეებს ასურული წყაროების *Bit-Burutaš*-თან (იხ. Barnett, დასახ. ნაშრ., გვ. 92; B. Landsberger, *Samâl*, გვ. 19 და სხვ.).
70. *ArOr*, VII, №9, 1935, გვ. 516 შმდ.; I. Gelb, *Hittite Hieroglyphic Monuments*, №50, ტაბ. XXII- XXV.
71. *ArOr*, VII, №1, 1936, გვ. 1 შმდ.; I. Gelb, *Hittite Hieroglyphic Monuments*, 17, 38, ტაბ. XXX-LVIII; Houwink Ten Cate, დასახ. ნაშრ., გვ. 20.
72. П. Иоселиани, *Различные наименования грузинов*, *ЖМВД*, 1844, გვ. 115, შმდ.; დ. ბაქრაძე, *ისტორია საქართველოსი*, თბ., 1889; А. Хаханов, დასახ. ნაშრ. გვ. 15 და შმდ.; ივ. ჯავახიშვილი, *ქართველი ერის ისტორია*, გვ. 392 შმდ.; ს. ჯანაშია, *თუბალ, თაბალი, ტიბარენი, იბერი, „შრომები“*, III,

- თბ., 1959, გვ. 1 და შმდ.; Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, гв. 72, 75; მისივე, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965, გვ. 8 და შმდ.
73. Heccat, Fr. 193; Herodotus, III, 94; V, 78; Xenophon, Anab., V, V, 2,3; VII, 8, 25 და სხვ.
74. Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, гв. 75.
75. თაბალის საზღვრების დადგენისას გასათვალისწინებელია აგრეთვე ისიც, რომ ასურულ წყაროებში ეს ქვეყანა დიდ გაერთიანებადაა წარმოდგენილი. სალმანასარ III-ის ერთ წარწერაში საუბარია „თაბალის 24 მეფეზე“ (ARAB, I, 579, შმდ., 580), ხოლო მეორეში ნახსენებია „თაბალის 20 მეფე“ (Jorgen Laessøe დასახ. ნაშრ., გვ. 147 და შმდ). სარგონ II-ის „ანალების“ მონაცემებით, თაბალის ქვეყანა რამდენიმე სამეფო-სამთავროს იტევდა (ARAB, II, 25; АВИИУ, №46).

К ВОПРОСУ О МЕСТОНАХОЖДЕНИИ ТАБАЛА

Исходя из данных ассирийских письменных источников и иероглифическо-хеттских (лувийских) надписей табальских царей автор предлагаемой статьи приходит к выводу, что страну Табал следует локализовать в западной части Великой Каппадокии, западнее совр. Гюрюн-Шахр—Позанды. С юга-востока на северо-запад граница этой страны проходила по линии совр. Позанды—Зейве—Бор—Чифтлик—Карапинар (Топада) — Суваса, а западная — западнее совр. Султанхан—Кайсери—Суваса (resp., восточнее и южнее Среднего Галиса).

В свете предложенной автором локализации, сопредельные с Табалом страны так будут на карте представлены: восточнее Табала поместится «обширная страна» Камману и северные

области Куэ, с юга-востока на северо-запад — Хилакку, (около совр. Позанды), Туна-Шинухту (около совр. Улукышлы-Зейве) и Тухан (около совр. Бора), а с запада и юга-запада — страна муш-ков/мусков.

**TABAL. REMARKS ON THE ETHNOCULTURAL
DESCRIPTION OF EASTERN ASIA MINOR
ETHNOPOLITICAL ENTITIES OF THE 9TH-7TH
CENTURIES B. C.**

According to the identification scheme, advanced earlier by the author, Tabal should be traced westward of present-day Gurun-Şahr-Pozandi. That country's boundary from the south-east to the north-west ran along the line of modern Pozandi-Zeive-Çiftlik-Topada-Suvasa, and its western border north of modern Sultanhan-Topada-Suvasa (namely, eastward and southward of the middle reaches of the Halys).¹

In the light of the author's scheme the countries contiguous with Tabal are represented on the map in the following way: east of Tabal lay «the vast country» of Kammanu and the northern regions of Que, from south-east to north-west were Hilakku (near modern Pozandi), Tuna-Sinuhtu (near modern Ulukisla-Zeive) and Tuhan (near modern Bor); and to the west and south-west lay the country of Musku/Muşku (Phrygia).²

In determining the ethnogenesis of a people account is taken, in recent scholarly literature, of that people's physico-biological, linguistic and cultural affinity.³ The ethnogenesis of the population of Tabal constitutes one of the complex problems of its history. As the ethnic anthropology of Tabal and its neighbouring countries listed above has hardly been studied so far, we have only little knowledge of the physico-ethnic affinity of the population of Tabal.

Ampler information is available by help of the linguistic and cultural affinity of that country's population.

It is well-known that Tabal and its neighbouring regions constituted the area of Hieroglyphic-Luwian writing and language. Hieroglyphic-Luwian inscriptions dated to the 9th—8th centuries B. C. have been discovered both in localities of Tabal (Sultanhan, Kululu, Kayseri, Topada, Suvasa, Çiftlik) and in the territory lying south and east of Tabal (in Çalapverdi, Alişar Hüyük, Boğazköy, Alaca Hüyük, Andaval, Bor, Niğde, Ivriz, Cilicia Campestris, Northern Syria, Malatya, Gürün, Arslantaş, Izgin, etc.).⁴ The Hieroglyphic-Luwian inscriptions from «Tabal» tell, as a rule, about rituals connected with cult. These inscriptions belong to the kings of Tabal or their vassals. The occurrence of Luwian proper names in these countries points — in addition to the foregoing — to a definite closeness of the population of Tabal and its neighbouring political entities to the Luwian ethno-cultural world. According to the Hieroglyphic Luwian and Assyrian written sources a number of kings and representatives of the nobility of Tabal bore the names Wasu-šarma-Uassurme, Tuwati-Tuatti, Tarhutinna, the Luwian provenience of which can hardly be doubted.⁵ The rulers of countries neighbouring to Tabal used Luwian names. Thus, the sources make reference to Tarhulara, king of Gurgum, Tarhunazi, king of Kammanu, Šandašarma, king of Hilakku, the kings Tuwati-Tuatti and Hilaruada, Azitawada, king of Danuna, Urbala-Warpalawa, king of Tuhan,⁶ and others.

In the light of the foregoing the term *Tabal* itself, to be connected with Hittite-Luwian place names, is worth noting. Evidence of Hittite-Luwian place names is of interest in this respect; in particular, the reference in Hittite inscriptions to the name *HUR.SAG Ta-pa-la*, *D.HUR.SAG Ta-pa-la* «The Tapala Mountain», «Deity of the Tapala Mountain», being phonctically identical with *Tabal*. Though the etymology and origin of the term *Tapala/Tabala*, as well as the gensis of the Deity of the Tapala Mountain,⁷ have not been established so far, the identification of the Tapala Mountain in the territory of the Hittite Kingdom, in Asia Minor, does not cause any special doubts. A study of the Hittite texts shows that the Deity of the Tapala Mountain held a special place in the religious beliefs of the Hittites. «The Tapala Mountain» and the «Deity of the Tapala Mountain» are mentioned, as a rule, in texts dealing with a description of the ritual of some festival. One text tells of the dedication of a kid to the Deity of the Tapala Mountain,⁸ whereas from other texts we learn that the spring festival was celebrated on the Tapala Mountain, the King and the Queen of the Hittites taking part in the ritual.⁹

Frequent reference to the Deity of the Tapala Mountain in Hittite texts together with the singer of *Kaniš*¹⁰ presumably points to the popularity of this deity in the Hittite-Nesian world.

It is also to be noted that names with the component *Tapala/Tabala* were prevalent in *Arzawa* as well. In the «Annals» of the Hittite King *Muršili I* there is reference to the heir apparent of *Arzawa* *Tapalazunawali/Tapalazunauli*,¹¹ and in the so-called «Letters of *Tawagalawa*» we find *Tapala-Datta* (^l*Dabala* ^D*U-aš*) (According to a Hittite source this was the name of one of the ^{LU}*kartappu* sent from *Arzawa* to the court of the Hittite king.)¹²

The name of *Τάβαλα*, identified by *Hierocles* in *Lydia*, as well as the name of one of the satraps of *Lydia* *Τάβαλος*, mentioned by *Herodotus*¹³ apparently derive from the Luwian *Tapala/Tabala*.

The assumption cannot be ruled out that the geographical term *Tamalki/ Tamalkiia*, occurring frequently in Cappadocian tablets and Hittite written sources, is related to names with the stem *Ta-pala/Tabala*. If we assume that *Tamalki* consists of the stem *Tamal-* and the suffix *-ki*, the identification of *Tamal* with *Tabal* will be quite valid, the more so that the alternation of *p/m* in identical place names of Asia Minor is repeatedly attested in written sources (cf. *Hakumišša/Hakupišša* or *Takumitta/Takupitta*, etc.).¹⁴

The prevalence of Luwian religion in the territory of *Tabal* points to the affinity of the population of *Tabal* with Luwian culture. In the light of the Hieroglyphic Luwian inscriptions discovered in *Tabal* centres the principal deities of *Tabal* were Luwian: *Santa/Šanda*, *Datta*, *Kubaba*, *Tarhunzas* and *Arma*.

Thus, although the ethnic anthropology of the population of *Tabal* has hardly been studied, it may, at this stage, be assumed with certainty that the greater part of the population of *Tabal* and its neighbouring countries was closely linked — both culturally and ethnically — to the bearers of the «hieroglyphic» Luwian tribes.

Study of the material culture of *Tabal* began recently. Hence it is so far impossible to single out its characteristically specific features. However, it is already clear that the material culture of *Tabal* was organically linked to the culture of precisely those centres of Eastern Asia Minor and Northern Syrian where, along with the Hieroglyphic Luwian writing and language, Luwian personal names and religion were widespread.

Archaeological investigation of the «*Tabal*» levels of *Hacibektaş*, *Topaklı*, *Goludağ*, *Kayseri*, *Niğde-Tepebağları* has shown that the so-called «Phrygian» high-quality, artistically decorated pottery of fine workmanship was produced in the territory of *Tabal*. This pottery has parallels in the earlier discovered synchronous pottery from *Boğazköy*, *Alişar Hüyük*, *Tokat*, *Sivas*, *Malatya* and many other sites in

Asia Minor. Both monumental kraters and ceramics of conventional form and size are amply represented in the archaeological material of Tabal. One part of Tabal pottery is decorated with triangles, wavy, radial and geometric ornament, concentric circles, etc. The other part of the pottery is decorated with panels representing animals, mainly fallow-deer. The material in question contains, beside decorative pottery, monochrome, gray ceramics. However, this type of pottery, like in other eastern Asia Minor centres, is insignificant in quantity.¹⁵

Tabal sculpture (both monumental and small) has analogies in Eastern Asia Minor and North-Syrian centres (Malatya, Jerablus). This refers to the monumental statues of deities and local rulers, to sculptural and relief representations of lions and sphinxes from excavations at Kululu and Goludağ, a part of the finds being exhibited at the Kayseri Museum, in Turkey.¹⁶

The planning of Tabal urban-type settlements is solved in the best constructional tradition of Eastern Asia Minor and Northern Syria. As seen from the 1967—1972 archaeological excavations, Tabal cities were largely built on hills. The city was surrounded by a wall with several gates, a stone sculpture (representation of a deity, sphinxes or lions) forming an architectural detail of the latter. Buildings of various sizes, separated by both wide and narrow streets, have been found within the city walls. A palace or temple occupied the central place on the hill, the way to it being adorned with sculptural representations of lions and sphinxes erected in two rows.

Thus, the spread in Tabal of Hieroglyphic Luwian writing and language, as well as of corresponding personal names, enables us to assume - with a measure of certainty - the presence of the Luwian («hieroglyphic») ethnic element here. The material culture of Tabal undoubtedly constituted an organic part of the common Eastern Asia Minor and North-Syrian culture of the 9th-7th centuries B. C.

REFERENCES:

1. N. V. KHAZARADZE, К вопросу о местонахождении Табала. In: Вопросы древней истории. (Кавказско-Ближневосточный Сборник, III), Tbilisi, 1970, pp.64-84, (in Georgian, with a Summary in Russian).
2. Concerning the site of Tabal see also: B. LANDSBEBGER, Sam'al, Ankara, 1948 p. 19, note 39; I. M. DIAKONOFF: VDI, 1951, II, No. 46, note 43 (Sargon II, 8th campaign); idem, История Мидии, Leningrad, 1956, pp. 284, 321; idem, Предыстория армянского народа, Yerevan 1968, p. 134; G. A. MELIKISHVILI, К истории древней Грузии. Tbilisi 1959, p. 72.
3. See, for example, N. N. CHEBOKSAROV, СЭ, No. 4, 1967, p. 5 and the foll.; V. I. Kozlov, СЭ, No. 2, 1967, p. 26 and the foll.; A. N. GUMILJOV, О термине «этнос», Доклады отделений и комиссий Географического общества СССР, Leningrad, 1967, No. 3; I. M. DIAKONOFF, Восточный Иран до Кира, In: История Иранского государства и культуры, Moscow, 1971, p. 123 and the foll.; idem, Предыстория армянского народа, pp. 7-9, etc.
4. B. HBOZNÝ, ArOr, VII, No. 3, 1935, p. 488 and the foll.; idem, VII, No. 9, 1935, p. 516 and the foll.; idem, VIII, No. 1, 1936, p. 1 and the foll.; I. J. GELB, Hittite Hieroglyphic Monuments, Chicago 1936. Nos. 17, 36, 38, 50; idem, see map.
5. E. LAROCHE, Recueil d'onomastique hittite, Paris 1952, Nos. 1070, 1196, 1198; idem, Les Hieroglyphes Hittites, Paris 1960. Nos. 80, 81, 207, 223, 304 etc.; P. MERIGGI, Le iscrizioni in eteo geroglifico del Tabal, Rivista degli studi orientali 32 (1957) p. 226 and the foll.; idem, Hieroglyphisch-Hethitisches Glossar, Wiesbaden 1962, pp. 108, 136, 152, 153; AJA, 75 (1971) pp. 170 etc.
6. ARAB, II, 26, 29, 60, 61, 79, 92, 99, 782; YKH, 127, II, 158, 2, 19, 23; J. LAESSØE, A Statue of Shalmaneser III from Nimrud "Iraq",

- XXI, 2, 1959, p. 152; H. TEN CATE, The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera during the Hellenistic Period, 1963, p. 19; E. LAROCHE, Les Hieroglyphes Hittites, No. 207; P. MERIGGI, Hieroglyphisch-Hethitisches Glossar, pp. 36, 122, etc.
7. See, L. JAKOB-ROST, Bemerkungen zum «Sänger von Kaneš», Beiträge zur sozialen Struktur des Alten Vorderasien, Berlin 1971, pp. 111—116, *ibid.*, see references.
8. KUB, XXVI, 32, 1, 19.
9. KUB, XX, 48, VI, II; XX, 85, 1-6.
10. L. JAKOB-ROST, *op.cit.*, 112-113.
11. A. GOETZE, Die Annalen des Muršiliš, Leipzig, 1933, p. 60, etc.; see also F. SOMMER, Die Ahhijavâ-Urkunden, München, 1932, pp. 189, 310.
12. KUB, XIV, 3, 38, II, 58 and 59; P. SOMMER, *op. cit.*, pp. 10-11, 129, 438.
13. HERODOTUS, I, 153-154, 161; of PAUS. VII, 2, 10.
14. G.GIORGADZE, ПАС, p. 208 and note 186.
15. AnSt, 19 (1969) p. 11 and the foll.; AJA, 72 (1968), p. 131, 135; 73 (1969) p. 213, 74 (1970) pp. 157, 168; 75 (1971) pp. 166, 170 etc.; see also, J. MELLAART, Iron Age pottery from Southern Anatolia, AnSt, 4 (1954) p. 165 and the foll.; cf. E. AKURGAL, Phrygische Kunst, Ankara, 1955; M. MELLINK, AJA, 61 (1957) pp. 393-394.
16. AnSt, 19 (1969) p. 11; AJA, 73 (1969) p. 213; 74 (1970) pp. 157, 168.

ძველი ფრიგიული ანბანის გენეზისის საკითხისათვის

ძველი ფრიგიული ანბანის გენეზისის საკითხი დიდი ხანია იმსახურებს მკვლევართა ყურადღებას. ჯერ კიდევ გასულ საუკუნეში ამ საკითხებზე მსჯელობდნენ, როგორც ფრიგიის ძველი ისტორიის სპეციალისტები, ასევე ისინიც, ვინც ანბანის ისტორიას საგანგებოდ იკვლევდნენ¹. ძველი ფრიგიული და ძველი ბერძნული ანბანების სიახლოვეში ეჭვი არავის ეპარებოდა. XIX ს. სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებული აზრის თანახმად, ძველი ფრიგიული ანბანი ძველი ბერძნულიდან მომდინარეობს. ვ. რამსეის ვარაუდით, ძველი ბერძნული ანბანი ფრიგიაში სინოპიდან უნდა გავრცელებულიყო, რომელიც მილეტის სავაჭრო კოლონიას წარმოადგენდა და მჭიდრო კულტურულ-ეკონომიკური კონტაქტები ჰქონდა დიდ კაპადოკიასთან².

XX ს. სამეცნიერო ლიტერატურაში ძველი ფრიგიული ანბანის გენეზისის საკითხის შესახებ რამდენიმე მოსაზრება გამოითქვა. ავტორთა ნაწილი ფრიგიულ წარწერებს ძვ. წ. VII ს-ით ათარიღებს და ძველ ფრიგიულ დამწერლობას ძველი ბერძნულის ადგილობრივ ვარიანტად მიიჩნევს. ამ თეორიის მომხრეთა აზრით, ფრიგიაში ძველი ბერძნული დამწერლობა ბერძნებით დასახლებული დასავლეთ მცირე აზიიდან გავრცელდა³.

ი. ფრიდრიხი ძველი ბერძნული და ძველი ფრიგიული ანბანების ურთიერთშედარების გზით იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ძველი ფრიგიული დამწერლობა დასავლური ბერძნულიდან მომდინარეობს⁴.

განსხვავებულ თვალსაზრისზე დგას რ. ბარნეტი, რომლის აზრით, სწორედ ძველი ფრიგიული დამწერლობა უნდა დასდებოდა საფუძვლად ძველ ბერძნულს და არა პირიქით. ამ თვალსაზრისით ავტორი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს ფრიგი-

ის ტერიტორიულ სიახლოვეს კილიკიასთან, სადაც ძვ. წ. VIII ს-ში ფინიკიურმა დამწერლობამ ფართო გავრცელება ჰპოვა⁵.

რ. ბრანეტის თვალსაზრისს არ დაეთანხმა J. Naveh, რომელსაც ძველი ფრიგიული დამწერლობა არქაული ბერძნულის ადგილობრივ სახესხვაობად მიაჩნია⁶.

ძველ ფრიგიულ დამწერლობას სპეციალურად გამოკვლევა მიუძღვნა რ. იანგმა. გამორიცხავს რა ფრიგიელების მიერ ძვ. წ. VIII ს. ანბანის სესხების შესაძლებლობას, როგორც იონიიდან და ეოლიიდან, ასევე კუნძულ როდოსიდან, რ. იანგი თვლის, რომ ძველი ბერძნული და ძველი ფრიგიული ანბანები მომდინარეობენ ერთი საერთო პროტოტიპური ანბანიდან, რომელიც თავის მხრივ ფინიკიურ დამწერლობაში იღებს სათავეს. ამგვარი პროტოტიპური ანბანის შექმნა, რ. იანგის ვარაუდით, შესაძლებელი იყო ბერძნულ-სემიტურ კილიკიაში, ან ჩრდილოეთ სირიაში. ამ თვალსაზრისით რ. იანგის ყურადღებას ის გარემოება იმსახურებს, რომ მდ. ორონტის შესართავთან, ალ-მინაში, ჯერ კიდევ 1936-1937 წლებში ლ. ვულის მიერ აღმოჩენილ იქნა ბერძნული სამოსახლოები, რომლებიც არქეოლოგიური მასალების საფუძველზე სწორედ ძვ. წ. VIII ს-ით თარიღდებიან⁷.

ი. დიაკონოვი ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით წერს: «...Хотя с греческим западом у Фригийской державы особо тесных связей, видимо, не было, однако в VIII в. до н.э. во Фригии было в ходу алфавитное письмо греческого происхождения аналогичное алфавиту Лидии, Кари и Ликии, и возможно, занесенное во Фригию из греческих колоний Киликии, воспринявших его от финикийян»⁸.

1963 წელს, ჯერ ძველი აღმოსავლეთის ისტორიისადმი მიძღვნილ საკავშირო II სესიაზე წაკითხულ მოხსენებაში⁹, ხოლო შემდეგ სტატიაში¹⁰, რომელიც ფრიგიის საგარეო სავაჭრო-კულტურული ურთიერთობის ისტორიისადმი იყო მიძღვნილი (1961-1963წწ.), ჩვენც შევეცადეთ გამოგვეთქვა თვალ-

საზრისი ფრიგიული ანბანის გენეზისის შესახებ. მთელი რიგი წინამძღვრებიდან გამომდინარე (რომელთა შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი), ჩვენ უკვე მაშინ მივედით დასკვნამდე, რომ ანბანურ დამწერლობას ფრიგიაში აღმოსავლეთიდან, კერძოდ კი, კილიკიიდან უნდა შეეღწია, რომელსაც მჭიდრო კონტაქტები ჰქონდა ეგეოსის კუნძულებთან, სადაც ფინიკური დამწერლობა გაცილებით ადრე გადაიღეს, ვიდრე მატერიკულმა საბერძნეთმა ან დასავლეთ მცირე აზიამ (იონიამ, ეოლიამ).

როგორც ვხედავთ, ძველი ფრიგიული და ძველი ბერძნული ანბანების ურთიერთმიმართების საკითხის შესწავლა კვლავ გრძელდება, თუმცა ზოგიერთი მხარე ამ საკითხისა ახლა ნაკლებად საკამათო ჩანს.

ნათელია, რომ ყველაზე რეალურია თვალსაზრისი, რომლის თანახმადაც, ანბანური დამწერლობა ფრიგიაში სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან, კილიკიიდან ან ჩრდილოეთ სირიიდანაა შეღწეული ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრის შემდგომ ხანაში.

აღნიშნული თვალსაზრისი შემდეგს ემყარება: ახალი ეპიგრაფიკული აღმოჩენების მიხედვით, ფრიგიელები ძვ. წ. VIII ს. შუა ხანებში თუ არა, ბოლო მეოთხედში მაინც, ფართოდ იყენებდნენ ძველ ბერძნულ ანბანურ დამწერლობას თავის საკუთარ ენაზე წარწერების შესადგენად. ამავე დროს ფრიგიული წარწერების სინქრონული ეპიგრაფიკული ძეგლები ჯერჯერობით აღმოჩენილი არ არის არც მცირე აზიის დასავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ სანაპროზე, არც ფრიგიის მეზობელ ლიდიასში, კარიასა და ლიკიაში. ყველაზე ადრეული ბერძნული იონური წარწერა, სამოსზე რომ არის აღმოჩენილი ძვ. წ. VII ს. შუა ხანებით თარიღდება, ეოლიური გრაფიტი - ძვ. წ. VII ს-ით¹¹. ამავე საუკუნეს მიაკუთვნებენ ლიდიურ წარწერას ელექტრუმის მონეტაზე, ლეგენდით WALWESH¹². კარიი-

სა და ლიკიის ყველაზე ადრეული წარწერები კი ძვ. წ. VI საუკუნეზე ძველი არ არის.

ზემომოტანილი ფაქტები თავისთავად ლაპარაკობენ იმაზე, რომ ფრიგიელებს ბერძნული დამწერლობა არ შეეძლოთ გადაეღოთ არც მცირე აზიელი ბერძნებისაგან და არც მეზობელი ლიდიელებისაგან, ანდა კარიელებისა და ლიკიელებისაგან.

ზემოთ აღნიშნულთან ერთად, ყურადღებას იმსახურებს ის არამცირე მნიშვნელობის გარემოებაც, რომ ძვ. წ. VIII ს. ბოლოსა და ძვ. წ. VII ს. დასაწყისის არქეოლოგიურ მასალებში (იგულისხმება ფრიგიის დედაქალაქის, გორდიონის, სამოსახლო ბორცვისა და ყორღანული სამარხების მასალები) სრულიად არ გვხვდება ბერძნული ან დასავლეთ მცირეაზიული წარმომავლობის ნივთები. ფრიგიისა და ბერძნული სამყაროს ურთიერთობის დამადასტურებელი ყველაზე ადრეული ნივთიერი საბუთი ჩიტის ფორმის ჭურჭელია, რომელსაც არქეოლოგები თანმხლები მასალის საშუალებით ძვ. წ. VII ს. შუა ხანებით ათარიღებენ¹³.

გასათვალისწინებელია ისიც, რომ დასავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ მცირე აზიაში ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა დღემდე ვერ გამოავლინა ძვ. წ. VIII ს. ბოლო მეოთხედის ფრიგიული მატერიალური კულტურის ძეგლები.

შემთხვევითი არ უნდა იყოს ისიც, რომ ყველაზე ადრეული ფრიგიული წარწერები, გორდიონის გარდა, აღმოჩენილია ფრიგიის აღმოსავლეთ პერიფერიაზე, კილიკიასთან ახლომდებარე ტიანისში, ულუქიშლასა და ჰალისის აუზში (დღევ. ალაჯა-ჰუიუკში)¹⁴.

ზემოაღნიშნულის გარდა, გასათვალისწინებელია შემდეგიც: ძველალმოსავლური წყაროების მოწმობით, ძვ. წ. VIII ს.-ის ბოლო მეოთხედში ფრიგია („მუშქების ქვეყანა“) მეტოქეობას ასურეთს კილიკიაში უწევდა. სახელწოდება „მუშქების ქვეყანა“ სარგონ II-ის (ძვ. წ. 722-705 წწ.) წარწერებში პირვე-

ლად სწორედ კილიკიასა (ქუე) და ჩრდილოეთ სირიაში (ქარხე-მიშში) მომხდარ ამბებთან დაკავშირებით ჩნდება. სარგონ II-ის „ანალების“ თანახმად, ქარხემიშის მეფე პისირიმ „ულალატა ასურეთის ღმერთებს“ და მეგობრული ურთიერთობა დაამყარა მუშქების მეფე მითასთან¹⁵. იმავე სარგონის წარწერებიდან ირკვევა, რომ მუშქების (ფრიგიის) მეფის მფარველობას მხოლოდ ქარხემიშის მეფე როდი ეძებდა. მითასთან მჭიდრო კონტაქტში ჩანან ქუეს მეზობლები, თაბალის მეფე ამბარისი, ათუნა-თუნას მეფე მათი (ARAB, II, 24) და სხვ. „ანალების“ სხვა მითითებებიდან ვგებულობთ, რომ ძვ. წ. 715 წლამდე ქუეს (კილიკიის) ორი ქალაქი - ხაარუა და უშნანისი - მუშქების (ფრიგიელების) მორჩილებაში ყოფილა (ARAB, II, 27). მუშქებისაგან (ფრიგიელებისაგან) ასურეთის დასავლეთი პროვინციების დაცვის მიზნით სარგონ II-ს მუშქების (ფრიგიის) სამეფოს საზღვარზე ციხე-სიმაგრეები აუშენებია¹⁶. ამ ზომების მიუხედავად ძვ. წ. 709 წ. ქუეს მმართველს მუშქების (ფრიგიელთა) მიწა-წყალი დაულაშქრავს¹⁷. კილიკიასთან (ქუესთან) მუშქების (ფრიგიის) სამეფოს მჭიდრო კონტაქტებზე ლაპარაკობს ჰ. საგისის მიერ 1958 წელს გამოქვეყნებული ერთ-ერთი ასურული დოკუმენტიც, სადაც ნათქვამია, რომ მუშქების (ფრიგიის) მეფე მითამ დააკავა და ასურეთის წარმომადგენელს ქუეში გადასცა ურიკის მიერ ურარტუში წარგზავნილი დელეგაცია¹⁸ (ამ დიპლომატიურ მისიას, როგორც ჩანს, ანტიასურული ხასიათი ჰქონდა).

კილიკიისა და ჩრდილოეთ სირიის რეგიონებში მუშქების (ფრიგიელთა) აქტივობაზე დღევანდელი კონიას სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე ყიზილ-დაღისა და ქარხემიშის მეფე არარის იეროგლიფურ-ხეთურ (ლუვიურ) წარწერებში „მუშქების ქვეყნის“ (ფრიგიის) მოხსენიებაც უნდა მიუთითებდეს¹⁹. საგულისხმოა ისიც, რომ ყიზილ-დაღის წარწერის პალეოგრაფიული ანალიზის საფუძველზე პ. მერიჯი მას ძვ. წ. II ათასწლ.

დასასრულით ათარილებს. არარასის წარწერა კი ძვ. წ. 730 წლამდე მომხდარ ამბებს უნდა ასახავდეს.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხის კვლევისას გასათვალისწინებელია შემდეგიც: ე. წ. „წინაკიმირიული ხანის“ ფრიგიული ყორღანული სამარხების ინვენტარში (ძვ. წ. VIII ს. ბოლო მეოთხედი და ძვ. წ. VII ს. დასაწყისი) ფრიგიულის გვერდით, როგორც წესი, მხოლოდ და მხოლოდ აღმოსავლეთ მცირე აზიისა და ეგეოსის ზღვის აუზის (სახელდობრ, კუნძულ კვიპროსის) ნაწარმს ვხვდებით. მხედველობაში გვაქვს დიდი ზომის ბრინჯაოს ქვაბ-ქოთნები, ხარისთავიანი და ლომისთავიანი სახელურებით, რომელთაც ასურეთისა და ურარტუს მატერიალურ კულტურაში ეძებნებათ პარალელები. ამავე წარმომავლობისაა ბრინჯაოს სიტულები, ოფმალოსიანი თასები, ფაიანსის ჭურჭელი, დიდი ზომის კერამიკული ლეკითოსები, ბრინჯაოს ფიალები სახელურებით კუნძულ კვიპროსიდან²⁰.

ინტერესმოკლებული არ არის, აგრეთვე, მცირეაზიული ონომატიკონის ზოგიერთი ჩვენებაც. კერძოდ, ძვ. წ. VII ს-ში კილიკიის (ქუეს) ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორიაზე ფრიგიული წარმომავლობის საკუთარი სახელის - „გორდის“ გამოჩენა (სინაქირების წარწერის მოწმობით, „გურდი“ - „გორდი“ რქმევია თილ-გარიმუს მეფეს (ARAB, II, 290)²¹.

ამგვარად, ეჭვს გარეშეა, რომ ძვ. წ. VIII ს-ში ფრიგიის სამეფოს მჭიდრო კონტაქტები ჰქონდა სამხრეთ-აღმოსავლეთში მდებარე ქვეყნებთან და პირველ რიგში, კილიკიასთან. ამასთან, თუ გავითვალისწინებთ იმ არამცირე მნიშვნელობის გარემოებასაც, რომ უკვე ძვ. წ. IX ს-ის დასასრულსა და VIII ს-ის დასაწყისში კილიკიას ინტენსიური ურთიერთობა ჰქონდა ეგეოსის კუნძულებთან და ამავე ხანებში თვით კილიკია ბერძენი კოლონისტების მოზღვავენას განიცდიდა²², დავინახავთ, რომ ჩვენს მოსაზრებას, რომლის თანახმად, სწორედ კილიკია უნდა ყოფილიყო ის მხარე, საიდანაც ფრიგიაში შეეძლო შე-

ელნია ბერძნულ დამწერლობას, საკმაოდ რეალური და მყარი საფუძველი გააჩნია²³.

ძველი ფრიგიული და ძველი ბერძნული ანბანების ურთიერთმიმართების დადგენისას ვითვალისწინებდით შემდეგს: XX ს-ის 40-იან წლებში კარპენტერის, ბლეჯენის, სტილველის, ულმანისა და სხვათა ნაშრომების გამოქვეყნებით ბერძნული ანბანის შესწავლის ახალი პერიოდი დაიწყო²⁴. ამ დროიდან მოყოლებული სულ უფრო და უფრო მკვიდრდება მოსაზრება, რომ ბერძნული ანბანის ფორმირება ფინიკიურიდან (ჩრდილოეთ სემიტურიდან) ძვ. წ. IX ს-ში დაიწყო, ხოლო არქაული ბერძნული ანბანის ჩამოყალიბება ძვ. წ. VIII ს. განეკუთვნება. J. Naveh-ის აზრით, არქაული ბერძნული ანბანი ჯერ კიდევ მცირედ განსხვავდება ფინიკიურისაგან. არქაული ბერძნული ჩრდილოეთ სემიტურ 22 ანბანურ ნიშანს შეიცავს. წერის მიმართულება დადგენილი არ არის. ანბანი არ არის უნიფიცირებული. არსებობს ანბანის რამდენიმე ლოკალური ვარიანტი²⁵. ძველი ბერძნული ანბანის განვითარების შემდეგ საფეხურზე იგი ახალ წმნებს იძენს. კერძოდ, ასოები, რომლებიც ფინიკიურში ნახევარხმოვნებს გადმოსცემენ, ძველ ბერძნულში ხმოვნებისათვის არიან გამოყენებული. ამ გზით ფინიკიური „ალეფი“ ბერძნულ „ალფა“-დ გადაიქცა, „ხე“-„ეფსილონ“-ად, „ვაჰ“ - „იფსილონ“-ად, „ხეთ“-„ეტა“-დ, „იოდ“ - „იოტ“-ად, „აინ“ - „ომიკრონ“-ად. გარდა ამისა, ბერძნების მიერ დამატებით იქნა შემოღებული „ომეგა“, „ფი“, „ხი“, „ფსი“, რომელთაც ფინიკიურში არ მოეპოვებათ ანალოგები. ბერძნული ანბანის შემდგომი განვითარების შედეგად იქმნება მისი ვარიანტები - აღმოსავლურ ბერძნული ანბანი, რომელიც ვრცელდება აღმოსავლეთ საბერძნეთში და მცირეაზიულ სანაპიროზე და დასავლურ-ბერძნული, რომელიც იხმარებოდა პელოპონესში, სიცილიასა და იტალიაში. ძვ. წ. V ს-ში აღმოსავლურ ბერძნულის საფუძველზე იქმნება კლასიკური ბერძნუ-

ლი ანბანი, რომელიც ფართო გავრცელებას ჰპოვებს საბერძნეთსა და ამ უკანასკნელის კოლონებში²⁶.

ძველი ფრიგიული ანბანის შესწავლა ცხადყოფს, რომ თავისი სტრუქტურით იგი არ შეიძლება განიხილებოდეს, როგორც იდენტური არქაული ბერძნულისა: ძველ ფრიგიულ ანბანში, ისევე როგორც ძველ ბერძნულში, ფინიკიურ „ვაჲ“-ს „იპსილონ“-ი შეესატყვისება. ანბანური ნიშნები, რომლებიც ფინიკიურ ნახევრადხმოვნებს გადმოსცემენ, სახელდობრ, „ალეფ“, „ხე“, „იოდ“, „აინ“, ძველ ფრიგიულში, ისევე როგორც ძველ ბერძნულში, ხმოვნებს აღნიშნავენ („ალფა“, „ეპსილონ“, „იოტა“, „ომიკრონ“). როგორც ძველ ბერძნულში ძველ ფრიგიულშიც დადასტურებულია დამატებითი თანხმოვნის „ფი“-ს არსებობა (თუმცა იგი ჯერ-ჯერობით ერთადერთ ძველ ფრიგიულ წარწერაში გვხვდება). ნიშანი, რომელიც ძველ ბერძნულში „ფსი“-ს აღნიშნავდა, ძველ ფრიგიულში მხოლოდ ძვ. წ. VI ს-ის წარწერებში ჩნდება²⁷.

ამგვარად, როგორც ვხედავთ, რიგი არსებითი ხასიათის ნიშნით ძველი ფრიგიული მეტ მსგავსებას ავლენს უკვე ჩამოყალიბებულ ძველ ბერძნულ ანბანთან, ვიდრე არქაულ ბერძნულთან. ამასთანავე, ირკვევა, რომ ძველი ფრიგიული ანბანი ზუსტად არც ძველ ბერძნულს იმეორებს. ძველი ბერძნულიდან განსხვავებით ძველ ფრიგიულში არ არის დამონმებული „ხეთ“ („ეტა“), „თეტ“ („თეტა“), „კოფ“ („კოპა“), „ხი“ და „ომეგა“. ისევე როგორც არქაულ ბერძნულში და დასავლურ ბერძნულში, ძველ ფრიგიულშიც არ მონმდება „სამეხ“ („ქსი“). სიბილანტების აღსანიშნავად ძველ ფრიგიულში გამოყენებულია არა ფინიკური „შინ“ („სიგმა“), არამედ ჩრდილო-სემიტური ასო „ცადე“ („სამპი“). ძველ ფრიგიულ წარწერებში (ძვ. წ. VIII ს.) იგი ხან ხუთქიმიანია, ხან კი შვიდქიმიანი. გრაფიკული თვალსაზრისით ეს ნიშანი მოაბიტურ წარწერებში პოულობს ანალოგებს. აქვე პოულობს პარალელებს ძველი ფრიგიული „ძეტა“-ც²⁸.

ძველი ფრიგიული ანბანისათვის დამახასიათებელია, ააო, რომელიც უცხოა ძველი ბერძნულისთვისაც და ფინიკიურისთვისაც. ეს ანბანური ნიშანი გვხვდება ძველ ფრიგიულ წარწერაში ტიანადან (ძვ. წ. VIII ს.), ხუთჯერ რ. იანგის მიერ 1969 წ. გამოქვეყნებულ წარწერაში (ძვ. წ. VIII ს.) და ერთხელ წარწერაში მიდასის ქალაქიდან (ძვ. წ. VI ს.). ამ ნიშნის მნიშვნელობის დასადგენად მასალები ჯერ-ჯერობით არასაკმარისია. საქმეს ვერ შველის ისიც, რომ ეს ნიშანი თავს იჩენს მცირეაზიულ სხვა დამწერლობებშიც (კერძოდ, ლიკიურში, ლიდიურსა და კარიულში)²⁹.

ამგვარად, ზემოაღნიშნულის შუქზე ძნელია დავეთანხმეთ იმ მოსაზრებას, რომ ძველი ფრიგიული ანბანი უშუალოდ არქაული ბერძნულიდან მომდინარეობს. ასევე ვერ გავიზიარებთ რ. ბარნეტის თვალსაზრისსაც, რომ თითქოს ძველი ფრიგიული ანბანი ძველ ბერძნულს დასდებოდეს საფუძვლად. როგორც დავინახეთ, რიგი ანბანური ნიშნებისა, რომლებიც სრულებით უცხოა ძველი ფრიგიულისათვის, დადასტურებულია როგორც ფინიკიურში, ასევე ძველ ბერძნულშიც. ესენია: ფინიკიური „ხეთ“, „თეტ“ და „კოფ“ და მათი შესატყვისი ძველი ბერძნული „ეტა“, „თეტა“ და „კოპა“.

რაც შეეხება რ. იანგის კონცეფციას, რომლის თანხმაც, ძველი ბერძნული და ძველი ფრიგიული ანბანები ერთი პროტოტიპური ანბანიდან მომდინარედ უნდა წარმოვიდგინოთ, რომელიც კილიკიაში ან ჩრდილოეთ სირიაში არსებობდა, შემდეგი უნდა ითქვას: ძველი ბერძნული ანბანის არსებობა ძვ. წ. VIII ს. კილიკიასა და ჩრდილოეთ სირიაში სრულიად დასაშვებია, როგორც *a priori*. ასეთ შესაძლებლობას არც ჩვენ გამოვრიცხავთ. მაგრამ ჩვენ ვერ დავეთანხმებით რ. იანგს იმაში, რომ ეს ანბანი პროტოტიპური შეიძლება ყოფილიყო ერთდროულად ძველი ფრიგიულისთვისაც და ძველი ბერძნულისთვისაც. ზემოთ ჩვენ დავინახეთ, რომ ძველი ფრიგიული ანბანი სიახლოვეს სწორედ უკვე ჩამოყალიბებულ ძველ ბე-

რძნულ ანბანთან ავლენს, რაც თავისთავად ლაპარაკობს იმაზე, რომ ეს ანბანი თვით ბერძნულისათვის არ შეიძლება პროტოტიპური ყოფილიყო.

ძველი ფრგიული დამწერლობის გენეზისის რთული პრობლემის შესწავლის დღევანდელ ეტაპზე ყველაზე მართებული გვეჩვენება ვარაუდი, რომლის თანახმადაც, ძველი ფრიგიული დაუკავშირდება ისეთ ადრებერძნულ ანბანს, რომელიც მომდინარეობს არქაული ბერძნული ანბანიდან, მაგრამ უკვე არსებითადაა განსხვავებული ამ უკანასკნელისაგან.

გამორიცხული არ უნდა იყოს ისიც, რომ სწორედ ეს შუალედური ანბანი, რომელიც გავრცელებული იყო ეგეოსის კუნძულებზე და ამ უკანასკნელთან მჭიდროდ დაკავშირებულ მხარეებთან (კილიკია, ჩრდილოეთ სირია), დასდებოდა საფუძვლად არა მხოლოდ ძველ ფრიგიულს, არამედ დასავლურ და აღმოსავლურ ბერძნულ ანბანებსაც. ძველი ფრიგიულის წინამორბედი ბერძნული ანბანი რომ მართლაც, ადრეული უნდა ყოფილიყო, ამაზე საკმაოდ კარგად ლაპარაკობს ძველ ფრიგიულ ასოთა დიდი მსგავსება მიოაბიტურ და არქაულ ბერძნულ შესაბამისს ასოებთან და ძველი ფრიგიული წარწერების საკმაოდ ადრეული თარიღები (ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრის შემდგომი ხანა).

დამოწმებული ლიტერატურა და შენიშვნები:

1. W. M. Ramsay, JRAS, XX, 1883, გვ. 120 და შმდ.; E. S. Roberts, An Introduction to Greek Epigraphy, Cambridge, I, 1887, გვ. 312—315. J. Taylor, The History of Alphabet, II, London, 1899, გვ. 109.
2. W. M. Ramsay, დასახ. ნაშრ., გვ. 119 და შმდ.

3. D. Diringer, *The Alphabet*, London, 1919, გვ. 464; D. C. Swanson, *A Select Bibliography of the Anatolian Language*, N. Y., 1948, გვ. 17; В. Георгиев, *Тракийският език*, სოფია, 1957, გვ. 74.
4. ი. ფრიდრიხმა პირველმა გამოაქვეყნა 23 ძველი ფრიგიული წარწერა (იხ. J. Friedrich, *Kleinasiatische Sprachdenkmäler*, Berlin, 1932, გვ. 123—128; იხ. მისივე, Pauly, RE, Hal. 39, გვ. 868—882).
5. R.D. Barnett, *Phrygia and the People of Anatolian in the Iron Age*, CAH II, fasc. 56, 1967, გვ. 19—20.
6. J. Naveh, *Some Semitic Epigraphical Considerations on the Antiquity of the Greek Alphabet*, AJA, No. 1, 1973, გვ. 1-2, შენ. 8.
7. R. Young, *Old Phrygian Inscriptions from Gordion. Toward the History of the Phrygian Alphabet*, «Hesperia», XXXVIII, № 2, 1969, გვ. 252 და შემდ. რ. იანგის გამოკვლევას თან ერთვის 44 ძველი ფრიგიული წარწერის პუბლიკაცია. აღნიშნული წარწერები ძვ. წ. VIII-VI საუკუნეებით თარიღდება. წარწერების დიდი ნაწილი პირველადაა გამოქვეყნებული. ადრეული პუბლიკაციების შესახებ იხ. AJA, 62, 1958, გვ. 153, ტაბ. 25, სურ. 21; იქვე, 70, 1966, გვ. 276, ტაბ., 73, სურ. 22, და სხვ.
8. И. М. Дьяконов, *Предыстория армянского народа*, Ереван, 1968, გვ. 133, 134.
9. ВДИ, № 2, 1963, გვ. 171.
10. ნ. ხაზარაძე, *ფრიგიის სავაჭრო-კულტურულ ურთიერთობათა ისტორიიდან* (ძვ. წ. VIII ს-ის დასასრული), „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე“, 1963, №3, გვ. 141-152; იხ. აგრეთვე, მისივე, გორდიონის ყორღანული სამარხები, „კავკასიურ-ახლო აღმოსავლური კრებული“, II, 1962, გვ. 263-264.

11. R. Young, დასახ. ნაშრ., გვ. 253-254. იქვე იხ. მითითება სა-
თანადო ლიტერატურაზე.
12. W. Buckler, A Lydian Text on an Electrum Coin, JHS, XLVI,
1926, გვ. 36 და შმდ.; შდრ. J. Friedrich, Kleinasiatische Sprach-
denkmaler, გვ. 123, ლიდური ტექსტი, №52.
13. ნ. ხაზარაძე, ფრიგიის სავაჭრო-კულტურულ ურთიერთო-
ბათა ისტორიიდან, გვ. 148 და შენ. 48; მისივე, Из истории
торгово-экономических связей прекиммерийской Фригии в
свете новых археологических раскопок Гордиона, Тезисы
докладов Всесоюзного симпозиума «Города и торговля древ-
него Востока III—I тыс. до н. э. », Ереван, 1969.
14. J. Friedrich, Kleinasiatische Sprachdenkmaler, გვ. 125—126;
J. Garstang, Notes on a journey throught Asia Minor, AAAn, I,
1908, გვ. 10—11; J. J. Myres, Midas beyond the Halys. A further
notes on the Back Stone from Tyana, AAAn, I, 1908, გვ. 13—16;
AJA, 74, № 1, 1970, გვ. 162—163.
15. H. Winckler, Die Keilschrifttexte Sargon, 1889, Die Annalen,
სტრ. 46—50; D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Ba-
bylonia, Chicago, 1926, II, 8.
16. H. W i n c k l e r, Die Annalen, სტრ., 371—383; ARAB, II, 42,
43; შდრ. 71; Pr., 150-153; Cyl. 24; იხ. აგრეთვე, E. Forrer, Die
Provinzenteilung des Assyrischen Reiches, Leipzig 1920, გვ. 76
და შმდ.
17. H. Winckler, Die Annalen, სტრ. 371-383; ARAB. II, 43.
18. H. W. Saggs, The Nimrud Letter. The Urtian Frontier, 1952, IV,
«Iraq», XX, 2, 1958, გვ. 205.
19. P. Meriggi, Una Prima Attestazione Epicorica Dei Moschi in Fri-
gia, «Estrato da Athenacm Studii Periodici di Literatura e storie
dell Antichita Nuova Serie», XLII, I—V, 1964; მისივე, Manuale
Di Eteo Geroglifico, Parte II: Testi-2ª E3ª SERIE, Roma, 1975.

- №17, ტაბ II; R. D. Barnett, Karatepe. The Key to the Hittite Hieroglyphs, AnSt, III, 1953, გვ. 91.
20. «Archeology», 10, № 3, 1957, გვ. 217, 219; იქვე № 4, 1958, გვ. 217—231; სურ. 1; AnSt, VI, 1956, გვ. 205; AJA, 62, №. 2, 1958, გვ. 151, ტაბ. 25. სურ. 15-17; Maxwell-Hyslop, Urartian Bronzes in Etruscan Tombs, «Iraq», 18, № 2, 1955, გვ. 150—167; Axel von Saldern, Glass finds at Gordion, «Journal of Glass Studies», 1, 1959, გვ. 25 და შმდ.; ნ. ხაზარაძე, გორდიონის ყორღანული სამარხები, გვ. 255-264.
21. И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, გვ. 55; ცნობილია, რომ „გორდიონი“ ფრიგიის მეფეთა დინასტიური სახელწოდება იყო. „გორდ“ ძირიანი ტოპონიმები („გორდიონი“, „გორდუტეიხოსი“, „გორდორუნიოსი“, „გორდუკომე“, „მანეგორდუსი“ და სხვ.) საკმაოდ გავრცელებული იყო დიდი ფრიგიის ტერიტორიაზე (იხ. St. Byz., ss. Γορδίειν, Γορδιουτείχος; W. M. Ramsay Historical Geography of Asia Minor, London, 1890, გვ. 210, 244, 246, 421—422).
22. J. Garstang, Notes on a journey... გვ. 11; H. Olmstead, History of Assyria, N. Y., 1924, გვ. 221 და შმდ.; F. Bilabel, Geschichte Vorderasiens und Agyptus, Bd., I.
23. როგორც დავინახეთ (იხ. ზემოთ), ჩვენგან დამოუკიდებლად ასეთივე დასკვნამდე მივიდნენ რ. ბარნეტი, რ. იანგი და სხვ.
24. Rhys Carpenter, The Antiquity of the Greek Alphabet, AJA, 38, №. 1, 1933, გვ. 8—29; მისივე, The Greek Alphabet Again, AJA, 42No. 1, 1938, გვ. 58—69; R.I. Ullman, How Old is the Greek Alphabet? AJA, 38, №. 23, 1934, გვ. 359- 381; A. N. Stillwell, Eight century B. C. Inscriptions from Corinth, AJA, 38, №. 4, 1933, გვ. 605—610; C. W. Blegen, Inscriptions on Geometric Pottery from Hymettos, AJA, 38, № 1, 1934, გვ. 10—28.

25. J. Naveh, დასახ. ნაშრ., გვ. 1 და შმდ.
26. В. А. Истрин, Развитие письма, М., 1961, გვ. 235 და შმდ.;
Д. Дирингер. Алфавит, М., 1963, გვ. 522.
27. R. Young, დასახ. ნაშრ., გვ. 294-296; იქვე იხ. შესაბამისი
ნარწერებიც.
28. . R. Young, დასახ. ნაშრ., გვ. 252-257, 294-296.
29. J. Friedrich, დასახ. ნაშრ., ტაბ. 1-3, გვ. 156-157; D. Diringier,
დასახ. ნაშრ., სურ. 241.

ROYAL POWER IN LATE HITTITE POLITICAL ENTITIES

The successes of recent years in the field of research into the Hieroglyphic-Hittite language and script as well as a number of archaeological discoveries over the past two decades make it possible to take up the little-studied problems of the socio-economic history of Late Hittite political entities. However, it should be noted here that there is still a scarcity of materials necessary for an in-depth analysis of individual major aspects of the topic just indicated.

The purpose of the present communication is a study of the evidence of Hieroglyphic-Hittite, Assyrian, and Urartian written sources regarding the royal power in Late Hittite ethno-political entities.

In Assyrian inscriptions of the 9th—7th centuries B.C. the rulers of Late Hittite political entities are, as a rule, referred to as *šarru* "king". Thus, already in the inscriptions of Shalmaneser III (859—824 B.C.) reference is made to Kate, king of Que, Tuwati, king of Tabal,

Lalla, king of Melidu, Pihirisi, king of Hilakku, Katazillu and Kundashpi, kings of Kummuhhi¹ and others. Later Assyrian sources, in particular the inscriptions of Tiglath-pileser III (745—727 B.C.), Sargon II (722-705 B.C.), Sennacherib (705-681 B.C.)², etc., also refer to the rulers of the entities of the first half of the 1st millennium B.C. as kings.

In Urartian cuneiform inscriptions of the period in question the Assyrian *šarru* has its counterpart in the Sumerogram LUGAL also conveying the notion of "king". Thus, an Urartian inscription belonging to Sarduri II speaks of the ruler of Melidu, *Hilaruada*, referred to as URU LUGAL.³

In Hieroglyphic-Hittite inscriptions of Late Hittite rulers, as well as of representatives of the military elite, the rulers of individual entities are termed LUGAL (as is the case in Urartian inscriptions) or *tarwanas*. According to a number of authors (P. Meriggi, J. D. Hawkins, and others), the latter word designated "king", "sovereign", "lord", "ruler", "judge"⁴. Apart from *tarwanas*, the ideogram KUR.EN ("lord of the country", „Landesherr"),⁵ was also used. The famous bilingual from Kara-tepe says that Awarkus was king of the city of Adana,⁶ in Hieroglyphic-Hittite inscriptions found at Bor reference is made to king Warpallawas of Tuwanawa, whereas the Hieroglyphic-Hittite inscription from Topada tells about the exploits of *tapawarlas*, the great king of Wassurme.⁷ The Hieroglyphic-Hittite inscriptions of Carchemish rulers of the 1st millennium B.C. in reference to "king" use either the ideogram KUR.EN, or *tarwanas* in conjunction with KUR.EN, or else *tarwanas* alone. Thus, the father and grandfather of Katuwas (Suhis and Astuwatimais) are referred to merely as "lords of the country" (KUR.EN), whereas Katuwas himself is styled *tarwanas* and KUR.EN, i.e., "king" and "lord" of the country.⁸ Araras, another ruler of Carchemish, is termed simply *tarwanas*,⁹ and so on. The term *tarwanas* figures also in the inscriptions of other Late Hittite rulers,

namely in the inscriptions from Boybeypinari, made by Kummuhhi rulers, as well as in records of the king of Gurgum, found in Maraš.¹⁰ In the Phoenician version of the above-cited bilingual inscription from Kara-tepe the word *mlk* ("king") features as a synonym of LUGAL.¹¹

Unlike Assyrian and Urartian inscriptions, Hieroglyphic-Hittite records refer to the titles of Late Hittite kings, using various epithets. Thus, the kings of Melidu are styled "great", of Tabal, "kings-heroes", "great kings" and *tapawarlas*,¹² Azitiwata, king of the Dananim, is named "king illuminated by the rays of the Sun God", Katuwas is called "the favourite of Kubaba, Karhuhas and the Sun God."¹³

The genealogies of certain kings, repeatedly occurring in Hieroglyphic-Hittite inscriptions are of particular importance to the study of the nature of royal power in Late Hittite political entities. In a number of relevant inscriptions, written on behalf of kings, we find mention of the fathers of reigning personages. An inscription from Topada says that the great king Tuwati was the father of Wassurme, an inscription from Boğça states that Kurti(j)a (Gordios?) was the son of Asqua(?) "the great king of the East and the West", from inscriptions from Carchemish we learn that Katuwas was the son of Suhis and the grandson of Astiwatimais, and records from Hamath mention Uratami, king of the land of Hamath and the son of Urhilina.¹⁴ The genealogy of Halparu(n)ti(j)a, king of Gurgum, is more complete, for it contains the names of the father, grandfather, great-grandfather, and father great-grandfather, of the reigning ruler.¹⁵

In the light of available evidence royal power was hereditary, passing, as a rule, from father to son. In this connection the following is worth noting: at first, the frequent reference in the texts to male ancestry (father, grandfather, great-grandfather). That successors (sons) to the reigning persons figure in certain inscriptions is of definite interest. The inscriptions of Araras, king of Carchemish, do not only refer to his son Kamanas, but they also indicate that the latter was heir

to the throne.¹⁶ The inscriptions of Katuwas, another Carchemish king, also stress the succession of royal power. Katuwas states that the god Tarhunzas had invested him with his father's sceptre and authority over Carchemish.¹⁷ These, as well as other Hieroglyphic-Hittite inscriptions, speak of the belonging of the king to "his father's house", to "the land of his father". The same documents repeatedly emphasize the consanguinity of the king and his heir.¹⁸

A comparison of the evidence of the sources permits to trace not only the history of separate royal dynasties (houses), but also their change within the same Late Hittite kingdom.

Thus, Assyrian and Hieroglyphic-Hittite written sources indicate that over the 9th—8th centuries B.C. several royal dynasties changed in the Late Hittite kingdom of Tabal. Around 728 B.C. Tiglath-pileser III removed the recalcitrant Uassurme and installed Hulli instead, this latter not belonging to the royal house of Uassurme. The source refers to him as "nobody's son".¹⁹ A Hieroglyphic-Hittite inscription, discovered at Topada, indicates that Hulli's predecessor Uassurme was the son of Tuwati and grandson of Uassurme. If we bear in mind that Wassurme was the ninth king on "the throne of his sires", it can be assumed that his dynasty reigned in Tabal from the beginning of the 9th century, or even earlier.

The dynasty of Hulli, the protégé of Tiglath-pileser III, was short-lived in Tabal. His son Ambaris was severely punished by Sargon II. Later, Tabal kings again appeared on the scene. In the inscriptions of Asarhaddon and Ashurbanipal we find the names Ishgallu and Mugallu, apparently belonging to a man of Tabal royal dynasty.²⁰

Hieroglyphic-Hittite inscriptions contain repeated references to the genetic relationship of the royal power and the supreme deity or a triad of deities. The relation of royal power with the supreme deity or a triad of deities is strongly emphasized in the introductory parts of the Hieroglyphic-Hittite inscriptions of Late Hittite rulers: Azitiwata, king

of the Dananim, states that he is a person illuminated by the rays of the Sun God, blessed by the God, he is a servant of Tarhunzas.²¹ In the Phoenician version of the inscription, Azitiwata says that "Baal had set him to be father and mother of the Dananim, so that he should revive the Dananim and expand the lands of the valley of Adana from the rise of the sun to its setting", that "Baal had sent him to build".²² The inscriptions in question often contain statements to the effect that one or another king is the favourite of Tarhunzas, Kubaba, Karhuhas and the God of the Sun, that the power over a city or country is granted by a deity or deities. In this respect special note should be taken of the above-cited inscriptions of the Carchemish kings: Araras and Katuwas.²³

The following should be said regarding the royal names of Late Hittite rulers. As a rule, the names of Late Hittite kings are of theophoric nature and are related to the Hittite-Luwian pantheon of gods of the 2nd—1st millennium B.C. Written records of the period in question have preserved such royal theophoric names as Wassurme, Tarhunazi, Tarhulara, Azitiwata, Hilaruada, etc., containing the names of the main Hittite-Luwian deities: Saruma, Tarhunzas, Tiwati, Run (Runt), etc. The authority of a Late Hittite king extended equally to both secular and spiritual life of the country. The king was the supreme commander, priest, legislator, and judge, which is made clear by the following.

According to the sources (Assyrian, Urartian, and Hieroglyphic-Hittite) the kings of Tabal, Melidu, Kammanu, Que, Carchemish, and other Late Hittite kingdoms were, as a rule, the initiators of wars with Assyria. At times of peace in negotiations, too, the king was the key figure. Thus, Shalmaneser III says that he was met at Melidu by the kings of Melidu and Tabal, who had brought him rich gifts;²⁴ Sarduri II makes this statement: "Hilaruada came into my presence, prostrated himself, and clasped (my) legs: I treated him graciously (?); I took

away (from there) gold (and) silver; a herd of cattle I drove to the country of Biainili: Himself I spared on condition of (his paying) tribute . . . "25

With a view to preserving peace in their own countries, Late Hittite kings married representatives of the Assyrian royal house or, sent their own daughters to the court of the Assyrian king. There is evidence to prove that Ambaris, king of Tabal, was married to Aḥa-tabish, daughter of Sargon II, receiving the land of Hilakku as a wedding gift;²⁶ in the time of Ashurbanipal the kings of Tabal and Hilakku sent their daughters to the harem of the Assyrian monarch;²⁷ incidentally, much earlier—under Shalmaneser III —Kate, king of Que, was obliged to do the same.²⁸

A bilingual inscription from Kara-tepe, compiled by Azitiwata, king of the Dananim, provides a good insight into individual aspects of the activities of a Late Hittite king. The inscription tells us that, from the beginning of his rule, the king augmented the army (" ... added horses to horses, and shields to shields, and army to army"), conquered lands in the West and in the East, made peace with other kings, sent prisoners to the eastern outposts of the country, settled the Dananim on liberated lands, built strongholds on all the borders of the country, resuscitated the city of Pahari(?), built a new city ("And I built this city, and called it the city of Azitiwata"), set up new settlements ("And I built settlements in those places in order that the Dananim might live with their minds at peace"); the king decided the measure of offerings to the gods, namely, "an annual offering of an ox, an offering of a sheep during the sowing time, and at the time of harvest (also) of a sheep". According to Azitiwata, in the days of his reign "the Dananim had all blessings, abundance, and prosperity". Azitiwata assumed fully the care for his people, so that the Dananim should have bread, wine, cattle, and sheep, and goats in abundance.²⁹

Other Late Hittite kings give an almost similar description of their activities. Thus, Urhili^{na}, king of Hamath tells of the building of a city, his son Uratami informs about the construction of a stronghold,³⁰ Araras, king of Carchemish, recounts his strengthening of Carchemish and of constructing an irrigation canal and a temple;³¹ Katuwas, another king of the same city-state, relates how he was concerned that his country should have grain, wine, and cattle, and how he succeeded in that; also about his construction of a temple for the god Tarhui, and the offerings he ordained there, he refers also to the building of cities, fortifications,³² etc. Wassurme, king of Tabal, tells about the building of the city of Parwita, and about a battle with the enemy outside its walls;³³ king Halparu(n)ti(j)a of Gurgum recounts his victory over the city of Alaswasa(?), the erection of the city wall,³⁴ etc.

Notwithstanding the almost despotic nature of his power, a Late Hittite king had to take account of the opinions of the elders or his entourage when solving major state issues; this is attested by Hieroglyphic-Hittite as well as by Assyrian written sources. We learn from the description of one of the campaigns of Sargon II against the Kummuhhi king Mutallu ("the wicked Hittite") that, finding himself in a desperate condition, the king conferred, for days and nights, with his counsellors on how to save his life and, apparently, the independence of his country.³⁵ The role of the latter must have been considerable enough. This view is supported by an inscription from Kara-tepe in which the king's retainers are mentioned together with Baal and gods. In the Phoenician version of the same inscription Azitiwata says: "And I restored what had been destroyed in Pahri(?); and I added horses to horses, and shields to shields, and army to army — for the sake of Baal and gods and on the counsel of retainers."³⁶

Interesting evidence of the problem under discussion is contained in the inscriptions of the so-called "servants" (*miti(a)s*) of some Late Hittite kings. The numerousness of inscriptions of the latter kind,

and the extensive area of their distribution indicates that the military aristocracy played a fairly considerable role in the life of individual kingdoms, although the inscriptions repeatedly emphasize its (i.e., the nobility's) dependent position in relation to the king. In this connection, the inscriptions of the servants of the Tabal kings Tuwati and Wassurme are noteworthy (incidentally, most of the Hieroglyphic-Hittite inscriptions known to date belong to the so-called "servants" of Tabal kings). We learn that near Ğiftlik a servant of Tuwati erected a stela with a representation of the king and a votive inscription. Another servant of the same king — a certain Ruwa — built, near Kululu, a palace and *artali* for the God Tarḫunzas. A vassal of Wassurme planted a vineyard near Sultanhan, setting a stone with an epigraph to mark the event,³⁷ and so on.

Of no less interest is the evidence contained in the Hieroglyphic-Hittite inscriptions discovered at Bulgarmaden and Porsuk. The former reports that Tuwanuwa's king Warpalawa (Urbala of Assyrian sources) transferred Muti and its environs to Tarḫunazi, son of Tarḫuwara. He was also entrusted with the command of the army, and an inscribed stela was erected to mark these two significant events. The inscription from Porsuk belongs to a certain Parahwaras, son of Atis and grandson of Nunas, army commander and favourite of the kings(?), favourite of king Masaurḫasis; in J. D. Hawkins' view the latter was king of the land of Shinuḫtu.³⁸

The present writer is well aware that the foregoing evidence — the bulk of which had not been used earlier owing to a number of objective reasons — is inadequate for a comprehensive and in-depth analysis of separate major aspects of the problem under study. However, in view of the absence of any other evidence on the topic on hand, the value of the evidence recorded in Hieroglyphic-Hittite inscriptions can hardly be overestimated. It is believed that a deeper understanding of the evidence cited above calls for the use of materials

of a still earlier Hittite period (the more so that such evidence is available), which the writer proposes to do in future.

REFERENCES:

1. D. D. Luckenbill, ARAB I §§ 480, 580, 582, 599, 600, 610, 636, 638, 639, 682.
2. D. D. Luckenbill, ARAB I §§ 769, 772, 801, 802; II §§ 16, 25, 55, etc.
3. G. A. Melikišvili, UKN 158, 19.
4. P. Meriggi, Hieroglyphisch-Hethitisches Glossar, Wiesbaden 1962, 125; P. Meriggi, Manuale di Eteo Geroglifico (MEG) II/1a, Rome, 1967; II/2a-3a, Rome 1975; J. D. Hawkins, AnSt 22 [1972], p. 87-114.
5. Meriggi, MEG II/1 a No. 24 fr. 2.
6. Meriggi, MEG II/2a-3a No. 30 fr. 1.
7. Meriggi, MEG II/1a No. 31 fr. 1-2.
8. Meriggi, MEG II/1a No. 20, 21, 22.
9. Meriggi, MEG II/1a No. 10, 11.
10. Meriggi, MEG II/2a-3a No. 128-131; J. D. Hawkins, AnSt, 20, 1970, p. 69-110.
11. Meriggi, MEG II/1a No. 24 fr. 1.
12. Meriggi, MEG II/1a No. 31 fr. 1.
13. Meriggi, MEG II/1a No. 19 fr. 1, No. 22 fr. 1, No. 24 fr.
14. Meriggi, MEG II/1a No. 8 fr. 1, No. 19 fr. 1, No. 21 fr. 1, No. 27 fr. 1, No. 31 fr. 1-2.
15. Meriggi, MEG II/1a No. 32 fr. 1.
16. Meriggi, MEG II/1a No. 10 fr. 1.
17. Meriggi, MEG II/1a No. 19-21.
18. Meriggi, MEG II/1a No. 14, 18, 31-33, etc.
19. Luckenbill, ARAB I §§ 772, 801, 802.

20. N. V. Khazaradze, *The Ethnopolitical Entities of Eastern Asia Minor in the First Half of the First Millennium B. C.*, Tbilisi 1978, p. 126-139.
21. Meriggi, MEG II/Ia No. 24 fr. 1.
22. Ibidem.
23. Meriggi, MEG II/Ia No. 10, 19-22.
24. Luckenbill, ARAB I § 674; J. Laessøe, "Iraq", 21 [1959], p. 147-157.
25. Melikišvili, UKN 158.
26. Luckenbill, ARAB II §§ 24, 25, 55, 99, 118; I. M. Diakonoff, VDI 2/1951 No. 46, 54.
27. Luckenbill, ARAB II §§ 781, 848, 911.
28. Luckenbill, ARAB I §§ 582, 600, 682.
29. Meriggi, MEG II/I a No. 24.
30. Ibidem No. 8.
31. Ibidem No. 11.
32. Ibidem No. 19-21.
33. Ibidem No. 31.
34. Ibidem No. 32-33.
35. Luckenbill, ARAB II § 45.
36. Meriggi, MEG II/I a No. 24.
37. Meriggi, MEG II/I a No. 18; II/2a-3a No. 34.
38. Meriggi, MEG II/2a-3a No. 29; J. D. Hawkins, AnSt 19 [1969], p. 99-109.

ხათესა და ხალიგუს ადგილმდებარეობისათვის

ურატრული წყაროების ხათეს ქვეყნის (^{KUR}Hate/i) ადგილმდებარეობის შესახებ არაერთ ავტორს გამოუთქვამს თავისი მოსაზრება. რამდენჯერმე შეეხო ჩვენთვის საინტერესო საკითხს ი. დიაკონოვი. მის მიერ ადრე გამოთქმული თვალსაზრისის თანახმად, ურატრული ტექსტების ხათე მოსათავსებელია მცირე აზიის ტავროსის შემცველ რაიონში ან ჩრდილოეთ სირიასთან მოსაზღვრე ოლქებში¹.

1968 წ. გამოქვეყნებულ მონოგრაფიაში *“Предыстория армянского народа”* დიაკონოვი აღნიშნავს, რომ „ხათეს ქვეყანაში“ ურატრელები ტიგროსის სათავეებთან მდებარე ტერიტორიას ვარაუდობენ. რუსა II-ის წარწერაში ადილჯევაზიდან (*УКН, №278*) ამავე ტერმინით აღინიშნება ფრიგიის (მუშქების ქვეყნის) სამხრეთ-აღმოსავლეთით განლაგებული მხარე (კერძოდ, მელიდი-კამანუს ქვეყანა)².

გ. მელიქიშვილის აზრით, ურატრული ტექსტების „ხათეში“ იგულისხმება სირიის უკიდურესი ჩრდილო-აღმოსავლეთი ოლქები, რომლებიც მცირე აზიას ესაზღვრება (ქარხემიშის სამეფო). თუმცა, ზოგჯერ (მაგალითად, რუსა II-ის წარწერაში ადილჯევაზიდან) ეს სახელწოდება აღნიშნავს მცირე აზიას, უკეთ კი, ამ უკანასკნელის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეს³.

ნ. არუთინიანის თანახმად, ტერმინი „ხათე“ სხვადასხვა ხანის ურატრულ წარწერებში სხვადასხვა მხარეს აღნიშნავს, დაწყებული ურატრუს მეზობელი მელიტეიდან (ევფრატის მარჯვენა სანაპიროზე), დამთავრებული ქარხემიშით, შორეულ სამხრეთ-დასავლეთში⁴. ნ. არუთინიანის ვარაუდით, ტერმინში „ხათინილი“ ურატრული წყაროები გულისხმობენ ხათეს მცხოვრებლებს, მოსახლეობას, ხოლო ტერმინში „ხათე“ მათ

ქვეყანას (^{KUR}Hate/i- „ხათეს ქვეყანა“, ^{KUR}Hatinili-„ხათების ქვეყანა“⁵).

6. არუთინიანის თვალსაზრისით, რუსა II-ის წარწერაში ადილჯევაზიდან მოხსენიებული მუშქინის, ხათესა და ხალიტუს ქვეყნები ევფრატთან, უკეთ კი, მდ.არაცანის სამხრეთ სანაპიროს მახლობლად არიან საძიებელი. იგივე მკვლევარი მიიჩნევს, რომ ადილჯევაზის წარწერის მუშქები იმ მუშქების მემკვიდრენი არიან, რომელთაც ძვ. წ. XII ს. დასავლეთ ტიგროსის სათავეების სამხრეთით მდებარე ალზი და ფურუქუზი (ფურულმზი) დაიპყრეს, ხოლო უფრო გვიან, ქათმურზეც გაავრცელეს თავისი ძალაუფლება. რაც შეეხება ხალიტუს, ნ. არუთინიანის აზრით, იგი ევფრატთან არაცანის შეერთების რეგიონშია მოსათავსებელი, ხოლო ჩვენთვის საინტერესო ხათე საძიებელია მცირე აზიის აღმოსავლეთ კუთხეში, მელიდუმელიტეას მეზობლად⁶.

ურარტულ წერილობით წყაროებში ტერმინი „ხათე/i“ - „ხათინა“ პირველად მენუას (ძვ. წ. 810-786 წწ.) წარწერებში ჩნდება. ეს წარწერები ვანსა და აღმოსავლეთ ევფრატთან მდებარე ფალუშია აღმოჩენილი⁷.

პირველი ტექსტის მიხედვით საკმაოდ ძნელია რაიმე ითქვას ხათეს (^{KUR}Hate) ლოკალიზაციის შესახებ. წარწერიდან მხოლოდ ის ირკვევა, რომ ურარტუელებს ლაშქრობა დასავლეთის მიმართულებით მოუწყვიათ. წარწერაში მოხსენიებულია დასახლებული პუნქტები - შურიშილინი, თარხიგამანი და შადილეხინი, რომლის შემდეგ ტექსტი საკმაოდ ბუნდოვანი და ფრაგმენტულია. ჩვენთვის საინტერესო ხათის ქვეყანა სწორედ აქაა ნახსენები. ტექსტის მომდევნო სტრიქონები კვლავ დაზიანებულია, შემორჩენილია მხოლოდ გეოგრაფიული სახელწოდება „ალზინი“⁸.

მეტ ინფორმაციას შეიცავს მენუას წარწერა ფალუდან. აქაც ურარტელთა ლაშქრობაზეა მოთხრობილი. ხათე მხოლოდ ძირითად ტექსტში ფიგურირებს, ხოლო წარწერის შე-

სავალ ნაწილში, სადაც სავსებით მოსალოდნელი იყო მისი ხსენება, იგი არ ჩანს⁹.

წარწერიდან ვგებულობთ, რომ მენუა იშფუინის ძე ამარცხებს შებეთერიას, ხუზანას ქვეყნებსა და ქ. ცუფანის, ხოლო ამის შემდეგ ურარტუელთა მეფე ხათის ქვეყნამდე აღწევს¹⁰.

როგორც ვხედავთ, მარშრუტი ამ ლაშქრობისა „ხათის“ მოხსენიებამდე ამგვარი იყო: შებეთერია, ხუზანა და ქალაქი ან ქვეყანა ცუფანი. ლაშქრობის ამგვარ თანმიმდევრობაზე ლაპარაკობს როგორც წარწერის შესავალი, სადაც მთავარ მოქმედ პირად ხალდი გვევლინება, ასევე ტექსტის ის ძირითადი ნაწილიც, რომელშიც უშუალოდ მენუას საქმეებზეა მოთხრობილი. გ. მელიქიშვილის ვარაუდით, რომელსაც სხვა ავტორებიც იზიარებენ, ამ ლაშქრობის პირველი ობიექტი – შებეთერია, შესაძლოა, მდებარეობდა დღევ. ფალუს მიდამოებში, მურად-სუს (აღმ. ევფრატის) მარჯვენა სანაპიროზე¹¹. ხუზანას ნ. არუთინიანი ციხე-სიმაგრე ხოზანასთან აიგივებს, რომელიც ფალუდან ჩრდილო-დასავლეთით, მდ. მუცურის ქვემო დინებასთან, მის მარჯვენა სანაპიროსთან ლოკალიზდება¹². რაც შეეხება ჩვენთვის საინტერესო მესამე პუნქტს – ცუფანის, მას საკმაოდ დამაჯერებლად უკავშირებენ ანტიკური წყაროების სოფენეს და ძველსომხურ წოფეს, რომელიც მდ. ევფრატის მარცხენა სანაპიროზე, დღევ. მალატიის აღმოსავლეთით იყო განლაგებული¹³.

ამგვარად, რაკი შებეთერიას, ხუზანასა და ცუფანის მდებარეობის განსაზღვრისას დიდ სიძნელეებს არ ვხვდებით, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ურარტელების ზემოაღნიშნული სამხედრო ოპერაციის დროს ჯერ დაპყრობილ იქნა ფალუს რაიონში მდებარე შებეთერია, შემდეგ, მდ. მუცურის ქვემო დინებასთან – ხუზანა და ბოლოს – ხუზანასა და ევფრატს შორის განლაგებული ცუფანი. როგორც დავინახეთ (იხ. ზემოთ), ჩვენთვის საინტერესო ხათის ქვეყანა ტექსტში სწორედ ცუ-

ფანის შემდეგ ჩნდება. ირკვევა, რომ ცუფანის დაპყრობის შემდეგ, ურარტელთა მეფე ხათის ქვეყნამდე მისულა. ნარნერის დასკვნით ნანილში, სადაც ნარნერის დადგმისა და რალაც საკულტო შენობის აგებაზეა საუბარი, კიდევ ერთი გეოგრაფიული სახელწოდებაა დამოწმებული. მეფეს ქ. მელიტეალხეს მეფე ხარკის გადახდის პირობით შეუწყალებია.

ამგვარად, ცუფანის დაპყრობის შემდეგ რომელიმე ქვეყნის თუ ქალაქის დაპყრობის შესახებ ფაქტობრივად არაფერია ნათქვამი, რადგან ხათემდე მისულა ან მელიტეალხეს ნეფისაგან ხარკის მიღება ხათესა და მელიტეას დაპყრობას, შესაძლოა, არც ნიშნავდეს. მაგრამ აქ სულ სხვაა საინტერესო. კერძოდ, ის, რომ ხათესთან ერთად, უკეთ, მის შემდეგ, მელიტეა მოხსენიებული, რაც როგორც ამაში ქვემოთ დავრწმუნდებით, შემთხვევითი არ უნდა იყოს: ხორხორის ნარნერაში, რომელიც არგიშთი I-ის „ანალებს“ წარმოადგენს, მეოთხე წლის ამბების აღწერისას ჯერ კვლავ ხათეა მოხსენიებული, შემდეგ კი - მელიტეა¹⁴, ან ხილარუადა, რომელიც სარდური II-ის ნარნერების თანახმად მელიტეას მეფე იყო. მაგრამ აქ ერთი გარემოებაა გასათვალისწინებელი. არგიშთი I-ის ნარნერაში ხათის სამჯერ მოხსენიებას სამივეჯერ სხვადასხვა საკუთარი სახელწოდების დასახელება მოსდევს. შესავალ ნანილში ხათეს შემდეგ ხილარუადაზეა საუბარი, ტექსტის ძირითად ნანილში კი ამგვარი ვითარებაა დამოწმებული: აქ ორგზისაა მითითებული ხათესაკენ სალაშქროდ წასვლის ამბავი.

პირველ მითითებას დაპყრობილი ქვეყნებისა და ქალაქების ჩამოთვლა მოსდევს. ესენია: „ნირიბას ქვეყნის ველი (?), რომელიღაც ქვეყანა, გამაგრებული ქალაქი /.../ ურმანი, ქალაქი /.../ აღდანი, სამეფო ქალაქი“.

მეორე მითითების შემდეგ მოიხსენიებიან: „ქვეყანა თუათების ტომისა, salmathi, ქ. მილიტეა, ფითეირა, მდ. მელიაინი, ქვეყანა მარმუანი, ქვეყანა კა[...]-ანი“.

საყურადღებოა ისიც, რომ ძირითად ტექსტში, შესავლი-საგან განსხვავებით, ხათეს დაპყრობაზე აღარაფერია ნათქვამი. ტექსტის ავტორი მხოლოდ იმას აღნიშნავს, რომ იგი ხათეში სალაშქროდ გაემშურა.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხების გასარკვევად მოკლედ შევხებით ხათეს შემდეგ მოხსენიებული ზოგიერთი პუნქტის ლოკალიზების საკითხებს. ამ პუნქტების მდებარეობა კარგადაა დადგენილი მკვლევრების მიერ. ჩვენი წარწერის ნი-რიბას გ. მელიქიშვილი ასურნასირფალ II-ის „ანალების“ ნირბუსთან აიგივებს და მას ქაშიარის (დღევ. ტურ-აბდინის) მთებში ათავსებს¹⁵. მელიტეას, ასურული წყაროების მელი-დუს, მდებარეობა ევფრატთან თოხმასუს შეერთების ადგი-ლას, დღევანდელი მალატიის მეზობლად, ეჭვს არ ბადებს¹⁶. ფითეირას გ. მელიქიშვილი ასურული წყაროების ფითურას (ფითურუს) უკავშირებს და დირა-დირგუნის ქვეყანაში ათავ-სებს, რომელიც დღევანდელი დიარბექირის ჩრდილო-აღმო-სავლეთით, მდ. ტიგროსის მარცხენა სანაპიროზე მდებარეობ-და¹⁷. მდინარე მელიაინის სარდური II-ის წარწერის ქ. მელუი-ანის სახელწოდებას უკავშირებენ. ი. მანანდიანი ამ უკანა-სკენელს დღევანდელ მალიანის მახლობლად, მალატიიდან ჩრდილოეთითა და არაცანისა და ევფრატის შეერთების ად-გილიდან სამხრეთ-დასავლეთით ათავსებდა¹⁸. თუ მარმუანი იგივეა, რა მენუას ერთ-ერთ წარწერაში მოხსენიებული მარ-მანია, მაშინ იგი ზემო მესოპოტამიაში, ბაბანახსა და ულიბას მეზობლადაა საძიებელი. რაც შეეხება ტექსტში მოხსენიებუ-ლი ბოლო ორი გეოგრაფიული პუნქტის ადგილმდებარეობას, რომლის სახელწოდება ქვაზე დაზიანებულია, შემდეგი უნდა ითქვას: ჩვენი ტექსტის ^{KUR}qa [...] a-ni-ს. დიაკონოვი აღადგენს როგორც ^{KUR}qa-ma-ni და აიგივებს მას ასურული წყაროების კამანუს, (ანტიკური კომანას) სახელწოდებასთან, რაც ჩვენი აზრით, საეჭვოა: წარწერის კონტექსტი ამგვარი დასკვნის საფუძველს არ გვაძლევს. კამანუ-კომანა ევფრატის დასავ-

ლეთით მდებარეობდა, ხოლო წარწერაში არაფერია ნათქვამი ევფრატის გადალახვაზე. უფრო მეტიც, წარწერა არც საკუთრივ მელიტეას დაპყრობაზე გვეუბნება რაიმეს, არათუ მისგან საკმაოდ დაშორებული კამანუ-კომანაზე.

ამგვარად, ჩვენთვის საინტერესო პუნქტების უმრავლესობა (ი. დიაკონოვის მიერ შემოთავაზებული კამანუს გარდა) მალატიის აღმოსავლეთით, უკეთ კი სამხრეთ-აღმოსავლეთით თავსდება.

ზემომოტანილის შუქზე, ხათეს ადგილმდებარეობის შესახებ შემდეგი შეიძლება ითქვას. ურარტული წარწერების ავტორების წარმოდგენით, ხათი ტერიტორიულად ყველაზე მეტად მელიტეა-მელიტეალხისა და ალზი-ცუფანის ქვეყნებთან იყო დაკავშირებული. ამ თვალსაზრისით, ზემოაღნიშნულთან ერთად, საყურადღებოა იმავე ხორხორის წარწერის ერთი ცნობაც, საიდანაც ვგებულობთ, რომ ირპუნის დაარსებისთანავე არგიშთი I-ს იქ 6(?) ათას 600 მეომარი დაუსახლებია, რომლებიც ხათესა და ცუფანის ქვეყნებიდან მოუყვანია¹⁹.

ჩვენ ვერ დავეთანხმებით ნ. არუთინიანს, რომელიც არგიშთ I-ის ხორხორის წარწერაში არსებული მონაცემების საფუძველზე ვარაუდობს, რომ ხათე მელიტეას სამხრეთით მდებარე ქვეყანა იყო. ნ. არუთინიანის მსჯელობა ასეა წარმართული: ურარტელებმა, რომელთა მიზანი ხათეს ქვეყნის დაპყრობა იყო, ჯერ ქიშიარის (დღევ. ტურ-აბდინის) მთებში მდებარე ნირიბა დალაშქრეს, შემდეგ ჩრდილო-დასავლეთის ან დასავლეთის მიმართულებით გაემართნენ და რომელიღაც ჩვენთვის (ტექსტის დაზიანების გამო) უცნობ მხარეზე („ქვეყანაზე“) გავლით ევფრატისაკენ, საკუთრივ ხათესაკენ გასწიეს. შემდეგ მათ ჩრდილოეთისაკენ აიღეს გეზი, რათა მელიტეამდე მიეღწიათ. ბოლოს, ურარტელები უკვე ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით დაიძრნენ და ფითეირა-ფითრუ, მარმუანი და კამანი დალაშქრეს²⁰.

თუ ჩვენთვის საინტერესო მარშრუტის ამგვარ ინტერპრეტაციას გავიზიარებთ, მაშინ ხათე მალატიის სამხრეთით იქნება მოსათავსებელი მელიტენესა და ქუმუხს შორის. მაგრამ ამ შემთხვევაში მაინც ბევრია გაუგებარი და ბუნდოვანი. კერძოდ, თუ ნირიბას და ჩვენთვის უცნობი ოლქის დაპყრობის შემდეგ ურარტელებმა ხათეს მართლაც მიაღწიეს და დაიპყრეს კიდეც იგი, ხოლო შემდეგ მალატია-მელიტენესაკენ აიღეს გეზი, მაშინ რატომაა, რომ თუათებისა და მელიტეას მოხსენიებამდე (ან ამ ქვეყნების დალაშქვრის აღწერამდე) კვლავაა გამეორებული ფრაზა - „ხათეში სალაშქროდ გავემართე“? ურარტელებს ამ ქვეყანაში რომ უკვე ელაშქრათ, რა მიზნით გაიმეორებდნენ ამ წინადადებას?

ყოველივე ზემოთქმულის გამო, ვფიქრობთ, რომ ურარტული წარწერების „ხათე“ ზოგადი ტერმინია ურარტუს სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე (ევფრატთან ტერიტორიულად დაკავშირებული) ქვეყნების აღსანიშნავად.

ამ ვარაუდს მხარს უჭერს მელიტეას და მასთან ახლო მდებარე ქვეყნების (ალზინი, ცუფანი) არაერთგზის გამოჩენა ხათეს დასახელების კონტექსტში. ამგვარ ვარაუდს ამართლებს ისიც, რომ არც ერთ წერწერაში არ არის დამონმებული ფაქტი, საკუთრივ ხათეს დაპყრობისა (მიუხედავად იმისა, რომ ზოგი წარწერის შესავალ ნაწილში ღვთაება ხალდი „იპყრობს“ ამ ქვეყანას). დაბოლოს, ყურადღებას იმასხურებს ისიც, რომ წარწერების ავტორისათვის ხათეს ქვეყანა და მელიტეა („ხილარუადას ქვეყანა“) სინონიმებს არ წარმოადგენენ²¹. „ხათე“, როგორც ჩანს, მელიტეასთან ერთად სხვა ქვეყნებსაც ასახეიერებდა.

ურარტული წყაროების ტერმინ „ხათეს“ ამგვარ ინტერპრეტაციას მხარს უჭერს შემდეგიც: როგორც ურარტული წარწერების შესწავლა ცხადყოფს, ურარტულ ონომასტიკონში კონკრეტულ გეოგრაფიულ სახელების გვერდით ვხვდებით

ზოგადი მნიშვნელობის სახელწოდებებსაც. ამ მხრივ ყურადღებას იმსახურებს სახელწოდება „ეთიუნი“.

სამხრეთ ამიერკავკასიის შესახებ ურარტული წყაროების ანალიზის დროს გ. მელიქიშვილმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ ურარტული წარწერების „ეთიუნისა“ და ასურული წყაროების „ნაირი“ ტერმინებს შორის ბევრია საერთო. ასურული „ნაირის“ მსგავსად, „ეთიუნი“ წარმოგვიდგება როგორც ზოგადი სახელწოდება საკმაოდ დიდი ტერიტორიის აღმნიშვნელი. გ. მელიქიშვილის თანახმად, სახელწოდება „ეთიუნი“ მოიცავდა თითქმის მთელ სამხრეთ ამიერკავკასიას, კერძოდ კი, რეგიონს ყარსი-ჩალდირის ტბიდან ვიდრე სევანის ტბამდე²².

სახელწოდება „ეთიუნის“ შემცველ ტექსტებში დაახლოებით ისეთივე ვითარებას ვხვდებით, როგორც ხათესთან დაკავშირებულ წარწერებში. ასე, ხორხორის წარწერაში არგიშთი გვამცნობს, რომ იგი გაემართა ეთიუნის ქვეყანაში, დაიმორჩილა ერიახი (დღევ. ლენინაკანთან), ქათარზა და იშქიგულუმდე მივიდა. წარწერაში საკუთრივ ეთიუნის დაპყრობაზე არაფერია ნათქვამი²³. არგიშთის სხვა წარწერებში ეთიუნი ფიგურირებს წარწერის შესავალ ნაწილში (სადაც ჩვეულებრივად მთავარ მოქმედ პირად ურარტელთა უზენაესი ღვთაება ხალდი გვევლინება), ხოლო ძირითად ტექსტში, იქ სადაც თვით მეფის (არგიშთის) მიერ ჩატარებული სამხედრო ოპერაციების შესახებაა საუბარი და ამიტომ უკვე კონკრეტული ქვეყნები ან ქალაქებია დასახელებული, სახელწოდება „ეთიუნი“, როგორც წესი, აღარ ჩანს. ამ წყაროებიდან ირკვევა, რომ სახელწოდებაში „ეთიუნი“ იგულისხმება ლუშა, ქათარზა, ერიახი, გულუთახი, ვიტერუხი, აპუნი, იგანი (ჩალდირის ტბის რეგიონი), კიხუნი ვიდრე ალიშთუმდე, ულუანი, ქალაქ დარანის ქვეყანა და სხვ.²⁴

სარდური II-ის წარწერებში სახელწოდება „ეთიუნი“ კვლავ ზოგადი შინაარსის მატარებელია. იგი აღნიშნავს ტერიტორიას, რომელზედაც თავსდებიან უკვე მოხსენიებუ-

ლი ერიახი, იგანი და ამათ გარდა, კურიანი (მტკვრის სათავეებთან?)²⁵ და რიგი ქალაქი (ედია, აბიანი, ირუია, ირქუა, ფინიალხი და სხვ.).

ამგვარად, „ხათესა“ და „ეთიუნის“ დასახელების შემცველი ურარტული ტექსტების ურთიერთშეჯერებიდან ჩანს, რომ ორივე ეს სახელწოდება ზოგადი შინაარსის მატარებელია: „ეთიუნი“ აღნიშნავს ურარტუს ჩრდილოეთით, ჩალდირისა და სევანის ტბებს შორის მდებარე ვრცელ მხარეს, „ხათე“-ურარტუს ქვეყნის დასავლეთით და სამხრეთ-დასავლეთით, მდ. ტიგროსის ზემო დინებისა და მდ. ევფრატს შორის მდებარე რეგიონს, დღევანდელ დიარბექირიდან დღევანდელ მალატიამდე გადაჭიმულ ტერიტორიას.

ტერმინ „ხათეს“ ამგვარი ინტერპრეტაცია გასაგებს ხდის ზემოგანხილულ წარწერებში ხათესთან ერთად ისეთი გეოგრაფიული სახელწოდებების გამოჩენას, როგორიცაა, ერთი მხრივ, ნირიბას ველი, ფითეირა, ხოლო მეორე მხრივ, ალზინი, შებეთერია, ხუზანა, ცუფანი და მელიტია.

რუსა II-ის ადგილწევანის წარწერაში ხათესა და მუშქინის გვერდით მოხსენიებული ხალიტუს (^{KUR}Halitu) ლოკალიზაციის საკითხს პირველად ი. დიაკონოვი შეეხო²⁶. იგი მიუთითებდა, რომ აღმოსავლეთ მცირე აზიაში მუშქინი-ფრიგიის, ხათესა და ხალიტუს ლოკალიზაცია საეჭვო არ უნდა იყოს. ამასთანავე, მკვლევარი აღნიშნავდა, რომ რაკი სამხრეთ-აღმოსავლეთ მცირე აზიაში, რომლის ტოპონიმიცა ასურული წარწერებიდან საკმაოდ კარგადაა ცნობილი, ადგილი არ რჩება მანამდე უცნობი ისეთი დიდი პოლიტიკური ერთეულისათვის, როგორიცაა ხალიტუ (ხოლო ეს უკანასკნელი რომ მართლაც დიდი ქვეყანა უნდა ყოფილიყო, ამას, მკვლევრის აზრით, ამტკიცებს მუშქინი-ფრიგიისა და ხათეს გვერდით მისი მოხსენიება) ამიტომ იგი საძიებელია მცირე აზიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში, იქ, სადაც მდებარეობდა ძველ-

ბერძნული წყაროების პონტოსპირა ხალდების²⁷, სომხური სა- ისტორიო მწერლობის ხალთიქის ქვეყანა²⁸.

ი. დიაკონოვის ზემოგანხილული მოსაზრება ზოგმა სხვა ავტორმაც გაიზიარა. განსხვავებული ვარაუდი გამოთქვა ნ. არუთინიანმა, რომელიც²⁹ შესაძლებლად მიიჩნევს ხალიტუ ვეძიოთ ევფრატთან, უკეთ კი ამ უკანასკნელთან არაყანის შეერთების ადგილის მახლობლად³⁰.

ჩვენი ვარაუდითაც, ხალიტუ მოსათავსებელია დღევან- დელი ადილჯევაზის დასავლეთით, ხათეს დასავლეთი ოლქე- ბის (ალზინი-ცუფანის) მახლობლად. თუ რუსა II-ის წარწერის მთელ კონტექსტს გავეთვალისწინებთ, დავინახავთ, რომ ამ- გვარი ვარაუდი საფუძველს მოკლებული არ არის. ადილჯევა- ზის წარწერის ჩვენამდე მოღწეული ფრაგმენტიდან ჩანს, რომ რუსა II-ის ჩვენთვის საინტერესო ლაშქრობის ძირითადი მი- ზანი ზიუკუნის ქვეყანაში, ხალდის ქალაქის მშენებლობაზე, მუშქინი-ხათე-ხალიტუდან მუშახელის (ქალების!) მოყვანა იყო, რაც აღასრულა კიდევ. ეს გარემოება რუსა II-ის ლაშ- ქრობის ლოკალურ ხასიათზე ლაპარაკობს და გვაფიქრები- ნებს, რომ მუშქინი-ხათე-ხალიტუში იგულისხმებოდა ტიგრო- სის მარჯვენა სანაპიროსა და მისი ზემო დინების რეგიონში ტერიტორიულად ახლომდებარე ქვეყნები და არა ერთმანეთი- საგან საკმაოდ დაშორებული ხალდების მიწა-წყალი (პონტოს- პირეთი) და ფრიგია (ცენტრალური ანატოლია)³¹.

ხალიტუს ამგვარ ლოკალიზაციას მხარს უჭერს, ერთი მხრივ, ძვ. წ. XII-IX სს. წერილობით წყაროებში (ტიგლათ- ფილესერ I-ისა და ასურბანიფალ II-ის წარწერებში) მუშქების მოხსენიება ალზი-ფურუქუზი (ფურულუმზი)-ქათმუხთან ერ- თად და, მეორე მხრით, ხათეს ქვეყნის ზემოთ შემოთავაზებუ- ლი ლოკალიზაცია, რომლის მიხედვითაც ხათე მოსათავსე- ბელია დიარბექირსა და მალატიას შორის მდებარე მხარეში.

ზემოაღნიშნულ რაიონში ხალიტუს ლოკალიზაციას მხარს უჭერს ერთ-ერთ ხეთურ წყაროში (სუფილულიუმასა

და შატავას „ხელშეკრულებაში“) დადასტურებული ე. წ. „ზემო ქვეყნის“ ტოპონიმია, კერძოდ, ხეთური წყაროების ისუვას მახლობელ მხარეში ხალიტუს სახელწოდებასთან ფონეტიკურად ახლო მდგომი, იგივე *halī-* ძირის შემცველი, გეოგრაფიული სახელწოდების - „ხალივას მთის“ არსებობაც. გარდა ამისა, გასათვალისწინებელია³², რომ ხეთური და ასურული წერილობითი ძეგლების „ისუვას“, ანტიკური ხანის ავტორების „სოფენეს“ (სომხურ ნოფქს) ურარტული წარწერების ცუფანის უკავშირებენ³³.

საყურადღებოა აგრეთვე ხორხორის წარწერის ის ადგილიც, საიდანაც ვგებულობთ, რომ ირფუნის (ერებუნის) უდაბურ მხარეში არგიშთის მიერ დასახელებული 6 (?) 600 მეომარი ხათესა და ცუფანის ქვეყნებიდან ყოფილა მოყვანილი³⁴.

დამოწმებული ლიტერატურა:

1. *И. М. Дьяконов, ЭВ, VI, 1952, გვ. 112.*
2. *И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, გვ. 235-236., შენ. 118. მისივე, Малая Азия и Армения около 600 г. до н. э. и северные походы вавилонских царей, ВДИ, 1981, 2, გვ. 597.*
3. *Г. Меликишвили, Наири-Урарту, Тб., 1954, გვ. 54-55.*
4. *Н. Арутюнян, Биайнили (Урарту), Ереван, 1970, გვ. 167.*
5. იქვე, გვ. 167, შენ. 278.
6. *Н. Арутюнян, დასახ. ნაშრ., გვ. 323, შენ. 54, 55, 56.*
7. *УКН, 28; 39, II.*
8. *УКН, 28.*
9. ქვემოთ დავინახავთ, რომ სხვა შემთხვევებში პირიქითაა: ხათე მოხსენიებულია ტექსტის შესავალში, ხოლო ძირითადი თხრობის დროს მისი სახელი საერთოდ აღარ ჩანს.
10. *УКН, 39, 1-20.*
11. *УКН, გვ. 442.*
12. *Н. Арутюнян, დასახ. ნაშრ., გვ. 166 და შენ. 271; იქვე იხ. მითითება სათანადო ლიტერატურაზე.*

13. *Н. Арутюнян*, დასახ. ნაშრ., გვ. 166-167.
14. *УКН*, 127, 11.
15. *Г. Меликишвили, Наირи-Урарту*, გვ. 49.
16. იხ. მაგალითად, *J. Delaporte, Malatia, Paris, 1940*, გვ. 5-7 და შმდ.; *Г. Меликишвили, Наირи-Урарту*, გვ. 53-54 და სხვ.
17. *Г. Меликишвили, Наირи-Урарту*, გვ. 50.
18. *Н. Арутюнян*, დასახ. ნაშრ., გვ. 205.
19. *УКН*, 127, 11, 37,
20. *Н. Арутюнян*, დასახ. ნაშრ., გვ. 205 და შმდ.
21. მაგალითად, ხორხორის წარწერა გვამცნობს, რომ: *"Бог Халди выступил в поход со своим оружием (?), победил он страну Хате, победил он страну царя Хиларуада, поверг их перед Аргишти"*. სხვა წარწერიდან ირკვევა, რომ ხილარუადა მელიტეას მეფე იყო.
22. *Г. Меликишвили*, დასახ. ნაშრ., გვ. 56 და შმდ.
23. *УКН*, 127, 11, 25; 127, V, 41; 128, 1; 128, 2; 131 და სხვა.
24. *Г. Меликишвили, Наირи-Урарту*, გვ. 57.
25. *УКН*, 155 E.
26. *Н. Дьяконов, ЭВ*, VI, გვ. 111-112.
27. ხალდეები პირველად ქსენოფონტის „ანაბასისში“ (IV, 3, 4; V, 17; VII, 8, 25) იხსენიებიან. მაგრამ ამ თხზულებაში დაცული ცნობების მიხედვით არ ხერხდება მათი ადგილსაცხოვრისის ლოკალიზება. ამ ხარვეზს გვიანდელი ხანის წყარო, სტრაბონის „გეოგრაფია“ ავსებს, რომელმაც, ახალთან ერთად, არაერთი ძველი ცნობაც შემოგვინახა. სტრაბონის თხზულების მონაცემებით, ხალდეები ძველად ხალიბებად იწოდებოდნენ (XII, III, 19, 20). ხალდეები – ხალიბები ტიბარენებსა და სანების მეზობლად, ტრაპეზუნტისა და ფარნაკიის ზემოთ ბინადრობდნენ. სხვა მითითებების თანახმად, ფარნაკია უშუალოდ ხალდეების ტერიტორიაზე მდებარეობდა (III, 18; 19). ხალდეებს ესაზღვრებოდა მცირე არმენია (XII, III, 18, 26, 28). საგულისხმოა, რომ უფრო მოგვიანო ხანაში ტრაპეზუნტის მხარეს „ხალდიის თემი“ ეწოდებოდა, რომლის შესახებ საყურადღებო ცნობები შემოგვინახეს კონსტანტინე პორფიროგენეტმა, გიორგი კედრენემ, ანნა კომნენემ და სხვ. (იხ. „გეორგიკა“, IV, ნაკვ. II, თბ., 1952; იქვე, V, თბ., 1963; იქვე, VI, თბ., 1966 და სხვ.).

28. სომხური წერილობითი წყაროების მონაცემებით, ხალთი-ქი იგივეა, რაც ჭანიქი (ან ჭანივი). მოსე ხორენაცის „სომხეთის ისტორიაში“ აღნიშნულია, რომ იმპერატორი ტაციტუსი პონტოს ჭანიქში ანუ ხალთიქში იქნა მოკლული (III, 76). „სომხური გეოგრაფია“ ჭანიქს ან ხალთიქს ეგრისის პროვინციათა რიცხვში ასახელებს. (იხ. *Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, М., 1959, გვ. 118.* იქვე, იხ. მითითება სათანადო ლიტერატურაზე).
29. *Г. Меликишвили, Наири-Урарту, გვ. 315; Б. Пиотровский, დასახ. ნაშრ., გვ. 120.*
30. *Н. Арутюнян, დასახ. ნაშრ., გვ. 323, შენ. 56.*
31. *W. von Soden, OLZ, 11/12, 1961, გვ. 22.*
32. გრ. გიორგაძე, ხეთების სამეფოს აღმოსავლეთ პერიფერიის ზოგიერთი პუნქტის ლოკალიზებისათვის, „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე“, XXIII, №3, 1959, გვ. 364.
33. *Г. Меликишвили, Наири-Урарту, გვ. 53.*
34. *УКН, 127, 11, 25 და შმდ.*

К ВОПРОСУ О МЕСТОНАХОЖДЕНИИ ХАТЕ И ХАЛИТУ УРАРТСКИХ НАДПИСЕЙ

Анализ и сопоставление сведений урартских надписей IX-VII вв. до н. э. дает основание высказать предположение, согласно которому "Хате" урартских письменных источников является общим термином, обозначающим ряд стран, расположенных юго-западнее Урарту (страну Нириба, город Хузана, страну или город Цупани, город Мелитеа и др).

По мнению автора, страну Халиту, упоминаемую в надписи Русы II (VII в до н. э.), следует локализовать западнее Адылджеваза, по-соседству с Алзи-Цупани, а не в районе расселения припонтийских халдов (Халтик армянских источников), как это предполагает ряд специалистов.

THE "WESTERN MUSKI" IN CENTRAL ANATOLIA

The inscriptions of Sargon II (722-705 B.C.) had long been considered the earliest written source referring to the so-called "Western Muski". In the Assyrian texts of this kind "the Land of the Muski" (ⁿⁱatMuski-) occurs repeatedly with regard on North Syria (Karkamiš), lowland Cilicia (Que) and "the countries" lying in the western periphery of the Assyrian empire (Hilakku, Tuna-Atuna, Tabal) [Luckenbill, 1926-1927, II, 25, 27, 42, 43, 54, 96, 97, 118, 137, 183, 214].

Beginning with the 1960s, from the time of publication of P. Meriggi's devoted to an analysis and interpretation of a Hieroglyphic-Luwian inscription from Kizildağ [Meriggi, 1964] – discovered by W. Ramsay as early as in 1909 and later repeatedly published by individual specialists (W. Sayce, E. Meyer, B. Hrozný, I. Gelb and others) – a new written source on the history of the "Western Muski" became available to scholars, the significance of which can hardly be overvalued.

Later the Kizildağ inscription was studied by E. Laroche, H.G. Güterbock and S. Alp, and in 1975 it entered Meriggi's multivolume work devoted to the study of the Hieroglyphic-Luwian language and script, as well as to the publication of all hitherto known Hieroglyphic-Luwian inscriptions [Alp, 1974, p.17; Meriggi, 1975; Khazaradze, 1984, p. 105-125].

The purpose of the present communication is to analyze the Hieroglyphic-Luwian written source and – in the light of its evidence – to study the question of the date of advent of the "Western Muski" in Central Anatolia.

The inscription of Kizildağ, together with the other seven Hieroglyphic-Luwian written sources discovered at Kizildağ, Karadağ and Aksaray-Burunkaya, forms a single local group of epigraphic

monuments belonging to the “Great King Hartapus”. In three of these inscriptions (Kizildağ I, II, Karadağ II) the name of the king and his titles are given (UR.LUGAL Ha-r-ta-pu-s UR.Lugal), in four (Kizildağ II, III, IV, Karadağ II), together with the name and titles of the king, we find a winged solar disc (so-called royal cartouche) and in two (Kizildağ II, III), above the royal cartouche there are hieroglyphic signs designating the god Tarhunzas. In four inscriptions (Kizildağ III, IV, V, Aksaray-Burunkaya), apart from “Hartapus” we find the name “Mursilis” – the father of Hartapus, as indicated by Kizildağ III, IV inscriptions.

In the Hieroglyphic-Luwian inscriptions referring to “the country of the Muski” (Mu-s³-ka-^{KUR}) in the titles of Hartapus along with the term “Great King”, we find such notions as “hero” and “favourite of the god Tarhunzas”, while Hartapus’ title is conveyed thus: “The sun, hero, great king Hartapus, great king, favourite of the god Tarhunzas” [Meriggi, 1975, p. 270-271; Alp, 1974, p. 23-25].

In three of the inscriptions concerned (Kizildağ IV, Karadağ I, Aksaray-Burunkaya) we find terms designating the kingdom of Hartapus (“the country of the Muska”, “mountainous country”, “country 213” and “country 245”) [Meriggi, 1975, p. 267-268, 270-271; Alp, 1974, p. 17-21].

In the inscriptions from Kizildağ, Karadağ and Aksaray-Burunkaya, along with the name of the king and his titles, the names of gods also figure: “the god Tarhunzas” (variant: “Tarhunzas of the sky”), “the god of the great Mountain”, “the god Ná -213”.

In all the inscriptions under study the name of the king and his titles are accentuated, which apparently accounts for the composition of the inscriptions of Kizildağ IV, Karadağ I and Aksaray-Burunkaya, in which the king’s name and his titles are placed in the central part of the line.

The direction of the inscriptions is not unified, some of them reading from right to left (Kizildağ V, Karadağ I, II, Burunkaya). Kizildağ II, III are examples of boustrophedon. As for Kizildağ IV, the second line of the document runs from right to left (the hieroglyphic signs are correspondingly oriented to the right), whereas in the very first line direction of reading is erratic: the name, titles and genealogy of the king read from right to left, however, some of the signs (s^3 , ti) at the beginning of the first line are turned to the left [Meriggi, 1975, Tab. II, pict. 17]

From the viewpoint of palaeography the inscriptions in question have much in common with the Hieroglyphic Luwian records of the period of the Hittite kingdom. In this connection a definite interest attaches to the fact that certain hieroglyphs occurring in the cuneiform inscriptions are attested either only in the legends of the seals of Hittite kings, or are characteristic only for documents of the present study (N 69, 213, 245. 303, according to Meriggi's list) [Meriggi, 1962, S. 194, 212, 217, 226].

Of all the inscriptions discovered at Kizildağ, Karadağ and Ak-saray-Burunkaya the one referring to "the country of the Muska" is most complicated from the palaeographic point of view [Meriggi, 1975, Tab. II, pict. 17; Alp, 1974, Tab. VII, pict. 13, 14].

Some of the texts concerned (Kizildağ I, II, III, Karadağ II) are laconic and stereotypic in character; hence the simple grammatical structure of the phrase of such inscriptions. As for the other inscriptions, their syntax has a very characteristic feature: the ideograms are, as a rule, given without phonetic complements, which normally convey the final sounds of the stem and inflection.

Owing to a number of palaeographic, stylistic and linguistic difficulties the inscription of Kizildağ IV has not been hitherto translated although in the latest publication Meriggi subjected it to a fairly de-

tailed analysis, suggesting transliterations of separate words and phrases [Meriggi, 1975, p. 270-271; Tab, II, 17].

The following may serve as a tentative translation of this inscription: "The Sun, on the well-being of the country 312, the god Tarhunzas of the sky... hero, great king Hartapus, favourite of the god Tarhunzas, the son of the great king and hero Mursilis. That who in the country of Muska (is)/, who is on earth... the country 213, which (?) city u?-no-ta, sky(?)".

It is thus clear from the cited text that Hartapus, "the great king" and "hero", the son of a similarly "great king" and "hero" Mursilis, is the king of "the country of the Muska", situated (if we proceed from the area of distribution of the inscriptions of Hartapus) in the region of Kizildağ, Karadağ and Aksaray-Burunkaya. The geographical terms occurring in the inscriptions of Hartapus, namely "mountainous country", "country 213", "country 245", point to the validity of the proposed localization of "the country of the Muska". Of these names, "country 213" and "country 245" in all probability stand for "the country of the Taurus" and "the country of the Gate", fully corresponding to the highmountain relief of Kizildağ, Karadağ and Aksaray-Burunkaya [Meriggi, 1975, p. 57; Meriggi, 1962, S. 217].

The localization of "the country of Muska" southward of the middle Halys (present-day Kizil-Irmak) in the region of Kizildağ, Karadağ and Burunkaya is supported, on the one hand, by the evidence of Assyrian written sources of the period of Sargon II (last quarter of the 8th cent. B.C.), and on the other, by the Hieroglyphic Luwian inscription of Iariris, ruler of Karkamiš, dating from the 760s-740s B.C.

The dating of the inscriptions of Hartapus is a most complex problem, accounting for lack of consensus among scholars on this point. Laroche dates the inscriptions from Kizildağ and Karadağ to the 12th-10th cent. B.C. Meriggi, in his early paper devoted to the in-

scription from Kizildağ (Kizildağ IV) dated it to the 11th-10th cent. B.C., while in the monograph *Manuale Di Eteo Geroglifico* he dates the same monument – considered together with inscriptions of the Hittite period – to the 2nd millennium B.C. In Meriggi's view, Kizildağ IV is the earliest evidence on the advent of the Muski-Moschi in Central Anatolia (more precisely, in Phrygia). Neither does Alp deny the archaic character of the inscriptions in question and their considerable closeness to the written documents of the Hittite period. However, taking into account the stylistic peculiarities of the image of Hartapus on the relief of Kizildağ I, accompanied by a Hieroglyphic Luwian inscription of Hartapus, Alp considers that the inscriptions of Kizildağ, Karadağ and Burunkaya cannot be referred to a date earlier than the 10th cent. B.C.

In this connection the following has attracted the author's attention: as noted above, the inscriptions under discussion have much in common with the legends of Hittite royal seals; similarly to the latter, in the Hieroglyphic-Luwian inscriptions of Kizildağ, Karadağ and Burunkaya the name of the king and his title are accentuated, firstly, by the royal cartouche, and secondly, by its central placement. It is also worth noting that the ideograms conveying the concept "great king" are repeated twice, being placed on either side of the king's name ("The great king Mursilis, great king", or "the great king Tudhalyas, great king". Cf. "The great king Hartapus, great king") [Akurgal, 1961, pict. 45; Alkim, 1969, N 103, 107, 137]. Our inscriptions are similar in style and composition not only to the legends of the seals of Hittite kings, but also to the inscriptions of the latter found on the reliefs of Fraktin, Taşçı, Yazılıkaya, belonging to Hattusilis III and Tudhalyas IV. It is noteworthy that the royal cartouche appears repeatedly in the indicated inscriptions, while in the Hittite texts the kings apply the term "Sun" to themselves [Meriggi, 1975, p. 306-307,

324, Tab. III, N 19, IV N 20, XIV, N 95-96, XV, N 63; Garstang, Gurney, 1959, p. 68-89, 111, 114, 115; KBo IV, 10; KUB VI, 45, 46; XIV 3].

The following peculiarities of our inscriptions that bring them close to earlier texts should be noted. As indicated above, in the inscriptions of Kizildağ, Karadağ and Burunkaya "the god Tarhunzas" is repeatedly, thrice named also as "Tarhunzas of the sky". The reference to Tarhunzas cannot per se serve as evidence in favour of an earlier date of the epigraphic monuments concerned, for Tarhunzas – one of the central gods of the Luwian pantheon – occurs both early (Emirgazi, Yazilikaya, Karahüyük-Elbistan, Çagdin) – and in the late Hieroglyphic-Luwian inscriptions (Ivriz, Karkamiš A_{6,15}, Kululu I, Karatepe, Sultanhan, Bor, Çiftlik, Çalapverdi, etc.) [Meriggi, 1967, NN 7, 10, 11, 12, 13, 18, 20, 24, 30; Meriggi, 1975, NN 30, 34, 64, etc.]. The same can be said about the term relating "the sky" to "Tarhunzas". However, a comparative analysis of early and late Hieroglyphic-Luwian inscriptions has shown that in the written documents of the 2nd millennium B.C. the logogram conveying the concept of "sky" (TIPAS) is usually placed after the god's name (^DTRH.TIPAS) [Meriggi, 1975, p. 268, 270, Tab. I, N 12; II, N 17; III, N 19, IV, N 20 etc.], whereas in the 1st millennium B.C. inscriptions (Karkamiš A₁₃, A₂₇, A₂₉, Maraš, Cekke, Aleppo II, etc.), as a rule, it precedes Tarhunzas's name (TIPAS^DTRH) [Meriggi, 1975, NN 24, 28; Tab. XV, XIX, XXVIII, XXXI, XLIV]. In the former case this term is translated as "God Tarhunzas of the sky", and in the latter, as "the heavenly god Tarhunzas", the former term being of earlier origin, and the latter, a later one.

It is also notable that the logogram designating the name of Tarhunzas (and occasionally that of Tešub) in the inscriptions of Kizildağ, Karadağ and Burunkaya, as well as in written sources of the Hittite period, is given without phonetic complements – unlike Late Hittite inscriptions, in which phonetic signs are, as rule, added to the

proper name Tarḫunzas, conveying the final sounds of the stem and the inflexion [Friedrich, 1979, p. 85, 271, fig. 70a].

In Alp's view, the mention in our written sources of "Mursilis", figuring as the father of "Hartapus the king of the country of the Muska" possibly points to the early of these documents [Alp, 1974, p. 21]. In this connection, the fact is of definite interest that the name of Hartapus's father (URU-li) fully coincides with the dynastic names of the Hittite kings Mursilis II and Mursilis III [Laroche, 1960, p. 124, N 226]. A detail of no small importance should also be noted: unlike other Hittite royal names (Suppiluliumas, Hattusilis, Muwatalis), the proper name Mursilis does not occur in late Hittite onomastics, although it is mentioned by Herodotus (I, 7-13) as the names of semimythical kings Myrsus and Myrsilus, identified by some researchers with the Hittite name Mursilis [Dovgyalo, 1979, p. 90; Dovgyalo, 1980, p. 103ff.].

The closeness of Hittite documents with those of the present study becomes more tangible when the latter are compared with the Late Hittite texts. Both in style, composition and terminology, as well as a number of other peculiarities, Late Hieroglyphic-Luwian inscriptions are found to differ materially both from the written documents of the present study and from those of the times of the "New Kingdom" of the Hittites [Khazaradze, 1982, 121-126; Meriggi, 1967, NN 8, 10, 17, 19, 20, 21, 22, 25, 27; Meriggi, 1975, NN 30, 128-130; Hawkins, 1970, p. 69, etc.].

Thus, the foregoing does not contradict the early date of the Hieroglyphic-Luwian inscriptions of Kizildağ, Karadağ and Burunkaya.

However, a definite solution of the problem of dating the inscriptions of Hartapus should be preceded by their discussion from the viewpoint of the history of Central Anatolia in Hittite times. In this connection the question arises as to whether there is any evidence to prove the presence of "the Kingdom of Hartapus" on the territory of

the so-called “Lower Country” and Dattassa, localizable in the region of Kizildağ, Karadağ and Burunkaya [Alp, 1974, Tab. IV, pict. 7-8]? Although the presence of the Muski in Central Anatolia as far back as in the 14th-13th cent. B.C. cannot be ruled out, it will be difficult to answer the above question positively. The point is that the Hittite texts, known to date and giving a fairly exact reflection of the toponymy of the “Lower Country” and Dattassa, there is no record of the “country of the Muski” or of any geographical terms characterizing the relief of this country (“Mountainous country”, “country of the Taurus”, “country of the Gate”). It is probably absent, as well as any evidence in Hittite texts pointing to any ties of relationship of Mursilis II or Mursilis III with the rulers of the “countries” lying in the region of Kizildağ, Karadağ and Aksaray-Burunkaya.

However, the lack of reference in Hittite texts to king Hartapus, “the country of the Muska” and of other proper names connected with the kingdom of Hartapus can of course not be adduced as the main argument of their non-existence in the 14th-13th cent. B.C. That the political status of Hartapus, on the one hand, and of the rulers of the “Lower country” and Dattassa of the period of the Hittite kingdom, on the other, materially differed from each other must apparently serve as the basic evidence. As can be inferred from the inscriptions of Hartapus, his country (“the country of the Muska”) constituted a sovereign political entity. However “the Lower country” and Dattassa – notwithstanding the autonomy granted to it by the Hittite kings – were “countries” dependent on the Hittite state. It is worth noting in this connection that while one of the kings of Dattassa (Ulmi-Teshub) is referred to merely as “king” in the text of a Hittite “Treaty” [KBo IV, 10], Hartapus – not unlike the Hittite kings – styles himself “the Sun”, “Great king”, “Hero”, “Favourite of Tarhunzas”, referring to his own father as “Great king” and “Hero” (see *supra*).

The foregoing is confirmed also by the fact that – in contrast to the kings of “the Lower country” and Dattassa, who did not leave a single written proof of their existence – Hartapus put up eight monumental Hieroglyphic-Luwian inscriptions extolling his name and exploits.

Thus, despite the archaic appearance of the inscriptions from Kizildağ, Karadağ and Aksaray-Burunkaya, it proves almost impossible to date them to the Hittite period. An analysis of the relief featuring Hartapus himself has led the present writer to the same conclusion [Alp, 1974, Tab. IV, pict. 7-8].

It should be said from the beginning that so far it has not been feasible to find an exact analogue of the relief in question. However, notwithstanding this, it can be said with full confidence that – due to a number of essential details – the relief depicting Hartapus is closer to Late Hittite art monuments (Karkamiš, Zinjirli) than to the reliefs of the Hittite kings (Yazilikaya, Alaca-hüyük, Fraktin).

Bearing in mind a definite closeness of the image in question to the earliest sculptural reliefs from Karkamiš and sharing the view on dating them to the 940s-930s B.C. (the relief of Suhis and his spouse Wattis) [Ussishkin, 1969; Mallowan, 1972; Winter, 1979], with due regard for a number of peculiarities and specificities of the relief of Hartapus, it should in present writer’s view, be dated not later than the turn of the 2nd- 1st millennia B.C.

Thus, the foregoing suggests that Hartapus’s floruit should be dated to the very beginning of the so-called Late Hittite period, which commenced at the turn of the 2nd-1st millennia B.C. The emergence of “the Mountainous country” – “the country of the Western Muski”, lying in the region of Kizildağ, Karadağ and Aksaray-Burunkaya – should apparently be placed in this, or in possibly an earlier, date. The clearly “Hittite” character of the inscriptions under study and the obvious desire of their author to relate his descent to the royal dynasty of

the Hittites and to represent himself in the rank of the "Great kings" of the Hittite period doubtless speaks in favour of the proposed dating of the inscriptions not later than to the turn of the 2nd-1st millennia B.C.

REFERENCES:

- Akurgal 1961 – E. Akurgal, *Die Kunst der Hethiter*, München, 1961.
- Alkim 1969 – U. Bahadin Alkim, *Anatolia I*, London, 1969.
- Alp 1974 – S. Alp, Eine neue hieroglyphen-hethitische Inschrift der Gruppe Kizildağ, Karadağ aus der Nähe von Aksaray und die früher publizierte Inschriften derselben Gruppe, *AnSt*, XXIV, 1974.
- Dovgyalo 1979 – G.I. Dovgyalo, The Evidence of the Hittite Text of Telepinus and its Corresponding Parallels in Herodotus (I, 7-13), *Problemy antichnoi istorii i kultury*, Yerevan, 1979 (in Russian).
- Dovgyalo 1980 – G.I. Dovgyalo, The Formation of the Ideology of the Early Class Society, Minsk, 1980 (in Russian).
- Friedrich 1979 – J. Friedrich, *Istoria pisma*, Moscow, 1979 (in Russian).
- Garstang, Gurney 1959 – J. Garstang, O.R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, London, 1959.
- Hawkins 1970 – J.D. Hawkins, Hieroglyphic-Hittite Inscriptions of Commagene, *AnSt*, XX, 1970.
- Hawkins 1972 – J.D. Hawkins, Building Inscriptions of Carchemish, *AnSt*, XXII, 1972.
- Hawkins 1980 – J.D. Hawkins, The "Autobiography of Arianah's son": An Edition of the Hieroglyphic-Luwian Stelae Tell Ahmar I and Aleppo II, *AnSt*, XXX, 1980.
- Hawkins 1981 – J.D. Hawkins, Kubaba at Karkamis and Elsewhere, *AnSt*, XXXI, 1981.

- Khazaradze 1982 – N. Khazaradze, *Royal Power in Late Hittite Political Entities, Gesellschaft und Kultur im alten Vorderasien*, Berlin, 1982.
- Khazaradze 1984 – N. Khazaradze, *Ethnopolitical Problems of the Ancient History of Georgia*, Tbilisi, 1984 (in Georgian).
- Laroche 1960 – E. Laroche, *Les Hieroglyphes Hittites*, Paris, 1960.
- Luckenbill 1926-1927 – D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, I-II, Chicago, 1926-1927.
- Mallowan 1972 – M.E.L. Mallowan, *Carchemish, Reflections on the Chronology of the Sculpture*, AnSt, XXII, 1972.
- Meriggi 1962 – P. Meriggi, *Hieroglyphisch-Hethitisches Glossar*, Wiesbaden, 1962.
- Meriggi 1964 – P. Meriggi, *Una Prima Attestazione Epicorica del Moschi in Frigia, Estratto da Athenaeum Studi Periodici di Letterature e Storia dell' Antichità, Nuova Serie*, XLII, I-IV, Pavia, 1964.
- Meriggi 1967 – P. Meriggi, *Manuale Di Eteo Geroglifico, Parte II: Testi -1ª Serie*, Roma, 1967.
- Meriggi 1975 – P. Meriggi, *Manuale Di Eteo Geroglifico, Parte II: Testi -2ª e 3ª Serie*, Roma, 1975.
- Ussishkin 1969 – D. Ussishkin, *The Date of the Neo-Hittite Enclosure in Karatepe*, AnSt, XIX, 1969.
- Winter 1979 – J.L. Winter, *On the Problems of Karatepe: The Reliefs and their Context*, AnSt, XXIX, 1979.

К ИСТОРИИ ТЕРМИНА «ТАБАЛ» АССИРИЙСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ

Термин «Табал» (ассир. *mât Ta-ba-lu*) уже давно привлекает внимание исследователей. В научной литературе еще прошлого века широко было распространено мнение о тождественности имен «Тубал», «Йабал», «Йубал», «тибарены» с «Табалом»¹. Вместе с тем, некоторые исследователи полностью соглашались с утверждением Иосифа Флавия об идентичности «Тубал» — «ибср» и, таким образом, термин «Табал», наряду с «Тубалом» и «тибарены», оказался идентифицированным также и с «ибером»².

Многие ученые пытались дать лингвистический анализ термина «Табал».

В грузинской историографии с давних времен утвердилось мнение о связи «Табала» с картвельским словом, обозначающим «озеро» — «тба» (общекартв. *taba*, груз. *tba*, мегр. *toba*, чан. *tiba*, сван. *tuba*)³.

К тому же грузинские историки на основе картвельских языков пытались объяснить фонетические изменения, засвидетельствованные в параллельных «Табалу» формах («Тубал», «Тобел», «Йубал», «Йабал», «тибарены», «ибср»).

И. А. Джавахишвили интересующий нас «Табал» читал как *Tabal*. Исследователь считал, что форма «*Tabal*» соответствует картскому произношению, *Tubal* (*Tobel*) — мегрело-чанскому, а *Tibar* — сванскому⁴. По мнению И. А. Джавахишвили, сохранившиеся в греческом переводе Библии «Тобел» (Θοβελ) должно указывать на то, что название «табальцев» произносилось и с заглавной *t*, а переход *t* в *t*, по мнению того же ученого, характерен для картвельских языков. Название «ибср» И. А. Джавахишвили связывал с такими терминами, как «ивер», «имср», «имерели» («имеретин»), «Имерети» («Имеретия»), а происходящими от «имср» считал армянское, наименование грузин «вирк»; отсюда,

по мнению того же ученого, происходили древнеперсидское «вркан» («врджан»), новоперсидское «гурдж», арабское «гурз» и ассирийское «гурзан»⁵.

С. Н. Джанашиа посвятил специальное исследование вопросу о взаимосвязи и структурного анализа названий «Тубал», «Табал», «тибарены», «ибер».

Интересующий нас термин он делил на *ṭab* (или *ṭba*) и *al*, который считал картвельским суффиксом по происхождению. Исходя из этого, С. Н. Джанашиа считал, что именно на основе картвельских языков «Табал» может быть объяснен как «табели», «тбели», т. е. как «человек с озера, с моря и вообще народ, связанный с водным пространством»⁶.

С. Н. Джанашиа показал, что для засвидетельствованных в наименованиях «Табал», «Тубал», «тибарены» фонетических переходов в картвельских языках существовала закономерная основа, что и подтверждается историей слова «тба» («озеро»). («таба» — ср. «Табал», «тоба» — ср., «Тубал», «тобел», «тиба» — ср. «тибары», «тибарены»)⁷.

На основе картвельских языков объяснял С. Н. Джанашиа и структуру имени «тибарены» и его вариантов («тибараны», «табарены»). В частности, засвидетельствованный в названных именах, «-ен», «-ан» исследователь считал суффиксом, образующим племенные наименования. Иностранные названия грузин (латинское «*hiber*», армянское «(и)вирк», древнеперсидское «вркан», новоперсидское «гурдж», русское «грузин», «гурзин») сводились С. Н. Джанашиа к общей основе - «ибер». К ней же сводились им и европейские названия грузин - фр. *Georgien*, англ. *Georgian* и немецк. - *Georgier*⁸.

Г. А. Меликишвили. также не исключает возможности интерпретации «Табала» при помощи грузинских слов «таба», «тоба». По мнению Т. К. Микеладзе, интересующий нас «Табал»

как со структурной, так и с этимологической точки зрения, наиболее убедительно объясняется на основе картвельских языков⁹.

В специальной литературе в связи с термином «Табал» были высказаны и другие соображения.

Еще в 1935 г. И. Гельб высказал предположение о возможной связи географического названия Tibira, упоминаемого в одной «каппадокийской» табличке из Кюль-тепе, с tabal, tubal, tobel, tober-ом, с tibar-ом надписи Нарамсуэна, tiral-ом хеттских надписей и «тибаренами». Тот же автор указал и на другие имена, фонетически идентичные с Tibira «каппадокийской» таблички. И. Гельб, в частности, высказал предположение, что к таковым относятся происходящие от географического названия Tibira шумерское слово - ^{LÜ} tibira (которому, кстати, соответствует URU-DU.NAGAR) и ассирийское tabêru, которое со своей стороны связано с шум. ^{LÜ} tibira. Кроме того, И. Гельб указал и на термин связанный с огнем и кузнечным делом божества из месопотамского пантеона - Tibal, Tibira¹⁰.

И. М. Дьяконов отрицает как происхождение «Табала» от «тба» (груз. «озеро»)¹¹, так и терминологическое тождество «Табал» - «гибарены». По его мнению, название «тибарены» содержит имя одного из упоминаемых в хеттских источниках каскеевских племен Tîria (Tibia) и суффикс множественного числа - ар, характерный для кавказских языков¹² (относительно «ен», засвидетельствованного в термине «тибарены», автор ничего не говорит).

Е. Кавеньяк связывал название Tobałmeura, находившегося у Эгейского моря, в Лидии, с термином «Табал». Тот же автор предполагал, что интересующий нас термин был древнеанатолийского происхождения и, возможно, был связан с металлургией¹³.

Какое-либо иное соображение о термине «Табал» в научной литературе не встречается. В свете вышеприведенных

материалов интересующее нас наименование следует связывать либо с картвельскими «таба», «тба», «тоба», «туба», либо с ведущими свое начало от топонимики восточной части Малой Азии - Tibira, Tibar, Tipal.

Предпочтение как-будто следует отдать первому предположению о генезисе термина «Табал». Дело в том, что сторонники этого предположения попытались на основе родственных, в частности картвельских языков, объяснить не только этимологию и структуру интересующего нас наименования, но и фонетические различия, которые выявляются при сравнении «Табал»-а с его параллельными формами («Тубал», «Тобел», «Йабал», «Йубал» и др.). Несмотря на это, мы не можем безоговорочно принять это предположение до тех пор, пока не будем располагать такими данными, которые укажут на следы расселения грузинских племен - картов, занов (мегрело-чанов) и сванов на предполагаемой территории Табала или по соседству с нею. В противном случае невозможно допустить, что ассирийское Tabalu - это картская форма, древнееврейская Tubal - сванская, а засвидетельствованный в древнегреческом переводе Библии Tobel — мегрельская. Это тем более так, что географические названия малоазиатского происхождения с фонетической точки зрения часто отличаются друг от друга в ассирийском и хеттском, ассирийском и иероглифическо-лувийском, ассирийском и древнееврейском, и древнегреческом (среди этих названий неоднократно засвидетельствовано чередование гласных a/e, a/i, a/o, e/i, i/o, u/e и т. д.).

Вместе с тем, мы не можем принять и ту интерпретацию «Табал»-а, согласно которой это наименование понимается как «табели», «тбели», т. е. „человек с озера, с моря и вообще народ, связанный с водным пространством" (см. выше). Подобная интерпретация не согласуется с содержанием, вложенным асси-

рийцами в это название, т. к. ^{má} Tabalu ассирийских источников является названием «страны» («края»), а не народа¹⁴.

Что же касается предположения, что «Табал» следует связать с названиями Tibira, Tíbar, Típal, то об этом следует сказать следующее: указанные имена, так же как и «Табал», относятся к географическим наименованиям. К тому же фонетическое различие, которое можно заметить при сравнительном анализе Tabalu, Tibira, Tíbar, Típal не может говорить против тождества этих терминов (см. выше).

Помимо всего этого, определенный интерес представляет и следующее обстоятельство. Как было сказано выше, И. Гельб считает, что соответствующее URUDU, NAGAR шумерское ^{LÜ}ti-bira происходит от географического названия Tibira. Шумерское ^{LÜ}ti-bira в специальной научной литературе относится к субстратному, протошумерскому словарному фонду¹⁵. Специалисты так переводят этот термин: «кузнец по меди» (Kupferschmied, Copper-smith)¹⁶, «металлург» (Metallurgiste)¹⁷, «ремесленник, обрабатывающий металл» (Artisan travaillant le metal)¹⁸ и т. д. То же значение имеет и заимствованное из шумерского ассирийское taberu¹⁹. Tíbal, Tibira, были именами вавилонских божеств, связанных с огнем и кузнечным делом (см. выше).

В свете вышесказанного особое значение следует придать тому что автор IV главы книги «Бытия», как и Иезекииль, представляет нам Тубала (Тубал-Каина) в качестве этнарха занимающихся металлургией народов. С этой же точки зрения внимания исследователей уже давно привлекает засвидетельствованный в Библии термин «Тубал-Каин». Дело в том, что «Каин», который генетически не связан с древнееврейской лексикой, превратился в этом языке в слово, обозначающее «кузнец». Не меньшее значение имеет и фонетическая близость засвидетельствованного в хетто-лувийских, а также микенском и греческом языках слова

«медь» (хетт. $^{NA}_4$ kunna(n), $^{NA}_4$ kuwanna(n), лув. $^{NA}_4$ kunnaissatar, миксн. kuwono, греч. $\kappa\acute{\upsilon}\nu\omicron\varsigma$)²⁰ со второй частью («Каин») двойного имени «Тубал-Каин». Интересно и то, что упоминаемые в римско-византийских письменных источниках «Казны», «Кэ-ны» чередуются с «халибами», «халдами» античных источников, а высокий уровень металлургии у халибов (халдов) общеизвестен. И, наконец, внимание ученых привлекает наличие в грузинской этнографической действительности среди других наименований стали («крепкого железа») также и «тобартини», которое связывают обычно с терминами «тибарены», «тубал»²¹.

Как видим, термин «Табал» может быть связан с Tibira Tibar, Tiral. Однако вместе с тем нам кажется, что это предположение останется лишь рабочей гипотезой до тех пор, пока мы не будем располагать данными, которые позволят нам установить местонахождение Tibira, Tibar, Tiral и ясно представить, в какой взаимосвязи находятся упоминаемые в письменных источниках II тыс. до н. э. Tibira, Tibar, Tiral и протошумерское (IV тыс. до н. э.) Tibira, с которым связаны, со своей стороны, термины $L\acute{U}$ ti-bira, $L\acute{U}$ tabaru и вышеуказанные названия вавилонского божества.

Некоторые известные на сегодняшний день данные позволяют в связи с термином «Табал» высказать и другие предположения. В этом отношении малоазийская (resp. хетто-лувийская) ономастика заслуживает особого внимания. В частности, в хеттских источниках упоминаются $HUR.SAG$ Ta-pa-la, $D^{HUR.SAG}$ Ta-pa-la («гора Тапала», «бог горы Тапала») фонетически идентичные интересующему нас термину. Изучение хеттских текстов позволило нам предположить, что бог горы Тапала занимал определенное место в религиозной жизни хеттов. «Гора Тапала» и «Бог горы Тапала» (или «Гора Табала», «Бог горы Табала») упоминаются, как правило, в текстах, посвященных праздничным ритуалам. Так, например, в одной из надписей говорится о козленке, ко-

того принесли в жертву богу горы Тапала²². Из других же надписей явствует, что на горе Тапала устраивался праздник весны, на котором присутствовали хеттский царь и царица. Один из хеттских текстов сообщает: «(ког)а царь... пойдет на го(ру) Тапала... когда царь достигнет гор(ы) Тапала, он войдет в шатёр»²³. В другом же сказано: «Царь (и) царица шесть раз (?) пьют напиток, гора Тапала...»²⁴ и т. д.

Наряду с отмеченным выше достойно внимания и то обстоятельство, что божество горы Тапала зачастую фигурирует среди богов, упоминаемых с «канесийскими» певцами²⁵.

На распространенность Tapal-, Tabal- в хетто-несийском мире, по-видимому, говорит и его употребление в качестве собственного имени. Так, в одном из религиозных текстов говорится о какой-то вещи, принадлежавшей Мануце, сыну Taralazitu²⁶.

В пользу хетто-лувийского происхождения интересующего нас термина больше всего должно говорить то, что имена с компонентом Tapala/Tabala были распространены и в Арцаве (Лувии). В этом отношении внимание привлекает упоминаемое в «Анналах» хеттского царя Мурсили I имя сына правителя Арцавы Taralazunawali/Taralazunauli²⁷ и имя посланца Арцавы к хеттскому двору ^{LÜ}KARTAPPU - Tapala-Datta (¹Da-ba-la-^DU-aš)²⁸, т. е. колесничего.

С лувийским Tapala/Tabala связано, по всей видимости, наименование расположенного в Лидии города Τάβαλα («Табала»), упоминаемого Гиероклом²⁹, а также имя одного из сатрапов Лидии - Τάβαλος («Табалос»), который, по свидетельству Геродота, был современником Креза и Кира³⁰. По мнению ряда ученых, близость с вышеуказанными именами проявляют и карийские топонимы: ταβα πετρα, Tabai, Thebe, исаврийские Tabeis, Tabes, ликийское Tabeirenoi³¹ и др.

Не исключено, что к словам с корнем *Tapala/Tabala* следует отнести и локализуемую по соседству с Табалом (в районе совр. Эльбистана)³² *Tamalki/Tamilki* (*Tamalkiia/Timilkia*), неоднократно упоминаемую в «каппадокийских» табличках³³. Если название *Tamalki* действительно состоит из корня *tamal* - и образующего географические названия суффикса *-ki* (*-kija*), тогда установление связи *Tamal* с *Tabal* не представляет большей трудности. Существующее между *Tapal/Tabal* и *Tamal* фонетическое различие не говорит против их идентичности, ибо чередование *p/m* в одних и тех же топонимах, малоазийского происхождения засвидетельствовано не однократно (ср., например, *Hakmissa/Hakpissa*, *Takumitta/Takupitta* и т. д.³⁴).

Таким образом, рассмотренный нами новый фактический материал позволяет предположить, что «Табал» возможно является именем малоазийского, точнее же, хетто-лувийского происхождения. В пользу такого предположения, в первую очередь, говорит распространение термина *Tapala /Tabala* на территории, населенной и хеттами (неситами) и лувийцами. Особого внимания заслуживает и то немаловажное обстоятельство, что сама страна Табал находилась в ареале расселения хетто-лувийских племен: ономастика Табала и пангеон богов в основном хетто-лувийского происхождения, а письменные памятники, открытые на территории этой страны, составлены на лувийском (хеттско) иероглифическом языке³⁵.

Использованные источники и литература:

1. Н. Gelzer, *Kappadokien und seine Bewohner*, 1875, с. 79; Н. Kiepert, *Manuel de Geographie ancienne*, Paris, 1887, с. 56 и др.

2. Подробнее см. А. А. Барамидзе, Некоторые вопросы древней истории Грузии в грузинской историографии второй половины XIX века (на груз. яз.), «Труды Батумского научно-исследовательского института», III, 1966, с. 133.
3. Подробнее см. С. Н. Джанашиа, Тубал-Табал, тибарен, ибер (на груз. яз.), «Труды», III, Тбилиси, 1955, с. 67 и сл.
4. И. А. Джавахишвили, История грузинского народа, I (на груз. яз.), Тб., 1951, с. 394.
5. И. А. Джавахишвили, История грузинского народа, I (на груз. яз.), Тбилиси, 1951, с. 394—395.
6. С. Н. Джанашиа, ук. соч., с. 66—67; там же, с. 68—69.
7. С. Н. Джанашиа, ук. соч., с. 72—73.
8. С. Н. Джанашиа, ук. соч., с. 51—59 и ел.
9. Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959, с: 76; Т. К. Микеладзе, Исследования по истории, древнейшего населения Колхиды и юго-восточного Причерноморья (на груз. яз.), Тб., 1974.
10. I. Gelb, Inscriptions from Alishar and Vicinity, Chicago-Illinois, 1935, с. 11, 63—64.
11. И. М. Дьяконов, Предыстория, армянского народа, Ереван, 1968, с. 218, прим. 7.
12. И. М. Дьяконов, ук. соч., с. 193, прим. 11.
13. E Cavaignac, Mushki et Phrygiens, „Journal Asiatique", CCXLI (241), Paris, 1953, с. 142.
14. И. М. Дьяконов, ук. соч., с. 220.
15. A. Salonen, Die Möbel des alten Mesopotamien, Helsinki, 1963, с. 274.
16. A. Deimel, Sumerisches Lexikon, II, 2, Roma, 1930, No. 132: 18.
17. A. L. Oppenheim, Catalogue of the Cuneiform Tablets of the Wilberforce Eames Babylonian- Collection on the New York Public Library, New Haven 1948, с. 140.

18. H. Limet, *Le travail du metal de la IIIe dynastie d'Ur*, Paris, 1960, с. 15, 189.
19. R. Labat, *Manuel d'épigraphie akkadienne*, Paris, 1963, No. 132.
20. Г. А. Меликишвили, О некоторых наименованиях металлов в древневосточных и кавказских языках, ВДИ. 4. 1968 с 124-125.
21. Подробнее см. Т. К. Микеладзе, Исследования по истории древнейшего населения Колхиды и юго-восточного Причерноморья, Тбилиси, 1974 (на груз. яз.).
22. KUB, XXV, 32, 1, 19.
23. KUB, XV, 85, I, 1-6.
24. KUB, XX, 48, VI, 11.
25. Liane Jakob-Rost, *Bemerkungen zum «Sänger von Kaneš», „Beiträge zur Socialen Structur des Alten Vorderasien“, I*, Berlin, 1971, с. III—115.
26. КВо, XIV, 142, IV, 12. Не менее интересен термин ^{LÜ}tappala, встречающийся в хетто-лувийских текстах обозначающий слугу дворцовой «кухни», см. КВо IV, 11 47-48; Em. Laroche, *Dictionnaire de la Louvite*, Paris, 1959, с. 90.
27. A. Goetze, *Die Annalen des Mursilis*, Leipzig, 1933, с. 60. Ф. Зоммер не сомневается в лувийском происхождении собственного имени Tapalazunauli см. F. Sommer, *Die Ahhijava—Urkunden*, München, 1932, с. 189, 130.
28. KUB, XIV, 3, 38, II, 58, 59; F. Sommer, *ук. соч.*, с. 10—11, 129, 438 и др.
29. Pape, s. v. *Τάβαλα*.
30. Herodotus, I, 153—154, 161; ср. Paus, VII, 2, 10.
31. См., например, Al. Laumonier, *Le Cultes Indigènes en Carie*, Paris, 1958, с. 412, 678.
32. P. Garelli, *Les Assyriens en Cappadoce*, Paris, 1963, с. 109.
33. I. Gelb, *ук. соч.*, с. 13; И. М. Дьяконов, *Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства*, ВДИ, № 1, 1952, с. 266; «Клино-

писные тексты из Кюль-тепе в собраниях СССР (Письма и документы торгового объединения в Малой Азии XIX в. до н. э.), М., 1968, 64:8; 74: XX.

34. N. V. Khazaradze, Tabal. Remarks on the Ethnokultural Description of Eastern Asia Minor, „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae”, XXII, Fasc 1-4, 1974, с. 431.
35. Подробнее см.: Н. В. Хазарадзе. Этнические и политические объединения Восточной Малой Азии I половины I тыс. до н. э. Тбилиси, 1978, с. 59—84 (на груз. яз.).

THE TERM TABAL OF ASSYRIAN EVIDENCE

Information available at present enables to advance new hypothesis about the term Tabal of Assyrian evidence. In this respect: Asia Minor (resp. Hittite-Luwian) onomastics deserves special attention. In particular, reference is found in Hittite texts to ^{HUR.SAG}Ta-pa-la, ^{D.HUR.SAG}Ta-pa-la („The Tapala Mountain" and "Deity of the Tapala Mountain"), which are phonetical with Tabal.

A study of the Hittite texts has led the author to assume that the deity of the Tapala mountain held a special place in the religious life of the Hittites. The deity is as a rule referred to in texts devoted to rituals of festivals. Thus, one text (KUB, XXV, 32, I, 19) tees of the offering of a lamb to that deity. From other texts we learn that the spring festival was celebrated on the Tapala Mountain, attended by the Hittite King and Queen (KUB, XV, 85, I, 1—6; XX, 48, VI, 11). The deity of the Tapala Mountain often figures among such deities as As-sijazi, Hasameli, Kamrusepa, Kalinma, Kuwannanni, Telepinu, Pir-wa, and Maliija, pointing to its popularity in the Hittite (Nesian) world.

The use of Tapal-Tabal as a proper name apparently attests to its prevalence in the Hittite-Nesian world. Thus, a religious text refers to a certain thing belonging to Manuza, son of Tapalaziti (Ta-pa-la^{Li})

(see: KBo, XIV, 142, IV, 12). Of no less interest is the term ^{LÚ}tappala occurring in Hittite-Luwian texts.

Significantly enough, names with the component Tabala-Tapala occurred in Arzawa (Luwia) as well. Its onomastics, in contrast to Hittite, did not undergo Hattic influence. In the „Annals" of Mursili II there is reference to the heir apparent of Arzawa-¹Tapalazunawali-¹Tapalazunauli, and in the „Letter of Tawagalawa" we find Tapala-Datta (¹Da-ba-la-¹U-aš), i. e. the name of coachman - ^{LÚ}kartappu at the court of the Hittite king (KUB, XIV, 3, I, 38, II, 58-59).

The name of the Lydian city Τάβαλα (Hierocles), as well as the name of one of the satraps of Lydia, Τάβαλος a contemporary, is connected with the Luwian Tapala/Tabala.

According to a number of scholars, Karyan place-names Tabai, Taba-Petra, Thebe, Isaurian Tabeis, Lycian Tabeirenoi, etc. show affinity with the names listed above.

Thus, although at this stage the etymology of the term cannot be definitively established, its Asia Minor provenience can at least be assumed.

This assumption is primarily supported by the occurrence of the term Tapala/Tabala in the territory inhabited by Hittites (Nesians) and Luwians. Of no small importance is the fact that (a) the country of Tabal lay in the area inhabited by Hittite-Luwian tribes, (b) the onomastics of Tabal and the pantheon of deities are of Hittite-Luwian origin, and (c) the written sources discovered in the territory of this country are compiled in the Luwian (Hittite)-hieroglyphic language.

On the basis of the foregoing, the author tends to give preference to the assumption on the Asia Minor (Hittite-Luwian) origin of the term Tabal.

გვიანხეთური ხანის აღმოსავლეთ კავადოკიის ანთროპონიმიკისათვის

გვიანხეთური ხანის (ძვ. წ. X-VIII სს.) აღმოსავლეთ კავადოკიის სამეფოთა (თაბალის, თუხანი-თუვანუვას, ხილაქუს, გურგუმის, მელიდი-ქამანუს, ქუმუხის) ანთროპონიმიის შესწავლის ძირითად წყაროს ამ ტერიტორიაზე აღმოჩენილი იეროგლიფურ-ლუვიური, (ადრინდელი ტერმინოლოგიით, იეროგლიფურ-ხეთური) წარწერები წარმოადგენს [1].

ზემოჩამოთვლილ სამეფოთა ანთროპონიმიკა ძირითადად საზოგადოების მაღალი ფენის წარმომადგენელთა საკუთარი სახელების სახითაა ჩვენამდე მოღწეული. გვიანხეთური ხანის იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში, როგორც წესი, იხსენებიან მეფე, დედოფალი და მათი უშუალო ქვეშევრდომები, ე. წ. „მსახურნი“ (miti(a)-s).

ჩვენთვის საინტერესო ანთროპონიმიკის შესწავლიდან ჩანს, რომ იგი გენეტიკურადაა დაკავშირებული ხეთურ-ლუვიურ ენობრივ სამყაროსთან.

საკუთარი სახელების ერთი ნაწილი წინარე, ხეთების დროინდელ ონომასტიკაში პოულობს ზუსტ შესატყვისობას. ასეთებია, ქუმუხისა და გურგუმის მეფეთა სახელები Suppiliumas, Hattusilis, Muwattallis და სხვა ([2] 69).

ჩვენთვის საინტერესო ანთროპონიმიკის ძირითადი ფონდი იეროგლიფურ-ლუვიური ონომასტიკონს განეკუთვნება. აქედან ერთი ჯგუფი სახელებისა თეოფორულია: Tarhutinna, Tarhunazi, Tarhulara, Ruwa, Hilaruada, Huhasarma, Asitiwata/Azalimata, Wasusarma, Sandasarma, Tarhulara და სხვა. ამ საკუთარ სახელთა კომპონენტებად გამოყენებულია ხეთურ-ლუვიური ღვთაებების - თარხუნთის, სანთას, რუვას, სარმას და თივათის სახელწოდებები.

თარხუნთი (TRH, Tarhu(nt) „მძლეველი“, „გმირი“ იეროგლიფურ-ლუვიურ ღვთაებათა პანთეონის უზენაესი ღვთაება

იყო ([1] 11, 1, №№18, 30, 31). იგი შეესატყვისებოდა შუმერულ-იშქურს, სემიტურ ადადს, ხურიულ თეშუბს ([3] 670). თარხუნთის სახელწოდების შემცველი საკუთარი სახელები ძვ. წ. II ათასწლეულიდანაა ცნობილი. მაგალითად, მცირე აზიის ონომასტიკონში დადასტურებულია Tarhūntaziti, TRH-huwasuwa, TRH-hupias, Tarhuna, Tarhunaba ([4] 22) და სხვა. ხეთურ-ლუვიურ თარხუნთს ჩვეულებრივ უკავშირებენ კილიკიურ ღვთაებას Troko-ს და ლიკიურ trq-q-ს. Troko და trq-q კომპონენტები სახელწოდებები ფართოდ იყო გავრცელებული ელინისტური ხანის კილიკიასა და ლიკიაში (ასე, მაგალითად, საკუთარი სახელი Τροκοζαφρας და სხვა) ([5] 125-127).

იეროგლიფურ-ლუვიური პანთეონის წარმომადგენელია Ruwa, Ru (nt)-იც, რომელსაც, გიუტერბოკის ვარაუდით, ლურსმულ დამწერლობაში იდეოგრამა ^PLAMA შეესატყვისებოდა ([5] 128). საკუთარი სახელი „რუვა“, რომელიც ზუსტად იმეორებს ღვთაების სახელს, არაერთგზისაა დამოწმებული ძვ. წ. II-I ათასწლეულებში მცირეაზიურ საბეჭდავებზე და ხეთურ სხვა წარწერებში. ზემოთ ჩვენ მოვიხსენიეთ Hilaruada (ასე რქმევია, კერძოდ, მელიდის ერთ-ერთ მეფეს [6] 127, II 6, 158_{2, 19, 20}) Hilaruada Ruwa-სთან ერთად hila სიტყვასაც შეიცავს. ეს უკანასკნელი იეროგლიფურ-ლუვიურ ენაზე ნიშნავს „მეფის კარზე მყოფს“ ([5] 140). Ruwa კომპონენტია შემდეგი საკუთარი სახელებიც: Halparutai, Ru(n)sapara, Ru(n)sarruma, Asiruwai, Sutiruwa და სხვა ([7] 102-103; [5] 128). Asitiwata (ვარიანტი Azatiwata) ორი სიტყვისაგან შედგება asi//aza იეროგლიფურ-ლუვიურ ენაზე „შეყვარებას“ ნიშნავს, Tiwat კი მზის ღვთაების ^PUTU-ს იეროგლიფურ-ლუვიური სახელწოდებაა (ფინიკიურში მას B' I „ბალი“ შეესატყვისება) ([1] 111, 1, 24, შდრ, [8] 127. Tiwat-ი ხშირად ფიგურიგებს ადრეული, ხეთური ხანის კაპადოკიის ონომასტიკონში. ასე, მაგალითად, ბოლახქოიში აღმოჩენილ ერთ-ერთ საბეჭდავზე იკითხება Tiwata-

muwa, ერთ-ერთ ხეთურ ტექსტში იხსენიება Tiwatapara ([7] 179) და სხვა. რაც შეეხება SRM - Sarma-ს შემდეგი უნდა აღინიშნოს: ე. ლაროშის თანახმად, ^DSarma გვიანხეთური ფორმაა ^DSarruma ღვთაების სახელწოდებისა ([9] 80-81). ცნობილია, რომ ^DSarruma ხურიული ღვთაებაა. ხურიულ პანთეონში იგი ხეფათისა და თუშუბის (თეშუფის) ვაჟად იყო წარმოდგენილი. სწორედ ამით აიხსნება ის, რომ იაზილიქიას, ალეპოს, გურუნისა და სხვა წარწერებში ^DSarruma-ს სახელი, როგორც ნესი, ხეფათისა და თუშუბის შემდეგ იხსენიება ([10] 305-306). Sarruma ხშირადაა გამოყენებული როგორც ერთ-ერთი კომპონენტი საკუთარი სახელებისა. ასე, მაგალითად, ალეპოსა და უგარიტში (რას-შამრაში) აღმოჩენილ წერილობით ძეგლებში, აგრეთვე წარწერებში ბოლაზქოის საბეჭდავებზე, იხსენიებიან: ალეპოს მეფე Talmi - Sarruma, უფლისწული და დიდი მწერალი (писец) Taki Sarruma, უფლისწულები Tili-Sarruma და Ep(a)ri- Sarruma და სხვ. ძვ. წ. I ათასწლეულის იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში ღვთაება სარმა (^DSarma) ხან ხეფათთან ერთად გვხვდება, ხან კიდევ ცალკეა მოხსენიებული. თეოფორულ სახელებში სარმა დამონმებულია, როგორც ლუვიური წარმომავლობის ღვთაებების არმას, სანდას (სანთას), თარხუნისა და რუნთას სახელებთან (მაგალითად, Armasarma, Sanhasarma, Tarhusarma, Ru(n)sarma, Rusarma) ([11] 20), ასევე იეროგლიფურ-ლუვიური ლექსიკიდან მომდინარე სიტყვებთან ერთად (მაგ., Huhasarma, სადაც Huha ნიშნავს „პაპას“, ან Urasarma, სადაც ura იეროგლიფურ-ლუვიურ ენაზე „დიდს“ ნიშნავს, Wasusarma, სადაც wasu (შდრ. ხეთური - ass -) „სიკეთის“, „კეთილდღეობის“ (wohl) აღმნიშვნელი სიტყვაა და სხვა ([7] 152). ყურადღებას იმსახურებს Sarma - კომპონენტიანი საკუთარი სახელების არსებობა ელინის-

ტური ხანის ლიკიურ და კილიკიურ ონომასტიკონშიც (კილიკიური *λαδαμας*, ლიკიური *Πυδαμας* და სხვა) ([5] 136.).

ამგვარად, ჩვენთვის საინტერესო ანთროპონიმიკის ერთი ნაწილი თეოფორულია და ხეთურ-ლუვიური პანთეონის სამუალებით იხსნება.

როგორც ირკვევა, დანარჩენი საკუთარი სახელებიც გენეტიკურადაა დაკავშირებული იეროგლიფურ-ლუვიურ ლექსიკასთან.

ასე, მაგალითად, თაბალისა და მელიდის მეფეთა სახელი Tuwati (Tuatti) უკავშირდება იეროგლიფურ-ლუვიურ tuwa-ს (შდრ. ლუვიური tuwa-, ლიკიური tuwa-), რაც ნიშნავს „დაარსებას“, „დანესებას“, „დასმას“, „ვინმეს მეთაურობის ქვეშ ყოფნას“ ([12] 100). Astiwasu ორი იეროგლიფურ-ლუვიური სიტყვისაგან შედგება: Asti ითარგმნება როგორც „სახე“, „გამოსახულება“, ხოლო wasu ნიშნავს „კეთილს“, „კეთილდღეობას“, „კეთილდღეობის მომტანს“ (შდრ. Astiruwas, Astiwamu, Asti-Tarhui და სხვა). თაბალისა და თუხანი-თუევანუვას მეფეების სახელი Warpalawa (Urbala) უკავშირდება warpalis-warpallis-ს, „ძლევამოსილს“, „ძლიერს“ და ა. შ. ([5] 128, 129, 140; [7] 102, 150).

ხეთურ-ლუვიურ ონომასტიკას უკავშირებენ მკვლევრები ისეთ საკუთარ სახელებსაც, როგორიცაა: Tata, Nana, Astuwatimais, Panamuwatis ([2] 77).

ყურადღებას იმსახურებს ჩვენთვის საინტერესო ანთროპონიმების წარმოების გრამატიკული მხარეც. ირკვევა, რომ ზემოთ მოყვანილი ანთროპონიმები, როგორც წესი, იეროგლიფურ-ლუვიურ ენაში მოქმედი სიტყვათა წარმოების კანონების შესაბამისადაა გამართული. ანთროპონიმების დიდი ნაწილისათვის დამახასიათებელია იეროგლიფურ-ლუვიურში ფართოდ გავრცელებული ისეთი სუფიქსები, როგორიცაა -ta, -ti, -(n)ta, -(a)ti, -(a)li, -la, -ra, -ri ([13] 8, [14] 15). აღნიშნუ-

ლი სუფიქსები დამონმებულია შემდეგ სახელებში Tuwati, Tarhu(n)ti, Ruwa(n)-ti, Tarhu-la-ra და სხვა.

გვინხეთური ხანის აღმოსავლეთ კაპადოკიის ანთროპონომიკის ხეთურ-ლუვიური ხასიათი კანონზომიერი შედეგია ამ რეგიონში ძვ. წ. II-I ათასწლეულების მანძილზე მიმდინარე ეთნოკულტურული პროცესებისა. კაპადოკიაში, ქიულ-თეფეში მოპოვებული კრანეოლოგიური მონაცემების თანახმად, უკვე ძვ. წ. XIX საუკუნის დასაწყისშივე ჩვენთვის საინტერესო მხარე ინდოევროპული ტომებით იყო დასახლებული ([15] 323-335). თუ სწორია ვარაუდი, რომ ქუსარას მეფე ანითას დედაქალაქი ნესა იდენტურია ქანესისა, მაშინ აღმოსავლეთ კაპადოკიის ტერიტორიაზე ნესიტ ხეთებს უკვე XVIII საუკუნეში უნდა ეცხოვრათ ([14] 14). ამ მხარეში ამავე ხანებში თავს იჩენს ლუვიური კულტურის ძლიერი გავლენაც. ამ მხრივ ნიშანდობლივია ის, რომ სწორედ ქიულთეფე I ფენაშია (ძვ. წ. XVIII-XVII სს.) აღმოჩენილი დიდი ზომის პითოსზე გაკეთებული წარწერა, რომელსაც ზოგი მკვლევარი იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობის უძველეს ნიმუშად მიიჩნევს ([16] 379). უფრო გვიან, ძვ. წ. XVII-XVI საუკუნეებიდან მოყოლებული, აღმოსავლეთ მცირე აზიის ჩვენთვის საინტერესო არეალის მოსახლეობა, ძირითადად, ხეთურ-ნესიტურია. ლუვიურ ქიცუვათნასთან (კილიკიასთან) ახლო გეოგრაფიული მდებარეობის გამო აღმოსავლეთ კაპადოკია წარმოადგენდა იმ რეგიონს, სადაც საუკუნეთა მანძილზე ინტენსიურად უნდა განხორციელებულიყო ხეთურ-ლუვიური ეთნოკულტურული კონტაქტები. ახლა კარგადაა ცნობილი, რომ ხეთურ კულტურაში ლუვიურის ერთ-ერთი ძლიერი ნაკადი სწორედ ქიცუვათნა-კილიკიიდან მოდიოდა. ამის საუკეთესო მონმობაა მდ. ჰალისის (დღევ. ყიზილ-ირმაკის აუზში) იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობისა და ენის ძეგლების ადრეულ ხანაშივე გამოჩენა, იმავე რეგიონში ლუვიური ონომასტიკონისა და პანთეონის გაბატონებული მდებარეობა.

ირკვევა, რომ აღმოსავლეთ კაპადოკიაში უკვე ძვ. წ. XV-XIII საუკუნეებში ლუვიური კულტურის გავლენის გაძლიერებასთან ერთად ადგილი ჰქონდა ლუვიური ეთნიკური ელემენტის ინფილტრაციასაც.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა:

1. P. Meriggi, Manuale Di Eteo Genoglifico. Parte II: testi la SERIE, Roma, 1967; Parte II: testi - 2a E 3a SERIE, Roma, 1975; Parte II, Tavole - 2a E 3a SERIE, Roma, 1975.
2. J.D.Hawkins, Hieroglyphic-Hittite Inscriptions of Commagene, AnSt, XX, 1970.
3. ქსე, IV, თბ., 1979.
4. ნ. ხაზარაძე, აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური და პოლიტიკური გაერთიანებები ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში, თბ., 1978.
5. Houwink Ten Cate, The Luwian Population Groupe of Licia and Cilicia Aspera during the Hellenistic Period. 1963.
6. Г. А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960.
7. P. Meriggi, Hieroglyphisch-Hethittisches Glossar, Wiesbaden, 1962.
8. I.J. Winter, On the Problems of Karatere. The Reliefs and their Context. AnSt. XXIX, 1979.
9. Em. Laroche, Les Hieroglyphes, Hittites, Paris, 1960.
10. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორია, თბ., 1971.
11. B.Landsberger, Samal, Ankara, 1948.
12. Em.Laroche, Dictionnaire De La Langue Louvite, Paris. 1959.
13. И. М. Дунаевская, Язык хеттских иероглифов, М. 1969.
14. А. А. Королев, Хетто-лувийские языки, "Языки Азии и Афри-

ки", I, М., 1976.

15. M.S. Sennyürek, A Study of the Human Skeltons from Kültepe Excavated under the Auspices of the Turkish Historical Society, "Belleten", XVI, 63, 1952.
16. T. Özgüç, Die Ausgrabungen von 1953 in Kültepe, "Belleten", XVIII, 71, 1954.

АНТРОПОНИМИКА ВОСТОЧНОЙ КАППАДОКИИ ПОЗДНЕХЕТТСКОЙ ЭПОХИ

Основным источником изучения антропонимики "стран" Восточной Каппадокии (Табала, Тухана-Туванувы, Хилакку, Куз, Гургума, Мелиду-Камаану и др.) являются открытые на этой территории лувийско-иероглифические (или хеттско-иероглифические) надписи X-VIII вв. до н.э.

Антропономика, засвидетельствованная в лувийско-иероглифических надписях, как правило, представлена собственными именами представителей господствующего класса. В надписях обычно упоминаются "царь", "царица", "царевич", а также т.н. "слуги" (mi-ti(a)-s, в большинстве случаев являющиеся высшими должностными лицами и, таким образом, принадлежащие высшим слоям общества.

Одна часть собственных имен идентична с именами предшествующей, хеттской, эпохи (таковы, в частности, имена царей Куммуха и Гургума: Суппилиумас, Хаттусилис, Муватталлис и др.).

Основной фонд позднихеттских антропонимов, засвидетельствованный в лувийско-иероглифических надписях, генетически связан с лувийско-иероглифической ономастикой. Часть имен является теофорными. Одним из компонентов этих антро-

понимов являются имена хеттско-лувийских божеств: Тархуна, Санды, Рувы, Сармы, Тиватис и др. (Тархутинна, Тархунази, Тархуирма, Тархулара, Рува, Хиларуада, Сандасарма). Этимологии другой части собственных имен также раскрываются при помощи лувийско-иероглифической лексики (Тувати, Астивасу, Варпалавас).

Для большинства имен характерны словообразующие суффиксы -ta, -ti, -(n)ta, -(n)ti, -la, -ra, -gi, широко распространенные в лувийско-иероглифическом языке.

Хеттско-лувийский характер антропонимики Восточной Каппадокии позднихеттской эпохи является закономерным следствием многовекового процесса этно-культурного развития этого региона Древнего Востока.

ЛУВИЙСКО-ИЕРОГЛИФИЧЕСКИЕ НАДПИСИ ХАРТАПУ

Восемь лувийско-иероглифических надписей Хартапу, царя страны мусков, составляют одну локальную группу. Пять из них обнаружены на Кызылдаге, две - к юго-востоку от Кызылдага на стенах развалин древней цитадели, воздвигнутой на вершине Карадага (в 15 км от Кызылдага) и одна—на каменном блоке в развалинах Бурункая, близ. совр. Мамасина и Аксарая¹.

Часть надписей стереотипна и лаконична. В трех из них (Кызылдаг I, II, Карадаг II) упомянуты имя царя и его титулатура.

Надписи читаются так: «Великий царь Хартапу, великий царь». В четырех надписях (Кызылдаг II, III, IV, Карадаг I) над именем и титулатурой царя изображен крылатый диск солнца (царский картуш), а в двух (Кызылдаг II, III)—выше царского картуша помещены лувийские иероглифы, обозначающие божество Тархунг. В четырех надписях (Кызылдаг III, IV, V, Бурункая) помимо Хартапу, упоминается и Мурсили, являющийся, как выясняется из текстов надписей, отцом Хартапу.

В надписи, содержащей название мусков (Кызылдаг IV) в титулатуре Хартапу, кроме эпитета «великий царь», употреблены и другие слова («герой», «любимец Тархунта»). В трех из рассматриваемых надписей (Кызылдаг IV, Карадаг I, Бурункая) упоминаются и владения Хартапу, которые обозначаются следующими терминами: «страна Мусков», «горный край (страна)», «страна 213» («страна горных Теснин») и «страна 245» («горная страна Тавра»)².

В рассматриваемых надписях, лаконичных или содержащих более полную информацию, все внимание заострено на имени и титулатуре царя. Как видно, этим обусловлено и композиционное решение надписей Кызылдага IV, Карадага I и Бурункая, а именно помещение в центре строки имени и титулатуры Хартапу. Часть надписей (Кызылдаг IV, Карадаг I, II, Бурункая) читается справа налево. Кызылдаг II, III представляют собой образцы бустрофедона, что же касается надписи Кызылдаг IV, то она состоит из двух строк. Вторая строка читается справа налево. В первой строке лувийско-иероглифические логограммы (s^3 , ti), помещенные в правом углу строки, ориентированы налево. То же направление имеет иероглиф, сопутствующий расположенной в левом углу строки логограмме «сын». При этом, имя и генеалогия Хартапу читается справа налево. Заслуживает внимания и то, что графическое изображение в титулатурах Хартапу и Мурсили

термина «герой» в одном случае ориентировано справа налево, а в другом - слева направо. В первом случае им начинается титулатура царя, во втором - заканчивается.

По очертанию иероглифов рассматриваемые надписи проявляют близость к лувийско-иероглифическим памятникам хеттской эпохи. Грамматический строй надписей, содержащих имя царя и титулатуру из двух слов («великий царь»), весьма прост. Остальные надписи с точки зрения синтаксиса проявляют одну общую тенденцию: идеограммы представлены вне фонетических комPLEMENTов. Звуковой состав основы идеограммы и флексия не указаны.

С палеографической и грамматической точек зрения надпись (Кызылдаг IV), содержащая термин «страна мусков» сложнее остальных. В ней до сих пор не установлено значение нескольких лувийских иероглифов. Графическими особенностями характеризуются и иероглифические знаки, хорошо известные из других надписей. Поэтому идентифицировать все знаки с равной точностью не удастся. К тому же верхний правый угол строки и центральная часть второй строки заметно повреждены³. Ввиду отмеченных и ряда других трудностей, надпись Кызылдаг IV, П. Мериджи и С. Альп опубликовали без перевода, хотя обсуждая ее, П. Мериджи дает транслитерацию отдельных слов и фраз, а также их итальянский перевод⁴.

С учетом публикаций П. Мериджи и С. Альпа, а также предложенной Л. Баюн⁵ реконструкции дошедшего до нас в неполном виде слова á x š во второй строке надписи и других данных надпись Кызылдаг IV может быть переведена следующим образом: «1. Солнце, о благе страны горных теснин, божество горных теснин, божество Тархунт неба... (заботятся). Герой, великий царь Хартапу, великий царь, любимец Тархунта, сын Мурсили, великого царя, героя. 2. Он, который в стране мусков, он, кото-

рый в краю (находится) s³ в стране горных теснин, который город (или города — Н. Х.) u?-n°—ta. Небо».

Сложным является вопрос о датировке рассматриваемых надписей. Э. Ларош надписи Кызылдага и Карадага датирует II тыс. д н. э., точнее, т. н. «темной эпохой» (XII—X вв. до н. э.)⁶. Согласно ранес высказанной П. Мериджи точке зрения эпиграфический памятник Кызылдага IV следует отнести к XI—X вв. до н. э.⁷ В опубликованном позднее фундаментальном исследовании «Manuale Di Eteo Geroglifico» этот же автор надписи Кызылдага и Карадага рассматривает вместе с текстами хеттской эпохи (II тыс. до н. э.)⁸. По мнению П. Мериджи, надпись Кызылдаг IV является самым ранним письменным свидетельством пребывания мосхов на территории Фригии. Близость лувийско-иероглифических надписей Хартапу с письменными памятниками хеттской эпохи не отрицает и С. Альп. Однако, учитывая стилистические особенности изображения Хартапу на рельефе Кызылдаг I, сопровождаемого лувийско-иероглифической надписью этого царя, считает, что надписи Кызылдага, Карадага и Бурункая не могут быть отнесены к более ранней дате, чем X в. до н. э.⁹

Изучение лувийско-иероглифических надписей Хартапу нас также приводит к заключению, что с палеографической, языковой, стилистической и композиционной точек зрения в них наличествует большое сходство с письменными памятниками XIV—XIII вв. до н. э. В этой связи, в первую очередь, привлекает внимание то обстоятельство, что надписи Хартапу по стилю и композиции находят много общего с легендами на царских печатях хеттской эпохи. В лувийско-иероглифических надписях Кызылдага, Карадага и Бурункая, так же как и на царских хеттских печатях, имя и титулатура царя акцентированы, с одной стороны, царским картушем и, с другой—расположением в центре строки. Указанные памятники схожи и с точки зрения тер-

минологии и композиции царской титулатуры. Идеограммы, обозначающие понятие - «великий царь» повторяются дважды, поскольку помещаются по обе стороны имени царя (справа и слева). Так, например: «великий царь Мурсили, великий царь», или «великий царь Хаттусили, великий царь»¹⁰ (ср. «великий царь Хартапу, великий царь»).

Аналоги титулатур Хартапу, Мурсили II, Хаттусили III встречаются и в царских наскальных надписях хеттской эпохи, с той разницей, что в последних в титулатуре царя вместе с «великим царем» и «героем» иногда фигурирует «лабарна»¹¹. Здесь так же как и в случае хеттских царских печатей имя и титулатура царя вставлены в царский картуш¹².

В лувийско-иероглифических надписях хеттской эпохи, как и в письменных памятниках, рассматриваемых нами, вместе с титулатурой царя, часто упоминается имя его отца¹³.

Об архаичности стиля надписей Кызылдага, Карадага и Бурунка свидетельствует и следующее: в них несколько раз упоминается божество Тархунт и трижды его называют «божеством неба». Появление именно этого божества в надписях Кызылдага и Карадага, на первый взгляд, может показаться недостаточным доказательством их древности, поскольку Тархунт, главное божество лувийского пантеона, упоминается как в письменных памятниках II тыс. до н. э. (Эмиргазы, Язылыкая, Аладжагююк, Карагююк (Эльбистан), Чагднн)¹⁴, так и в поздне-хеттских надписях (Ивриз, Каркемиш А₆, 156, Кулюлю I, Каратепе, Султанхан, Чифлик и др.)¹⁵. То же можно сказать и о связи Тархунта с понятием «небо». Однако, как показывает сопоставление лувийских иероглифических надписей хеттской и позднехеттской эпох, в письменных памятниках II тыс. до н. э., как и в надписях Кызылдага и Карадага, логограмма, обозначающая «небо», ставится в конце имени Тархунта¹⁶, в то время как в источниках

I тыс. до н. э. (Каркемиш 13, 27, 29, Мараш, Геке, Алеппо и др.), она помещается перед детерминативом божества¹⁷. Основываясь на сказанном, интересующий нас термин в первом случае следует переводить как «божество Тархунт неба», а во втором — «небесное божество Тархунт». Первый термин, по-видимому, ранний, второй — поздний. Следует отметить также, что лувийско-иероглифическую логограмму, обозначающую божество Тархунт, а в некоторых случаях Тешуб и, возможно, Дата (Тата), в надписях Кызылдага, Карадага, Бурункая и хеттской эпохи, как правило, не сопровождают фонетические complements¹⁸, а в лувийско-иероглифических памятниках, позднехеттской эпохи имя Тархунта в большинстве случаев оформлено фонетическими дополнениями¹⁹.

Согласно высказанному С. Альпом предположению, о древности интересующих нас надписей, а также об их близости к хеттскому миру, свидетельствует появление в этих эпиграфических памятниках династического имени хеттских царей «Мурсили»²⁰. В связи с этим представляется весьма интересным, что упоминаемый в лувийско-иероглифических надписях Кызылдага, Карадага и Бурункая «Мурсили» (отец Хартапу) имеет точно такую же титулатуру («великий царь, герой»), как хеттские цари Мурсили II и Мурсили III (Урхи Тесуп), упоминаемые на царских печатях II тыс. до н. э. и в хеттских письменных источниках. Здесь же следует отметить, что в рассматриваемых надписях имя Мурсили выполнено в соответствии с письменной традицией хеттской эпохи: оно составлено лигатурой двух логограмм²¹. Интересно и то, что в отличие от имени других хеттских царей (Хаттусили, Муватали, Супилулиума), собственное имя Мурсили в ономастике Малой Азии I тыс. до н. э. пока не подтверждается, если не считать упомянутых в сочинении Геродота (I, 7) имен лидийских царей — «Мирса» и «Мирсила»²².

Сходство эпиграфических памятников хеттской эпохи с надписями Хартапу становится еще более очевидным, если сравнить последние с лувийско-иероглифическими надписями поздnehеттской эпохи. Выясняется, что между надписями Хартапу и этими памятниками имеются существенные различия. Так, например, в надписях царей поздnehеттской эпохи отсутствует изображение картуша²³; кроме того, в них не засвидетельствован характерный для письменных памятников Хартапу и хеттских царей трафарет царской титулатуры. Ни в одном лувийско-иероглифическом тексте IX—VIII вв. до н. э. не зафиксирован факт повторного упоминания одного и того же царского титула—«великий царь», «царь» и нарушения естественной структуры строки с целью помещения в центре надписи имени и титулатуры царя. Нельзя не принять во внимание и то, что в титулатуре поздnehеттских правителей наряду с терминами «царь», «великий царь», «герой», встречаются нехарактерные надписям Хартапу такие понятия, как «властелин», «господин», «предводитель», «владыка» (*tarwanas*, *KUR.NA*)²⁴.

Эпиграфические памятники поздnehеттской эпохи в отличие от интересующих нас имеют еще один характерный признак: они в основном начинаются словами «я есть», за которым обычно следует имя автора надписи²⁵.

Таким образом, изучение лувийско-иероглифических надписей Кызылдага, Карадага и Бурункая показывает, что в палеографическом, языковом, стилистическом и композиционном отношении в них проявляется сходство с хеттскими письменными памятниками XIV—XIII вв. до н. э.

Здесь, естественно, возникает вопрос, имеем ли мы какое-нибудь основание предполагать существование страны Хартапу («страны мусков», «горного края», «страны горного Тавра», «страны горных теснин») в пределах т. н. Нижней страны и соп-

редельной с ней Датасы хеттских источников вышеуказанной эпохи (Нижняя страна и прилегающая к ней Датаса локализируются в регионе Кызылдага, Карадага и Бурункая)²⁶. Хотя мы не можем исключить возможность пребывания мусков—мосхов в XIV—XIII вв. до н. э. на территории, принадлежавшей хеттам, для положительного ответа на этот вопрос пока, что нет веских доказательств.

В известных сегодня хеттских источниках, в которых достаточно полно отражена топонимия Нижней страны и близлежащего к ней края, не встречаются ни «страна мусков» ни другие термины, связанные с владениями Хартапу («горный край», «страна горного Тавра», «страна горных теснин»). Нельзя не отметить также, что в хеттской ономастике не засвидетельствовано имя Хартапу и нет никаких сведений, указывающих на родственные связи Мурсили II или Мурсили III (Урхи-Тесупа) с каким-либо царем Нижней страны и Датасы.

Однако неупоминание царства Хартапу в хеттских источниках не может служить основным аргументом того, что оно вообще не существовало в хеттскую эпоху. Таковым, по нашему мнению, в данном случае может быть существенное отличие в политических статусах страны Хартапу и Нижней страны вместе с Датасой (хеттской эпохи). Надписи Хартапу делают очевидным, что страна мусков была суверенной политической единицей, а согласно хеттским источникам Нижняя страна и Датаса, несмотря на определенную автономию, находились в подчинении у хеттов²⁷.

Исходя из сказанного, становится очевидным, что при попытке датировки надписей Хартапу хеттской эпохой возникают определенные препятствия. К такому же выводу приводит нас изучение с художественно-стилистической точки зрения изображения Хартапу, засвидетельствованного вместе с надписью Кы-

зыдаг I. Рельеф высечен в камне. Хартапу, сидящий в высоком кресле, правой рукой опирается на ручку кресла. В этой же руке у него чаша, украшенная бордюром с вертикальными линиями, а в левой руке—длинный жезл. Изображение дается в профиль. У Хартапу короткий, круглой формы нос, довольно большого размера глаз, маленькое ухо, длинные, закругленные в спирали волосы и так же уложенная борода. На голове у него шапка; фигура облачена в скромное длинное одеяние с каймой; на ногах—узконосая обувь; ноги покоятся на небольшой скамеечке. Кресло и скамеечка украшены одинаковыми фигурами четырехугольной формы. Лувийско-иероглифическая надпись — «великий царь Хартапу, великий царь» начинается около лица и кончается выше ручки жезла²⁸.

При датировке этого рельефа следует принять во внимание следующее: сравнение изображения Хартапу с памятниками, с одной стороны, хеттского, а с другой—позднехеттского искусства, показывает, что точный аналог этого изображения неизвестен²⁹, хотя общим видом и отдельными характерными деталями оно проявляет большее сходство со скульптурными рельефами позднехеттской эпохи (Каркемиш, Зинджирли), чем с подобными же образцами искусства времен Нового царства хеттов (Язылыкая, Аладжагююк, Фрактин). Особенно отчетливо это сходство проявляется в манере укладки волос и бороды (правда, точное повторение позднехеттского стиля не имеет места и в этом случае). Согласно высказанной в специальной научной литературе точке зрения, этот стиль укладки волос и бороды впервые появляется на скульптурных рельефах Каркемиша 40-30-х гг. и X в. до н. э., изображавших царя Каркемйша Сухиса и его жену Ватис³⁰. На рельефах позднехеттской эпохи выявлены и аналоги каймы на одеянии Хартапу³¹. Другими деталями (форма рукава, вырез у шеи) оно отличается как от одеяний Сухиса, так и

каркемишского царя более поздней эпохи — Катуваса (IX в. до н. э.)³². То же самое можно сказать и о жезле: если своей длиной он напоминает жезлы, изображенные на каркемишских рельефах X—IX вв. до н. э., то у ручки этого жезла нет аналога³³. Не имеет аналога царское кресло и маленькая скамеечка под ногами Хартану³⁴. Что же касается остроносой обуви, то она является одним из характерных компонентов облачения хеттской эпохи, хотя, надо отметить, что обувь этой формы встречается и на древнеанатолийских рельефах X—VIII вв. до н. э.³⁵. Шапка Хартану явно отличается от мужских головных уборов как VIII в. до н. э., так и от остроконечных шапок хеттской эпохи. По своей форме она напоминает шапку Киламумы, засвидетельствованную на рельефах Зинджирли (каркемишские цари — Сухие, Катувас, Яририс, как правило, изображались без головного убора)³⁶. Следует также отметить, что с точки зрения художественного и технического исполнения, рассматриваемый наскальный рельеф выглядит довольно примитивно, чем явно отличается от рельефов, как эпох Нового царства хеттов, так и Каркемиша и Зинджирли (X—IX вв. до н. э.), не говоря уже об аналогичных памятниках Ивриза, Карателе, Мараша и Малатьи (VIII в. до н. э.)³⁷. Итак, можно заключить, что изображение Хартану, по всей видимости, было создано не ранее 40—30 гг. X в. и не позднее начала IX в. до н. э. (90-е годы).

При датировке рассматриваемых надписей следует учесть и факт неупоминания Хартану, автора интересующих нас лувийско-иероглифических надписей, в письменных источниках времен Салманасара III и Тиглатпаласара III. В этой связи заслуживает внимания и то, что в ассирийских клинописных текстах IX—VIII вв. до н. э. засвидетельствованы³⁸ названия почти всех соседних с т. н. «западными мусками» стран (Табал, Туна, Тухан,

Куэ) и имена их царей (Тувати, Урбала, Кате). Исключением являются лишь страна мусков и их царь³⁹.

Примечательно, что имя Хартапу не подтверждается в Каркемишской лувийско-иероглифической надписи (Аб, 2—3) (60—40-х гг. VIII в. до н. э.), хотя в ней, в отличие от письменных памятников времен Салманасара III и Тиглатпаласара Ш, фигурирует название «западных мусков»⁴⁰.

Суммируя вышесказанное, можно заключить, что несмотря на явно хеттский характер интересующих нас надписей, ярко выраженное стремление их автора связать свое происхождение с царской династией хеттов, а себя представить в ранге великого царя, героя, любимца верховного божества Тархунта, неправомерно датировать их эпохой Нового царства хеттов. Наиболее вероятным, по-видимому, может быть предположение, согласно которому, рассматриваемые лувийско-иероглифические надписи Хартапу будут отнесены к 40—30-м годам X в. до н. э. К этому времени, а возможно и к более ранней дате следует, по-видимому, отнести и возникновение царства мусков, расположенного в горном районе Кызылдага, Карадага и Бурункая.

Использованные источники, литература и примечания:

1. Meriggi P., Una Prima Attestazione Epicorica del Moschi in Frigia, Estraro da Athenaeum Studi Pariodici di Literatura e Storia dell Antichita, Nuova Serie, Pavia, 1964, XLII, I—IV; его же. Manuale Di Eteo Ceroglifico, Roma, 1975, Testi — 2^aE3^a Serie, p. 226—271: Alp S. Eine Neue Hieroglyphen-hethitische Inschrift Der Gruppe Kizildağ — Karadağ aus de Nähe von Aksaray und Die Früher Publizierte Inschriften Derselben Gruppe. AnSt, 1974.

- XXIV, S. 17: Tab. 1—X.
2. Meriggi P., MEG, Testi—2^aE3^a Serie, p. 267—268; 270—271; Alp S. Eine Neue..., S. 17—21.
 3. Meriggi P., MEG, Testi—2^aE3^a Serie, 11. Tav. 17.
 4. Meriggi p., MEG, Testi—2^aE3^a Serie, p. 270—271; Tavole— 2^aE3^a Serie, Tav. 17: AlpS, Fine Neue... S. 23-25.
 5. Выражаю благодарность Л. Баюн за оказанную помощь и ценные консультации.
 6. XII—X вв. до н. э. датирует Э. Ларош и Стеллу Карагююк-Эльбистана, а также некоторые надписи Каркемиша (A 4 B, 16 c. 30^h) См. Laroche Em, Les Hieroglyphes, Hittites. Paris. 1960, N 18, 21, 190, 227, 328, 430.
 7. Meriggi P., Una Prima.... p. 52.
 8. Meriggi P., MEG, Testi— Testi—2^aE3^a Serie, p. 266-271.
 9. Alp S, Eine Neue..., S. 20—22.
 10. Beran Th., Siegel und Siegelabdrücke, В кн.: Bittel K., Naumann R., Beran Th., Hachmann R., Kurth G. Boğazkoy III, Funde aus den Grabungen 1952-1955, Berlin, 1957, Taf. XXIX, XXX, XXXI; Akurgal E. Die Kunst der Hethiter, München, 1961, Taf. 45; Alkim Bahadır U., Anatolia, London. 1969, I, No, 103, 107, 137, 149.
 11. На фрактинских рельефах хеттской эпохи, посвященных ритуальной сцене, читаем: «великий царь Хаттусили, великий царь». То же повторяется и в лувийско-иереоглифических надписях из Тасчи, если не считать одного дополнения в виде эпитета «герой»: «великий царь Хаттусили, великий царь, герой». Композиционно сходны с вышеназванными и титулатуры Тутхалии, засвидетельствованные на рельефах Язылыкаи («великий царь, лабарна, Тутхалиа, великий царь», или «великий царь, лабарна, Тутхалиа, великий царь, герой») (См.: Meriggi P., MEG, Testi—2^aE3^a Serie. P. 306—312; Tavole—2^aE3^a

- Serie, Tav. XIII h).
12. Meriggi P., MEG, Tavole—2^aE3^a Serie, Tav. III,-IV, XV. Следует отметить, что и в Хеттских письменных источниках, датированных эпохой Нового царства, царь часто именуется «солнцем» (См.: Garstang J., Gurney O. R., *The Geography of the Hittite Empire*, London, 1959, p. 68, 89, 111, 114. 115: KBo, IV, 10: KUB, №1. 45).
 13. Так, в надписи из Сиркели титулатура и генеалогия Муватали представлена следующим образом: «Муватали, великий царь, герой, сын великого царя и героя Мурсили» (см.: Meriggi P., MEG, Testi—2^a E 3^a Serie, p. 324).
 14. Meriggi P., MEG, Testi—2^a E 3^a Serie, No. 19, 20, 52, 55, 101, 156.
 15. Meriggi P., MEG, Testi—1^a Serie, No. 7, 10, 13, 18, 20, 24, 30: Testi—2^aE3^a Serie, No. 30, 34, 64.
 16. Meriggi P., MEG, Testi—2^a E 3^a Serie, p. 268, 270; Tavole—2^aE3^a Serie, Tav. I, II, III, IV.
 17. Meriggi P., MEG, Testi—2^aE3^a Serie, No. 139, 175, 226, 248, 307: его же, Testi—1^a Serie, No. 24, 28; Tavole — 2^aE3^a Serie, XV, XIV, XXVIII, XXXI.
 18. По мнению исследователей, отсутствие фонетических компонентов обычно указывает на древность надписи. (См.: например, Фридрих И., *Истоия письма*,—М., 1979, с. 85, 271, рис. 70).
 19. Meriggi P., MEG, Testi - 1^a Serie, No. 2, 7, 11, 12, 13, 18, 20, 24, Testi—2^aE3^a Serie, No. 30, 34, 64.
 20. Alp S., *Eine Neuc...*, S. 21.
 21. Laroche Em., *Les Hieroglyphes...*, p. 124, No. 226; Meriggi P., *Hieroglyphisch...*, S. 84, 117—178.
 22. Подробнее см.: Довгияло Г. И., Данные хеттского текста Телепинуса и соответствующие им параллели у Геродота (1,7-13), В кн.: *Проблемы античной истории и культуры*,

- Ереван, 1979; его же, Становление идеологии раннеклассового общества, Минск, 1980, с. 103 и сл.
23. Правда, крылатый солнечный диск не чужд рельефам IX-VIII вв.-до н. э., но вместе с лувийско-иероглифическими надписями он встречается исключительно в памятниках сакрально-религиозного характера (см. Akurgal E., *Die Kunst...*, Taf. 130, 134, 149; Hawkins J. D., *Kubaba at Karkamis and Elsewhere*, *AnSt*, 1981 XXXI).
 24. Подробнее см. Хазарадзе Н. В., Царская власть в позднихеттских политических образованиях, В сб.: Труды Тбилисского гос. университета, 1982, I, 227, с. 180 и след.; там же см. указание на литературу (См. так же, Mcriggi P., *MEG, Testi* — 1^a Serie, No 20—22, 30; *Testi* — 2^aE3^a Serie, No 30, 128—131; Hawkins J. D., *Hieroglyphic Hittite Inscriptions of Commagene*, *AnSt*, 1970, XX, p. 69).
 25. Mcriggi P. *MEG, Testi*—1a Serie, No. 10, 17, 18, 19, 22, 27, 26. По поводу локализации Нижней страны и соседней с ней Датасы см. Garstang J., Gurney O. R., *The Geography...*, p. 63—74.
 27. Так, в надписях Кызылдага, Карадага и Бурункая Хартапу, подобно хеттским властителям, представлен эпитетами «солнце», «великий», «герой», «любимец верховного божества», в то время как в одном хеттском документе в титул датасского Ульми-Тесупа входят только слово «царь». Кроме того, следует учесть, что Хартапу, в отличие от царей Нижней страны и Датасы, является автором по крайней мере восьми, монументальных лувийско-иероглифических надписей, а найденные в Нижней стране эпиграфические памятники, как правило, принадлежат хеттским царям (Хаттусили III, Тутхалии IV), а не местным царям (См. КВо, IV, 10; Garstang J., Gurney O.R., *The Geography...* p. 65—69.).
 28. Alp S., *tine Neuc...*, Taf. IV.

29. Cp. Alp S., Eine Neue..., S. 22; Voos J., Zueinigen späthethitischen Reliefs aus den Beständen des Vorderasiatischen Museums Berlin, AF, 12, 1985, 1, S. 65-86.
30. Mallowan M. E. L., Carchemish. Reflection on the Chronology of the Sculpture, AnSt, 1972, XXII, p. 63—85; Hawkins J. D., Building Inscriptions of Carchemish, AnSt, 1972, XXII, ero же, Some Historical Problems of the Hieroglyphic Luwian Inscriptions, AnSt, 1979, XXIX, p. 115; cp. Ussishkin D., The Date of the Neo-Hittite Enclosure in Karatepe, AnSt, 1969, XIX, p. 123.
31. Akurgal H., Die Kunst..., Taf. 104, 116, 118, 127.
32. Mallowan M. E. L., Carchemish.... Tab. 1,5; Hawkins J. D., Building Inscriptions..., Tab. 4.
33. Mallowan M. E. L., Carchemish..., P. 67, 75; Tab. 1, 5; Hawkins J. D., Building Inscriptions..., Tab. 4.
34. Cp. Riemschneider M., Die Welt der Hethiter, Stuttgart, 1965, Taf. 38, 74, 75, 77, 86, 104; Akurgal E., Die Kunst..., Taf. 99, 101, 130, 131; Ussishkin D., The Date..., Tab. XVI; Alkim Bahadır U., Anatolia, Tab. 108, 109, 110.
35. Akurgal E., Die Kunst..., Taf. 33,79, 85,92, 93, 102, 104. 114, 116; Alkim Bahadır U., Anatolia, No. 107, 119.
36. Alkim Bahadır U., Anatolia, No. 101, 111; Klengel H., Geschichte und Kultur Altsyriens, Leipzig, 1965, Taf. 40, 41.
37. Akurgal E., Die Kunst..., Taf. 65, 76—78, 140—143, 146; Riemschneider M., Die Welt..., Taf. 29, 34—36, 41—45, 48—52.
38. ARAB, I, No. 577, 582, 583, 600, 674, 682, 769, 772, 802.
39. Mallowan M. E. L., Carchemish..., p. 61; Hawkins J.D., Building Inscriptions..., p. 87; ero же, Some Historical Problems..., p. 157-160.
40. Barnett R. D., Karatepe, The Key of the Hittite Hieroglyphs.—AnSt, 1953, III, p. 91; Meriggi P., MEG, Testi—I^a Serie, No. 10 (A6, 2—3); Laroche E., Les Hieroglyphes..., No. 225; Riemschneider M. Der Welt..., S. 102; Hawkins J. D., The Negatives

in Hieroglyphic Luwian, AnSt, 1975, XXV, p. 152; Cp. Diakonof I. M., Kashkai S. M., Geographical Names According to Urartian Texts, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, IX, Weisbaden, 1981, p. 58.

THE LUWIAN-HIEROGLYPHIC INSCRIPTIONS OF HARTAPU

The purpose of the present communication is to study the Luwian Hieroglyphic inscriptions, discovered in Kizildağ, Karadağ and Aksaray-Burunkaya, belonging to Hartapu, „to Great king" of „the country of the Muska" (Mu-s³ka^{KUR}).

In the present author's view, Hieroglyphic Luwian inscriptions of Hartapu should be dated not later than the 940s—930s B. C. The emergence of „the country of the Muska", lying in the region of Kizildağ, Karadağ and Aksaray-Burunkaya—should apparently be placed in this, or possibly an earlier, date.

საქართველო-ლუვიური ეპიგრაფიკის იეროგლიფურ-ლუვიური ტექსტები

იეროგლიფურ-ლუვიური ეპიგრაფიკის და დამწერლობით შესრულებული წერილობითი ძეგლების უმრავლესობა მცირე აზიასა და ჩრდილოეთ სირიაშია აღმოჩენილი. სადღეისოდ ამ ეპიგრაფიკული ძეგლების არეალის ჩრდილოეთი საზღვარი ალაჯა-ჰუიუქთან გადის, აღმოსავლეთი - ჰინესთან, ზემო

მესოპოტამიაში, ხოლო სამხრეთი - ჰამათზე, სირიაში. ცალკეული ძეგლები აღმოჩენილია სიპილოსში, ყარაბელში (ეგეოსის ზღვასთან, დღევ. იზმირის მახლობლად), კვიპროსზე, ირანში და სხვაგან. ამჟამად მკვლევართათვის 300-ზე მეტი იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერაა ცნობილი. 800-ს აღმეტება საბეჭდავებზე მოთავსებული იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერების რიცხვი.

უძველესი წარწერები, საბეჭდავებზე რომაა დადასტურებული, ძვ. წ. XVI საუკუნეს განეკუთვნებიან (ასე თარიღდება, კერძოდ, თელიფინუს თანამედროვეს ისფუთახსუს ცნობილი საბეჭდავი კილიკიიდან). XVIII-XVII სს-ით ათარიღებენ ქიულთეფზე აღმოჩენილ პითოსზე შესრულებულ წარწერას. ხეთების ახალი სამეფოს დროისათვის იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობა ლიკაონიის, კილიკიისა და ჩრდილოეთ სირიის ტერიტორიაზეც ვრცელდება. აყვავებას განიცდის იგი გვიანხეთურ ხანაში. ძვ. წ. X საუკუნე ამ ხანის დასაწყისადაა მიჩნეული, ხოლო ძვ. წ. VIII ს. 20-იანი წლები – დასასრულად. ძვ. წ. X-IX სს. იგი სწრაფად ვრცელდება მუშქების ქვეყნის, თაბალის, თუხანის, ქუეს, მელიდის, ქუმუხის, გურგუმის, ქარხემიშის და გვიანხეთური ხანის სხვა სამთავროთა ტერიტორიაზე, რაც კარგად დასტურდება ყიზილდაღზე, ყარადაღზე, ბურუნქაიაში, კაისერიში, ბორში, ანდავალში, ყარათეფზე, ელბისტან-მალატიაში, ბიობეიპინარსა და ჯერაბლუსში აღმოჩენილი, ძვ. წ. X-VIII საუკუნეებით დათარიღებული წარწერებით.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრების თანახმად, იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობა (აღრე მას უწოდებდნენ „იეროგლიფურ ხეთურს“) თავდაპირველად საკულტო ხასიათისა იყო. იგი მონუმენტურ რელიგიურ დამწერლობას წარმოადგენდა, საკანცელარიო ლურსმულისაგან განსხვავებით. გვიანხეთურ ხანაში ეს დამწერლობა სეკულარიზაციას განიცდის. ჩნდება სააღმშენებლო და მიძღვნილი

ნარწერები, ქარხემიშში (ჩრდილოეთ სირიაში) ინერება ისტორიული შინაარსის ტექსტები, ტყვიის ფირფიტებზე სრულდება საქმიანი მიმონერა.

ხეტების დროინდელმა იეროგლიფური ნარწერების ერთმა ნაწილმა საბექდავების (უკეთ, ანაბექდების) საშუალებით მოაღწია ჩვენამდე. ამ ნარწერების ერთი ჯგუფი ორენოვანია. ისინი ძირითადად ხეთი მეფეების (ან მმართველი წრეების წარმომადგენელთა) სახელებს, ტიტულატურებსა და გენეალოგიებს გადმოგვცემენ. ამგვარი საბექდავები მრავლადაა აღმოჩენილი ბოლახქოიში, ტარსუსში და უგარიითში. ხეთური ხანის იეროგლიფურ-ლუვიური ნარწერები დადასტურებულია აგრეთვე ხეთი მეფეების კლდეში ნაკვეთ რელიეფებზეც, სადაც მეფეების გამოსახულებები და მსხვერპლშენიერის სცენებია აღბექდილი. იაზილიქაიას ცნობილ რელიეფებზე იეროგლიფურ-ლუვიური ნარწერები ღვთაებათა გამოსახულებებს ერთვის. ემირგაზში იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობა ქვის საკურთხეველზე შესრულებული რიტუალური ტექსტებისთვისაა გამოყენებული და სხვა.

იეროგლიფურ-ლუვიური ენა ლურსმული ლუვიურის ახლო მონათესავეა. ძველი ეპოქის ეს ორი ენა გვიანდელ A და B ლიკიურთან და მთელ რიგ სხვა ენებთან (პისიდიურთან, ლიკაონურთან, სიდეტურთან) ერთად ინდოევროპული ენების ანატოლიურ (ხეთურ-ლუვიური) ჯგუფის ლუვიურ ქვეჯგუფს ქმნის.

იეროგლიფურ-ლუვიური ტექსტების ქართული თარგმანები პირველად ქვეყნდება. ყველა ტექსტი თარგმნა ნ. ხაზარაძემ.

ვსარგებლობდით იეროგლიფურ-ლუვიური ტექსტების შენდეგი პუბლიკაციებით: Gelb I., Hittite Hieroglyphic Monuments Chicago, 1936; Laroche E., Inscription hittite D'Alep, Syria, t. XXXIII, Paris, 1956; Hawkins J. D., A Hieroglyphic-Hittite Inscript-

tion from Porsuk, AnSt, 1969, XIX; Alp S., Eine Neue Hieroglyphenhethitische Inschrift Der Gruppe Kizildag-Karadag aus der Nähe von Aksaray und Die Früher Publizierten Inshriften Desselben Gruppe, AnSt. 1974, XXIV; Hawkins J. D., The Negatives in Hieroglyphic-Luwian, AnSt. 1975, XXV, Meriggi P., Manuale Die Eteo Geroglifico, Parte II: Tessi-2^aE3^a Serie, Roma, 1975; Parte II, Tavole 2^aE3^a Serie, Roma, 1975; Winter I., On the Problems of Karatepe. The Reliefs and their Context, AnSt, 1979, XXIX, Hawkins I. D., The "Autobiography of Ariyahinas's Son": An Edition of the Hieroglyphic-Luwian Stelae Tell Ahmar I and Aleppo II, AnSt, 1980, XXX, p. 139-156.

აღეპო I

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღეპო I-ის თარიღის შესახებ სხვადასხვა მოსაზრებაა გამოთქმული. ჰ. გიუტერბოკის თანახმად, ეს წარწერა ძვ. წ. XIV ს. II ნახევარში უნდა იყოს შექმნილი. ჰ. ბოსტერის აზრით, იგი ძვ. წ. 1250 წელზე ადრეული არ უნდა იყოს. ე. ლაროში აღეპო I-ს ძვ. წ. 1300 წ. ათარიღებს. წარწერა ამოკვეთილია ბაზალტის ქვაზე, რომელიც შუა საუკუნეებში მეჩეთის მშენებლობის დროს გამოუყენებიათ. აღეპო I ბუსტროფედონის ნიმუშს წარმოადგენს.

ეს ღვთის სახლი (ტაძარი) ხეფათ-სარუმასი თაღმის-სარუმამ, აღეპოს მეფემ, დიდი ქურუმის თელიფინუს¹ შვილმა, ააშენა [...].

საბოლოო V

წარწერა აღმოჩენილია ნიშანთაში. ტექსტი ნაწილობრივ დაზიანებულია. იგი ხეთების მეფის სუფილულიუმას გენე-
ალოგიას გადმოგვცემს.

მე ვარ დიდი მეფე, ლაბარნა, სუფილულიუმა, ლაბარნა, დიდი
მეფე, ხათუსას ქვეყნის მეფე, გმირი, თუთხალიას, დიდი მეფისა და
გმირის, ხათუსას მეფის შვილი, ხათუსილის, დიდი მეფისა და გმირის
შვილიშვილი [...].

ხათუსა III

წარწერა ქვის სტელაზეა ამოკვეთილი. ინახება ანკარის
ხეთურ მუზეუმში. იგი ბუსტროფედონის ნიმუშს წარმოად-
გენს. გვამცნობს ხეთების ახალი სამეფოს უკანასკნელი მე-
ფის თუთხალია IV-ის გენეალოგიას და ტიტულატურას.

დიდი მეფე ლაბარნა, თუთხალია, დიდი მეფე, ხათუსილის, დიდი
მეფისა და გმირის შვილი. [...] -ის, დიდი მეფისა და გმირის შვილიშვილი
[...] დიდი მეფის [...] შთამომავალი?].

სირკელი

წარწერა კლდეზეა ამოკვეთილი. იგი ხეთების მეფე მუ-
ვათალის გენეალოგიას წარმოგვიდგენს.

მუვათალი, დიდი მეფე, გმირი, დიდი მეფისა და გმირის,
მურსილის ['შვილი].

ყიზილდალის, ყარადალისა და ბურუნქაიას ნარწერები

გვიანხეთური ხანის ყველაზე ადრეული იეროგლიფურ-ლუვიური ნარწერები აღმოჩენილია მდ. ყიზილ-ირმაკის შუა დინების სამხრეთით, კონიადან აღმოსავლეთითა და ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ყიზილდალზე, ყარადალზე და ბურუნქაიასთან. ეს ნარწერები იეროგლიფურ-ლუვიური წერილობითი ძეგლების ერთ ლოკალურ ჯგუფს ქმნის. აქედან ხუთი აღმოჩენილია ყიზილდალზე, ორი – ყიზილდალის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, 15 კმ-ის მოშორებით მდებარე ყარადალის მწვერვალზე ოდესღაც არსებული ძველი ციტადელის კედლებზე და ერთი – მამასინთან ახლომდებარე ბურუნქაიას ნანგრევებში, ქვის დიდ ლოდზე.

აღნიშნული წერილობითი ძეგლები მუშქების ქვეყნის მეფის, ხართაფუს სახელითაა შედგენილი. ნარწერები ძვ. წ. X ს-ის 40-იანი 30-იანი წლებით თარიღდება.

ყიზილ-დალი I

დიდი მეფე ხართაფუ, დიდი მეფე.

ყიზილ-დალი II

თარხუნთი², მზე, დიდი მეფე ხართაფუ, დიდი მეფე.

ყიზილ-დალი III

თარხუნთი, მზე, დიდი მეფე ხართაფუ, დიდი მეფე, დიდი მეფისა და გმირის, მურსილის შვილი.

ყიზილ-დალი IV

მზე, ქვეყანა 213-ის სიკეთისათვის? ღვთაება... თარხუნთი ცისა... გშირი, დიდი მეფე ხართაფუ, დიდი მეფე, თარხუნთის საყვარელი (კაცი), დიდი მეფისა და გშირის, მურსილის შვილი. ის, რომელიც მუსქების³ ქვეყანაში, ის, რომელიც მსარეში არის... ქვეყანა... რომელმაც ქალაქები განააზღა (?...)

ყიზილ-დალი V

... დიდი მეფე...

ბურუნძანია

დიდი მეფე ხართაფუ, დიდი მეფე.

ქარხემიში (ბ.2.3)

ქარხემიშის თარვანასის (ბრძანებლის) იარიირისის იერო-გლიფურ-ლუვიური წარწერები ძვ. წ. VIII საუკუნის 60-40-იანი წლებით თარიღდება.

მე ვარ იარიირისი⁴, მბრძანებელი, მზე კაცი... დასავლეთისა და აღმოსავლეთში განდიდებული, კაცი ღვთაებათა მიერ შეყვარებული. ჩემი სამართლიანობის (ამბავი) თარხუნთმა და მზის ღვთაებამ ცას ამცნეს. ჩემი სახელი ღვთაებებმა უცხოეთში გაიტანეს. მე განმადიდეს ეგვიპტეში, მე განმადიდეს ბაბილონში, მე განმადიდეს მიზიელების⁵, მუსქებისა⁶ და სირიელების⁷ ქალაქებში. ყოველ მეფეს მსახური (ელჩი?) (გავუგზავნე) კეთილდღეობისათვის.

აზითავათას ბილინგვა, რომელიც 1946-1947 წწ. ჰ. ბოსტერმა აღმოაჩინა, მნიშვნელობით მხოლოდ ბეჰისტუნისა ან როზეტის წარწერებს შეიძლება შევუდაროთ. წარწერები იეროგლიფურ-ლუვიურ და ფინიკიურ ენებზეა შედგენილი. ისინი ყარათეფეზე (კილიკიაში) არსებული სასახლის ნანგრევებშია აღმოჩენილი. წარწერები უკეთებიან ლომებისა და სფინქსების ქვის ქანდაკებებზე, ორთოსტატებზე. ჰ. ბოსტერმა იმთავითვე დაადგინა ფინიკიური და იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერების იდენტურობა. მანვე გამოთქვა მოსაზრება, რომ წარწერები ქანდაკებებზე და ორთოსტატებზე ერთი და იგივე ტექსტის ორ ვერსიას წარმოადგენს, იმ განსხვავებით, რომ ორთოსტატების ტექსტი უფრო სრულია და, როგორც ჩანს, გვიანდელიც. აზითავათას წარწერები ძვ. წ. IX საუკუნის ბოლო მეოთხედით თარიღდება.

მე აზითავათა¹ ვარ, მზით კურთხეული კაცი, თარხუნთის მსახური, (ის), რომელიც ავარქუმ, დანუნელთა² მეფემ, დააწინაურა. თარხუნთმა დანუნელთა დედად და მამად მომავლინა. და მე განვაგრცე ადანას (თანამ. ადანას) ველის მიწები აღმოსავლეთისა და დასავლეთის (მიმართულებით). და ჩემი აქ ყოფნის ყამს დანუნელთა ქვეყანაში სუფევდა ყოველგვარი კეთილდღეობა, ბარაქა და დოვლათი. და გაგავსე დანუნელთა ბედლები. და მივუმატე ცხენს ცხენი. და მივუმატე ლაშქარს ლაშქარი. და მივუმატე ფარს ფარი. ყოველივე ეს თარხუნთისა და სხვა ღვთაებათა წყალობით გაგაკეთე. და დავამხე თვითდაჯერებულნი ბოროტნი, ქვეყანაში რომ იყვნენ. გავაძვეე ისინი ქვეყნიდან და სახლი ჩემი მბრძანებლობისა სიკეთისათვის დაგვარსე... ჩემი სამართლიანობის, სიბრძნის და სიკეთის გამო ყოველმა მეფემ თავის მამად მაღიარა. და ავაშენე შეუვალი ციხე-სიმაგრეები (ქვეყნის) საზღვრებზე.

კაცნი ბოროტნი, ყაჩაღნი, რომლებიც არ მსახურობდნენ მოფსოსის სახლს, მე, აზითავათამ, ჩემს ფერხთ ქვეშ მოვაქციე. და ავაშენე იმ მხარეებში ციხე-სიმაგრეები, რათა დანუნელებს მშვიდობიანად ეცხოვრათ. და ვძლიე ციხე-სიმაგრეები დასავლეთში, რომლებიც არ ემორჩილებოდნენ ჩემს წინაპარ მეფეებს. და მე, აზითავათამ, დავანგრეე ისინი და აღვგავე პირისაგან მიწისა. იქ მცხოვრებნი (ჩემი ქვეყნის) აღმოსავლეთ საზღვრებთან დაგასახლე, ხოლო მათი ადგილები დანუნელებს მიეუწინე საცხოვრებლად. და განვაგრცე დანუნას ქვეყნის საზღვრები მზის ამოსვლის მხარიდან მზის ჩასვლის მხარემდე. და ის ადგილები, რომლებიც წინათ შიშს გვრიდნენ (მეზავრებს), სადაც შამაკაცი ერიდებოდა სიარულს, ქალისთვისაც აღარ წარმოადგენდა რაიმე საფრთხეს. ჩემს დროს აქ კეთილდღეობა, სიუხვე და ფუფუნება სუფევდა. და მშვიდობიანად ცხოვრობდა დანუნელთა ქვეყანა და ადანის გელი. და ავაშენე მე ეს ქალაქი. და დავარქვი მას „აზითავათას ქალაქი“... და დავუწესე მათ (ღვთაებათა) პატივსაცემად მსხვერპლშეწირვა: ყოველწლიურად... ხარის შეწირვა. და პურის მოსავლის აღების ყამს — ცხვრისა. და ყურძნის მოსავლის აღების ყამს — (კელავ) ცხვრისა. ... და თუ ვინმე მეფეთაგან, ან კაცთაგან... შემდეგს განაცხადებს: „მე ამოვშლი აზითავათას სახელს ამ ჭიშკრებზე და ზედ ჩემს სახელს დავაწერ“, ან თუ ანგარებას გამოიჩენს ამ ციხე-სიმაგრეების მიმართ და ჭიშკრებს ლოდებს გამოაცლის, ან შემდეგს განაცხადებს: „მე ჭიშკრებს ჩემს საკუთრებად ვაცხადებ და ზედ ჩემს სახელს დავაწერ“, ან თუ ჭიშკრების თაღებიდან ლოდს ამოიღებს, ან ძაგნებლობას ჩაიდენს და ბოროტი განზრახვით დაანგრევს ამ ჭიშკრებს, თარხუნთი ცისა და მზე ცისა და ყველა ღვთაება დაამხოვს მას, მეფე იქნება იგი, თუ კაცი. აზითავათას სახელი, მსგავსად მზისა და მთვარის სახელებისა, მარადიულია უკუნითი უკუნისამდე.

პორსუქი

წარწერა ამოკვეთილია კირქვის ბლოკზე. აღმოჩენილია 1962 წ. ზევიე-ჰუიუქზე, დღევ. პორსუქთან (ქ. ულუქიშლას მახლობლად). წარწერა ძვ. წ. VIII საუკუნის პირველი ნახევრით თარიღდება.

მე ფარაჰვარასი, ატისის ვაჟი, ნუნასის შვილიშვილი ვარ. ჩემს მიმართ ღვთაება სარმა, ჩემი ბრძანებელი... კეთილგანწყობილი იყო. და ჩემს მიმართ მეფეები (ასევე) კეთილგანწყობილნი იყვნენ. და ჩემს მიმართ მასაურჰასისი, მეფე, კეთილგანწყობილი იყო. მე არმიის სარდალი ვიყავი.

ბაბილონი

ბაბილონში ჯერჯერობით იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობის სამად სამი ნიმუშია აღმოჩენილი. ერთი ქვის სტელაზეა შესრულებული და ორი – ფიალებზე. წარწერები ძვ. წ. VIII საუკუნის პირველი ნახევრით თარიღდება. ვარაუდობენ, რომ წარწერიანი ფიალები ბაბილონში სამხედრო ნადავლთან ერთადაა მოხვედრილი.

ეს ფიალა მითიასმა შეასრულა თარხუნთისათვის.

ეს ფიალა რუფანთიამ შეასრულა ალეპოს თარხუნთისათვის.

თელ-ახმარ I

თელ-ახმარის სტელები (I-II) გვიანხეთური ხანის ტილ-ბარსიფის მეფეს ეკუთვნის. ისინი მნიშვნელოვან ინფორმაციას გვაწვდიან ამ გვიანხეთური სამეფო-სამთავროს პოლიტიკური ისტორიისათვის.

მე ვარ... ქვეყნის მპყრობელი, საფათილასის შვილიშვილი, არი-
ასინასის, თარვანასის, შვილი. მე... შვილი, ციურ თარხუნთს... კეთილ
ღვთაება კუფარმას, მათილას(?), თესუფს და ხარანელ მთავრის ღვთა-
ებას და კუპაბას... ვუყვარვარ. მათ მიბოძეს მამისეული ხელი-
სუფლება... როდესაც (ჩემი პაპის) მამა მეფე იყო, იგი თავის (ქვეყანას)
განაგებდა, მეფობდა დასავლეთისა და აღმოსავლეთში. მაგრამ, რო-
დესაც იგი ანას ქვეყანაში გარდაიცვალა, ჩემმა მამამ, რომელიც მისს
lalis-ს არაფრად აგებდა (იმის გამო, რომ იგი ბავშვი იყო), ძალა-
უფლება ძალით მოიპოვა. ამის შემდგომ მისი ვაჟი პამიფტასი აჯანყდა
(?) მე პაპის მამის ძალაუფლების... მან მე თავისი სახლის ბატონად გამ-
სადა, საკუთარ ძმებზე წინ დამაყენა, ყოველი კაცი დამიმორჩილა.
მაგრამ, როდესაც ის [იც] გარდაიცვალა, მისმა ვაჟმა ჩემს წინააღმდეგ
ბიროტება განიზრახა... მაშინ (აღვაპყრე) ხელები ციური თარხუნთის
[წინაშე] და მივმართე მას შემდეგი სიტყვებით: „...ვაჟები... [და] მე
თვით ვაქცევ [თარხუნთის] პიეროდულად ჩემი მტრის ქალიშვილს“.
ციურმა თარხუნთმა ისმინა [ჩემი თხოვნა] – დაფიქრონელე მტერი, გავა-
ნადგურე იგი, მისი ვაჟები..., მისი ქალიშვილი პიეროდულად ვაქცევ“.

აღეპო II

იეროგლიფიურ-ლუვიური წარწერა ქვის სტელაზეა ამო-
კვეთილი. სტელაზე გამოსახულია წვეროსანი ღვთაება, რო-
მელსაც ხელში ელვის კონა უკავია, ხოლო თავს ფრთოსანი
მზის დისკო უმშვენებს. ჯ. ჰოფკინსი აღეპო II-ს თელ-ახმარ
I-თან ერთად განიხილავს და სავსებით სამართლიანად მი-
იჩნევს, რომ ისინი ერთიმეორეს ავსებენ. იმავე მკვლევრის ვა-
რაუდით, აღეპოII-ის ავტორი – არპასი – თელ-ახმარის წარწე-
რაში მოხსენიებული ჰამიფტასის ძმა იყო.

მე ვარ არპასი, საპატოო მსახური თარხუნთისა. ციური თარხუნთი და ხარანელი მთავრის ღვთაება ჩემს წინ [მიაბიჯებენ]... ჩემი მეუფე და ძმა... ჩემთვის. ეს ღვთაებები ჩემი შეფობის თანამგზავრები იქნებიან... მე თვით აღვმართე მზის ღვთაების გამოსახულება. მე არ... ჩემი ძმა პამიფტასი. მე დაგაწყეს სახელი მისი თარხუნთის [დახმარებით...]. მაგრამ, თუ ოდესმე ვინმე მოისურვებს [ამ გამოსახულების] წაღებას, თარხუნთი და ხარანელი მთავრის ღვთაება დასწყევლიან მას. მისთვის არც ციდან ჩამოვა (სიკეთე?) და არც მიწიდან ამოვა... თუ კი ვინმე მოისურვებს "შეეცილოს ჩემს ძმას კეთილი გულით მიძღვნილ ჩემს საჩუქარში" (?), გინდ იყოს ამ კაცის მამა, გინდ... მათ წინააღმდეგ ღვთაებები განრისხდებიან. მათ სასელს სამარადისოდ აღმოფხვრიან. ხარანელი მთავრის ღვთაება... ფერფლად აქცევს (მათ). თუ ვინმე ამ ღვთაების მიმართ ბოროტებით აღივსება, ან თუკი ვინმე არპასის სახელს ამოშლის, კუპაპა და ეა... დასჯიან (?) მას.

შენიშვნები:

1. იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში საკუთარი სახელი „თელიფინუ“ ჯერჯერობით მხოლოდ ალექო I-შია დამონებული. ლოგოგრამა, რომელიც „თელიფუნუს“ აღნიშნავს, ხის გამოსახულებას წარმოადგენს. გამორიცხული არ არის ვარაუდი, რომლის თანახმადაც, თელიფინუს სახელის აღმნიშვნელი ხის ნახატი განხილული იქნება მარადმწვანე ხის ეიას გამოსახულებად. ცნობილია, რომ ამ ხეს განსაკუთრებული ადგილი უკავია ხეთურ მითში ნაყოფიერების ღვთაება თელიფუნის შესახებ და მთელ რიგ ხეთურ რიტუალებში.
2. თარხუნთი, მძლეველი, გმირი, ლუვიური პანთეონის უზენაესი ღვთაება იყო. შუმერული იშქურის, სემიტური ადადის, ხურიული თუშუბის მსგავსად, იგი ამინდის ღვთაებას

წარმოადგენდა, დაკავშირებული იყო რა სიუხვის მომტან წყლებთან და ნაყოფიერებასთან. თარხუნთს გენეტიკურად უკავშირდებიან კილიკიური Troko, ლიკიური trdq, ეტრუსკული Tarchon-ი.

3. მუსქების ქვეყანას (ვარიანტი მუშქების ქვეყანას) მდ. ყიზილ-ირმაკის შუა დინების სამხრეთით მდებარე მხარეში სარგონ II-ის (ძვ. წ. 722-705 წწ.) დროინდელი ასურული წერილობითი წყაროებიც იცნობენ და ქარხემიშის მეფის იარიირისის იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერაც.
4. იარიირისი, ძველი ნაკითხვა – არარასი.
5. სპეციალისტთა უმრავლესობა ამ ტერმინს მცირე აზიაში მცხოვრები მიზიელების სახელად მიიჩნევს.
6. მუსქების (იგივე მუშქების) სახელწოდებას, როგორც წესი, ან ქართველური ტომების მოსხების სახელწოდებას უკავშირებენ (ბ. ჰროზნი, რ. ბარნეტი, ე. ლაროში, მ. მერიჯი), ან ფრიგიელების (ჯ. ჰოვკინსი). გამონაკლისს ამ მხრივ ი. დიაკონოვი წარმოადგენს, რომელიც ქარხემიშის იეროგლიფურ წარწერაში მოხსენიებულ „მუსქას“ პროტოსომხების სახელად მიიჩნევს.
7. პ. ჰროზნის ვარაუდით, ტერმინი „სირიელები“ აღნიშნავდა „ლუვიას“ („არცაევას“). რ. ბარნეტი და მ. რიმშნაიდერი ამ სახელწოდებას „ლიდიელების“ აღმნიშვნელ სახელთან აიგივებენ. პ. მერიჯი მიიჩნევდა, რომ იარიირისის წარწერაში სირიელების ქალაქზეა საუბარი. ი. დიაკონოვის აზრით „სირიელები“ იდენტურია „ასურებელისა“. ჩვენ პ. მერიჯის თვალსაზრისს ვიზიარებთ.
8. აზითავათას სახელს ძველდამოსავლური სხვა წერილობითი ძეგლები არ იცნობენ. ამ საკუთარ სახელს საკმაოდ მყარი ხეთურ-ლუვიური ეტიმოლოგია ეძებნება. იეროგლიფურ-ლუვიურში „აზი“ „სიყვარულს“ ნიშნავს, ხოლო „თივათი“ – მზის ღვთაების სახელწოდებას წარმოადგენს.

აქედან გამომდინარე, „აზითავათა“ ნიშნავს „მზის ღვთა-
ების საყვარელ კაცს“, ან „მზის ღვთაების შეყვარებულს“.

9. დანუნელთა და დანუნას ქვეყნის იდენტიფიცირებასთან დაკავშირებით სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთი მო-
საზრებაა გამოთქმული. ერთნი ფიქრობენ, რომ ყარათე-
ფეს წარწერების „დანუნა“ გაიგივებულ უნდა იქნეს თელ-
ელამარნას არქივის ერთ-ერთ წერილში მოხსენიებულ „და-
ნუნასთან“. მეორენი დანუნელებს ეგვიპტის ფარაონის
რამსეს IV-ის წარწერების ძიი ხალხად მიიჩნევენ. მესამენი
თვლიან, რომ დანუნელების სახელწოდება კვიპროსის აღ-
მნიშვნელ „იათ(დ)ნანა“ ტერმინს უკავშირდება. მეოთხენი
დანუნელებს ბერძნ. „დანაელებთან“ აიგივებენ.

იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობა როგორც ისტორიული პირველწყარო

მას შემდეგ, რაც XX საუკუნის 40-იანი წლების დიდმა აღმოჩენებმა საშუალება მისცა სპეციალისტებს ამოეცნოთ იეროგლიფურ-ლუვიური (ძველი ტერმინოლოგიით – იერო-
გლიფურ-ხეთური) დამწერლობის საიდუმლოებანი¹, იერო-
გლიფურ-ლუვიური წარწერები ძველი ანატოლიის ისტორიის
პირველხარისხოვან წერილობით წყაროდ იქცა. დღეს ძველი
ანატოლიის საზოგადოებების ისტორიის შესწავლა იერო-
გლიფურ-ლუვიური ეპიგრაფიკული ძეგლების მონაცემების
გათვალისწინების გარეშე თითქმის შეუძლებელია. ჩვენი

აზრით, ამავე მიზნით არანაკლებ მნიშვნელოვანი პირველწყარო თავად იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობაც.

იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობა, უპირველეს ყოვლისა, ძვ. წ. II-I ათასწლეულების სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის თვალსაზრისითაა საინტერესო. იეროგლიფები გადმოცემენ ისეთ ცნებებს, როგორიცაა: „მეფე“ (ნიშანი №17)², „დიდი მეფე“ (ნიშანი №18), „დედოფალი“ (ნიშანი №16), „ქალბატონი“ (ნიშანი №15), „უფლისწული“ (ნიშანი №46). ქალბატონისა და მეფისაგან დედოფლისა და დიდი მეფის განსასხვავებლად „ქალბატონისა“ და „მეფის“ შესაბამის ლოგოგრამებს „დიდის“ აღმნიშვნელი №363 ნიშანი ერთვის. მას მეფისა და დედოფლის სოციალურად გაბატონებული მდგომარეობის ხაზგასმის ფუნქცია ეკისრება.

მეფის (resp. დიდი მეფის) განსხვავებული სოციალური სტატუსის საჩვენებლად იეროგლიფურ-ლუვიურ დამწერლობაში სხვა ნიშანიც მოწმდება. კერძოდ, ესაა მზის ფრთოსანი დისკო (ნიშანი №190), რომელიც ხან სამეფო ტიტულატურის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენს, ხან კი სამეფო კარტუშს ანუ ედიკულას ქმნის³.

საინტერესო შედეგს გვაძლევს „ქალის“ – „დედის“, „ქალბატონისა“ და „დედოფლის“ ცნებების ამესახველი იეროგლიფების (ნიშნები №79,15,16) ურთიერთშედარებაც. როგორც ჩანს, ერთ შემთხვევაში, ხაზგასმულია ქალის ფიზიოლოგიური ფუნქცია – დედობა, ხოლო მეორეში – სოციალური, თანაც გაბატონებული. „ქალი“ - „დედა“ საშოს სქემატური ნახატით აღინიშნება, „ქალბატონი“ ქალის გამოსახულებით პროფილში, ხოლო „დედოფალი“ „ქალბატონისა და „დიდის“ ცნებების ამსახველი ნიშნების ლიგატურით.

იეროგლიფურ-ლუვიურში „ბავშვის“, „ვაჟის“, „ძმის“ (ნიშანი №45), „უფლისწულის“ (ნიშანი №46) ცნებების გადმოსაცემად ხელის გამოსახულებისა და ორი სხვადასხვა მნიშვნელობის იეროგლიფის ლიგატურა დასტურდება. საინტე-

რესო ისაა, რომ აქაც ხაზგასმულია უფლისწულის სოციალური უპირატესობა ჩვეულებრივ ბავშვთან, ვაჟთან, ძმასთან შედარებით. ნიშანი №46 („უფლისწული“) №45 და №17 ნიშნების ლიგატურითაა შედგენილი, სადაც ნიშანი №17 „მეფის“ აღმნიშვნელ შუმეროგრამას წარმოადგენს. ალბათ, დაბეჭდვით შეიძლება ითქვას, რომ ყველა ზემოთ დასახელებულ სახელში („შვილი“, „ვაჟი“, „ძმა“, „უფლისწული“) ხელის გამოსახულებას სოციალური, უფლებრივი ფუნქცია გააჩნია⁴.

ამ თვალსაზრისით შემდეგი იმსახურებს ყურადღებას: იეროგლიფურ-ლუვიურ დამწერლობაში ხელის გამოსახულების შემცველ №28 ნიშანს „ძალის“, „ძლიერის“ (muwa-, muwa-tala/i) მნიშვნელობა აქვს, ხოლო „ვაჟის“ შესაბამის იეროგლიფს (ნიშანი №45, II) ფონეტიკურ კომპლიმენტად მაინცდამაინც namuwai ერთვის, რომელშიც იგივე muwa- მეორდება.

საინტერესო სხვაცაა: ინდოევროპულ ენებში, ერთი მხრივ, „მამაკაცის“, „ადამიანისა“, ხოლო მეორე მხრივ, „ხელის“, როგორც ძალაუფლების, მართვის, ძალაუფლების გადაცემის აღმნიშვნელი სიტყვები ერთი და იგივე manu-სის შემცველია⁵.

„შვილის“, „ვაჟის“, „უფლისწულის“ აღმნიშვნელ იეროგლიფურ-ლუვიურ ნიშნებთან დაკავშირებით კიდევ ერთი გარემოება იმსახურებს ყურადღებას: ამ ცნების გადმოსაცემად მაინცდამაინც მარჯვენა ხელის გამოსახულებაა შერჩეული, რაც, როგორც ჩანს, ორგანულად უკავშირდება „მარჯვენის“, „მარჯვენა ხელის“, „მარჯვენა მხარის“ სიმბოლიკას, სხვადასხვა, მათ შორის, ინდოევროპულ ტრადიციებში რომაა წარმოდგენილი⁶.

ძვ. წ. II-I ათასწლეულების ანატოლიის საზოგადოებების სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიისათვის იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობა საგულისხმო სხვა ინფორმაციასაც გვაწვდის. ამ მხრივ ინტერესომკლებული არ არის ისეთი ცნებების ამსახველი იეროგლიფური ნიშნების არსებობა, რო-

გორიცაა: „ბატონი“, „მეუფე“ (ნიშანი №390), „მოსამართლე“ (ნიშანი №371), „ქურუმი“ (ნიშანი №372), „მწერალი“ (ნიშანი №326) და სხვა.

40-ზე მეტი იეროგლიფი (ნიშნები №225-268) ძველი აღმოსავლეთის საკვლევი რეგიონის არქიტექტურას გვაცნობს. ნიშნების ერთი ნაწილი სხვადასხვა ფორმის, ზომისა და დანიშნულების ნაგებობის გეგმის გადმოცემის ცდას წარმოადგენს (ნიშნები №234-245, 249, 250, 254, 255 და სხვ.). მეორე, როგორც ჩანს, საკმაოდ ადეკვატურად იმეორებს მათ იერსახეს (ნიშნები №237, 238).

ჩვენთვის საინტერესო დამწერლობაში მოწმდება იეროგლიფები, რომლებიც აღნიშნავენ: „საძირკველს“, „ნაგებობას“, „შენობას“, „სახლს“, „ბელელს“, „სასახლეს“, „ტაძარს“, „ქალაქის ჭიშკარს“, „სასახლის ჭიშკარს“, „ციხე-სიმაგრეს“, „შენებას“. ყურადღებას ის გარემოებაც იმსახურებს, რომ ძველანატოლიური საზოგადოებების სოციალური სტრატეფიკაცია ამ ნიშნებიდანაც ჩანს. ამ მხრივ საგულისხმო ისაა, რომ განმასხვავებელი ნიშნები მაინცდამაინც „სასახლესა“ და „ტაძარს“ გააჩნიათ. პირველი (ნიშანი №363) „დიდს“ ნიშნავს, მეორე - „ღვთაებას“ (ნიშანი №360). ცნება „სასახლე“ (ნიშანი №250) „დიდისა“ და „სახლის“ აღმნიშვნელი იეროგლიფების ლიგიტურითაა გადმოცემული, ხოლო „ტაძარი“ (ნიშანი №249) – „ღვთაებისა“ და „სახლისა“.

იეროგლიფურ-ლუვიურ დამწერლობაში თავისებურადაა ასახული ძველი ანატოლიის რელიეფი, მისი ფლორა და ფაუნა.

„მინისა“ და „დაბლობს“ ლუვიელები ერთი და იგივე იეროგლიფით აღნიშნავდნენ (ნიშანი 6201, I-II), თუმცა ამ ორი ცნების ერთიმეორისაგან განსხვავების მიზნით მას სხვადასხვა ფონეტიკურ კომპლემენტს ურთავდნენ. ერთი ნიშანი აქვთ განკუთვნილი „წყალსა“ და „მდინარეს“ (მას ლოგოგრამის ფუნქციაც აკისრია და დეტერმინატივისაც). სპეციალურ

იეროგლიფებს ვხვდებით „წყალსატევის“ (ნიშანი №215, I), „მთის“ (ნიშანი №207, I) აღსანიშნავად და სხვა.

იეროგლიფურ-ლუვიური ნიშნების ერთი ჯგუფი (ნიშნები №149-181) ძველანატოლიური მცენარეებისა და მცენარეული საკვები პროდუქტების დასახელებასა და გამოსახულებას გვამცნობს. ესენია: „პურის თავთავი“ და „პური“ (ნიშნები №149, 181), „ყურძნის მტევანი“ და „ღვინო“ (ნიშანი №160, I-II), „ბრონეული“ (ნიშანი №155) და სხვა.

უფრო ფართოდაა წარმოდგენილი იეროგლიფურ-ლუვიურში ძველანატოლიური ცხოველთა სამყარო (ნიშნები №97-148). მოწმდება ძაღლის (ნიშანი №98), ცხენის (ნიშანი №99) სახედრის (ნიშანი №100), ირმის (ნიშნები №102, 103), ხარის (ნიშანი №105, I), ცხვრის (ნიშანი №111), თევზის (ნიშანი №138) და სხვათა საკმაოდ რეალისტური ნახატები.

იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობა საყურადღებო წყაროს წარმოადგენს ლუვიელების რწმენა-წარმოდგენების ისტორიის რეკონსტრუქციისათვისაც. ლუვიური იეროგლიფების შესწავლა ცხადყოფს, რომ ლუვიელები ზებუნებრივ, ღვთიურ ძალას ანიჭებდნენ მზეს (ნიშანი №191), მთვარეს (ნიშანი №193), ცას (ნიშანი №182), ელვას (ნიშანი №196, I), მთას (ნიშანი №207), პურის თავთავს (ნიშანი №149), ირემს (ნიშანი №103, I) და ა. შ. ხშირად ჩამოთვლილი ცნებების აღმნიშვნელ იეროგლიფებს №360 ნიშანი („ღვთაება“) ერთვის.

იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობა ღვთაების სიმბოლიკის თვალსაზრისითაც იმსახურებს ყურადღებას. მზეს – მზის ფრთოსანი დისკო განასახიერებს, მთვარეს – დამხო-ბილი ნახევარმთვარე, ცას – ფიალა, ელვას – ვერტიკალურად აღმართული სამი ხაზის კონა.

იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში ზემომითითებული სიმბოლოები ხშირად ლუვიური პანთეონის უზენაესი ღვთაების – თარხუნთის – სახელთან ერთად ფიგურირებენ. მაგა-

ლითად, თარხუნთის ერთ-ერთ ძირითად ეპითეტს „ცის ღვთაება“ წარმოადგენს (^PTRH TIPAS ან ^PTIPAS TRH, „ღვთაება თარხუნთი ცისა“ ან „ცის ღვთაება თარხუნთი“)⁷. ამავე ღვთაების სიმბოლო და ლოგოგრამაა, აგრეთვე, ელვის აღმნიშვნელი №196 ნიშანიც და სხვა.

ჩვენთვის საინტერესო დამწერლობა მნიშვნელოვან ინფორმაციას შეიცავს ზოგი ღვთაების იდენტიფიცირებისათვის. მაგალითად, ძვ. წ. II-I ათასწლეულების იეროგლიფურ-ლუვიურ წერილობით ძეგლებში ხშირად იხსენიება ხურიული ღვთაება სარუმა-სარმა⁸, რომლის ფუნქციის ზუსტად განსაზღვრა სათანადო მონაცემების სიმცირის გამო ჭირს. მაგრამ თუ ამ ღვთაების შესაბამისი იეროგლიფური №80-81 ნიშნების მიხედვით ვიმსჯელებთ, გამორიცხული არ არის ვარაუდი, რომ საქმე გვაქვს მიწის ნაყოფიერებისა და გამრავლების ღვთაებასთან.

იეროგლიფურ-ლუვიურ დამწერლობაში ძველანატოლიური მითების თავისებური ასახვაც მოწმდება. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებულ ყურადღებას ის გარემოება იმსახურებს, რომ საკუთარი სახელწოდება „ტელეფინუ“ (ნიშანი №151) იეროგლიფურ-ლუვიურ დამწერლობაში ხის გამოსახულებითაა წარმოდგენილი, ხოლო მოკვდავ და აღორძინებად ღვთაება ტელეფინუს მითის დასკვნითი ნაწილის ერთ-ერთ ცენტრალურ თემას სწორედ ხეზე (ეიაზე) ამ ღვთაებისადმი მსხვერპლადშენიშნული ცხვრის ტყავის (სანმისის) ჩამოკიდების რიტუალი შეადგენს⁹.

ამგვარად, ამ მოკლე მიმოხილვიდანაც ნათელია, რომ იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობა ძველი ანატოლიის ისტორიის პირველხარისხოვანი წყაროა. ამდენად, ამ თვალსაზრისით მისი შემდგომი შესწავლა პერსპექტიულიცაა და აუცილებელიც.

დამოწმებული წყაროები, ლიტერატურა და შენიშვნები:

1. Güterbock H. G., Die Redeutung der Bilinguis vom Karatepe für die Entzifferung der hethitischen Hieroglyphen, "Eranos", v. 48, 1949; Gelb I. J., The Contribution of the New Cilician Bilinguals of the Decipherment of Hieroglyphic Hittite, "Bibliotheca Orientalis", VII, N5, 1950; Barnett R. D., Karatepe. The Key of the Hittite Hieroglyphs, AnSt, III, 1953.

2. წინამდებარე ნაშრომში გამოყენებულია იეროგლიფურ-ლუვიური ნიშნების ე. ლაროშელისეული ნუმერაცია (იხ. Laroche E., Les Hiéroglyphes Hittites, Paris, 1960, შდრ. Merrigi P., Hieroglyphisch-Hethitisches Glossar, Wiesbaden, 1962).

3. Merrigi P., Manuale di Eteo Geroglifico. Parte II: Tavole - 2^a Ed³ Serie, Roma, 1975, მესამე სერიის ტაბულები: №12, 15-17, 95-96, 163 და სხვა.

4. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ იეროგლიფურ-ლუვიური ხელი, საკუთრივ ხელის გარდა (ნიშანი №59), აღნიშნავს „აღებას“, „დადება“-„მოთავსებას“ (ნიშნები №41, I; 65).

5. Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс., Индоевропейский язык и индоевропейцы, II, Тбилиси, 1984, с. 806-807.

6. იქვე, გვ. 734-785.

7. დანვრილებით იხ. ხაზარაძე ნ., საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნო-პოლიტიკური პრობლემები, თბ., 1984, გვ. 113-114.

8. ე. ლაროშის თანახმად, „სარმა“ „სარუმას“ გვიანდელი ფორმაა. ხურიულ პანთეონში იგი ხეფათისა და თეშუბის (თეშუფის) ვაჟად იყო წარმოდგენილი. იაზილიქიას, ალეპოს, გურუნისა და სხვა წარწერებში სარუმას სახელი, როგორც ნესი, ხეფათისა და თეშუბის შემდეგ იხსენიება. „სარუმა“ ხშირადაა გამოყენებული, როგორც ერთ-ერთი კომპონენტი

თეოფორული სახელწოდებებისა. მაგალითად, ალექოსა და უგარიტში (რას შამრაში) აღმოჩენილ ძეგლებში, აგრეთვე წარწერებში ბოლაზქოის საბეჭდავებზე, იხსენიებიან ალექოს მეფე, თალმი-სარუმა, უფლისწული და დიდი მანერალი თაქი-სარუმა, უფლისწულები – თილი-სარუმა, ეფარი-სარუმა და სხვა. ძვ. წ. I ათასწლეულის იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში ღვთაება სარმა ხან ხეფათთან ერთად ფიგურირებს, ხან ცალკეა მოხსენიებული (უფრო დანვრილებით იხ. ნ. ხაზარაძე, აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური და პოლიტიკური გაერთიანებები ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში, თბ., 1978, გვ. 21-22).

9. დანვრილებით იხ. ნ. ხაზარაძე, თ. ცაგარეიშვილი, ხეთურ-ქართული მითოლოგიური პარალელები – მნათობი, 1988, №2, გვ. 169 და შმდ.

ИЕРОГЛИФИЧЕСКО-ЛУВИЙСКАЯ ПИСЬМЕННОСТЬ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ПЕРВОИСТОЧНИК

В статье поставлен вопрос о значении иероглифическо-лувийской письменности как исторического первоисточника. На основе анализа лувийских иероглифов показано, что они содержат ценную информацию для реконструкции отдельных важных аспектов истории, культуры и религии анатолийских обществ II—I тыс. до н. э.

HIEROGLYPHIC LUWIAN SCRIPT AS A PRIMARY HISTORICAL SOURCE

The work deals with the question of the significance of the Hieroglyphic-Luwian script as a primary historical source. According to the data of the analysis of the Luwian Hieroglyphs the author demonstrates that they contain precious information for the reconstruction of separate significant aspects of the history, religion and culture of the Anatolian societies of the 2nd—1st millennia B. C.

შეშუ და ღვთაება

გვიანხეთური ხანის (ძვ. წ. IX-VIII სს.) სამეფო-სამთავროების (მუშქების ქვეყანა, თაბალი, თუნა, თუხანი, ქუე, ქამანუ-მელიდი, გურგუმი, ქარხემიში, ქუმუხი და სხვა) ოფიციალური იდეოლოგიის ისტორია თითქმის შეუსწავლელია.

სადღეისოდ ამ პრობლემის წარმოსაჩენად ერთადერთ წყაროს აღნიშნული ხანის მეფე-მთავართა იეროგლიფიურ-ლუვიური (ძველი ტერმინოლოგიით, იეროგლიფურ-ხეთური) წარწერები წარმოადგენენ¹.

ამჯერად ჩვენი მიზანია აღნიშნულ წარწერებში ის მონაცემები მოვიძიოთ, რომლებიც გვიანხეთურ საზოგადოებებში მეფისა და უზენაესი ღვთაების (თარხუნთი), მეფისა და სხვა ღვთაებების (ქუბაბა, ქარხუხა, ქუფარმა, მზისა და მთვარის ღვთაებები) ურთიერთმიმართების რეკონსტრუქციაში დაგვეხმარება.

ყველაზე ადრეული წერილობითი ძეგლები, რომლებიც ამ თვალსაზრისით საინტერესო ინფორმაციას შეიცავენ მუშქების ქვეყნის მეფე ხართაფუს ეკუთვნის. ისინი მდ. ჰალისის (დღევ. ყიზილ-ირმაკის) შუა დინების სამხრეთით, ყარადაღისა და ყიზილდაღის მთიანეთშია აღმოჩენილი და ძვ. წ. X ს-ის 40-იანი-30-იანი წლებით თარიღდებიან².

ამ წარწერებში უკვე არაორაზროვნადაა გატარებული ოფიციალური თვალსაზრისი უზენაეს ღვთაებასთან და მზის ღვთაებასთან მეფისა და სამეფო ხელისუფლების ორგანული კავშირის არსებობის შესახებ.

ამას ადასტურებს არა მხოლოდ მეფის ტიტულატურა – გენეალოგიის სტრუქტურა, არამედ წარწერების კომპოზიციური გადანწყვეტაც. მეფის ვრცელი ტიტულატურა-გენეალოგიის შემცველ წარწერებში მეფის სახელთან ერთად, როგორც წესი, უზენაესი ღვთაებისა და მზის ღვთაების სახელებიც მოიხსენიებიან („ციური თარხუნთი, მზე, დიდი მეფე, ხართაფუ, დიდი მეფე, დიდი მეფისა და გმირის მურსილის შვილი“). ამასთანავე, მზის ფრთოსანი დისკოს გამოსახულებიან ხართაფუს სამეფო კარტუში (ე. წ. ედიკულაში) უზენაესი ღვთაების აღმნიშვნელ იეროგლიფებს ცენტრალური ადგილი ეთმობა, რითაც, როგორც ჩანს, ხაზი ესმება ღვთაებასთან მეფისა და მისი ხელისუფლების ორგანული კავშირის შესახებ ყოველმხრივ გააზრებული თვალსაზრისის არსებობა სხვა მონაცემებიდანაც ჩანს. რიგ იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერაში მეფე უზენაესი ღვთაების ან ღვთაებათა მსახურადაა წარმოდგენილი. დანუნას ქვეყნის (კილიკია) მეფე აზითავათას ერთ-ერთი ყველაზე ვრცელი წარწერა შემდეგი სიტყვებით იწყება: „მე აზითავათა ვარ, მზით კურთხეული კაცი, თარხუნთის მსახური“. დაახლოებით იგივეს იმეორებს ალეპოს (ჩრდილოეთ სირია) მეფეც: „მე არპასი ვარ, თარხუნთის საპატიო მსახური“. აღ-

ნიშნული შინაარსის ფრაზას სხვა არაერთ წარწერაშიც ვხვდებით.

გვიანხეტური ხანის იეროგლიფურ-ლუვიურ წერილობით ძეგლებში ხშირადაა დაფიქსირებული ის გარემოება, რომ სამეფო ხელისუფლება უზენაესი ღვთაების ან ღვთაებათა მიერაა ბოძებული. ქარხემიშის (ჩრდილოეთ სირია) მეფე ქათუვა აღნიშნავს, რომ სამეფო ინსიგნიები (კერძოდ, მამისეული სამეფო კვერთხი) მას უზენაესმა ღვთაება თარხუნთმა გადასცა. იმავე ქარხემიშის მეფეთაგან ზოგი აცხადებს, რომ „მამისეული სამეფო ტახტი“ მას ქუბაბამ უბოძა, ზოგიც რომ „მამისეული ხელისუფლება და სახელი“ (სიტყვასიტყვით, ავტორიტეტი) ღვთაებებმა დაუმკვიდრეს. აზითავათაც გვამცნობს: „თარხუნთმა დანუნელთა დედად და მამად მომავლინა“-ო.

ზემოაღნიშნულთან დაკავშირებით ტილ-ბარსიფის მეფის ერთ-ერთ იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერაში მოთხრობილი ამბავიცაა საინტერესო. ირკვევა, რომ „მამისეული სამეფო ტახტი“ წარწერის ავტორს ბრძოლით მოუპოვებია. დიდი განსაცდელის ჟამს მას შემწეობა მაინცდამაინც უზენაესი ღვთაებისათვის უთხოვია. წარმატებისათვის თარხუნთის ყოვლისშემძლეობით მიუღწევია. ტილბარსიფის მეფე ამბობს: „...მაშინ (აღვაპყრე) ხელები ციური თარხუნთის წინაშე და მივმართე მას შემდეგი სიტყვებით: „მე თვით ვაქცევ (თარხუნთის) ჰიეროდულად ჩემი მტრის ქალიშვილს“. ციურმა თარხუნთმა ისმინა ჩემი თხოვნა: დავიმორჩილე მტერი, გავანადგურე იგი, მისი ვაჟები... მისი ქალიშვილი ჰიეროდულად ვაქციე“.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით მნიშვნელოვანი ინფორმაციის შემცველია ის წარწერებიც, სადაც მეფეთა მოღვაწეობის ღვთაებრივი საწყისებია აქცენტირებული. წერილობით წყაროებში ხშირადაა ხაზგასმული ის გარემოება, რომ მეფეს უზენაესი ღვთაება ან ღვთაებები მიუძღვიან წინ, რომ მეფე უზენაესი ღვთაების ან ღვთაებათა კარ-

ნახითა და მითითებით მოქმედებს: მართავს ქვეყანას და ხალხს, იბრძვის სამეფოს საზღვრების გასაფრცობად ან დასაცავად, ეწევა აღმშენებლობით და საქველმოქმედო მოღვაწეობას, უყვარს მოყვასი და სძულს მტერი. ასე, მაგალითად, ალექსოს მეფე არპასი ამბობს: „მე არპასი ვარ, საპატიო მსახური თარხუნთისა. ციური თარხუნთი და ხარანელი მთვარის ღვთაება ჩემს წინ მიაბიჯებენ: ეს ღვთაებები ჩემი თანამგზავრები არიან... დავანესე მათი სახელები თარხუნთის დახმარებით“. ქარხემიშის წარწერებში ხშირად ნაქვამი რომ მეფის წინ თარხუნთი, ქარხუნა და ქუბაბა „მიდიან“ და სხვა.

უზენაესი ღვთაებისა და ღვთაებების წარმმართველი და ამასთანავე მეფის დამცველი ფუნქცია კარგად ჩანს იმ იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებიდანაც, რომლებიც ე. წ. „წყევლის ფორმულით“ მთავრდებიან. მეფის წარწერების დამანგრეველთა და მისი ნამოღვაწარის შეურაცხმყოფელთა დამსჯელის როლში, როგორც წესი, უზენაესი ღვთაება თარხუნთი ან სხვა ღვთაებები გამოდიან. უკვე არაერთგზის მოხსენიებული ქარხემიშის მეფე ქათუვა ერთ-ერთ თავის წარწერაში აღნიშნავს, რომ ის ვინც ხელს აღმართავს მის წარწერაზე ან ის, ვინც განიზრახავს მეფის მიერ აგებული ტაძრის დანგრევას მკაცრად დაისჯება ქარხემიშის უზენაესი ღვთაების – თარხუნთის მიერ. ქათუვას მუქარა ძალზე მკაცრია: უზენაესი ღვთაება დაანგრევს ბოროტმოქმედის სახლს, ხოლო ამ უკანასკნელს ალგვის პირისაგან მიწისა. აზითავათაც აცხადებს: „...და თუ ვინმე მეფეთაგან, ან კაცთაგან... შემდეგს განაცხადებს: „მე ამოვშლი აზითავათას სახელს და ზედ ჩემს სახელს დავანერ“, ან თუ ანგარებას გამოიჩენს ამ ციხე-სიმაგრეების მიმართ და ჭიშკრებს ლოდებს გამოაცლის, ან შემდეგს განაცხადებს: „მე ჭიშკრებს ჩემს საკუთრებად ვაცხადებ და ზედ ჩემს სახელს დავანერ“, ან თუ ჭიშკრების თალებიდან ლოდს ამოიღებს, ან მავნებლობას ჩაიდენს და ბოროტი განზრახვით დაანგრევს ამ ჭიშკრებს, თარხუნთი ცისა, მზე ცისა და ყველა

ღვთაება დაამხოვს მას, მეფე იქნება იგი, თუ კაცი". შთამბეჭ-
დავია ალექსოს ერთ-ერთი მეფის წარწერის დასკვნითი ნაწი-
ლიც: „მაგრამ თუ ოდესმე ვინმე მოისურვებს ამ გამოსახუ-
ლების წაღებას, თარხუნთი და ხარანელი მთვარის ღვთაება
დასწყევლიან მას. მისთვის არც ციდან ჩამოვა (სიკეთე?) და
არც მიწიდან ამოვა... თუ კი ვინმე მოისურვებს შეეცილოს
ჩემს ძმას კეთილი გულით მიძღვნილ ჩემს (საჩუქარში?), გინდ
იყოს ამ კაცის მამა, გინდ... მათ წინააღმდეგ ღვთაებები გან-
რისხდებიან, მათ სახელს სამარადისოდ აღმოფხვრიან, ხარა-
ნელი მთვარის ღვთაება... ფერფლად აქცევს (მათ). თუკი ვინ-
მე ამ ღვთაების მიმართ ბოროტებით აღივსება, ან თუკი ვინმე
არპასის სახელს ამოშლის, ქუბაბა და ეა დასჯიან (?) მას".

მოტანილ წარწერათა მსგავს კონტექსტებს სხვა სამე-
ფო-სამთავროთა მეფეების – თარხუნაზის, ვასუსარუმას,
ხალფარუნციას, ლაფარნას, ვარპალავას და სხვათა – სა-
ხელით შედგენილ წერილობით ძეგლებშიც ვხვდებით, სადაც
მეფის მიერ აგებული ტაძრების, საკულტო ნაგებობების, სა-
სახლეების, ჭიშკრების, ხიდების, არხების, ქანდაკებებისა და
სხვა არქიტექტურული ძეგლების დამცველებად კვლავ უზე-
ნაესი ღვთაება თარხუნთი და ზემოთ დასახელებული ღვთა-
ებები გვევლინებიან.

იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში ხშირადაა საბუარი
იმაზე, რომ ესა თუ ის მეფე უზენაესი ღვთაების ან ღვთაება-
თა კეთილგანწყობითა და სიყვარულით სარგებლობს. ასე მა-
გალითად, მუშქების მეფე ხართაფუ თავის ტიტულატურაში
საგანგებოდ მიუთითებს, რომ იგი „თარხუნთს საყვარელი
(კაცია)". ტილ-ბარსიფის მეფე გვამცნობს: „მე ქვეყნის მბრძა-
ნებელი ვარ... ციურ თარხუნთის კეთილ ღვთაებებს ქუფარ-
მას, მათილას (?), თესუფს, ხარანელ მთაწრის ღვთაება ქუბა-
ბას ვუყვარვარ". მეფისადმი ღვთაების სიყვარულის თემას
ქარხემიშის მეფეთა იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებშიც
ვხვდებით მრავალგზის: „მზის სხივებით გაბრწყინებული"

მეფე სოსტურა აცხადებს, რომ იგი „ქუბაბას საყვარელი კაცია“, მეფე ქათუვა აღნიშნავს, რომ იგი „ღვთაებათა საყვარელია“. ამასვე ადასტურებს მეფე იარიირისი, როდესაც ამბობს: „მე იარიირისი ვარ, მბრძანებელი. მზე, კაცი დასავლეთსა და აღმოსავლეთში განდიდებული, კაცი ღვთაებათა მიერ შეყვარებული“, ან „მე იარიირისი ვარ... თარხუნთის, ქუბაბას, ქარხუხას და მზის ღვთაების საყვარელი (კაცი)“.

მეფისადმი უზენაესი ღვთაების ან ღვთაებათა კეთილგანწყობა და სიყვარული ჩვეულებრივ სამართლიანობისადმი მეფის ერთგულებითაა მოტივირებული. ქარხემიშის მეფეთა წარწერებში არაერთგზის მონიშნება ფრაზები: „მე ჩემმა მეუფემ თარხუნთმა, ქარხუხმა, ქუბაბამ ჩემი სამართლიანობის გამო შემეყვარეს“, „ან მე ვარ კაცი ღვთაებათა მიერ შეყვარებული. ჩემი სამართლიანობის (ამბავი) თარხუნთმა და მზის ღვთაებამ ცას ამცნეს“.

გვიანხეთური ხანის იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში კიდევ ერთი საგულისხმო ტენდენცია შეიმჩნევა. ჩვენთვის საინტერესო ეპიგრაფიკული ძეგლების მონიშნებით, ღვთაებას არა მხოლოდ უყვარს მეფე, წარმართავს მის მოღვაწეობას, იცავს მტერთაგან, არამედ ზრუნავს კიდევ მისი სახელის განდიდებაზე. ასე მაგალითად, იგივე იარიირისი არაერთგზის აღნიშნავს: „ჩემი სახელი ღვთაებებმა უცხოეთში გაიტანეს. მე განმადიდეს მიზიელების, მუსქებისა და სირიელების ქალაქებში“.

ზემოთ მოტანილი მონაცემების შეჯერებას, შემდეგ ორ ძირითად დასკვნამდე მივყავართ: 1. გვიანხეთურ სამეფო-სამთავროებში ფართოდ იყო გავრცელებული ოფიციალური თვალსაზრისი უზენაეს ღვთაებასთან (თარხუნთი) და რიგ ღვთაებასთან (ქუბაბა, ქარხუხა, ქუფარმა, მზისა და მთვარის ღვთაებები და სხვა) მეფისა და სამეფო ხელისუფლების ორგანული კავშირის არსებობის შესახებ. 2. მიუხედავად იმისა, რომ გვიანხეთური ხანის მეფეები ზოგჯერ „მზედ“ იწოდე-

ბოდნენ, სხვა ძველადმოსავლური ქვეყნების მეფეებისაგან (ან ფარაონებისაგან) განსხვავებით, ისინი არც სიცოცხლეში და არც გარდაცვალების შემდეგ ღვთაებისა და ღვთაების შვილის რანგებამდე არ ამაღლებულან, რაც, როგორც ჩანს, გვიანხეთური სამეფო-სამთავროების სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურულ-პოლიტიკური განვითარების სპეციფიკით იყო შეპირობებული.

შემოთავაზებული მასალა, ვფიქრობთ, გარკვეულ სამსახურს გაუწევს მეფისა და ღვთაების ურთიერთმიმართების პრობლემით დაინტერესებულ სპეციალისტებს. მით უმეტეს, რომ იგი ასე სრულად ფაქტობრივად, პირველად შედის მეცნიერულ მიმოქცევაში.

შენიშვნები:

1. ცნობილია, რომ იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობისა და ენის მრავალწლიანი შესწავლის მიუხედავად, ამ დამწერლობითა და ენით შესრულებული წარწერების ტრანსლიტერაცია, თარგმანი და ინტერპრეტაცია კვლავ სპეციალისტთა აზრთა სხვადასხვაობის საგნად რჩება. ჩვენ აღნიშნული წარწერების საკუთარი თარგმანებით ვსარგებლობდით, რომელთა ნაწილი 1990 წ. თბილისში გამოცემული „ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათიაშია“ შესული (იხ. გვ. 235-242). გამოვიყენეთ აგრეთვე იეროგლიფურ-ლუვიური ტექსტების სხვა პუბლიკაციებიც (იხ. დასახ. ნაშრომი, გვ. 236).

2. უფრო დანვრილებით იხ. ხაზარაძე ნ., საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნოპოლიტიკური პრობლემები, თბილისი, 1984, გვ. 106-125. იქვე იხ. მითითება სპეციალურ ლიტერატურაზე.

ЦАРЬ И БОЖЕСТВО

Анализ и сопоставление данных позднешетских (IX—VIII вв. до н. э.) иероглифическо - лувийских надписей по проблеме официальной идеологии позднешетских обществ, приводит автора к следующим выводам:

1. В этих обществах в IX—VIII вв. до н. э. широко была распространена официальная точка зрения о существовании органической взаимосвязи между царем, царской властью, верховным божеством (Тархунт) и другими божествами (Кубаба, Кархуха, Купарма, божества Солнца и Луны и др.).

2. Несмотря на то обстоятельство, что в титулатурах позднешетских царей неоднократно фигурирует термин «Солнце», они в отличие от царей (или фараонов) других древневосточных государств ни при жизни, ни после смерти, не возвышались до рангов божества или его сыновей, что, повидимому, обуславливалось спецификой социально-экономического и культурно - политического развития, характерной для позднешетских обществ.

THE KING AND THE DEITY

Based on the analysis of late Khetish (9th—8th cc. B. C.) inscriptions the author is drawn to the following conclusions:

1. In 9th—8th cc. B. C. an official viewpoint on the existence of an organic connection between the king, his power and the supreme deity (Tarkhunt) and other deities (Kybaba, Karkhukha, Kuparma, deities of the Sun and the Moon, etc.) was widespread in this society.

2. Notwithstanding the fact, that the term "Sun" often figures in titlature of late Khetish kings, contrary to the kings (or Pharaos) of

other ancient Oriental states, the former never reached the rank of a deity or its sons, neither in their lifetime, nor after their death.

ბიბლიური „თუბალ-კაინი“

ბიბლიურ „თუბალ“-ს შეესატყვისება ასურული წერილობითი ძეგლების (ძვ. წ. IX-VII სს.) „თაბალი“, ბიბლიის ბერძნული და ლათინური თარგმანების „თობელ“, „ობელ“, „ობერ“ და ბიბლიის ქართული თარგმანის „თობელ“, „თოვილ“, „თოველ“.

შესაქმეს წიგნმა ადამ და ევას შთამომავალთა ორი ერთმანეთისაგან განსხვავებული ნუსხა შემოგვინახა. თუ პირველი ნუსხის თანახმად („შესაქმე“, IV), თუბალ-კაინს ერთი მკვიდრი და - ნოემა და ორი ნახევარძმა - აბალ, აზუბალ ჰყავს, მეორე ნუსხის მიხედვით („შესაქმე“, X) თუბალს, რომელიც იაფეტის მეხუთე შვილადაა წარმოდგენილი, ექვსი ძმა ჰყავს (გამერ, მაგოგ, მადაიმ, იოვან, ელიოსან, მოსოქ და თირას). ნუსხების შედარებიდან ისიც ირკვევა, რომ თუბალ-კაინს და თუბალს მამებიც სხვადასხვა ჰყოლიათ. თუბალ-კაინის მამა ლამექია, ხოლო თუბალისა - იაფეტი. ამასთან ერთად, თუბალ-კაინის დედის სახელი ცნობილია, თუბალის დედისა კი არა. ასევე განსხვავებულია ლამექისა და იაფეტის უშუალო წინაპართა სახელებიც: ლამექის მამა მეთუშაელია (მათუსალა), იაფეტისა - ნოე (აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ მეორე ნუსხაში მეთუშაელი იხსენიება, როგორც ლამექის მამა და ნოეს პაპა).

თუ აბალ, ეუბალ და თუბალ-კაინის შესახებ „შესაქმესა“ და ეზეკიელის „ტვიროსის გოდებაში“ დადასტურებულ ცნობებს ერთიმეორეს შევუდარებთ, დავინახავთ, რომ აბელი აბალისავეთ შესაქონელობას მისდევს, მომთაბარეა, ხოლო კაინი, ეუბალ და თუბალ-კაინი ბინადარ ცხოვრებას ეწევიან, აშენებენ ქალაქებს, დახელოვნებული არიან მელითონეობაში, მონანილეობენ საერთაშორისო ვაჭრობაში და სხვა.

ამგვარად, „აბელ“-„აბალი“, ერთი მხრით, და „კაინ“, „ეუბალ“, „თუბალ“ და „თუბალ-კაინ“, მეორე მხრით, ფაქტობრივად იდენტური მახასიათებლების მატარებლები არიან, რაც იმაზე უნდა მეტყველებდეს, რომ „შესაქმეს“ წიგნის IV თავში იმ ტომის თუ ტომთა გაერთიანების ისტორიაა მოთხრობილი, რომელსაც განზოგადოებული სახით თუბალ-კაინი ასახიერებს.

წერილობითი წყაროების კრულის შემავალი კონტაქტების ინტერპრეტაციისათვის

კრულის შემცველი ტოპოლოგიურად მსგავსი პასაჟები, როგორც წესი, ლურსმული და იეროგრაფიული დამწერლობით შესრულებული ძველალმოსავლური სხვადასხვაენოვანი (შუმერული, აქადური, ხეთური, ურარტული, სპარსული, იეროგლიფურ-ლუვიური) წერილობითი ძეგლების დასკვნით ნაწილში მოწმდება. ამგვარი შინაარსის კოტენექსტების ყველაზე ადრეულ ნიმუშს შუმერის ერთ-ერთი ქალაქის ლაგამის

მმართველის ენთემენას (ძვ. წ. XXIV ს-ის II ნახევარი) ე. წ. „კონუსის წარწერა“ წარმოადგენს. მეფე აცხადებს: „თუ ვინმე უმადან (ოდესმე) გადმოლაზავს ნინგირსუსა (და) ნანშეს სასაზღვრო თხრილებს (ლაგაშის კუთვნილი) ყანებისა (და) მინდვრების ძალით მიტაცების მიზნით, - უმას მოქალაქე იქნება ის თუ სხვა უცხო ქვეყნელი, - დაე, განგმიროს იგი ენლილმა, (დაე), ნინგირსუმ ბადაე ესროლოს მას (და დათრგუნოს იგი) თავისი ძლიერი ხელ-ფეხით, (დაე, რისხვით) აღსდგეს მის წინააღმდეგ საკუთარი ქალაქის მოსახლეობა (და) დაამხოს იგი თავდაღმა მისსავე ქალაქში“¹.

მსგავსი შინაარსისაა აქადის მეფის სარგონ დიდის (ძვ. წ. XXIV ს-ის II ნახევარი), მისი მემკვიდრის რიმუშის (ძვ. წ. XXIV ს-ის ბოლო წლები) და ლაშაგის IV დინასტიის დროინდელი მმართველის გუდეას (ძვ. წ. 2143-2124 წწ.) წარწერების დასკვნითი სტრიქონებიც, იმ განსხვავებით, რომ გუდეას ქანდაკებაზე შესრულებულ ტექსტებში ამ მეფის ქანდაკების შეურაცხყოფლის, მისი გადანყვეტილებათა პოტენციური დამრღვევის, ნაბოძების მიმტაცებლის, წარწერიდან გუდეას სახელის ამომშლელის, მისი უზენაესი ნება-სურვილისა და ბრძანებულებების შემცვლელის დამსჯელთა როლს ენლილთან და შამაშთან ერთად შუმერული პანთეონის უკლებლივ ყველა ღვთაება ასრულებს. ასე: სარგონი ბრძანებს: „ვინც ეს წარწერა გადაშალოს, მისი (შარუქინის - ნ. ხ.) სახელის წაშლის მიზნით, (დაე), ენლილმა მისი სახსენებელი ამოაგდოს“². მკაცრია რიმუშის მუქარაც: „ვინც ეს წარწერა გადაშალოს, ენლილმა და შამაშმა მოსპოს იგი და მისი სახსენებელი ამოაგდოს“³. გუდეა კი აცხადებს: „ის, ვინც გუდეას, ლაგაშის ენსის ქანდაკებას, რომელმაც ნინგირსუს ენინუ ააშენა, ენინუდან გამოიტანს, ან წარწერას წაშლის, ვინც მას გაანადგურებს, ახალი წლის კეთილ დღესასწაულზე, ის, ვინც ჩემი ღმერთის მსგავსად მისი ღმერთის ნინგირსუს მიერ, რომელიც ჩემი მეფეა, ხალხს შორის გამოცხადებული იქნება, ჩემს

გადაწყვეტილებას დაარღვევს, ჩემს საჩუქრებს წაიღებს, ჩემი შედგენილი ლოცვებიდან ჩემს სახელს ამოიღებს (და) თავის სახელს ჩასვამს, ვინც გუდავს, ლაგაშის ენსის სახელს შეცვლის, მის გადაწყვეტილებებში რაიმეს დაარღვევს, ანმა, ენლილმა, ნინხურსაგმა, კეთილმა ენქიმ, სუენმა, მისი სახელის ახსნა ვერავის ძალუძს, ნინგირსუმ - საჭურვლის მეუფემ, ნანშემ - „მინაყრილის“ ქალბატონმა, ნინდარამ - გმირმა მეუფემ, ლაგაშის დედამ - ნათელმა გათუმდუმმა, ბაბამ - ქალბატონმა, ანის პირმშო ასულმა, ინანამ - ომის ქალბატონმა, უთუმ - სინათლის მეუფემ, ხენდურსანგმა - ქვეყნის მაცნემ, იგალიმმა, შულშაგამ, ნინმარმა - ნანშეს პირმშო ასულმა, დუმუზიაბზუმ - ქინუნირის ქალბატონმა, ჩემმა ღმერთმა ნინგიზიბად დაე, შეცვალონ მისი ბედი, დაე, ხარის მსგავსად, მისი აყვავების დღეს, მოკლან, ველური ხარის მსგავსად, დაე, მრისხანედ მიწას დაანარცხოვნ, ტახტი რომელიც მან აღმართა, დაე, მტვერში ჩაამხონ, ეს წარწერა და სახელი დაე გულმოდგინედ წაშალონ. მისი სახელი მისი ღმერთის ტაძრის წარწერიდან დაე, განდევნონ. მისი ღმერთი ქვეყნის დაქცევას, დაე, ნუ იღებს ყურად, დაე, ციურ ნამს პირი აბრუნებინოს, დაე, წყალს ხმელეთზე პირი აბრუნებინოს, დაე, იგი უსახელოდ აქციოს, დაე, მისი მმართველობისას მოსავალი ნუ იქნება. ეს ადამიანი, როგორც ის, ვინც სამართლიან ადამიანს ბოროტება მიჰყენა... დაე, იყოს, ღმერთების, მეუფე ნინგირსუს... ძლიერება. დაე, ქვეყანამ იცოდეს“⁴.

კრუღვის შემცველ ტექსტებს ხეთი, ასურელი და ბაბილონის ახალი სამეფოს პირველ პირთა წარწერებშიც ვხვდებით. იმავე შინაარსის ტექსტები მრავლად დასტურდება გვიანხეთური ხანის (ძვ. წ. X-VIII სს.) მცირე აზიის სამეფო-სამთავროთა არეალში აღმოჩენილ იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებშიც, სადაც თავად წარწერის, ამ უკანასკნელის ავტორის (LUGAL, tarwanas, KUR. NA) მიერ აგებული ტაძრების, სივადასხვა საკულტო ნაგებობების, სასახლეების, ქიშკრების,

ხიდეების, არხების, ქანდაკებების, სხვა არქიტექტურული ძეგლების, აგრეთვე ბალ-ვენახების და ნათესების დამცველებად უზენაესი ღვთაება თარხუნთი, გვიანხეთურ ღვთაებათა ტრი-ადა ან ღვთაებათა ჯუფი გვევლინება. ასე, მაგალითად: ქარხემიშის (ჩრდილოეთ სირია) მეფე ქათუვასი ერთ-ერთ წარწერაში აღნიშნავს, რომ ის ვინც ხელს აღმართავს მის მიერ შედგენილ წარწერაზე ან ის, ვინც განიზრახავს მეფის მიერ აგებული ტაძრის დანგრევას, მკაცრად დაისჯება ქარხემიშის უზენაესი ღვთაების - თარხუნთის მიერ. ქათუვასის მუქარა მკაცრია: უზენაესი ღვთაება დაანგრევს ბოროტმოქმედის სახლს, ამ უკანასკნელს კი აღგვის პირისაგან მიწისა⁵. დანუნას (კილიკია) მეფე აზითავათაც აცხადებს: „...და თუ ვინმე მეფეთაგან, ან კაცთაგან... შემდეგს განაცხადებს: „მე ამოვშლი აზითავათას სახელს და ზედ ჩემს სახელს დავანერ, ან თუ ანგარებას გამოიჩენს ამ ციხე-სიმაგრეების მიმართ და ჭიშკრებს ლოდებს გამოაცლის, ან შემდეგს განაცხადებს: „მე ჭიშკრებს ჩემს საკუთრებად ვაცხადებ და ზედ ჩემს სახელს დავანერ“, ან ჭიშკრების თალიდან ლოდებს ამოიღებს, ან მავნებლობას ჩაიდენს და ბოროტი განზრახვით დაანგრევს ამ ჭიშკრებს, თარხუნთი ცისა, მზე ცისა და ყველა ღვთაება დაამხოვს მას, მეფე იქნება იგი, თუ კაცი. აზითავათას სახელი, მსგავსად მზისა და მთავრის სახელებისა, მარადიულია უკუ-ნითი უკუნისამდე“⁶.

შთამბეჭდავია ალექსოს მეფე არპასის წარწერის დასკვნითი ნაწილიც: „... მაგრამ, თუ ოდესმე ვინმე მოისურვებს (ამ გამოსახულების) წაღებას, თარხუნთი (და), მთავრის ღვთაება დასწყევლიან მას! მისთვის არც ციდან ჩამოვა (სიკეთე?) და არც მიწიდან ამოვა... თუ კი ვინმე მოისურვებს შეეცილოს ჩემს ძმას კეთილი გულით მიძღვნილს ჩემს საჩუქარში (?), გინდა იყოს ამ კაცის მამა, გინდ (...), მათ წინააღმდეგ ღვთაებები განრისხდებიან. მათ სახელს სამართლიანად აღმოფხვრიან ხარანელი მთავრის ღვთაება (...) ფერფლად აქ-

ცევს (მათ). მაგრამ თუ კი ვინმე ამ ღვთაების მიმართ ბოროტებით აღივსება, ან თუკი ვინმე არპასის სახელს ამოშლის, ქუბაბა და ეა(...) დასჯიან (?) მას”⁷.

მოტანილ წარწერათა მსგავს კონტექსტებს ვხვდებით გვიანხეთური ხანის ანატოლიის სხვა მეფე-მთავართა (თარხუნაზი, ვასუსარუმა, ხალფარუნცია, ლაფარნა, ვარპალავა და სხვათა) სახელით შედგენილ იეროგლიფურ-ლუვიურ წერილობით ძეგლებშიც, სადაც მეფის წარწერების, მის მიერ აგებული ტაძრების, საკულტო ნაგებობების, სასახლეების, ჭიშკრების, ხიდების, არხების, ქანდაკებებისა და სხვა არქიტექტურული ძეგლების დამცველებად კვლავ უზენაესი ღვთაება თარხუნთი და ზემოთ დასახელებული ღვთაებები გვევლინებიან⁸.

ასეთივე ვითარებას ვადასტურებთ ურარტუს მეფეთა წარწერებშიც. ასე, მაგალითად, მენუა (ძვ. წ. IX ს-ის დასასრული და ძვ. წ. VIII ს-ის დასაწყისი) მის მიერ არხის გაყვანასთან დაკავშირებით არდამედის მახლობლად კლდეზე ამოკვეთილ წარწერეში ამბობს: „ვინც ამ წარწერას მოსპობს, ვინც (მას) გასტეხს, ვინც ვინმეს ამას გააკეთებინებს, სხვა ვინც იტყვის: „მე გავიყვანე ეს არხი“, მოსპონ ღვთაება ხალდიმ, ღვთაება თეიშებამ, ღვთაება შივინიმ, (ყველა) ღმერთმა იგი მზის ქვეშ“⁹.

თავისი თხუთმეტწლიანი მოღვაწეობის აღწერისადმი მიძღვნილ მატრიანეს არგიშთი I (ძვ. წ. VIII ს-ის I ნახევარი) შემდეგი სიტყვებით ამთავრებს: „არგიშთი მენუას ძე ამბობს: ვინც ამ წარწერას მოსპობს, ვინც (მას) გასტეხს, ვინც ამას გააკეთებინებს, ეტყვის (რა): „ნადი (და) მოსპე (წარწერა)!“, ვინც რასმეს ამ ადგილიდან წაიღებს (და) სადმე დამალავს (?), დაე, მოსპონ ღვთაება ხალდიმ, ღვთაება შივინიმ, (ყველა) ღმერთმა (თვით) იგი, (მისი) ოჯახი (?), მისი შთამომავლობა მზის ქვეშ...“¹⁰.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით აქემენიანთა ირანის (ძვ. წ. 550-330 წწ.) მეფის - დარიოსის წარწერებიცაა საყურადღებო. ბეჰისტუნის კლდეზე დარიოსის სახელით ამოკვეთილ წარწერაში ნათქვამია: „ბრძანებს მეფე დარააავაჰუ: ხოლო თუ ამ წარწერას და ამ ქანდაკებას ნახავ და წარყვნი მათ, და ვიდრე იქნება შენი მოდგმა, არ დაიცავ მათ - აჰურმაზდა მკვლელ გექმნეს შენ! და ნუ იქნება გვარი შენი, და რა საქმესაც იღვანებ, ის შენ აჰურმაზდამ დაგიქციოს სრულად!“. მეფე აჰურამაზდას უწმინდურთაგან დაცვას, მფარველობას შესთხოვს. ამასთანავე იგი აფრთხილებს მოკვდავთ არ „უწმინდურ ჰყონ“ აჰურამაზდას ბრძანება, არ გაამრუდონ და არ გადაუხვიონ „გზიდან მართლისა“¹¹.

ყოველივე ზემოაღნიშნულს, ჩვენი აზრით, იმ მართებულ დასკვნამდე მივყავართ, რომ ძველადმოსავლურ საზოგადოებებში მეფის ხელისუფლების, მეფის ნამოლვანარის, მისი უზენაესი ნება-სურვილის დაცვის ტიპოლოგიურად ურთიერთმსგავსი მექანიზმი არსებობდა. სახელმწიფოს თვალსაზრისით დანაშაულებრივი სხვადასხვა ქმედება არა მხოლოდ კანონმდებლობით, არამედ კრუღვის შემცველი ტექსტებით რეგულირდებოდა. პოტენციური დამნაშავის დამსჯელის როლს, საკანონმდებლო ორგანოებთან ერთად, უზენაესი ღვთაება, ღვთაებათა ტრიადა ან პანთეონის ყველა წევრი ასრულებდა.

ჩვენთვის საინტერესო წარწერების შესავალი და დასკვნითი ნაწილის შედარებითი ანალიზი იმაზეც მიუთითებს, რომ კრუღვის შემცველი ტექსტები ორგანულად უკავშირდებიან მეფის ხელისუფლების ღვთაებრივი წარმომავლობის ან მეფის ღვთისსწორობის ძველადმოსავლურ კონცეფციას, რომელიც მეფის ინსტიტუტის ფუნქციონირების იდეოლოგიურ საფუძველს წარმოადგენდა. მართლაც, თუ ამ თვასაზრისით გადავხედავთ ზემომოტანილი შუმერული, აქადური, ხეთური, ეროგლიფურ-ლუვიური, ურარტული, ძველსპარსული წარ-

წერების ავტორების ბიოგრაფიებს, დავინახავთ, რომ ყოველი მათგანი თავის მეფობას საკუთარი პანთეონის უზენაეს ღვთაებას ან ღვთაებათა ჯგუფს უკავშირებდა. ნამოღვანარში ღვთაებრივ სანწყისზე მიუთითებდა ან საერთოდ თავს ღვთაებად აცხადებდა.

ასე, მაგალითად, უმას მმართველი ლუგალზაგესი (ძვ. წ. XXIV ს-ის II ნახევარი) გვამცნობს, რომ მას „ღვთაება ანმა მოწყალე თვალთ გადმოხედა“, ხოლო „ქვეყნიერების მეფე ღვთაება ენლილმა მეფობა უბოძა“¹².

ზემოთ უკვე მოხსენიებული სარგონ აქადელი აცხადებს, რომ იგი მეფედ ღვთაება ენლილის მიერაა ხელდასმული¹³. იგივეს ამბობს სარგონის მემკვიდრე რიმუშიც (XXIV ს-ის ბოლო წლები)¹⁴, ხოლო ღვთაებად უკვე ქცეული ნარამსუენი (ძვ. წ. XXIII ს-ის I ნახევარი), ურის III დინასტიის (ძვ. წ. XXII-XXI სს.) მეფეები შულგი, ამარსუენა, შუსუენა, იბისუენა თავიანთ თავს „ღვთაებრივ შულგის“, „ღვთაებრივ ამარსუენას“, „ღვთაებრივ შუსუენას“, „ღვთაებრივ იბისუენას“ უწოდებენ¹⁵.

საყურადღებოა ლაგაშის მმართველის გუდეას ქანდაკების შემდეგი ადგილიც: „...გუდეამ, მარადიულმა სახელმა ლაგაშის ენსიმ, ნინგირსუს მიერ გულით არჩეულმა მწყემსმა, იმას, ვისაც მოწყალედ შეხედა ნანშემ, ღვთაება ნინდარას მიერ ძალაბოძებულმა, რომელსაც გონება მიანიჭა ბაბამ, გათუდმუგის მიერ შობილმა ვაჟმა ბრძანებულობა და კვერთხი უბოძა იგალიმმა, ცოცხალი არსებით ავსილმა შულშაგის მიერ“ და ა. შ.¹⁶

ხეტი მეფეები, მიუხედავად იმისა, რომ ღვთაებად მხოლოდ სიკვდილის შემდეგ ცხადდებოდნენ, თავიანთ თავს სიცოცხლეშივე „მზეს“ უწოდებდნენ. გვიანხეთური ხანის მეფეთავრებიც, რომლებიც ხშირად მიუთითებდნენ, რომ ამა თუ იმ ღვთაების მსახურნი არიან, არაერთგზის აღნიშნავენ, რომ ისინი მზის ღვთაების, თარხუნთის, ქუბაბასა და სხვათა მიერ არიან კურთხეული მეფეებად, რომ სამეფო ინსიგნიები (კერ-

ძოდ, მამისეული სამეფო კვერთხი), სამეფო ტახტი, უზენაესმა ღვთაებამ თარხუნთმა გადასცა და ხალხის „მამად და დედად მოავლინა“. წარწერებში ხშირადაა ხაზგასმული ის გარემოება, რომ მეფეს უზენაესი ღვთაება ან ღვთაებები მიუძღვიან წინ, რომ მეფე უზენაესი ღვთაების ან ღვთაებათა კარნახით, მითითებით და ნებით მოქმედებს, მართავს ქვეყანას და ხალხს, იბრძვის სამეფოს საზღვრების განსამტკიცებლად და დასაცავად, ეწევა აღმშენებლობით და საქველმოქმედო მოღვაწეობას, უყვარს მოყვასი და სძულს მტერი. ქარხემიშის (ჩრდილოეთ სირია) მეფეთა წარწერებში ხშირადაა ნათქვამი, რომ მეფის წინ თარხუნთი, ქუბაბა და ქარხუხა „მიდიან“ და სხვა¹⁷.

ანალოგიურ ინფორმაციას გვანვდიან ურარტული ლუ-რსმული წარწერებიც. არგიშთი I არაერთგზის აღნიშნავს, რომ მეფობა მას ხალდიმ უბოძა, მამისეულ სამეფო ტახტზე მანვე დასვა.

ზემოთ უკვე მოხსენიებული დარიოს დიდიც არწმუნებს შთამომავლობას, რომ მას მაინცდამაინც აჰურამაზდამ უბოძა სამეფო, აჰურამაზდას ნებით ერგო მას ფარსა, სპარდა, იაუნა, მადა, არმინა, კატპატუკა და სხვა ქვეყნები, რომელთა საერთო რაოდენობა 23-ს უდრის, აჰურამაზდას დახმარებით გაავლო მისმა სპამ მუსრი მემამბოხეთა ჯარს, სძლია ბაბირუს, და საერთოდ მეფის ყოველი ნამოქმედარი ამ ღვთაების შთაგონებითა და დახმარებითაა განხორციელებული¹⁸. იგივეს იმეორებს დარიოსის მემკვიდრე, ქსერქსეც, როდესაც ამბობს: „დიდ არს უფალი აჰურამაზდა, რომელმაც შექმნა ძირს დედამინა, რომელმაც შექმნა ზეცა მაღალი, რომელმაც შექმნა კაცი მოკვდავი, რომელმაც დასვა მეფედ შხააარშა (ქსერქსე - ნ. ხ.) ერთ მეუფედ მრავალთა ზედა, ერთი მრავალთა ზედა მბრძანებლად“¹⁹.

ზემომოტანილი მასალების კონტექსტში განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებენ ქართული ოფიციალური დო-

კუმენტური წერილობითი ძეგლები, რომლებიც ასევე შეიცავენ კრულვით კონტექსტებს. ერთ-ერთ ადრეულ ამგვარ წერილობით დოკუმენტს ბაგრატ IV-ის მიერ 1054 წელს გაცემული სიგელი წარმოადგენს, რომელიც შემდეგი სიტყვებით მთავრდება: „და უკეთუ ვინმე, რასაცა ჟამსა, რაისაცა გუარი კაცი, დიდი გინა მცირე, ადგეს და ამას ნაქმარსა ჩ(უე)ნსა აქცევდეს, გამცა - ურისხდების მამა, ძე და სული წ(მი)დაი. და ესემცა წ(მი)დანი მოციქულნი არიან მოსაჯულნი სულისა მისისანი დღესა მათ განკითხვისასა და ჩემნი ბრალნი მისგან იძიენ ღ(მერთმა)ნ!“²⁰

უფრო სრულია იმავე ბაგრატ მეფის მიერ მღვიმის ლავრისადმი 1057/1058 წლებში გაცემული სიგელის დასკვნითი სტრიქონები, სადაც მეფე ბრძანებს: „ან, ვინცა-ვინ, რამანცა გუარმან კაცმან, რასცა ჟამსა, ვითა მათსა დაწერილსა სწერია, უქციოს და შალოს დაწერილი მათი, გინა ჟამთა ცვალებითა, გინა სიგრძოთაგან ჟამთაისა იკადროს ანუ შლად, ანუ ცვალებად, ანუ შესავალად საჯევისუფლოდ გაჯადოს, ანუ ბეგარი და გამოსავალი რაი დასდვას და, ვითა დაუწერია და გაუთავისუფლებია, მას ზ(ედ)ა მკუ(ი)დრად და შეუვალად არა იპყრან, ჰრისხავსცა მამაი, ძეი და ს(უ)ლი წ(მიდა)ი, წ(მი)დაი ღ(მრ)თისმშობელი! და კრულმცა არიან დაუსაბამოისა უ(ფ)ლისა სიტყუითა, ათორმეტთა წ(მიდა)თა მოციქულთა მადლითა, ექუსთა კრებათა მადლითა, ხუთთა პატრიარქთა ჯუარითა, წ(მიდ)ისა დედაქალაქისა და სუეტიისა ცხოველისა მადლითა, ჩემ გლახაკისა ჯუარითა, გაუწსნელად ს(უ)ლით და ჴორცით ამას ყოფასა და მას საუკუნესა! არამსცა ნაწილი მისი იუდას თანა ისკარიოტელსა და ყ(ოვე)ლთა მწუვალელებლთა და უ(ფ)ლისა უარის-მყოფელთა თანა შერაცხილია! და ვინ დაამტკიცოს და არა შალოს ბრძანებული და დაწერილი მათი, მიიღონ კურთხევაი ღ(მრ)თ(ი)ს(ა)გ(ა)ნ და ჩემ გლახაკისა-გ(ა)ნ!“²¹

მღვიმისადმი გაცემულ 1123/1124 წლით დათარიღებულ ანდერძში დავით აღმაშენებელი აფრთხილებს შთამომავალთ: „და, ან, შ(ემ)დგომ(ა)დ ამისსა, ანუ მეფემ(ან), ანუ მთ(ა)ვ(ა)რ-მ(ა)ნ, ანუ ეპისკ(ო)პ(ო)სმ(ა)ნ, გინა მ(ო)ნ(ა)ზ(ო)ნმ(ა)ნ, გინა ჴ(ე)ლისუფ(ა)ლმ(ა)ნ ვინ, თუნდა გლებმ(ა)ნ და თუნდა აზნაურ-მ(ა)ნ ანუ ანდერძი ეს ჩ(ე)მი შეცვალებად იურვოს, ანუ ვინ სა-ურავი მოუღოს, ანუ ქრთამისათვს, ანუ თვთ იქმოდეს, ანუ მძლავრებით და ანუ თუ ღ(მრ)თის მსახურებასა რასმე აჩუჭნ-ებდეს ანუ მღვმესა შიგ(ა)ნ სადგომად იურვოდეს, ანუ თ(ა)ვი-სათ(ვ)ს რადმე მოსაჴმარებლად, ანუ გარეშე მ(ო)ნ(ა)ზ(უ)ნისა მნ(იგნობართ) - უხუცესისა სასაურაობასა ვინმე იკადრებდეს, რაჲ გუარი, გინდა ვინ იყოს, - პირველ შ(ე)ნ, დაუსაბამოო და დაუსრულებელო ღ(მერ)თო, მიაწიე რისხვაჲ შ(ე)ნი დაუს-რ(უ)ლებ(ე)ლს(ა) და მის ზედა, ნუმცა უხილავს ნ(ა)თ(ე)ლი ღ(მრ)თებისა შ(ენ)ის(ა)ჲ, ნუმცა მიეცემის წყ(ა)ლ(ო)ბ(ა)ჲ შ(ე)ნი ნუცა ცუარის(ა) გ(ა)ნ ზ(ე)ცისა, ნუცა ნ(ა)ყ(ო)ფის(ა)გ(ა)ნ ქ(უჭ)ყ(ა)ნისა. იყ(ა)ვნ სამკვდრებ(ე)ლი მისი ოჯერ და ნაშობნი მისნი მოსასრველ. მოლოდებასა შ(ინ)ა წყალობ(ა)სა რისხვაჲ შ(ე)ნი ეწიენ: გონებისა, ცნობისა და ხედვის(ა)გ(ა)ნ ოჯერყავ იგი, ღმერთო!“²²

მკაცრია გელათისადმი თამარ მეფის მიერ 1187 წელს გაცემული სიგელის შემდეგი სიტყვებიც: „ვინ და რამანცა გუარმან კაცმან, რაისაც ჟამსა, რაისაცა მიზეზის მოღებითა ჴელ-ყოს შლად და ქცევად ამას ბრ(ძანებ)ასა და გაგებულსა, კრულმც არს პ(ირვე)ლად დაუსაბამოსა ღ(მრ)თისა პირითა, ათორმეტთა მოციქულთა ჯუარითა, შვიდთა კრებათა მადლი-თა, ხუთთა პატრიარქთა ჯუარითა, კათოლიკე ეკლესიისა (და) შენ, ღმრთივ - აღმართებულის სუეტისა ცხოვლის მადლითა, ყოველთა პატრიარქთა ჯუარითა და მღვდელთმოძღუართათა და ჩემ, გლახაკისაცა ჯუარითა“²³

ალბათ, არ შეეცდებით თუ ვიტყვით, რომ ქართულ დო-კუმენტებში საკუთარი ნამოღვაწარის დაცვის მიზნით,

ღმერთთან, ქრისტიანულ სამებასთან, წმინდანებთან ქართველ მეფეთა აპელაციის მიზეზი კვლავ ოფიციალურ იდეოლოგიაშია საძიებელი. ამ თვალსაზრისით კი ყურადღებას იმსახურებს ადრევე ჩამოყალიბებული კონცეფცია ბაგრატიონთა სამეფო საგვარეულოს ღვთაებრივი წარმომავლობის შესახებ, რასაც უკვე გიორგი მერჩულეს თხზულებაში ვხვდებით. გიორგი მერჩულე გვამცნობს: „ხოლო მან (გრიგოლ ხანძთელმა - ნ. ხ.) ჰრქვა: „დავით წინასწარმეტყველისა და უფლისა მიერ ცხებულისა შვილად წოდებულ ხელმწიფეო (იგულისხმება აშოტ კურაპალატი - ნ. ხ.) მეფობა და სათნოებანიცა მისნი დაგიმკვიდრენ ქრისტემან ღმერთმან, რომლისთვისაცა ამას მოგახსენებ: არა მოაკლდეს მთავრობა შვილთა შენთა და ნათესავთა მათთა ქვეყანათა ამათ უკუნისამდე ჟამთა, არამედ, იყვნენ იგინი მტკიცედ უფროის კლდეთა მყართა და მათთა საუკუნეთა და დიდებულ იყვნენ უკუნისამდე“²⁴.

აღნიშნულთან ერთად შემდეგაცაა საყურადღებო: ქართველი მეფეები თავის მოღვაწეობას, როგორც წესი, ღმერთის სახელს უკავშირებდნენ. გიორგი II 1073 წლით დათარიღებულ სიგელში აცხადებს, რომ იგი „ნებითა ღ(მრ)თისათა“ მოქმედებს²⁵.

დავითის მიერ გაცემულ 1089 წლით დათარიღებულ სიგელში არაერთგზის ვხვდებით სიტყვებს: „სახელითა ღმრთისაჲთა“, „თავსდ(ე)ბითა ღ(მრ)თისაჲთა“ და „მ(ა)დლითა ყ(ოვლა)დ წ(მი)დისა ღ(მრ)თისმშ(ო)ბ(ე)ლისაჲთა“, „შენეწნითა ყ(ოვლა)დ სახ(იე)რისა ღ(მრ)თისაჲთა“, „შუამდგომლობით ღმერთისაჲთა“²⁶. გელათისადმი 1187 წელს გაცემულ სიგელში თამარ მეფეც აღნიშნავს, რომ იგი „სახელითა ღ(მრ)თისაჲთა და მეოხებითა ყ(ოვლა)დ წ(მი)დისა ხახულისა ღ(მრ)თისმშობელისაჲთა“ მოღვაწეობს²⁷.

ზემოაღნიშნულთან ერთად საგულისხმოა ქართველ მეფეთა ტიტულატურებიც, სადაც სამეფო ხელისუფლების ღვთაებრივი წარმომავლობის იდეას არაერთგზის ესმება ხა-

ზი. ასე, მაგალითად, თამარს სიცოცხლეში „ღვთაებრივ გვირგვინოსანს“, „მესიის მსახურს“, „ღ(მრთი)ს სწორს“ უწოდებდნენ, ხოლო გარდაცვალების შემდეგ „სამეპისაგან ოთხად თანააღზევებულს“²⁸.

დავით აღმაშენებლის, დემეტრე I-ის და გიორგი III-ის ტიტულატურებში საქართველოს ეს მეფეები „მესიის მახვილად“ იწოდებიან²⁹.

ვახუშტი ბატონიშვილი საქართველოს „ზნეთა და ჩვეულებათა“ შესახებ საუბრისას აღნიშნავს, რომ ქართველი მეფეები სიგელ-გუჯრებს შემდეგი სიტყვებით იწყებდნენ: „ჩუენ, მეფემან, ღვთივ-ცხებით გვრგვნოსანმან, იესიან, დავითიან, სოლომონიან, ბაგრატიონმან (სახელი) გიწყალობეთ!“³⁰

ზემოაღნიშნულის კონტექსტში დიდი მნიშვნელობა უნდა მიენიჭოს „ძეგლის წერას რუის-ურბნისის კრებისა“-ს დასკვნით ნაწილს, რომელიც დავით აღმაშენებლის დახასიათებას ეძღვნება. ალბათ არ შევცდებით თუ ვიტყვით, რომ ეს არა იმდენად მეფის პანეგირიკია, რამდენადაც სამეფო ხელისუფლების ღვთაებრივი წარმომავლობის შესახებ საქართველოში დამკვიდრებული კონცეფცია. ცნობილია, რომ ამ წერილობით წყაროში დავით აღმაშენებელი შედარებულია ნებროთთან, ისოსთან, სამსონთან, აქილეესთან, სოლომონთან, დავითთან, ალექსანდრე მაკედონელთან, ავგუსტუსთან, იესო ქრისტესთან („კაცთმოყვარე ვითარცა ჩემი იესუ ღმერთთა შორის, ბუნებით ღმერთი მადლით ღმერთქმნულთა შორის“), პეტრესთან, იოანესთან, პავლესთან, კონსტანტინესთან და ა.შ.³¹

ყურადღებას იმსახურებს აგრეთვე ბაგრატიონთა ღერბის სიმბოლიკაც ქრისტეს კვართის, დავითის ქნარის და სოლომონის ბეჭდის გამოსახულებებით³².

ამგვარად, თუ ყოველივე ზემოაღნიშნულს ერთობლიობაში გავიაზრებთ, იმ დასკვნამდე მივალთ, რომ კრუღვის შემცველ კონტექსტებს ძველადმოსავლურ საზოგადოებებშიც და მათგან ათასწლეულებით დაშორებულ ქართული სა-

ხელმწიფოშიც ერთი და იგივე სემანტიკური ველი გააჩნდა. განსხვავება მხოლოდ ისაა, რომ ძველალმოსავლური წერილობითი ძეგლების ავტორები თავისი ნამოღვაწარისა და ნება-სურვილის დამცველებად საკუთარი პანთეონების ღვთაებებს მიიჩნევდნენ, ხოლო ქართულ სინამდვილეში იგივე ფუნქცია ღმერთს, ქრისტეს, ღვთისმშობელს, წმინდა სამებას, სხვა წმინდანებს, სვეტიცხოველს, პატრიარქებს, საეკლესიო კრებებს განეკუთვნებოდა. ყოველ საზოგადოებას თავისი პრიორიტეტები გააჩნია. ძველალმოსავლურ საზოგადოებებში, ისევე როგორც ქართულშიც, კრულების შემცველი კონტექსტები ორგანულად უკავშირდებოდნენ სამეფო ხელისუფლების ღვთაებრივი წარმომავლობის კონცეფციას, რომელიც ოფიციალური იდეოლოგიის საფუძველთა საფუძველს წარმოადგენდა.

გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა:

1. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, თბილისი, 1990, გვ. 10; იხ. აგრეთვე, Sellberg E., *Corpus inscriptions "Royals" présargoniques des Lagaš, Genève, 1956*, გვ. 37-39.
2. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 13; იხ. აგრეთვე Hirsch H., *Die Inschriften der Könige Agade, "Archiv für Orientforschung", 20, 1963*, გვ. 34-38.
3. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 14; იხ. აგრეთვე; Hirsch H., *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 52 და შმდ.
4. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 55-56; იხ. აგრეთვე, Thureau-Dangin F., *Die Sumerischer und Akkadischen Königsinschriften, Leipzig, 1907*.
5. Meriggi P., *Manuale Di Eteo Geroglifico, Parte II: Testi - 1ª Serie, Roma, 1967*.

6. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 240; Meriggi P., დასახ. ნაშრ., გვ. 73-100.
7. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 242; იხ. აგრეთვე, Hawkins J. D., The "Autobiography of Ariyahinas's Son": An Edition of Hieroglyphic Luwian Stelae Tell Ahmar I and Aleppo II, AnSt, 1980, XXX, გვ. 139-156.
8. Meriggi P., დასახ. ნაშრ., გვ. 23 და შმდ.
9. Меликишвили Г. А., Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960, გვ. 169; იხ. აგრეთვე, ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 273.
10. Меликишвили Г. А., Урартские клинообразные надписи, გვ. 255; იხ. აგრეთვე, ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 283-284.
11. Kent Roland G., Old Persian, NewHaven, 1950; იხ. აგრეთვე, ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 307-313.
12. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 8.
13. იქვე, გვ. 8.
14. იქვე, გვ. 13.
15. იქვე, გვ. 14-16.
16. იქვე, გვ. 53.
17. უფრო დაწვრილებით იხ. Хазарадзе Н. В., Царская власть в позднихетских политических образованиях, თსუ შრომები, 227, თბილისი, 1982, გვ. 180-187; მისივე, მეფე და ღვთაება, „ძეგლის მეგობარი“, №1 (91), თბილისი, 1994, გვ. 35-38; 85.
18. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 313.
19. იქვე, გვ. 315.
20. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, ქართული ისტორიული საბუთები, IX-XIII სს., შეადგინეს და გამოსა-

- ცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშია-
შვილმა, თბილისი, 1984, გვ. 34.
21. იქვე, გვ. 37-38.
 22. იქვე, გვ. 58-59.
 23. იქვე, გვ. 80-81; ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლე-
ბი, თბილისი, 1978, გვ. 143.
 24. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, გვ. 46.
 25. იქვე, გვ. 53, 54 და შმდ.
 26. იქვე, გვ. 77, 78 და შმდ.
 27. იქვე, გვ. 103; ქართლის ცხოვრება („ძველი ქართლის
ცხოვრება“), გამოსაცემად მოამზადეს, წინასიტყვაობა და
ტერმინთა განმარტება დაურთეს ი. ანთელავამ და ნ. შო-
შიაშვილმა, თბილისი, 1996, გვ. 305.
 28. უფრო დანერჩილებით იხ. ხახანაშვილი ა., ქართველ მეფე-
თა ტიტული, კურთხევა და რეგალიები, ქუთაისი, 1993, გვ.
293; კაპანაძე დ., ნუმისმატიკა, თბილისი, 1969, გვ. 70, 89;
Пахомов Е., Монеты Грузии, Тбилиси, 1970, გვ. 74; მეტრე-
ველი რ., დავით აღმაშენებელი, თბილისი, 1965, გვ. 95-96;
სტეფნაძე ჯ., XI-XII საუკუნეების საქართველოს მეფეთა
ტიტულების გაგებისათვის, „ძიებანი საქართველოსა და
კავკასიის ისტორიიდან“, თბილისი, 1976; ანთელავა ი., სა-
ქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართვე-
ლობა XI-XIII საუკუნეებში, თბილისი, 1983; იქვე, იხ. მითი-
თება სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაზე.
 29. ქართლის ცხოვრება, IV ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა
სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძი-
რითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ,
თბილისი, 1973, გვ. 27.
 30. დიდი სჯულის კანონი, თბილისი, 1975, გვ. 557.
 31. იხ. საქართველოს დროშები და გერბები ვახუშტი ბაგრა-
ტიონის მიხედვით, თბილისი, 1991, გვ. 11.

HIEROGLYPHIC-LUWIAN INSCRIPTIONS ABOUT THE SOCIAL STRUCTURE OF LATE HITTITE SOCIETY

Owing to the scarcity of original sources, total absence of materials of economic and business accountancy, legal documents, as well as of kings' official correspondence of the type of "treaties" or "letters", the socio-economic history of Late Hittite ethno-political entities - (the so called "Minor countries" of eastern Asia Minor and northern Syria of the 1st millennium B.C. Tabal, Tuna, Tuhan, Que, Hilakku, Melidu-Kammanu, Gurgum, Carchemish, etc.) has hardly been studied.

Until recently, Assyrian and Urartian written monuments have served us the basic source for the study of the socio-economic problems of Late Hittite polities. In describing separate campaigns of the Assyrians and Urartians the indicated written sources make reference to the countries just cited, their kings, representatives of royal houses, royal cities, and city-strongholds. We often have a detailed description of the number of people deported to Assyria or Urartu, as well as of sheep and goats, and cattle, the quantity of precious metals (gold, silver), military equipment (war chariots, spears, swords) and so on.

In recent years advance in the study of the Hieroglyphic-Luwian language and script, as well as a number of archeological discoveries made over the past two decades permit to start research on little-studied or almost unexplored problems of Late Hittite polities. It should be noted, however, that materials necessary for an in-depth analysis of separate major aspects of the problem under discussion are very sparse. In the present article an attempt will be made to demonstrate the importance of the evidence of Hieroglyphic-Luwian inscriptions of the 1st millennium B.C. for the study of the socio-economic his-

tory of Late Hittite "countries" and thereby to map out further aspects of research in this domain of the history of the Ancient East.

The area of distribution of the inscriptions in question is vast, extending from the Aegean Sea to the Euphrates and even eastward of that river, as well as from Boğazkoy to Palestine [1].

The chronological range of the inscriptions is also wide. The earliest inscriptions appear on seals dating from the XVI century B.C., while the latest belong to the second half of the VIII century B.C. However, as has been correctly noted more than once, Hieroglyphic-Luwian writing and language were at their highest in the IX-VIII centuries B.C., when Hieroglyphic-Luwian writing became widespread in Tabal, Tuḫan, Que, Melidu-Kammanu, Gurgum and Carchemish, as attested to by the discovery of inscriptions of the IX-VIII centuries B.C. in Bor, Karatepe, Elbistan, Malatia, Boybeypinari, Kayscri, Kululu, etc.

A functional classification of the inscriptions under discussion allows the identification of four major groups. The first includes the so-called votive inscriptions speaking of separate gifts (a bowl, a table, a throne) offered to a deity, as well as of architectural structures or works of art erected for the same purpose (a column, a shrine, a statue, a palace), including even plots of land for economic purposes (e.g. a vineyard). As a rule, inscriptions of this type are laconic and consist of one or two phrases giving the name of the author of the gift, the object presented, and the addresser (in the majority of cases the god Tarḫunzas). However, there are longer dedicatory inscriptions as well, giving - along with the above data - additional information [2].

The function of the inscriptions of the second group is to explain the purpose of the structure bearing the inscription - explanation of the plot of the relief and of the persons represented on it. The inscriptions of the second group also give the author's name [3].

The third group comprises the so-called building inscriptions. From the point of view of completeness of information they differ materially from analogous Assyrian as well as Urartian written monuments (though the latter are more laconic than Assyrian texts).

Hieroglyphic-Luwian building inscriptions tell briefly about the construction of a palace, temple, shrine, canal, about the building of a city or stronghold [4].

And, finally, in the "annals" type inscriptions (the fourth group) we find the life records of monarchs, beginning with the ascent on the throne up to the period of the completion of the given text. In such inscriptions the war-end peace-time activities of king are rendered more detailed and in the case with inscriptions of the first three groups. In this connection special interest is attached to the Azitiwata's (Azatiwata's) bilingual from Karatepe and the written monuments of the Carchemish kings Araras, Suhis, and Katuwasa, giving a detailed description of all sides of their life and activities [5].

Any indication of chronology is absent in the fourth group of inscriptions.

As a rule, the headline part of the inscriptions begins with a reference to the author of the inscription being the king or queen or "servant" of the king (miti(a)s) [6].

Whereas in the Assyrian inscriptions of the IX-VIII centuries B.C. the rules of Late Hittite countries are termed šarru (king). In Hieroglyphic-Luwian (as well as in Urartian inscriptions) the sumero-gram LUGAL is used for the same purpose, also expressing the notion of "king". The term "tarwanas" also figures in the inscriptions under discussion. In the opinion of a number of researchers (P.Meriggi, J.D.Hawkins and others) the latter term also designates the notion of "King", "Lord", "Ruler", "Master", "Judge" [7]. Apart from "tarwanas", the ideogram KUR.NA ("lord of the country", "Landesherr", "Lord") is also used [8]. In the Carchemish inscriptions of the Ist mil-

lenium B.C. king is designated by the ideogram KUR.EN or jointly by "tarwanas" and KUR.EN, or only by "tarwanas" [9].

Evidence on the genealogy of the kings is so far the only source providing, as a rule, an insight into the hereditary legal relations with peoples - bearers of Hieroglyphic-Luwian language and writing, the genealogies of Late Hittite kings is absent in synchronous Assyrian and Urartian inscriptions (as to the titles, they are conveyed by a single term designating "king").

The genealogies of Late Hittite rulers can hardly enable us to judge about all the aspects of Late Hittite hereditary law, for the character of its norms was apparently as multifaceted as in other Ancient Eastern societies. However, if the evidence of Hieroglyphic-Luwian inscriptions is compared with that of other Ancient Eastern legal documents of the Hittite period, in particular with the evidence of documents of the Hittite period ("The injunction of Telepinu", "The injunction of Hattusili I", "Hittite laws", various treaties, etc.), it will in future permit us to reconstruct - with varying degrees of validity - the main trend of hereditary law among the Late Hittites [10].

In the inscriptions made on behalf of Late Hittite kings, reference is made to the fathers of the reigning persons. The available material warrants the conclusion concerning the hereditary nature of royal power. The evidence of Hieroglyphic-Luwian inscriptions clearly point to the firmly established rule of inheritance by the male line from father to son among the Late Hittites. Whether sons were distinguished according to seniority or to their social status is hard to say. At the present level of knowledge it can only be stated that, as a rule, the father (resp. king) was succeeded by his son.

In this connection the following evidence is noteworthy: a) frequent reference in the texts to the rulers, ancestors in the male, i.e. father's line (father, grandfather, great-grandfather, great great-grandfather) [11], b) definite interest attaches also to the fact that some in-

scriptions feature heirs - the sons of the persons reigning at the given time. The inscriptions of the Carchemish King Araras not only mention his son Kamanas, but they also refer to the latter as the heir apparent [12]. The inscriptions of Katuwas, another Carchemish King, also stress the hereditary character of royal power. Katuwas states that Tarhunzas had invested him with his father's scepter and authority over Carchemish [13]. These, as well as other inscriptions, speak of the belonging of the king to "the house of his father", to "the land of his father" The consanguinity of the king and his heirs is repeatedly stressed, namely, that the king belongs to "the blood of his father", to "the blood of his ancestors" [14].

Inheritance according to the principle: from father to son can be traced also in the records of the Tabal royal dynasty, in which the king is succeeded by his son over nine generations [15].

Speaking of the rule of male, i.e. from father to son, succession among the Late Hittites. deserving of note is the evidence not only of royal inscriptions, but also of their "servants", "subjects", the so called miti(a)s.

The inscriptions under discussion supply very detailed and interesting evidence for the characterization of the status of the king or head of state: the king figures as the high priest, supreme commander, supreme resolver of his country's economic problems [16]. Separate indications are to be found in the inscriptions on the relationship of royal power with a deity or a triad of deities [17].

Hieroglyphic-Luwian inscriptions permit to study the problem of social stratification of Late Hittite society. In this connection note should be made of the inscriptions of "vassals", the so-called miti(a)s, reflecting the idea of both dominance and submission, embodied in the life of the society. It is not only the large number of inscriptions of the king's "servants" that attracts attention but the large area of their distribution as well, unmistakably pointing to the not insignificant role

of these officials in Late Hittite polities. The inscriptions of the miti(a)s-es tell either about the deeds performed by the latter(s) in honor of the king (deity) or, vice versa some act performed by the king for his miti(a)s is stated.

It is thus far difficult to determine the status of the miti(a)s. The evidence found in the inscriptions studied point to a clearly defined graduation within this social stratum under the king's jurisdiction. In this connection, the following fact is worth noting: in some cases the genealogy and titles of the miti(a)s are provided, whereas in others they are passed over in silence. Another point should be made here: the absence in Hieroglyphic-Luwian inscriptions of the ideogram IR (slave) leads one to the idea of identifying the term just cited with miti(a)s (however, this is suggested only as a working hypothesis).

The inscriptions under study are interesting also for characterization of the forms of property existing in Late Hittite polities.

The texts deal largely with the king's property and occasionally with that of individual persons.

Thus, we learn from the inscriptions that king presented Mount Muti and its environs to the military commander-his miti(a)s [18], that another is living on the land of his ancestors, that king has expended the boundaries of his lands from East to West, that the house situated in his country belongs to him [19], etc. A comparison of the evidence of Hieroglyphic-Luwian inscriptions indicates that the king or head of state was not the only person to own property. Thus, an inscription discovered at Cekke tells about the erection by a certain Kitiwada. miti(a)s of x(Sastur) of a stela in honor of his lord: we learn from the same inscription that x(Sastur), who was not a miti(a)s of Carclimish king Kamanas purchased a settlement, etc. [20].

Even this cursory examination of the evidence of Hieroglyphic-Luwian inscriptions on the problem under discussion reveals their sig-

nificance as a first rate source, pointing to the need for their further thorough study.

REFERENCES

1. I.J.Gelb., Hittite Hieroglyphic Monuments, The University of Chicago Oriental Institute Publications, 45, 1939; E.Laroche, Les Hieroglyphes hittites, Paris. 1960; I.M.Dunaevskaia, lazic Khetskikh Ieroglifov, Moscow, 1969. P.Meriggi, Manuel di Eteo Geroglifico, Parte II: Testi – la Serie, Roma, 1967; A.A.Korolev, Khetto-Luviskie laziki, laziki Azii i Afriki, I, Moscow, 1976.
2. Niğde, NN 1a, 2; Sultanhan fr. 1-4; Kululu I, fr.5; Boybeypinari I-IV etc.; B.Hrozny, Les inscriptions "hittites" hieroglyphiques de Boybeypinari et le probleme de la langue palatite, ArOr VII, 1935, pp.133-178; I.J.Gelb, HHM, pp.23-25, Plates IV-XXI; J.D.Hawkins, Hieroglyphic Hittite Inscriptions of Commagene. pp.69-110; Meriggi, MEG, I/1a Serie, №№ 1a, 2, 12, 18; MEG, 2a-3a Serie, №№ 128-131 etc.
3. Niğde №1; Erkilet II; Meriggi, MEG II/1a Serie, №3 etc.
4. Carcheinish A1a, A1b, A14a, 14b, A15b etc. J.D. Hawkins, Building Inscriptions of Carhcinish, AnSt XXII, 1972, pp. 88-114; Meriggi, MEG, I/1a, №№ 6, 8, 11.
5. Carchemish, A6a, Alla, A15b, etc; Meriggi, MEG, 1a Serie, №№ 10, 11, 21, 24 etc.
6. J.D.Hawkins., A Hieroglyphic Hittite Inscriptions From Porsuk, AnSt., XIX, 1969, p. 107; J.D.Hawkins, Building Inscriptions of Carcheniish, p.94 etc.; J.D.Hawkins, Hieroglyphic Hittite Inscriptions of Commagene p.69, 96, 97; J.D.Hawkins, Late Hittite Funerary Monument's, "Death in Mesopotamia" (ed. B.Alster), Copenhagen, 1980. pp.213-225; Meriggi, MEG, I/1a Serie, NN5/6, 8, 9, 10, 11, 16, 17, 19, 22, 24, 25, 27, 31, etc.

7. D.D.Luckenbill, ARAB, I, №№ 480, 580, 582, 600, 610, 636, 638, 639, 682, 769, 772; 801, 802; II №№ 16, 25, 55 etc: G.A.Mclikishvili, UKN, 158,19.
8. P.Meriggi, Hieroglyphisch-Hethitisches Glossar, Wiesbaden, 1962, p. 125; J.D.Hawkins, AnSt, XXII, 1972. pp.87-114; Nana Khazaradze, Royal Power in Late Hittite Political Entities, Gesellschaft und Kultur in Alten Vorderasien, Berlin, 1982, pp. 121-126.
9. Carchemish, A3, fr. 1; AG, fr. 1; Ag-10, fr. 1; A11a, fr. 1; A 15b, fr. 1; Karatepe, fr.2; Marash, 1, IV, fr. 1; Bor, fr. 1; J.D. Hawkins, AnSt, 20,1970, pp.69-110: Meriggi, MEG, II/1a Serie, NN 10,11,20-22,24, 32-33: II/2a-3a. №№30, 128-131.
10. E. A. Menabde, Nasledstvenno-Pravovie Otnashenia v Khetskom Obshestve, Vostochni Sbornik, I, Tbilisi, 1960; E. A. Menabde, O. Kharaktere Pridvornikh Smut v Khetskom Obshestve (XVI-XVI), Kavkasko-Blizevostochni Sbornik, II, Tbilisi, 1962; E. A. Menabde, Khetskoe Obshestvo, Tbilisi, 1965; G. I. Dovgialo, O Kharaktere Nasledovania Zarckoi Vlasti u Khetov Epokhu Drevnego Zarstva, VDI, 1964, N 1, p. 23; G. I. Dovgialo, K Istorii Vozniknovenia Gosudarstva, Minsk, 1968; G. I. Dovgialo, Stanovlenie ideologii Ranneklasovogo Obshestva, 1980; G. G. Giorgadze, O Prestolonasledii Drevnekhetskom Zarstve, VDI, 1969, B4; G. G. Giorgadze, Nasledovanie Zarskoi Vlasti V Drevnekhetskom Zarstve. Kavkazko-Bliznevostochnii Sbornik, I, Tbilisi, 1970; K. R. Reimschneider, Die Thronfolgcordnung im Althethitischen Reich, Beitrage sozialen Structur des Alten Vorderasien, Berlin, 1971, pp. 79-102; Yu.B.Yusifov, The problem of the Order of Succession in Elam Again, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, t. XX, 1974, Fasc, pp. 1 -4, 321-331.
11. Hamath, IIIB, IVA. B, Fr. 1; Karchemish, A 2-3. Fr. 1; Alla. Fr. 1: Boğsa, fr. 1; Topada, fr:2; Marash, IV fr 1; H.Bossert, Die «hethi-

- tische» Felsinschrift von Topada, OLZ, 37.№3; 1934, pp.145-150; S.Przeworsky, Syria, XVII, 1936, pl. IX; Meriggi, MEG, I/la Serie, №№8, 19, 21, 27,31,32.
12. Carchemish, A 15b, fr.12; Meriggi, MEG, I/la Serie, №11.
 13. Carchemish, A2, fr.2; Alla, fr.3;Meriggi, MEG, I/la Serie, №19-21.
 14. Carchemish, A5b, fr.2; Alla, fr.7; Marash, I, fr.2-3; Boğca, fr.6, 10 etc; Meriggi, MEG, 11/la Serie, №14, 21,17, 33 etc; See Also: J.D.Hawkins, Late Hittite Funerary Monument, p.219.
 15. Luckenbill, ARAB, I, №№772, 801, 802; N.V.Khazaradze. The Ethno-Political Entiities of Estern Asia Minor in the First Half of the Ist millenium BC, Tbilisi, 1978, pp. 126-139; J.D.Hawkinis. A. Hieroglyphic Hittite Insccription from Porsuk, pp.99-19; Bulgarmaden, fr. 1; Porsuk, fr. 1; Meriggi, MEG, I/la Serie, №25.
 16. N.V.Khazaradze, Royal Power in Latc Hittite Political Entities, pp. 12 -125.
 17. Meriggi, MEG. I/la Serie, pp. 10, 19-22, 24; J.D.Hawkins, Kubaba at Karkamis and Elsewhere, AnSt, XXXI, 1981, pp. 147-175.
 18. Bulgarmaden, fr. 1-3; Meriggi, MEG, III/la Serie, №25.
 19. Carchemish, Alla, fr.7; fr.2, fr.8, etc.; Karatepe, fr.5; Meriggi, MEG, I/la Serie, №21, 22, 24.
 20. Cekke, fr.I-2. fr.4-7; Meriggi, MEG, II/la Serie, .№28; Sultanhan, fr.1 etc; Meriggi, MEG, 11/la Serie, №30.

იეროგლიფიკესკო - ლუვიისკიე ნადპისი ო სოციალური სტრუქტურე პოზნე-ხეტსკოგო ობშესტვა

ნა ოსოვე ანალიზა იეროგლიფიკესკო-ლუვიისკიე ნადპისეი IX-VIII ვვ. დო II. ზ. პოკაზანა ოსობაი ზნაჩიმოსთი ეთიქ პისმენნიქ პაიამნიკოვ დო რეკონსტრუქციი სოციალური სტრუქტურე პოზნეხეტსკოგო ობშესტვა.

ბრჲ – (თარხუნთი) – გვიანხეთური პანთეონის უზენაესი ღვთაება

გვიანხეთური ხანის (ძვ. IX-VIII სს.) სამეფო-სამთავროთა (მელიდუ, ქუმუხი, გურგუმი, ქამანუ, ქარხემიში, ქუე, თაბალი, მუშქების ქვეყანა და სხვ.) პანთეონის შესწავლის ძირითად წყაროს ამ პერიოდის იეროგლიფურ – ლუვიური წერილობითი ძეგლები, თავად იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობა და კლდეზე ამოკვეთილი იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებთან ერთად დადასტურებული ღვთაებათა გამოსახულებები წარმოადგენს.

იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერები საყურადღებო ინფორმაციას გვანვდიან გვიანხეთურ ღვთაებათა ნომენკლატურის, პანთეონის სტრუქტურაში მათი როლისა და ადგილის შესახებ¹.

გვიანხეთური იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერების შესწავლა გვიჩვენებს, რომ ძვ. წ. IX-VIII ს-ის სამეფო-სამთავროებში ყველაზე პოპულარულ ღვთაებას თარხუნთი („მძლეველი“, „გმირი“) წარმოადგენდა. ადრეულ წარწერებში (ძვ.წ. IX ს.) მას „ღვთაება თარხუნთი ცისა“ ეწოდება, გვიანდელში (ძვ.წ. VIII ს.) – „ცის ღვთაება თარხუნთი“². აქვე დავძენთ:

იეროგლიფურ-ლუვიური (ლუვიური) პანთეონის ამ უზენაესი ღვთაების მოხსენიებას ვხვდებით როგორც ძვ.წ. II ათასწლეულის წერილობით ძეგლებში (ემირგაზი, იაზილიქაია, ალაჯა-ჰუიუქი, ყარაჰუიუქ-ელბისტანი, ჩაღდინი)³, ასევე გვიანხეთური ხანის წარწერებშიც (ივრიზი, ქარხემიში, A6, 156, კულულუ I, ყარა-თეფე, სულთანხანი, ბორი, ჩიფლიქი, ჩალაფვერდი და სხვა)⁴. მაგრამ ყველაზე პოპულარულ ღვთაებად თარხუნთი მაინცდამაინც გვიანხეთურ ხანაში ხდება.

გვიანხეთური ხანის იეროგლიფურ-ლუვიურ ადრეულ წარწერებში (ყიზილ-დაღი, ყარა-დაღი, ბურუნქაია), ისევე როგორც ხეთური ხანის წარწერებში, ჩვენთვის საინტერესო ღვთაების – თარხუნთის აღმნიშვნელ ლუვიურ-იეროგლიფურ ლოგოგრამას, რომელიც თარხუნთის გარდა თეშუბის და, შე-საძლოა, დათას (თათას) სახელებსაც გადმოსცემდა, როგორც წესი, ფონეტიკური კომპლემენტები არ ახლავს⁵, ხოლო ძვ.წ. VIII ს-ის იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში იგივე ღვთაების სახელწოდება უმთავრესად ფონეტიკური დამატებებითაა გაფორმებული (^pTRH-hu-t-s, ^pTRH-ti-a, ^pTRH-ta-ti-a, ^pTRH-hu-in, ^pTRH-hu-ti-a, ^pTRH-hu-ta-is და სხვა)⁶. ფონეტიკური კომპლემენტები გვამცნობენ სახელის ფუძის ბგერით შემადგენლობას და ფლექსიას⁷.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული თვალსაზრისის თანახმად, თარხუნთი შუმერული იშქურის, სემიტური ადადის, ხურიული თეშუბის მსგავსად, ამინდის ღვთაებას წარმოადგენდა, დაკავშირებული იყო რა სიუხვის მომტან წყლებთან და ნაყოფიერებასთან⁸. თარხუნთს გენეტიკურად უკავშირებენ კილიკიურ Troko-ს, ლიკიურ ιτq-ს, ეტრუსკულ Tarkhon-ს, ძველსომხურ ტორქს⁹. ივ. ჯავახიშვილი სამშაბათის აღმნიშვნელ მეგრულ-სვანურ „თახაშხა“ სიტყვას „ტაროსი“-დან მომდინარედ მიიჩნევდა (მეგრული „ტაროზი“, ქანური „ტარონი“, სვანური „ტარესჟ“) და „თარხუნთთან“ აიგივებდა.

მეცნიერისვე ვარაუდით, ამავე ღვთაების სახელიდან მომდინარეობენ მამაკაცის ქართული სახელები „თარჯუჯი“, „თარხონი“, „თარხუნია“¹⁰.

გვიანხეტური ხანის ეპიგრაფიკულ ძეგლებში თარხუნთი (ისევე როგორც მასთან ერთად მოხსენიებული სხვა ღვთაებებიც: ქუბაბა, მზისა და მთვარის ღვთაებები, ქარხუხა და ა.შ.) წარწერის როგორც შესავალ, ასევე დასკვნით ნაწილებში დასტურდება. წარწერის შესავალში იგი მისი ავტორის გენეალოგია-ტიტულატურის ორგანულ ნაწილს წარმოადგენს, ხოლო დასკვნითში – კრულვის შემცვლელი ტექსტის წარმომთქმელის აპელირების მთავარ სუბიექტს.

ღვთაება თარხუნთის უზენაესობას უკვე ძვ.წ. IX ს-ის 90-იანი წლებით დათარიღებული მუსქას ქვეყნის მეფის ხართაფუს წარწერები ადასტურებენ (წარწერები ყიზილ-დაღზე, ყარა-დაღსა და ბურუნქაიაშია აღმოჩენილი)¹¹. ერთ-ერთ ამ წარწერაში ნათქვამია: „თარხუნთი, მზე, დიდი მეფე ხართაფუ, დიდი მეფე, დიდი მეფისა და გმირის, მურსილის შვილი“. მეორე, უფრო ლაკონური წარწერა კი, გვამცნობს: „თარხუნთი, მზე, დიდი მეფე ხართაფუ, დიდი მეფე“¹².

თარხუნთის მნიშვნელობა სამეფო წარწერების შესავალ ნაწილში არაერთგზისაა აქცენტირებული. ასე, მაგალითად, ყარათეფეზე აღმოჩენილ აზითავათას წარწერებში (ძვ.წ. IX ს-ის ბოლო მეოთხედი) ხაზგასმითაა აღნიშნული თარხუნთის განსაკუთრებული როლი აზითავათას აღზევებაში („მე აზითავათა ვარ, მზით კურთხეული კაცი, თარხუნთის მსახური, (ის) რომელიც ავარიქუმ, დანუნელთა მეფედ დაანინაურა. თარხუნთმა დანუნელთა დედად და მამად მომავლინა“)¹³. დაახლოებით იგივეს იმეორებს ალექოს (ჩრდილოეთ სირია) მეფეც („მე არპასი ვარ, თარხუნთის საპატიო მსახური“)¹⁴. აღნიშნული შინაარსის ფრაზას არაერთ სხვა წარწერაშიც ვხვდებით (ასე, მაგალითად, ქარხემიშის მეფე ქათუვასი (მიხლ. ძვ.წ. 880 წ.) აღნიშნავს, რომ სამეფო ინსიგნიები, კერ-

ძოდ, მამისეული სამეფო კვერთხი, მას უზენაესმა ღვთაება თარხუნთმა გადასცა¹⁵, ზემოთ უკვე მოხსენებული არპასი აცხადებს, რომ ღვთაებები – თარხუნთი და ხარანელი მთვარის ღვთაება მის წინ მიაბიჯებენ, ისინი მისი თანამგზავრები არიან, ყოველივეს იგი თარხუნთის შემწეობით აკეთებს. თაბალის მეფე ვასუსარუმა ამბობს: „ჩემი უფალი თარხუნთი, აგრეთვე სარუმა, ...X და ...V ... წინ მიმიძღვიან“¹⁶; ქარხემიშის tarwanas-ი, იარიირისიცი (მიახლ. ძვ.წ. 790) გვამცნობს, რომ „მისი სახელისა“ და „სამართლიანობის ამბავი“ თარხუნთმა და მზის ღვთაებამ „ცას ამცნეს“¹⁷. გურგუმის მეფე ხალფარუნციაც სიამაყით წარმოთქვამს: „თარხუნთის ბრძანებითა და მითითებით ვმოქმედებო“¹⁸.

ღვთაება თარხუნთი ჩვენთვის საინტერესო ხანის წარწერების დასკვნით ნაწილებში, კრულვის შემცვლელ კონტექსტებშიც, არაერთგზის მოწმდება, სადაც თავად წარწერის, მისი ავტორის (LUGAL, tarwanas, KUR.NA) მიერ აგებული ტაძრების, სხვადასხვა საკულტო ნაგებობების, სასახლეების, ჭიშკრების, ხიდების, არხების, ქანდაკებების, სხვა არქიტექტორული ძეგლების, აგრეთვე ბალ-ვენახებისა და ნათესების დამცველის სახით გვევლინება. უკვე მოხსენიებული ქათუვასი ერთ-ერთ წარწერაში აღნიშნავს, რომ ის, ვინც ხელს აღმართავს მის მიერ შედგენილ წარწერაზე ან ის, ვინც განიზრახავს მეფის მიერ აგებული ტაძრის დანგრევას, მკაცრად დაისჯება ქარხემიშის უზენაესი ღვთაების – თარხუნთის მიერ. ქათუვასის მუქარა მკაცრია: უზენაესი ღვთაება თარხუნთი დაანგრევს ბოროტმოქმედის სახლს, ამ უკანასკნელს კი ალგვის პირისაგან მიწისა¹⁹. დანუნას (კილიკია) მეფე აზითავათაც ბრძანებს: „... და თუ ვინმე მეფეთაგან ან კაცთაგან ... შემდეგს განაცხადებს „მე ამოვშლი აზითავათას სახელს და ზედ ჩემს სახელს დავანერ, ან თუ ანგარებას გამოიჩენს ამ ციხე-სიმაგრეების მიმართ და ჭიშკრებს ლოდებს გამოაცლის, ან შემდეგს განაცხადებს: „მე ჭიშკრებს ჩემს საკუთრებად

ვაცხადებ და ზედ ჩემს სახელს დავანერ“, ან ჭიშკრების თაღებიდან ლოდებს ამოიღებს, ან მავნებლობას ჩაიდენს და ბოროტი განზრახვით დაანგრევს ამ ჭიშკრებს, თარხუნთი ცისა, მზე ცისა და ყველა ღვთაება დაამხოვს მას, მეფე იქნება იგი თუ კაცი. აზითავთას სახელი, მსგავსად მზისა და მთვარის სახელებისა, მარადიულია უკუნითი უკუნისამდე”²⁰. შთამბეჭდავია ალექსოს მეფე არპასის წარწერის დასკვნითი ნაწილიც: „... მაგრამ თუ ოდესმე ვინმე მოისურვებს (ამ გამოსახულების) წაღებას, თარხუნთი (და) მთვარის ღვთაება დასწყევლიან მას!“ Cekkē-ში აღმოჩენილ სტელაზე, რომელიც ვინმე ქითივანამ თავის მეუფე სოსტურას მიუძღვნა, წარწერის ავტორი აფრთხილებს შთამომავალთ: „...ვინც ამ ქალაქში მტრულად შემოვა, ვინც საზღვრებს წაგვართმევს, ვინც ამ ქვიდან ... ვინც ამოშლის ამ სიტყვებს, მას ღვთაება ცისა თარხუნთი, ქარხუხა, ქუბაბა, ... მთვარისა და მზის ღვთაებები დასჯიან! ციდან და მიწიდან სიუხვე წაერთმევა, მას ღმერთები მიწიერ სიცოცხლეს წაართმევენ”²¹.

მოყვანილ წარწერათა მსგავს კონტექსტებს ვხვდებით გვიანხეთური ხანის ანატოლიის სხვა მეფე-მთავართა (თარხუნაზი, ვასუსარუმა, ხალფარუნცია, ლაფარნა, ვარპალავა და სხვათა) სახელით შედგენილ იეროგლიფურ-ლუვიურ წერილობით ძეგლებშიც, სადაც საკულტო ნაგებობების, სასახლეების, ჭიშკრების, ხიდების, არხების, ქანდაკებებისა და სხვა არქიტექტურული ძეგლების დამცველებად კვლავ უზენაესი ღვთაება გვევლინება²².

იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში ხშირადაა საუბარი იმაზე, რომ ესა თუ ის მეფე თარხუნთის კეთილგანწყობით თუ სიყვარულით სარგებლობს. მუშქების მეფე ხართაფუ თავის ტიტულატურაში საგანგებოდ მიუთითებს, რომ იგი „თარხუნთის საყვარელი კაცია“ („მზე, ქვეყანა, 213-ის, სიკეთისათვის? ღვთაება თარხუნთი ცისა (... ზრუნავს?) ... გმირი. დიდი მეფე ხართაფუ, დიდი მეფე, თარხუნთის საყვარელი კაცი, დიდი მე-

ფისა და გმირის, მურსლის შვილი, ის, რომელიც მუსქების ქვეყანაშია, ის, რომელიც მხარეში არის ... ქვეყანა ... რომელმაც ქალაქები განაახლა(?)..."²³.

ტილ-ბარსიფის ერთ-ერთი მეფე გვამცნობს: „მე ქვეყნის მეფე ვარ ... ციურ თარხუნთს, კეთილ ღვთაებებს ქუფარმას, მათილას (?), თესუფს, ხარანელ მთვარის ღვთაებას, ქუბაბას ვუყვარვარ“²⁴.

მეფისადმი უზენაესი ღვთაების (თარხუნთის) კეთილგანწყობა და სიყვარული ჩვეულებრივ სამართლიანობისადმი მეფის ერთგულებითაა მოტივირებული. ქარხემიშის მეფეთა წარწერებში არაერთგზის მოწმდება ფრაზები: „მე, ჩემმა მეუფემ თარხუნთმა, ქარხუნამ, ქუბაბამ ჩემი სამართლიანობის გამო შემეყვარეს“ ან „მე ვარ კაცი ღვთაებათა მიერ შეყვარებული. ჩემი სამართლიანობის (ამბავი) თარხუნთმა და მზის ღვთაებამ ცას ამცნეს“²⁵.

გვიანხეთური ხანის იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში ერთ საგულისხმო ტენდენციის ვადასტურებთ. ჩვენთვის საინტერესო ეპიგრაფიკული ძეგლების მოწმობით, თარხუნთს არა მარტო უყვარს მეფე, წარმართავს მის მოღვაწეობას, იცავს მტერთაგან, არამედ ზრუნავს კიდევ ქვეყანაში და მის ფარგლებს გარეთ მეფის სახელის განდიდებაზე.

კიდევ ერთი მომენტი იმსახურებს ყურადღებას. ტილ-ბარსიფის მეფის წარწერიდან ირკვევა, რომ „მამისეული სამეფო ტახტი“ წარწერის ავტორს ბრძოლით მოუპოვებია. დიდი განსაცდელის ჟამს მას შემწეობა მაინცდამაინც უზენაესი ღვთაებისთვის უთხოვია. წარმატებისათვის თარხუნთის ყოვლისშემძლეობით მიუღწევია. ტილ-ბარსიფის მეფე მოგვითხრობს: „მაშინ (აღვაპყრე) ხელები ციური თარხუნთის წინაშე და მივმართე მას შემდეგი სიტყვებით: „მე თვით ვაქცევ ჰიეროდულად ჩემი მტრის ქალიშვილს“. ციურმა თარხუნთმა ისმინა ჩემი თხოვნა – დავიმორჩილე მტერი, გავანადგურე მისი ვაჟები ... მისი ქალიშვილი ჰიეროდულად ვაქციე“²⁶.

გვიანხეტურ ხანაში ღვთაება თარხუნთის პოპულარობაზე სხვა მონაცემებიც მეტყველებენ: მიძღვნილი ხასიათის რამდენიმე წარწერაში მაინცდამაინც ღვთაება თარხუნთი ფიგურირებს. წარწერები ასე იკითხება: „ეს თასი (?) მითიამ ღვთაება თარხუნთისათვის გააკეთა“, ან „ეს თასი (?) რუვანთიამ ალეპოს თარხუნთს უძღვნა“²⁷.

იეროგლიფურ-ლუვიურ რამდენიმე წარწერაში საუბარია თარხუნთის artali-სა და ტაძრის აგებაზე, აგრეთვე მისთვის ხარისა და ცხვრის შეწირვაზე. ასე, მაგალითად, კულულუში აღმოჩენილი ერთ-ერთი წარწერის (Kululu I) ცნობით, თაბალის მეფე თუვათის ვასალმა (მსახურმა), ვინმე რუვამ, რომელსაც დანგრეული სახლების ადგილზე სასახლე აუგია, ღვთაება თარხუნთის თაყვანისცემის ნიშნად, მის სახელზე artali აღუმართავს და „წლიდან წლამდე ხარი და ცხვარი შეუწირავს“²⁸. ქარხემიშის tarwanas-ი ქათუვასი გვამცნობს, რომ მან, ვითარცა „ღრმადმორწმუნემ“, თარხუნთს „სიყვარულით აღუშენა ტაძარი“. იქვე იგი დასძენს: „ის, ვინც მომავალში ამ ტაძარს დააქცევს, იქნება ეს მეფე, KUR.EN (მბრძანებელი) ან ვინმე „მაღალჩინოსანი“, მამისეული სახლის და ქარხემიშის ღვთაება თარხუნთი აღგვიან მას პირისაგან მიწისა“²⁹. იეროგლიფურ-ლუვიურ სხვა წარწერაში იგივე ქათუვასი კვლავ ადასტურებს თარხუნთის სახელობის ტაძრის აგების ფაქტს და თან იმასაც დასძენს, რომ მას ღვთაებისათვის მსხვერპლთშეწირვაც დაუწესებია³⁰. ინტერპრეტაციისათვის საკმაოდ რთული წარწერა სულთანხანიდან გვამცნობს, რომ ვასუსარმას (ასურული წერილობითი წყაროების უასურმე თაბალელის) ქვეშევრდომს ღვთაება თარხუნთის შემწეობით ვენახი გაუშენებია. თარხუნთის წყალობით ვენახს გაუხარია. მადლობის ნიშნად, ვასუსარმას მსახურს თარხუნთისათვის ყოველწლიურად ხარისა და 3-დან 9-მდე ცხვრის შეწირვა აღუთქვამს. ამ წარწერაში ღვთაებას ორგზის „თარ-

ხუნთი ვენახისა“ ეწოდება. წარწერის ავტორი იმედოვნებს, რომ თარხუნთის ვენახი სამეფო გადასახადისგან გათავისუფლებული იქნება და ამავე დროს მას სათუთად და სიყვარულით მოექცევიან³¹.

თარხუნთს სხვადასხვა ეპიტეთით მოიხსენიებენ. როგორც აღინიშნა, მას უწოდებენ „ღვთაება თარხუნთს ცისა“ და „ცის ღვთაება თარხუნთს“. ზემოთ მოყვანილ იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში იგი სხვა ზედწოდებებითაც ფიგურირებს, კერძოდ, „ქარხემიშის ღვთაება თარხუნთი“, „ალეპოს ღვთაება თარხუნთი“, „ვენახის ღვთაება თარხუნთი“, „მეუფე“ („ბატონი“), „მამისული სახლის ღვთაება თარხუნთი“.

თარხუნთი არაერთი საკუთარი თეოფორული სახელის კომპონენტად გვევლინება. გვიანხეთური მცირე აზიის სამეფო-სამთავროში ფართოდ იყო გავრცელებული მამაკაცის სახელები: „თარხულარა“ (გურგუმი), „თარხუნაზი“ (თაბალი, მელიდუ-ქამანუ), „თარხუთინა“ (თაბალი). მცირე აზიის ონომასტიკონში დადასტურებულია აგრეთვე: Tarhuntaziti, TRH-huwasuwa, TRH-hupias, Tarhunabe და სხვა. Tarhu-ძირიან სახელებს ელინისტური ხანის ლიკიასა და კილიკიაშიც ვხვდებით. ამ მხრივ ყურადღებას იმსახურებს საკუთარი სახელი Τροκοζαρμας (Τροκο იდენტურია Tarhui-სა, ხოლო ζαρμας-Sarmas-ი)³².

როგორც ვხედავთ, ზემომოყვანილი ცნობები, რომლებიც პირველვდაა ავტორის მიერ თავმოყრილი და ქართულად თარგმნილი, მნიშვნელოვან ინფორმაციას გვაწვდიან გვიანხეთურ სამყაროში (ძვ. წ. IX-VIII სს.) გავრცელებული რწმენა-წარმოდგენების შესახებ. ირკვევა, რომ უზენაესი ღვთაების როლს თარხუნთი თამაშობდა. იგი ორგანულად იყო დაკავშირებული ოფიციალურ იდეოლოგიასთან, კერძოდ, მეფისა და სამეფო ხელისუფლების ღვთაებრივი წარმომავლობის ძველ აღმოსავლეთში ფართოდ გავრცელებულ კონცეფციას-

თან. ისიც ჩანს, რომ უზენაესი ღვთაება ცასთან იყო ასოცირებული („ღვთაება თარხუნთი ცისა“, „ცის ღვთაება თარხუნთი“). ამასთანავე მას მძლეველის (გმირის), დამცველისა და ნაყოფიერების მიმნიჭებლის („ღვთაება თარხუნთი ვენახისა“) ფუნქციებიც ეკუთვნოდა.

ძველი ანატოლიის სხვადასხვა ძეგლებზე დამოწმებული თარხუნთის გამოსახულება სავსებით ადასტურებს მოყვანილ წერილობით წყაროებში ამ ღვთაების შესახებ არსებულ ინფორმაციას. ამ თვალსაზრისით საინტერესო ისაა, რომ თარხუნთის ძირითად ატრიბუტებად ყურძნის მტევანი და პურის თავთავების კონაა წარმოდგენილი.

დამოწმებული წყაროები, ლიტერატურა და შენიშვნები:

1. ნ. ხაზარაძე, გვიანხეტური სამეფოები, წიგნში: ძველი აღმოსავლეთის ისტორიის ქრესტომათია, თბ., 1990, გვ. 235-236.
2. ჯ. ჰოვეკინის მიხედვით, რომელმაც ჯერ კიდევ 1974 წ. ზოგიერთი ლუვიური იეროგლიფის ახალი, ლათინური ტრანსკრიფცია შემოიღო, ^PTRH იდენტიფიცირებული უნდა იქნას ლათინურ DEUS TONITRUS-თან, ხოლო TI-PAS^PTRH - CAELUM. DEUS TONITRUS-თან. იხ. J.D. Hawkins, Kubaba at Karkamis and Elsewhere, AnSt, XXI, 1981, გვ. 14 და შმდ.; მისივე, Autobiography of Ariahinas's Son. An Edition of the Hieroglyphic Luwian Stelae Tell Ahmar I and Aleppo II, AnSt, 1980, XXX, გვ. 139-156.
3. P. Meriggi, Di Eteo Geroglifico, Parte II, Testi 2a E 3a Serie, Roma, 1975, N 19, 20, 52, 55, 101, 156.
4. P. Meriggi, დასახ. ნაშრ., Parte II, Testi 1a Serie, NN 7, 10, 11, 12, 13, 18, 20, 24, 30; 2a E 3a Serie, 30, 34, 64, და სხვა.

5. მკვლევართა აზრით, ფონეტიკური კომპლემენტების არ-
არსებობა წარწერის სიძველის მანიშნებელია. იხ. *И. Фридрих, История письма, М., 1979*, გვ. 85, 271, სურათი 70.
6. P. Meriggi, დასახ. ნაშრ., Parte II, Testi la Serie, NN 2, 7, 11,
12, 13, 18, 20, 24; 2a E 3a Serie, NN 30, 34, 64 და სხვა.
7. ნ. ხაზარაძე, საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნოპოლი-
ტიკური პრობლემები (მოსხები), თბ., 1984, გვ. 115.
8. ნ. ხაზარაძე, საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნოპოლი-
ტიკური პრობლემები, გვ. 115.
9. Houwink Ten Cate, The Luwian Population Groups of Licia and
Cilicia Aspera During the Hellenistic Period, London, 1963, გვ.
121-127.
10. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია I, თბ., 1951,
გვ. 134-138.
11. მოხსენიებული წარწერები აღმოჩენილია მდ. ყაზილ-
ირმაკის შუა დინების სამხრეთით, კონიის აღმოსავლეთითა
და ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ყიზილ-დაღზე, ყარა-დაღზე
და ბურუნქაიასთან. ეს წარწერები იეროგლიფური-ლუვი-
ური წერილობითი ძეგლების ერთ ლოკალურ ჯგუფს
ქმნიან. აქედან ხუთი აღმოჩენილია ყიზილ-დაღზე, ორი –
ყიზილ-დაღის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, 15 კმ-ის მოშორე-
ბით მდებარე ყარა-დაღის მწვერვალზე ოდესღაც არსე-
ბული ძველი ციტადელის კედელზე და ერთი – მამასთან
ახლომდებარე ბურუნქაიას ნანგრევებში, ქვის დიდ ლოდზე
(იხ. ნ. ხაზარაძე, საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნოპო-
ლიტიკური პრობლემები, გვ. 105-121).
12. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია,
თბ., 1990, გვ. 238.
13. აზითავათას ბილინგვა, რომელიც 1946-1947 წწ. ჰ. ბოს-
ერტმა აღმოაჩინა, მნიშვნელობით მხოლოდ ბეჰისტუნისა
ან როზეტის წარწერებს შეიძლება შეეუდაროთ. წარწერები

იეროგლიფურ-ლუვიურ და ფინიკიურ ენებზეა შედგენილი. ისინი ყარა-თეფეზე (კილიკიაში) ოდესღაც არსებული სასახლის ნანგრევებშია აღმოჩენილი. ნარწერები უკეთებიან ლომებისა და სფინქსების ქვის ქანდაკებებზე, ორთოსტატებზე; ჰ. ბოსერტმა იმთავითვე დაადგინა ფინიკიური და იეროგლიფურ-ლუვიური ნარწერების იდენტურობა. მანვე გამოთქვა მოსაზრება, რომ ნარწერები ქანდაკებაზე და ორთოსტატებზე ერთი და იგივე ტექსტის ორ ვერსიას წარმოადგენენ, იმ განსხვავებით, რომ ორთოსტატების ტექსტი უფრო სრულია და, როგორც ჩანს, გვიანდელიც. იხ. P. Meriggi, დასახ. ნაშრ., Parte II: Testi – la Serie, Roma, 1967, გვ. 73 და შმდ.; J. D. Hawkins and A. Morpurgo Davies, On the Problems of Karatepe: The Hieroglyphic-Luwian Text. AnSt, 1978, v. XXVIII.

14. J. D. Hawkins, The „Autobiography of Ariyahinas's Son“... გვ. 136-156.
15. P. Meriggi, დასახ. ნაშრ., Parte II: Testi – la Serie, გვ. 53.
16. P. Meriggi, დასახ. ნაშრ., Parte II: Testi – la Serie, გვ. 125; J. D. Hawkins, დასახ. ნაშრ., გვ. 136 და შმდ.; მისივე, Some Historical Problems of the Hieroglyphic Luwian Inscriptions, AnSt, 1979, v. XXIX, გვ. 153-166.
17. P. Meriggi, დასახ. ნაშრ., Parte II: Testi – la Serie, გვ. 24.
18. P. Meriggi, დასახ. ნაშრ., Parte II: Testi – la Serie, გვ. 127-131
19. P. Meriggi, დასახ. ნაშრ., Parte II: Testi – la Serie, გვ. 53-55. იხ. აგრეთვე, ნ. ხაზარაძე, წერილობითი წყაროების კრულის შემცველი კონტექსტების ინტერპრეტაციისათვის, „კლიო“ 6, თბ., 1999, გვ. 3 და შმდ.
20. P. Meriggi, დასახ. ნაშრ., Parte II: Testi – la Serie, Roma, 1967, გვ. 89; ნ. ხაზარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 5-6.

21. J. D. Hawkins, დასახ. ნაშრ., გვ. 139-156; ნ. ხაზარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 6; P. Meriggi, დასახ. ნაშრ., გვ. 111-112
22. ნ. ხაზარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 6.
23. ხაზარაძე, საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნოპოლიტიკური პრობლემები, გვ. 110; მისივე, გვიანხეთური სამეფოები, წიგნში: ძველი აღმოსავლეთის ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 238.
24. ნ. ხაზარაძე, მეფე და ღვთაება, „ძეგლის მეგობარი“, თბ., 1994, გვ. 37; მისივე, გვიანხეთური სამეფოები, გვ. 241.
25. ნ. ხაზარაძე, მეფე და ღვთაება, გვ. 37-38.
26. ნ. ხაზარაძე, მეფე და ღვთაება, გვ. 36; J. D. Hawkins, The „Autobiography of Ariyahinas's Son“ გვ. 155.
27. P. Meriggi, დასახ. ნაშრ., Parte II: Testi – la Serie, გვ. 10. შდრ. იქვე, გვ. 36.
28. P. Meriggi, დასახ. ნაშრ., Parte II: Testi – la Serie, გვ. 50-51.
29. P. Meriggi, დასახ. ნაშრ., Parte II: Testi – la Serie, გვ. 53-55, 57-62.
30. P. Meriggi, დასახ. ნაშრ., Parte II: Testi – la Serie, გვ. 57 და შმდ.
31. P. Meriggi, დასახ. ნაშრ., Parte II: Testi – la Serie, გვ. 116-122.
32. P. Meriggi, Hieroglyphisch-Hettisches Glossar, Wiesbaden, 1962, S. 122; Houwink Ten Cate, დასახ. ნაშრ. გვ. 125-136; ნ. ხაზარაძე, აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური და პოლიტიკური გაერთიანებები ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში, თბ., 1978

^DTRH-(TARHUNZAS)-LATE HITTITE PANTHEON'S SUPREME DIETY

The present work based on analysis and intermerging of Hieroglyphic Luwian records (IX-VIII b. c.) shows that Tarhunzas (DEUS TONITRUS) played the role of the Supreme Diety in the pantheon of the late Hittite period. Organically it was related to the royal-power official ideology of the late Hittite period, namely, to the widespread conception of divine representatives of royal power in Ancient East. It became known that Tarhunzas was identified with Heavens („diety of Heavens Tarhunzas“, „Heavenly diety Tarhunzas“). Besides, he is also attributed the function of a hero, victor, defender of king, his country and cities, fertility-bringer.

ქართველოლოგიური ძიებანი
KARTVELOLOGICAL RESEARCHES
КАРТВЕЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИЗЫСКАНИЯ

(„გეოგრაფია“, XI, 2, 17)

მოსხების ქვეყნის (Μοσχίᾱ-ს) ლოკალიზაციისათვის სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ ორ ცნობას ვხვდებით. ეს ცნობებია:

1. „მოსხენიებულ მდინარეებს (ფაზისის, გლავკოსისა და ჰიპოსის - ნ. ხ.) მალლა (ზემოთ) მოსხების ქვეყანაში მდებარეობს ლევკოთეას სამლოცველო, ფრიქსეს მიერ აგებული და მისი სამისნო, სადაც ვერძს არ სწირავენ მსხვერპლად. ოდესღაც ის (სამლოცველო - ნ. ხ.) მდიდარი იყო, ხოლო ჩვენს დროს იგი ფარნაკეს მიერ და ცოტა მოგვიანებით, მითრიდატე პერგამონელის მიერ იქნა გაძარცული. როდესაც ქვეყანა დაუძლურდება, „ღმერთთა კუთვნილიც სუსტდება და აღარ უნდათ (მისი) პატივისცემა“, - ამბობს ევრიპიდე („ტროელი ქალები“, 26)“ (XI, 2, 17)¹.

2. „მოსხების ქვეყანა, რომელშიც არის სამლოცველო, სამ ნაწილს შეიცავს: ერთი მისი ნაწილი აქვთ კოლხებს, მეორე იბერებს და მესამე არმენიელებს“ (XI, 2, 18)².

ჩვენი მიზანია შევისწავლოთ ზემომოტანილი პირველი ცნობა და მასზე დაყრდნობით წარმოვადგინოთ სტრაბონისეული მოსხების ქვეყნის (Μοσχίᾱ-ს) ლოკალიზაცია.

თავიდანვე უნდა აღინიშნოს, რომ სტრაბონის „გეოგრაფიის“ XI, 2, 17-ის მიხედვით მოსხების ქვეყნის მდებარეობის განსაზღვრა მთელ რიგ სიძნელეებთანაა დაკავშირებული. ამ სიძნელეებს, უპირველეს ყოვლისა, ჩვენთვის საინტერესო ცნობაში დაშვებული უზუსტობანი აპირობებს. მაგალითად, „გეოგრაფიის“ XI, 2, 17-ის მთელი კონტექსტიდან ჩანს, რომ საუბარია კოლხეთის მდინარე ფაზის-რიონზე და არა მის თანამოსახლე ფაზის-ჭოროხზე. მიუხედავად ამისა, ფაზისის

სათავედ წარმოდგენილია არა ფაზის-რიონის ნამდვილი სა-
თავე (კავკასიის მთები), არამედ ჭოროხ-ფაზისისა (არმენია)³.

მეორე უზუსტობა, რომელიც ამ ცნობის შესწავლისას
შეინიშნება, ისაა, რომ ლევკოთეას ტაძარს სტრაბონი ფრიქ-
სეს აგებულად წარმოგვიდგენს⁴, რაც დიამეტრულად ეწინა-
აღმდეგება ლევკოთეასა და ფრიქსეს ურთიერთობის ამსახვე-
ლი წერილობითი წყაროების მონაცემებს. საქმე ისაა, რომ
ბერძნული მითოლოგიის თანახმად, კოლხეთში ფრიქსესა და
მისი დის ჰელეს გაქცევის მთავარი მიზეზი მათი დედინაცვა-
ლი ინო-ლევკოთეა იყო. ძვ. წ. II ს. ავტორმა აპოლოდორემ
აღნიშნული მითის შემდეგი ვერსია შემოგვინახა: „ეოლოსის
შვილთაგან ათამანტს, რომელიც ბეოტიას განაგებდა, ნეფე-
ლესაგან შეეძინა ვაჟი ფრიქსე და ქალიშვილი ჰელე. შემდეგ
ირთავს ინოს, რომლისგანაც მას ეყოლა ლეარქე და მელიკერ-
ტე. ინომ ნეფელეს შვილების მიმართ ვერაგობა განიზრახა და
ქალებს შეაგონა, ხორბალი მოეხალათ. ამათაც მიიღეს (ხორ-
ბალი) და მამაკაცთა უჩუმრად დავალება აღასრულეს. მოხა-
ლული ხორბლით დათესილმა მიწამ ყოველწლიური ნაყოფი
აღარ გამოიღო. ამის გამო ათამანტმა დელფოში კაცები გაგ-
ზავნა, რათა უნაყოფობის თავიდან ასაცილებლად საშუალება
გაეგო. ინომ გაგზავნილთ შეაგონა, ეთქვათ, თითქოს ნამისნე-
ვი იყო, რომ უნაყოფობა შეწყდებოდა, თუ ფრიქსეს (სხვა
ვერსიით, ფრიქსესა და ჰელეს - ნ. ხ.) მსხვერპლად დაუკლავ-
დნენ ზევსს. იმ ქვეყნის მცხოვრებთაგან ძალდატანებულმა
ათამანტმა, ეს რომ მოისმინა, ფრიქსე საკურთხეველთან და-
აყენა. მაგრამ ნეფელემ იგი დითურთ გაიტაცა, მიიღო ჰერმე-
სისაგან ოქროს საწმისიანი ვერძი და (და-ძმას) მისცა. ისინი
ამხედრდნენ და წარემართნენ ცად; გადაიარეს ზღვა და ხმე-
ლეთი. მაგრამ სიგეონისა და ხერონესოსის შორის მდებარე
ზღვის თავზე რომ აღმოჩნდნენ, ჰელე დაიღუპა სიღრმეში და
რაკი აქ აღესრულა იგი, ზღვასაც მისი სახელის მიხედვით ჰე-
ლესპონტი დაერქვა. ხოლო ფრიქსემ მიაღწია კოლხებს, რომ-

ლებზედაც მეფობდა აიეტი, ჰელიოსისა და პერსეისის ვაჟი, ძმა კირკესი და პასიფაესი, რომელზეც მინოსი დაქორწინდა. აიეტმა ფრიქსე შეიფარა და ერთი ქალიშვილთაგანი – ქალკიოპე (ცოლად) მისცა. ფრიქსემ ოქროსსანმისიანი ვერძი მსხვერპლად შესწირა ფიქსიოს ზევსს, მისი ტყავი კი აიეტს უბოძა. ამან საჩუქარი არეისის ტალაში მუხას მიაჭედა⁵.

აპოლოდორეს მონათხრობს სხვა უფრო ძველი ხანის ბერძენი ავტორებიც ადასტურებენ. მაგალითად, პინდარე (ძვ. წ. VI-V სს.) ლაპარაკობს იმაზე, თუ როგორ გადაურჩა ფრიქსე „მონტოსა და დედინაცვლის უღვთო ისრებს“⁶. ჰეროდოტეს (ძვ. წ. VI-V სს.) თანახმად, „ფრიქსე და ჰელე ინოს ვერაგობის მიზეზით წავიდნენ სამშობლოდან“⁷. ფრიქსეს დედინაცვლის ვერაგობასა და მზაკვრობაზე აპოლონიოს როდოსელიც (ძვ. წ. III ს.) მიუთითებს⁸ და სხვა.

ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე, ძნელი დასაჯერებელია, რომ ფრიქსეს მიერ აგებული ტაძარი ლევკოთეასადმი ყოფილიყო მიძღვნილი⁹, რაც თავის მხრით იმაზე ლაპარაკობს, რომ სტრაბონის ცნობა ზუსტი არ არის. როგორც ჩანს, სტრაბონმა მის ხელთ არსებული ინფორმაცია გააზრების გარეშე გამოიყენა, მექანიკურად გააერთიანა რა ფრიქსეს მითის მთავარი გმირები - ფრიქსე და ლევკოთეა.

ამ თვალსაზრისით აღნიშნულთან ერთად, საგულისხმოა შემდეგიც: სტრაბონი აცხადებს, რომ ფრიქსეს მიერ აგებულ ტაძარსა და სამისნოში „ვერძს არ სწირავდნენ მსხვერპლად“, რაც ამ კონკრეტულ შემთხვევაში საეჭვო ჩანს¹⁰, რადგან არგონავტების თქმულების ერთ-ერთ მთავარ მომენტს სწორედ ფრიქსეს მიერ ვერძის მსხვერპლად შეწირვა და კოლხეთიდან საბერძნეთში ამ შეწირული ვერძის ტყავის (ოქროს სანმისის) უკან დაბრუნება წარმოადგენს. მოვიტანთ რამდენიმე მაგალითს. ჰესიოდეს (ძვ. წ. VIII ს.) „ასტრონომიის“ სქოლიონები გვამცნობენ, რომ „კოლხეებში გადაყვანილმა ფრიქსემ ვერძი მსხვერპლად დაკლა, მისი ოქროს ტყავი კი იუპიტერს (ზევსს)

შესწირა“¹¹. პინდარეს სქოლიონებში „ფრიქსეს მახვილი“ ასეა ახსნილი: „ეს ნიშნავს ფრიქსეს მოქმედებას (ვერძის გატყავებისას). მან (ფრიქსემ - ნ. ხ.) ხომ ტყავი ლტოლვილთა მფარველ ზევსს შესწირა. ზოგიერთები ამბობენ, რომ ოქროსსაწმისიანი ვერძის ტყავი ფრიქსემ შესწირა არესს“¹². იგივე სქოლიონებში მედეას შესახებ ნათქვამია: „უნდა ვიცოდეთ, რომ ოქროსბენვიანი ტყავი იყო იმ ვერძის, რომელმაც ფრიქსე კოლხეთში გადმოიყვანა. აქ (საწმისი), როგორც ამბობენ, შესწირეს ლტოლვილთა მფარველ ზევსს და ჩამოკიდეს არესის ჭალაში, სადაც მას იცავდა დრაკონი სიგრძე-სიგანით ორმოცდაათხოფიანი ხომალდის დარი, როგორც ამბობს პინდარე“¹³. აპოლონიოს როდოსელის „არგონავტიკის“ სქოლიონებში ფრიქსეს მიერ ვერძის შეწირვის ამბავს სხვადასხვა კონტექსტში რამდენიმეჯერ ვხვდებით: „დიონისიოსი კი მეორე წიგნში გადმოგვცემს, ვერძი ფრიქსეს აღმზრდელი იყო და მასთან ერთად გაემგზავრა კოლხებისაკენ; ამიტომ მოგვითხრობენ მითს იქ ვერძის შეწირვის შესახებ“¹⁴; „აქ (სკვითიაში - ნ. ხ.) ფრიქსე ჰკლავს ვერძს და მსხვერპლად სწირავს ზევს-ფიქსიოსს. ვინაიდან მშვიდობით დააღწია თავი დედინაცვლის ვერაგობას“; „მისი რჩევებით - (აპოლონიოსი) ამბობს, რომ (ფრიქსემ) ვერძი მსხვერპლად შესწირა მისი რჩევით, ე. ი. თვით ვერძის რჩევით. თვითონ ვერძმა ადამიანური ხმა გაიღო და უბრძანა ამის გაკეთება“¹⁶. ლიკოფრონის „კასანდრას“ „განმარტებებში“ იოანე ცეცე გვამცნობს: „ეს ოქროსბენვიანი ტყავი იყო იმ ვერძის, რომელმაც ფრიქსე კოლხეთში გადაიყვანა. აქ იგი, როგორც ამბობენ, (ფრიქსემ) შესწირა ლტოლვილთა მფარველ ზევსს და მისი ტყავი არესის ჭალაში ერთ მუხაზე ჩამოკიდა“¹⁷. მოტანილ ცნობებს მხარს უჭერენ ერატოსთენესა (ძვ. წ. III ს.) და აპოლოდორეს (ძვ. წ. II) თხზულებებში დაცული მონაცემებიც. ერატოსთენეს „გეოგრაფიკის“ ჩვენამდე მოღწეულ ფრაგმენტებიდან შემდეგს ვგებულობთ: „ვერძისა: ერასტოთენე ამ-

ბობს, რომ ესაა ჰელესა და ფრიქსეს ვერძი, რომელიც ფრიქსემ ფიქსიოს-ზევსს შესწირა, ხოლო ტყავი აიეტს უბოძა“¹⁸. იგივეს იმეორებს აპოლოდორეც¹⁹. ვერძის მსხვერპლად შეწირვაზე დიოდორე სიცილიელიც (ძვ. წ. I ს.) მიუთითებს, იმ განსხვავებით, რომ ამ ფაქტს „მისნის წინა თქმას“ უკავშირებს, თანაც თვლის, რომ ვერძის ტყავი არესის ტაძარში იქნა მოთავსებული, წეს-ჩვეულების შესაბამისად²⁰.

ანტიკური ხანის წერილობითი წყაროები ხაზგასმით მიუთითებენ, რომ კოლხეთში არგონავტების ლაშქრობის ერთ-ერთი მიზეზი²¹ ოქროს საწმისის (მსხვერპლად შეწირული ვერძის ტყავის) საბერძნეთში დაბრუნება იყო²². ეს იმაზე ლაპარაკობს, რომ ძველი წერილობითი ტრადიციის თანახმად, ვერძი მსხვერპლად იქნა მიტანილი და გატყავებული (იხ. ზემოთ)²³.

ზემომოტანილი მასალა სხვა მხრივაც იმსახურებს ყუარადლებას. სახელდობრ, სტრაბონი ლევკოთეას ტაძარს ფრიქსეს მიერ აგებულად აცხადებს და არ ითვალისწინებს იმას, რომ ბერძნული წერილობითი ტრადიცია ფრიქსეს სახელს დაჟინებით უკავშირებდა არა რომელიმე ქალღვთაებას, არამედ ზევსს (ვარიანტი, იუპიტერს) და არესს. ზემოთ დავინახეთ, რომ ჰესიოდედან მოყოლებული რიგი ავტორები (პინდარე, აპოლონიოს როდოსელი, ლიკოფრონი, აპოლოდორე, ერატოსთენე) მიუთითებდნენ ფრიქსეს მიერ ზევსისათვის (ვარიანტი, არესისათვის) ვერძის ტყავის შეწირვისა და არესის ჭალაში ან არესის ტაძარში ამ ტყავის არსებობის შესახებ. აღნიშნულთან ერთად ამ მხრივ საყურადღებოა აპოლონიოს როდოსელის „არგონავტიკის“ სქოლიასტის შემდეგი ცნობაც: „არესის ჩრდილოვანი ჭალაკი, სადაც მუხის კენწეროზე ჩამოფენილია საწმისი: ჰელანიკე კი ამბობს, რომ საწმისი იდო ზევსის ტაძარში. ეგრეთ წოდებულ არესის ველს კოლხებში და არესის იქაურ ჭალას მრავალი იხსენიებს. (აპოლონიოსი) ამბობს, რომ ოქროს საწმისი იდო არესის

ჭალაში ერთ მუხაზე და მას იცავდა სასწაულებრივი სიდიდის დრაკონი“²⁴.

ამგვარად, სტრაბონის ჩვენთვის საინტერესო ცნობა (XI, 2, 17) არაერთ უზუსტობას და წინააღმდეგობას შეიცავს²⁵. სავსებით სწორი იყო მ. როსტოვეცივი, როდესაც აღნიშნავდა: „почти во всей своей книге Страбон не перерабатывает своего материала, а его эксцерптирует или, лучше сказать, сокращает, причем механически соединяет выдержки из разных категорий“²⁶. აღნიშნულის მიუხედავად, სტრაბონის „გეოგრაფიის“ XI, 2, 17 საკმაოდ ავსებს იმავე თხზულების XI, 2, 18-ში არსებულ ინფორმაციას. ირკვევა, რომ მოსხების ქვეყანა ემეზობლებოდა ფაზის-რიონისა და მისი შენაკადების - გლავკოსისა და ჰიპოსის შემცველ რეგიონს („მოხსენიებულ მდინარეებს მალლა (ზემოთ) მოსხების ქვეყანაში...“). ამასთანავე ვგებულობთ, რომ სტრაბონისეული „მოსხიკე“ ფრიქსეს თქმულებასთან დაკავშირებულ ქვეყანას წარმოადგენდა (ცნობა ფრიქსეს მიერ მოსხების ქვეყანაში მდებარე ტაძრისა და სამისნოს აგების შესახებ). დაბოლოს, „გეოგრაფიის“ ეს ადგილი იმასაც გვამცნობს რომ მოსხების ქვეყანა ფარნაკესა და მითრიდატე პერგამონელის საბრძოლო ოპერაციების არეალშია საძიებელი („ოდესღაც ის (ტაძარი და სამისნო - ნ. ხ.) მდიდარი იყო, ხოლო ჩვენს დროს იგი ფარანკეს მიერ და, ცოტა მოგვიანებით, მითრიდატე პერგამონელის მიერ იქნა გაძარცვული“).

სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ჩვენთვის საინტერესო ცნობამ (XI, 2, 17) დიდი ხანია მიიქცია სპეციალისტთა ყურადღება. მკვლევართა განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს მითითება ლევკოთეას ტაძრისა და მისი სამისნოს შესახებ. ქართულ ისტორიოგრაფიაში ლევკოთეას ტაძრის ლოკალიზაცია სხვადასხვანაირადაა წარმოდგენილი. ს. ჯანაშია წერდა, რომ „რაკი ეს ცნობა კოლხეთის აღწერილობაშია მოთავსებული და მდებარეობითაც ტაძარი საკუთრივ კოლხეთის ტერიტორიის მახლობლად ყოფილა (სტრაბონი ამბობს, რომ იგი ფაზისის

ზემოთაა), ცხადია, იგი კოლხეთს ჰკუთვნებია²⁷. 1946 წ. ს. ჯანაშიას რედაქციით გემოცემულ „საქართველოს ისტორიის“ ქართულ ვარიანტებში ლევკოთეას ტაძარი ქართლის (ბერიის) მიწა-წყალზე ივარაუდება²⁸. ნ. ბერძენიშვილი „ბორჯომის ხეობის დღიურში“²⁹ აწყურის ტაძარზე საუბრისას აღნიშნავდა: „ვარაუდი მეტიც შეიძლება, რომ ის პირველი ქრისტიანული ტაძარი აქ კიდევ უფრო ძველი წარმართული ტაძრის ადგილზე შეიძლება იყოს აგებული (ლევკოთეას ტაძარი?)“. გ. მელიქიშვილს ლევკოთეას ტაძარი ქართლის სამეფოს ტერიტორიაზე ეგულება³⁰. რიგი ავტორებისა ჩვენთვის საინტერესო ტაძარს სამეგრელოს, იმერეთისა და აჭარის კონკრეტულ პუნქტებში ათავსებს: ჯერ კიდევ გასულ საუკუნეში კ. კოხმა გამოთქვა მოსაზრება ნოქალაქევიდან სტრაბონისეული ლევკოთეას ტაძრის იდენტიფიცირების შესახებ³¹. ჯ. ნადირაძე იმავე ძეგლს მდ. ყვირილას ხეობაში, დღევ. საირხეს ადგილზე ეძებს³². ოთ. ლორთქიფანიძე მიიჩნევს, რომ ლევკოთეას ტაძარი და მისი სამისნო რიონის დაბლობზე, დღევ. ვანის ნაქალაქარის სანახებში უნდა იქნას ლოკალიზებული³³. ა. იოსელიანის აზრით, იგი მდ. კინტრიშის ხეობაში, სოფ. ხუცუბანის ახლოსაა მოსათავსებელი³⁴. გ. ლორთქიფანიძის თანახმად, ჩვენთვის საინტერესო ტაძარი „მოსხიკეს“ კოლხურ ნაწილში იყო განლაგებული (დღევ. ხულო-ადიგენის ახლომდებარე რაიონში)³⁵.

როგორც აღინიშნა (იხ. ზემოთ), მოსხების ქვეყნის ლოკალიზაციისათვის „გეოგრაფია“ სამ ძირითად ორიენტირს გვაძლევს. პირველია კოლხეთის მდინარე ფაზის-რიონი და მისი შენაკადები გლავკოსი და ჰიპოსი. ამ შენაკადების ადგილმდებარეობის გარკვევა³⁶ საკმაოდ რთულია: თუ სტრაბონი და პლინიუსი მდ. გლავკოსს წარმოგვიდგენენ მდ. ფაზის-რიონის შენაკადად³⁷, კლავდიოს პტოლემეაიოსი მას (გლავკოსს) უწოდებს, მდინარეს, რომელიც ლიკოსთან ერთად 72°30'-43°45'-ზე ერთვის აფსოროს - ჭოროხს³⁸. ერთიანი აზრი

არ არსებობს მდ. ჰიპოსის ლოკალიზაციის შესახებაც. სტრაბონთან, პლინიუსთან და პროკოპი კესარიელთან მოხსენიებული მდ. ჰიპოსი შეიძლება გაიგივებულ იქნეს დღევ. ცხენისწყალთან³⁹. მაგრამ იმავეს ვერ იტყვიტ მდ. ჰიპოსზე, რომელიც კლავდიოს პტოლემეაიოსისა და არიანეს თხზულებებშია ნახსენები. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრების თანახმად, პტოლემეოსი და არიანე ამ სახელწოდებით მდ. კოდორს ან ამ უკანასკნელთან ახლო მდებარე ლავაშს აღნიშნავენ⁴⁰.

ფაზის-რიონისა და მისი შენაკადების შესახებ სტრაბონი შემდეგს წერს: „(ფასისზე) აღმა ცურვა შეიძლება შორაპანამდე“ (XI, 2, 17)⁴¹. უფრო ქვემოთ იგი გვაცნობებს: „ქვეყანაში (იბერიაში - ნ. ხ.) არის ოთხი შესასვლელი: ერთი არის კოდხურ ციხე-სიმაგრე შორაპანზე და მასთან არსებულ ვიწროვებზე, რომელზედაც ფაზისი მიმდინარეობს, სწრაფი და ხმაურა მიემართება კოლხიდაში (რომელზედაც (ე. ი. ფაზისზე) 120 ხილით გადაისვლება მისი მიხვეულ-მოხვეულობის გამო. წყალდიდობის დროს ეს ადგილები სულ დახურულია. მრავალი ნაკადულებით წარმოიქმნება (ფაზისი) ზემოთ მდებარე მთებში მრავალი წყაროებისაგან, ხოლო დაბლობში ღებულობს სხვა მდინარეებს, რომელთა შორის არის გლავკოსი და ჰიპოსი: გავსილი და სანაოსნოდ გამოსადეგი ჩადის პონტოში“ (XI, 3, 4)⁴².

ამგვარად, მოტანილი ორი ცნობის შუქზე ირკვევა, რომ სტრაბონი „ფაზისს“ ეძახის არა მთლიანად დღევ. რიონს სათავედან შესართავამდე, არამედ მდ. ყვირილას და მდ. რიონის შუა და ქვემო დინებას⁴³. ეს კი თავის მხრივ იმაზე ლაპარაკობს, რომ არც მდ. გლავკოსი და არც მდ. ჰიპოსი არ შეიძლება გაიგივებულ იქნან მდ. ყვირილასთან, რიონთან ან ზემო რიონთან⁴⁴. გარდა ამისა, ნათელი ხდება ისიც, რომ გლავკოსი და ჰიპოსი მდ. რიონის იმ მრავალრიცხოვან შენაკადებს შორის უნდა ვეძიოთ, რომლებიც ქ. ქუთაისის სამხრეთით ან სამხრეთ-დასავლეთით ერთვისან მას (რიონის დაბლობზე).

ყოველივე აღნიშნულიდან გამომდინარე, სტრაბონის „გეოგრაფიის“ XI, 2, 17-ში მოხსენიებული მოსხების ქვეყნის ლოკალიზაციისათვის მთავარ ორიენტირს სწორედ რიონის დაბლობი უნდა წარმოადგენდეს.

მოსხების ქვეყნის განლაგებას ამ დაბლობის მიმართ სტრაბონი ὑπέρκειμαι ტერმინის საშუალებით გამოხატავს (ὑπέρκειται δὲ τῶν λεχθέντων τὴν ποταμὸν...⁴⁵). ეს სიტყვა გეოგრაფიული ხასიათის აღწერილობებში ხშირად გვხვდება როგორც სტრაბონის, ასევე სხვა ძველი ბერძენი ავტორების თხზულებებშიც (არისტოტელე, პოლიბიოსი, დიოდორე სიცილიელი და სხვა)⁴⁶. ბერძნულ ენაზე ὑπέρκειμαι ნიშნავს κἔμμαι ὑπὲρᾶν, κἔμμαι ὑψιλότερον⁴⁷. ამ სიტყვას ჩვეულებრივ თარგმნიან, როგორც „лежать над или выше чего“⁴⁸, „быть расположенным выше, т. е. дальше“⁴⁹, „to be placed or situated above or beyond“⁵⁰. სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ ეს სიტყვა ზემომითითებული ყველა მნიშვნელობით გვხვდება⁵¹. ჩვენთვის საინტერესო კონტექსტში კი იგი, როგორც ჩანს, „ზემოთ“, „მაღლა“, „მაღალ ადგილზე“ განლაგებულს ნიშნავს და არა „შორს“ ან „მოშორებით“ მდებარეს.

აქედან გამომდინარე იმ დასკვნის გაკეთება შეიძლება, რომ „გეოგრაფიის“ XI, 2, 17-ში, ისევე როგორც XI, 2, 18-ში მოხსენიებული „მოსხების ქვეყანა“ („მოსხიკე“) ისტორიული მესხეთის ტერიტორიაზეა საძიებელი. ამგვარი ლოკალიზაცია პასუხობს სტრაბონის ცნობების ძირითად მოთხოვნებს: მოსხების ქვეყანა მოთავსებულია კოლხეთის, იბერიისა და არმენიის მეზობლად, რიონის დაბლობზე „მაღლა“ („ზემოთ“) გადაჭიმული მოსხური მთების (ვახუშტისეული ლადო და ფერსათისა და აჭარა-გურიის შორის მდებარე მთების) სამხრეთით. მოსხიკეს ამგვარ ლოკალიზაციას მხარს უჭერს შემდეგიც: „გეოგრაფიის“ XI, 2, 17-ში იგი ფრიქსეს თქმულებასთან დაკავშირებულ ქვეყანადაა წარმოდგენილი. საქმე ისაა, რომ

სტრაბონი ფრიქსესა და არგონავტების თქმულების გმირების (იაზონი, მედეა, მედოსი, არმენოსი და სხვ.) სამოქმედო ასპარეზად წარმოგვიდგენს არა რიონისპირა კოლხეთს, არამედ მის ფარგლებს გარეთ (სამხრეთით) მდებარე რეგიონს. ამ თვალსაზრისით შემდეგი ცნობებია საბურადლებო: სტრაბონის თანახმად, კოლხეთში ჯერ ფრიქსეს, ხოლო შემდეგ იაზონის ლაშქრობის ძეგლები მრავლად მოიპოვება. გეოგრაფოსი წერს: „ფრიქსესი მიუთითებენ კოლხეთისა და იბერიის საზღვარზე, ხოლო იაზონისას - ბევრგან არმენიის, მიდიის და მათ მეზობლად მდებარე ქვეყნების ადგილებში“ (I, 2, 39)⁵². ამ ცნობას აზუსტებს „გეოგრაფიის“ XI, 2, 18, სადაც ნათქვამია: „იბერიაში არის ერთი პატარა ქალაქი, ფრიქსოპოლისი, ეხლანდელი იდეესა, კარგად გამაგრებული ადგილი, კოლხიდის საზღვრებზე“⁵³. ერატოსთენეზე (ძვ. წ. III ს.) დაყრდნობით სტრაბონი გვამცნობს, რომ იაზონმა „დასტოვა ხომალდი, როდესაც კოლხებისაგან მიდიოდა და არმენიასა და მიდიამდე ხმელეთით ილაშქრა“ (I, 3, 2)⁵⁴. „გეოგრაფიის“ თანახმად, არმენიაში იაზონის ყოფნაზე მის სახელზე აგებული ტაძრები ლაპარაკობენ (XI, 13, 10; XI, 14, 12)⁵⁵. იაზონს მიაწერს ჩვენთვის საინტერესო ავტორი მდ. არაქსის კალაპოტის შეცვლას (XI, 14, 13)⁵⁶. არმენიასთან და მის მეზობელ მხარეებთან მჭიდრო კავშირში წარმოგვიდგენს სტრაბონი იაზონის თანამგზავრებსაც, განსაკუთრებით, თეასალიელ არმენოსს, რომელსაც იგი წერილობითი ტრადიციის შესაბამისად (კირსილე ფარსალიელი, მიდიოს ლარისელი⁵⁷), არმენიის ეპონიმად აცხადებს (XI, 4, 8; XI, 14, 12). აქვე ისიცაა ნათქვამი, რომ იაზონისა და არმენოსის თანამგზავრთაგან „ზოგნი დასახლდნენ აკილისენეში, რომელიც უწინ სოფენების გამგებლობაში იყო, ზოგიც სისპირიტიისში“⁵⁸, კალაქენემდე და ადიაბენამდე არმენიის საზღვრებს (ვარიანტი მთებს - ნ. ხ.) იქეთ“ (XI, 14, 12; შდრ. XI, 4, 8)⁵⁹ და სხვ. საგულისხმოა ისიც, რომ სტრაბონს მიდიის სახელწოდება მედეასა და მისი ვაჟის მედოსის სახელიდან გა-

მოჰყავს (XI, 13, 10). აქვე გეოგრაფოსს მოყავს სხვა მონაცემებიც მიდიის, მედეას, მედოსისა და იაზონის ურთიერთდასაკავშირებლად⁶⁰. საყურადღებოა, რომ მდ. არაქსს სტრაბონი უკავშირებს არა მხოლოდ იაზონს, არამედ მის ვაჟს - მედოსსაც (იგი იხსენიებს მდ. მედოსს, რომელიც მიდიაში იღებს სათავეს და მდ. არაქსს უერთდება. XV, 3, 6)⁶¹. სტრაბონი საკმაოდ საინტერესო ინფორმაციას გვანვდის ფრიქსესა და არგონავტების მითების ცალკეული გმირების სახელებთან დაკავშირებული სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ტოპონიმების შესახებაც. ასე მაგალითად, ეფორეზე (ძვ. წ. IV ს.) დაყრდნობით სინოპელთა ძველი სავაჭრო ქალაქის კიტორონის სახელი სტრაბონს ფრიქსეს შვილის სახელიდან გამოჰყავს (XII, 3, 10). მისივე ცნობით, სინოპელები თავისი ქალაქის დამაარსებლად იაზონის ერთ-ერთ თანამგზავრს - ავტოლიკეს მიიჩნევდნენ. სინოპში მას თაყვანს სცემდნენ როგორც ღვთაებას. აქვე იყო ავტოლიკეს სამისნოც (XII, 3, 11) და სხვა⁶².

ამგვარად, ირკვევა, რომ ფრიქსეს და იაზონის თქმულების როგორც მთავარი გმირები (ფრიქსე, აიზონი, მედეა), ასევე მეორეხარისხოვანი მითიური პერსონაჟების (კიტორონი, მედოსი, არმენოსი, ავტოლიკე) მოქმედების გეოგრაფიული რეგიონი ტერიტორიულად სამხრეთიდან ესაზღვრება „მოსხიკესათვის“ ნავარაუდებ მიწა-წყალს. ეს მხარს უჭერს რიონისპირა კოლხეთის სამხრეთით, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს რეგიონში (ისტორიულ მესხეთში), მოსხების ქვეყნისა და ფრიქსეს მიერ აგებულ ტაძრის ძიების შესაძლებლობას.

ამგვარ ვარაუდს ეთანხმება სტრაბონის ჩვენთვის საინტერესო ცნობის (XI, 2, 17-ის) ის მითითებაც, რომლის თანახმადაც მოსხების ქვეყანაში მდებარე ტაძარი და სამისნო ჯერ ფარნაკეს, ხოლო შემდეგ მთირიდატე პერგამონელს გაუძარცვიათ. სტრაბონის, პლუტარქეს (აბ. I ს.), აპიანესა (აბ. წ. II ს.) და დიონ კასიოსის (აბ. წ. III ს.) ცნობების⁶³ ურთიერთშე-

ჯერება ცხადყოფს, რომ „მოსხიკე“ უშუალოდ ემეზობლებოდა ფარნაკეს და მითრიდატე პერგამონელის საბრძოლო ოპერაციების არეალს (კოლხეთი, ტრაპეზუსიისა და ფარნაკიის მხარეები, სინოპე, ბითინია, კაპადოკიისა და პონტოს ნაწილები, მცირე არმენია), განლაგებული იყო რა ამ უკანასკნელსა და კოლხეთს შორის.

სტარბონისეული „მოსხიკეს“ მოთავსებას ისტორიული მესხეთის ადგილზე უფრო გვიანდელი ხანის (ძვ. წ. I-ახ. წ. III სს.) წერილობითი წყაროებიც უჭერენ მხარს. განვიხილოთ ზოგიერთი მათგანი. პლინიუსი (ახ. წ. I ს.) ფაზის-რიონზე საუბრისას აღნიშნავდა, რომ ეს მდინარე მოსხების ქვეყნიდან მომდინარეობდა (VI, 13)⁶⁴. თუ დავუშვებთ, რომ ფაზის-რიონის სათავედ პლინიუსი მის რომელიმე მარცხენა შენაკადის სათავეს მიიჩნევს⁶⁵ და გავიხსენებთ, რომ ლადო ანუ ფერსათის მთიდან (სტარბონისეული მოსხური მთებიდან) მდ. რიონს რამდენიმე შენაკადი ერთვის (საჯავახოს წყალი, ხანის წყალი)⁶⁶, მაშინ პლინიუსის „მოსხების ქვეყანა“ ისტორიული მესხეთის ტერიტორიაზეა მოსათავსებელი. ასეთივე დასკვნამდე მივალთ იმ შემთხვევაშიც, თუ პლინიუსის ჩვენთვის საინტერესო ცნობისათვის სხვაგვარ ინტერპრეტაციას შევიმუშავეთ.

ასე, ჩვენი აზრით, გამორიცხული არ არის ვარაუდი, რომ პლინიუსი (ისევე როგორც არაერთი სხვა ძველი ავტორი) ფაზის-რიონის სათავეს ნაცვლად საკუთრივ მესხეთის მდინარე ფაზის-ჭოროხის სათავეს უჩვენებდეს (როგორც ვიცით, ფაზისის დასახელების შემცველ ნაწყვეტში იგი ნამდვილად ფაზის-რიონზე მოგვითხრობს და არა ფაზის-ჭოროხზე). თუ „მოსხიკეს“ ჩრდილოეთ საზღვართან მდებარე მოსხური მთებიდან (ლადო ანუ ფერსათის მთა) ფაზის-რიონის მხოლოდ შენაკადები იღებდნენ სათავეს, იმავე ქვეყნის სამხრეთ საზღვართან განლაგებული მოსხური მთებიდან (ირიჯლუს, დევაბონისა და ყალნუს მთებიდან) მომდინარეობენ მესხეთის მდი-

ნარეები: ჭოროხი (ირიჯლუდან) და მისი შენაკადები - თორთუმი (დევაბოინის მთიდან) და ბანა-ფანასკერტი (ყალნუს მთიდან)⁶⁷. პლინიუსის ცნობის ამგვარ ინტერპრეტაციას მხარს უჭერს შემდეგიც: სოლინი (აბ. წ. III ს.), რომლის თხზულება ძირითადად პლინიუსის ნაშრომის საფუძველზეა დაწერილი, ფაზისის, არაქსისა და ევფრატის სათავეებს ერთად იხსენიებს (სოლინის აზრით, „პენიოხური მთები არაქსს გადმოღვრიან, მოსხური კი - ფაზისს. არაქსი სათავეს იღებს ევფრატის სათავეებთან ახლოს, შემდეგ (არაქსი, ნ. ზ.) კასპიის ზღვისაკენ მიედინება“, XV, 9)⁶⁸. რაკი სოლინი მოგვითხრობს ერთ გარკვეულ რეგიონში განლაგებული, და არა ერთმანეთისაგან დაშორებული, მდინარეების სათავეებზე, შეიძლება დავასკვნათ, რომ „ფაზისის“ სახელწოდებით სოლინი აღნიშნავს არა კოლხეთის მდინარე ფაზის-როინის, არამედ მესხეთის მდინარე ფაზის-ჭოროხს (ჭოროხის სათავეს სიახლოვე არაქსისა და ევფრატის სათავეების შემცველ მხარეებთან საეჭვო არ არის).

ისტორიული მესხეთის ტერიტორიაზე მოსხების ქვეყნის ძიება გამართლებულია კორნელიუს ტაციტუსის (აბ. წ. I-II სს.) იმ ჩვენებითაც, რომლის თანახმად მოსხების მიწა-წყალი არმენიის მეზობლადაა მოსათავესებელი (ცნობაში ნათქვამია, რომ მოსხები თავს ესხმიან არმენიის მიყრუებულ ადგილებს)⁶⁹.

სტრაბონისეული „მოსხიკეს“ ზემოთ შემოთავაზებული ლოკალიზაციას ეთანხმება მოსხების განსახლების შესახებ არსებული ძვ. წ. VI-V საუკუნეების ბერძნული წყაროების მონაცემებიც. როგორც წყაროების ანალიზიდან ირკვევა, მოსხების მიწა-წყალი სამხრეთიდან უშუალოდ ესაზღვრებოდა სტრაბონისეულ „მოსხიკესათვის“ ნავარაუდებ ტერიტორიას (ისტორიულ მესხეთს).

ამგვარად, „მოსხიკეს“ ლოკალიზაციის ჩვენს მიერ შემოთავაზებულ ვარიანტს მხარს უჭერს დ. მუსხელიშვილის

მოსაზრება ამ ქვეყნის მდებარეობის შესახებ⁷⁰. ამასთანავე, ასეთი ლოკალიზაცია ეთანხმება სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულ იმ ავრუდებს, რომლებიც ფრიქსეს მიერ აგებულ ტაძარსა და სამისნოს (სტრაბონისეულ ლევკოთეას ტაძარს) მესხეთში, ან უფრო ზოგადად, ქართლში (იბერიაში) ათავსებენ (იხ. ზემოთ). ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ფრიქსეს სახელთან დაკავშირებული ძეგლისა და ქვეყნის ძიების სასარგებლოდ ლაპარაკობს თ. მიქელაძის ის საყურადღებო თეორია, რომლის შუქზე არგონავტების თქმულების კოლხეთი, უკეთ აია-კოლხეთი, საძიებელია არა რიონის დაბლობზე, არამედ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე⁷¹ (ჭოროხის აუზში).

დამოწმებული წყაროები, ლიტერატურა და შენიშვნები:

1. თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, თბ., 1975, გვ. 124.
2. იქვე, გვ. 125.
3. ისევე როგორც სხვა არაერთი ავტორი, სტრაბონიც მდ. ფაზისის სახელწოდებით ორ სხვადასხვა მდინარეს იცნობდა: ჭოროხ-ფაზისს და ჭოროხ-რიონს. ამ ვარაუდის სისწორეს სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ მდ. ფაზისის დასახელების შემცველი ნაწყვეტების (I, 2, 39; I, 3, 7; II, 1, 39; I, 4, 2; VI, 4, 2; XI, 2, 16, 17; XI, 14, 7; XII, 3, 16) ურთიერთშეჯერება სავსებით ადასტურებს. იხ. ს. ჯანაშია, ფასიდი, „შრომები“, II, თბ., 1952, გვ. 271 და შმდ.; О. Д. Лордкипанидзе, К локализации ТО ΤΗΣ ΛΕΥΚΟΘΕΑΣ ΊΕΡΟΝ, ВДИ, №2, 1972, გვ. 108.
4. О. Д. Лордкипанидзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 124, შენ. 87.
5. ა. ურუშაძე, ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებებში, თბ., 1964, გვ. 350-351.
6. იქვე გვ. 210; შმდრ. გვ. 257.

7. იქვე, გვ. 267.
8. იქვე, გვ. 318, შდრ. გვ. 390 და სხვა.
9. შდრ. ВДИ, №4, 1947, გვ. 216; О. Д. Лордкипанидзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 124, შენ. 87, 88.
10. სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგადაა ცნობილი ადამიანის სხეულის სხვადასხვა ნაწილზე, ნივთებზე, ცალკეულ სიტყვებზე ტაბუს არსებობის ფაქტები. (იხ. Джеймс Джордж Фрэзер, Золотая ветвь, М., 1980, გვ. 222 და შმდ).
11. ა. ურუშაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 189. იმავეს იმეორებდა ჰესიოდე „ეგიმიოსშიც“ (იხ. ა. ურუშაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 188.).
12. იქვე, გვ. 223.
13. იქვე, გვ. 218.
14. იქვე, გვ. 244.
15. იქვე, გვ. 318.
16. იქვე, გვ. 328.
17. იქვე, გვ. 306-307.
18. ა. ურუშაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 347.
19. იქვე, გვ. 351.
20. იქვე, გვ. 390; 390.
21. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ უკვე ძველთაგანვე ცნობილი იყო არგონავტების ლაშქრობის მთავარი მიზეზი – კოლხეთის სიმდიდრე: ძვირფასი ლითონები, ხე-ტყე, სელი. აკი სტრაბონი აღნიშნავს კიდევ: „გრძნეული მედეას შესახებ მოგვითხრობენ და იმ ქვეყნის სიმდიდრეზე, რომელიც ოქროს, ვერცხლის, რკინის (სპილენძისაგან) შედგება, რაც იყო მიზეზი ლაშქრობისა, რისთვისაც ჯერ ფრიქსემ მოანყო (თავისი) მგზავრობა: ორივე ლაშქრობის ძეგლები მოიპოვება..“ (I, II, 39); თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 70-71. იხ. აგრეთვე О. Д. Лордкипанидзе, Древняя Колхида, Миф и археология, Тб., 1979.

22. ა. ურუშაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 179, 219, 223, 232 და სხვა.
23. ჯერ კიდევ ძვ. წ. IV ს. ავტორმა პალეფატე II თხზულებაში „დაუჯერებელთა შესახებ“ ეჭვქვეშ დააყენა გადმოცემა ფრიქსეს მიერ ვერძის შეწირვის შესახებ. მაგრამ ვერძის შესახებ სტრაბონისეული ცნობა პალეფატესაგან არ უნდა მომდინარეობდეს. საქმე ისაა, რომ პალეფატეს საერთოდ გამორიცხულად მიაჩნია ვერძის საშუალებით ფრიქსეს მოგზაურობაც და ვერძის მსხვერპლად შეწირვაც (იხ. ა. ურუშაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 340-341; შდრ. იქვე, გვ. 438-439), ხოლო სტრაბონი ვერძს სწორედ ფრიქსესთან დაკავშირებით იხსენებს (იხ. ზემოთ).
24. ა. ურუშაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 275. შდრ. В. А. Ардзинба, Ритуалы и Мифы древней Анатолии, М., 1982, გვ. 145, 146; „თსუ-ს შრომები“, 227, 1982, გვ. 287-292.
25. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრების თანახმად, „გეოგრაფიის“ XI წიგნის 12-19 დანერილია ერატოსთენეს (ძვ. წ. III ს.), არტემიდორეს (ძვ. წ. II-I სს.), „მითრიდატეს ომების ისტორიკოსების“ თხზულებათა და თვით სტრაბონის მიერ შეკრებილი ინფორმაციის საფუძველზე. როგორც ვარაუდობენ, ლევკოთეას ტაძრისა და ფრიქსეს ქალაქთან დაკავშირებული ცნობები (XI, 2, 17; XI, 2, 18), რომელიც კოლხეთში ფრიქსეს ლაშქრობასთან არის დაკავშირებული, ჰიფსიკრატესაგან (ძვ. წ. II-I სს.) უნდა მომდინარეობდეს (იხ. А. И. Болтунова, Описание Иберии в "Географии" Страбона, ВДИ, №4, 1947, გვ. 149).
26. А. И. Болтунова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 151.
27. ს. ჯანაშია, ფეოდალური ურთიერთობის წარმოშობისათვის საქართველოში, „შრომები“, II, გვ. 154.
28. ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, I, ს. ჯანაშიას რედაქციით, თბ., 1946, გვ. 76; История Грузии, I, под редакцией С. Н. Джанашиа, Тб., გვ. 73.

29. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1964, გვ. 261.
30. Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959, გვ. 333, 335, 407-408; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 495, 584.
31. ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, I, არქეოლოგიური გათხრები 1973-1977, თბ., 1981, გვ. 26.
32. ჯ. ნადირაძე, გაზეთი „კომუნისტი“, 23, II, 1967.
33. ო. ლორთქიფანიძე, ვანის ქალაქი, „ცისკარი“, 7, 1968; მისივე, К локализации..., გვ. 106 და შმდ.; მისივე, ვანის ნაქალაქარი, თბ., 1973, გვ. 81 და სხვა.
34. ა. იოსელიანი, ნარკვევები კოლხეთის ისტორიიდან, თბ., 1973, გვ. 150 და შმდ.
35. Г. А. Лордкипанидзе, Колхида в VI-II вв. до н. э. თბ., 1978, გვ. 22.
36. კოლხეთის მდინარეების ლოკალიზებისას ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „რიონს ერთვის ყვირილა (გლავკოს) და ცხენისწყალი (ჰიპოს)“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 417). ყვირილასთან აიგივებს გლავკოსს ვ. ლატიშევის "Известия древних писателей о Скифии и Кавказе" ВДИ-ის კომენტატორიც (ВДИ, №4, 1947, გვ. 215, შენ. 9; იქვე, 2, 1949, გვ. 190, შენ. 7). ს. ჯანაშიას აზრით, ცხენისწყალთან ჰიპოსის (ცხენის) გაიგივება „ნაკლებ სანდო ჩანს“, ხოლო ყვირილასთან გლავკოსისა „სავსებით საცილობელია: თუ ჰიპი ცხენისწყალია, მაშინ ბუნებრივი იქნება დავასკვნათ, რომ გლავკი რიონია“ (ს. ჯანაშია, ფასიდი, „შრომები“, II, გვ. 180, შენ. 39). გ. მელიქიშვილი ტოლობის ნიშანს სვამს გლავკოსისა და ზემო რიონს შორის (Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, გვ. 306). ო. ლორთქიფანიძე ისევე როგორც ს. ჯანაშია, გამოირიცხულად თვლის ყვირილასთან გლავკოსის გაიგივებას.

- მისი აზრით, უფრო მართებულია გლავკოსი იდენტიფიკაცი-
რებული იქნეს ფაზის-რიონის მარცხენა შენაკადთან, მდ.
სულორთან (О. Д. Лордкипанидзе, К локализации..., გვ. 110).
37. Strabo, XI, 2, 17, XI, 3, 4, Plin., NH, VI, 13.
 38. Ptolem., V, 10, 3. ნ. ლომოური მდ. გლავკოსს აიგივებს
დღევ. მდ. ოლთი-ჩაისთან, ხოლო ლიკოსს - დღევ. მდ. თო-
რთუმთან, რაც სავსებით დასაშვებია; შდრ. Strabo, XI, 14, 7.
 39. Н. Ю. Ломоури, Из исторической географии древней Колхи-
ды, ВДИ, №4, 1957, გვ. 103.
 40. Н. Ю. Ломоури, დასახ. ნაშრომი, გვ. 103-104; Г. А. Лордки-
панидзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 110.
 41. სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 123.
 42. სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 128.
 43. უფრო დანვრილებით იხ. ს. ჯანაშია, ფასიდი, გვ. 274, და შმდ.
 44. შდრ. ზემოთ, შენ. 118.
 45. Strabo, XI, 2, 17.
 46. Δ. Δημητράκου, Μεγά Λεξιχόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλωσσῆς, Αθῆναι,
θ, Τόμος, გვ. 7421.
 47. იქვე, გვ. 7421.
 48. А. Д. Вейсман, Греческо-русский словарь, С. Петербург,
1882, გვ. 1269.
 49. Древнегреческо-русский словарь, II, 1958, გვ. 1677.
 50. Н. G. Liddle, R. Scott, A Greek-Englisch Lexikon, Oxford, 1968,
გვ. 1865.
 51. Strabo, I, 3, 21; VI, 4, 2; VII, 3, 7; IX, 5, 1, 9; XI, 2-1; XI, 14, 2;
XII, 3, 18 და სხვა.
 52. ა. ურუშაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 415.
 53. სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 125.
 54. სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 74.
 55. იქვე, გვ. 194.
 56. იქვე, გვ. 194-195.

57. სტრაბონისავე ცნობით, კირსილე ფარსალიელი და მიდიოს ლარისელი ალექსანდრეს თანამედროვე ისტორიკოსები იყვნენ. (იხ. XI, 4, 12).
58. ს. ჯანაშიას აზრით, სტრაბონისეული „სისპირიტისი“ იგივეა რაც ძველი ქართული „სპერი“. (იხ. ს. ჯანაშია, უძველესი ეროვნული ცნობა ქართველთა პირველსაცხოვრისის შესახებ, „შრომები“, II გვ. 58 და შმდ.; შდრ. პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 506 და შმდ.).
59. სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 135, 193; შდრ. Страбон, География, перевод Г. А. Статановского, М., 1964, გვ. 449.
60. სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 184; შდრ. Herodotus, VII, 62.
61. იქვე, გვ. 224-225. (იხ. აგრეთვე ს. ჯანაშია, კავკასიელ ეთნარქ-ეპონიმების ანტიკური სქემა, „შრომები“, II, გვ. 239 და შმდ.).
62. ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით ყურადღებას იმსახურებს „გეოგრაფიაში“ დამოწმებული შემდეგი ტოპონიმებიც: „ჰერაკლის კონცხი“, „იაზონის კონცხი“, „დაბა კიტოროსი“ (XII, 3, 17) და სხვა. სტრაბონის ცნობებიდან საყურადღებოა ტოპონიმის „აფსოროსის“ იდენტიფიკაცია აიეტის შვილისა და მედეას ძმის აფსირტეს სახელთან. ამ თვალსაზრისით ისიცაა საგულისხმო, რომ აფსირტესთან ტოპონიმ აფსაროსის იდენტიფიკაციის ადრეულ ცდას უკვე პროკოპი კესარიელის De Bello Gothico-ში ვხვდებით. იგი წერს: „ძველად მას (აფსაროსს - ნ. ხ.) ეწოდებოდა აფსირტოსი - კაცის სახელი, აქ გადატანილი უბედურების გამო ადგილმა მისი სახელი მიიღო; ის ხომ ამ ადგილას მოკლეს და ეს ადგილიც მისგან იწოდა ასე“, (VIII, 2) (იხ. ა. ურუშაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 472-473).
63. Strabo, XII, 3, 11; 3, 14; პლუტარქე, რჩეული პარალელური ბიოგრაფიები, I, თბ., 1957, გვ. 219; აპიანე, მითრიდატეს

- ომები, გვ. 229 და შმდ.; დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 69 და შმდ.
64. ВДИ, №2, 1949, გვ. 289.
65. შდრ. ს. ჯანაშია, ფასიდი, „შრომები“, II, გვ. 275; О. Д. Лордкипанидзе, К локализации, გვ. 109, შენ. 23.
66. ვახუშტი, მაგალითად წერს: „ხოლო კუალად ცხენის წყლის შესართავს ქუეით რიონს მოერთვის სამხრეთიდან საჯავახოს წყალი. ეს გამოსდის ფერსათს“. უფრო ქვემოთ გეოგრაფოსი განაგრძობს: „ვარციხის ზეით ერთვის რიონს ხანის-წყალი, გამოსდის ფერსათს, მოდის ჩრდილო და მიერთვის სამხრეთიდანვე“ (იხ. ქცხ, IV, გვ. 750-75).
67. ვახუშტი გვამცნობს: „ხოლო ან ვიწყებთ კლარჯეთს. და ამ ქუეყანასა შინა უდიდესი მდინარე არს ჭოროხი, რომელი გამოსდის ირიჯლუს მთასა და დის სამხრიდამ ჩრდილოთ, მცირედ აღმოსავლეთით მიწეულად, ხვარამზეს ხიდამდე“ (ქცხ, IV, გვ. 675-676). თორთუმის სათავეზე ვახუშტი შემდეგს აღნიშნავს: „ხოლო თორთომის მდინარე გამოსდის დევაბოინის მთასა და მოდის სამხრეთიდან ჩრდილოდ...“ (ქცხ, IV, გვ. 686). დაბოლოს, ბანა-ფანასკერტის შესახებ იგივე ავტორი წერს „ამას ზეით მოერთვის ჭოროხს ბანა-ფანასკერტისა, გამომდინარე ყალნუ მთისა და მომდინარე აღმოსავლეთიდან დასავლეთად“ (ქცხ, IV, გვ. 683).
68. ВДИ, №3, 1949, გვ. 243.
69. ВДИ, №3, 1949, გვ. 209; შდრ. Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, გვ. 367.
70. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბ., 1977, გვ. 59.
71. თ. მიქელაძე, ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან (ძვ. წ. II-I ათასწლეულები), თბ., 1974, გვ. 84 და შმდ.

К ИНТЕРПРЕТАЦИИ ОДНОГО СООБЩЕНИЯ СТРАБОНА («ГЕОГРАФИЯ», XI, 2, 17)

«География» Страбона является одним из важнейших первоисточников для изучения вопроса о границах расселения грузинского племени мосхов (месхов). В этой связи особого внимания заслуживает сообщение Страбона, в котором говорится об основании Фриксом в Стране мосхов (расположенной, согласно «Географии», над колхидскими реками, Фасисом, Главком и Гиппом) святилища Левкофеи и его (Фрикса—Н. Х.) оракула, ограбленного Фарнаком и несколько позднее Митридатом Пергамским (XI, 2, 17).

Сопоставление данных «Географии» со сведениями других древних авторов о походах в Колхиду Фрикса и аргонавтов дает возможность заключить, что рассматриваемое сообщение Страбона содержит ряд неточностей и существенных противоречий,

Несмотря на компилятивный и противоречивый характер изучаемого сообщения Страбона, его значение трудно переоценить. Данные XI, 2, 17 «Географии» подтверждают правомерность локализации Страны мосхов и святилища Левкофей в Юго-западной Грузии, на месте исторической Месхети, представляя новые тому доказательства.. Согласно XI, 2, 17 Страну мосхов (месхов) следует искать южнее Колхидской долины, в ареале, органически связанном с Мифом о Фриксе и аргонавтах, в районе военных операций Фарнака и Митридата Пергамского, т. е. в юго-западной Грузии — Месхети.

FOR THE INTERPRETATION OF A CERTAIN COMMUNICATION OF STRABO ("Geography", XI, 2,17)

Strabo's "Geography" is one of the most important primary sources for the study of the question concerning the population boundaries of Georgian Moskh-Meskh tribes. In this connection a special attention must be paid to Strabo's communication, reporting about the foundation of Leukothea's sanctuary and its oracle by Phrixos in the country of Moskhs - Meskhs (situated, according to "Geography" above the Colchian rivers Phasis, Glaukos and Hippos). The sanctuary was robbed by Pharnakes and a little later by Mithridates of Pergamos (XI,2,17).

The comparison of data given in "Geography" with those of other ancient authors concerning the campaigns of Phrixos and Argonauts to Colchis makes it possible to conclude, that the above communication of Strabo contains a number of inexactitudes and essential contradictions.

In spite of compilative and contradictory character of the studied communication of Strabo's, its importance is difficult to overestimate.

The data of XI,2,17 of the "Geography" confirm the rightfulness of locating of Moskh's country and Leukothea's sanctuary in the South-West Georgia, on the site of the historical Meskhethi, supplying this fact by new evidence. According to XI,2,17 the country of Moskh's is to be found to the south of the Colchian Valley, in the area organically connected with the myths about Phrixos and Argonauts, in the region of military operations of Pharnakes and Mithridates of Pergamos, i.e. in the South-West Georgia-Meskhethi.

К ВОПРОСУ О РАССЕЛЕНИИ МОСХОВ В VI—V ВВ. ДО Н. Э.

Ученые, изучающие вопросы локализации территории мосхов VI—V вв. до н. э., единодушно отмечают скудость первоисточников и туманный характер содержащихся в них сведений.

Еще И. Джавахишвили отмечал, что крайняя недостаточность письменных сведений делает невозможным установление местожительства мосхов в Закавказье¹. На туманный характер письменных источников указывает и Г. Меликишвили. Он пишет: «Если из этих сообщений (подразумеваются источники I в. до н. э.—II в. н. э.—Н. Х.) ясно, какая территория подразумевалась под страной мосхов-месхов, то не так обстоит дело в отношении сообщения о месхах у более ранних античных авторов»².

Несмотря на вышесказанное, специалисты неоднократно возвращались к этой проблеме, пытаясь локализовать территорию, занимаемую мосхами в VI—V вв. до н. э. Так, например, сопоставляя данные Гекатея Милетского и Геродота, И. Джавахишвили высказал предположение, что страна мосхов интересующего нас периода была расположена к северу от Басиани, с юга она граничила с матиенами, с юго-запада — с саспейрами (геспериты, испирийцы), а с запада — с тибаренами, макронами и моссиниками. Далее И. Джавахишвили писал: «Но поскольку Геродот отмечал, что в войсках Ксеркса у мосхов и тибаренов был один общий предводитель, а у макронов и моссиников — другой и опять-таки общий предводитель (VII, 28), то это обстоятельство дает нам право думать, что ближайшими соседями мосхов из тибаренов, макронов и моссиников были, вероятнее всего, тибарсны»³.

Обсуждая интересующий нас вопрос, Г. Меликишвили, как и И. Джавахишвили, придает существенное значение сведениям

Геродота о территориальной близости тибаренов и мосхов. По мнению ученого, «тесная связь мосхов (выступающая из сообщений Геродота) с племенами, «жившими выше Трапезунта Фарнакии» (как их называет Страбон), в частности, с наиболее западными из этих племен — тибаренами, дает нам право предположить, что в мосхах Гекатея и Геродота следует видеть потомков, живших в восточной части Малой Азии мушских (месхских) племен»⁴.

В связи с изучением сведений греческих логографов о Грузии Н. Ломоури специально рассмотрел вопросы местообитания и этнической принадлежности мосхов Гекатея. По мнению автора, «Гекатей не дает точных указаний о месторасположении территории, принадлежавшей мосхам, он лишь очень общо отмечает, что они живут по соседству с матиенами»⁵. Н. Ломоури считает, что под мосхами Гекатея «подразумевается либо волна месхских племен, мигрировавших на юг, к Месопотамии, либо их основная древняя территория — северо-восточная область Малой Азии»⁶.

Как было отмечено выше, сведений о местожительстве мосхов в VI—V вв. до н. э. весьма мало. Из числа авторов указанной эпохи мосхов один раз упоминает Гекатей Милетский (VI в. до н.э.), два раза — Геродот (V в. до н.э.), по одному разу — Гелланик Митиленский (V в. до н. э.) и Палефат Абидосский (IV в. до н. э.).

Так, в «Этнике» Стефана Византийского (VI в. н. э.) читаем, что, согласно Гекатею Милетскому, мосхи, колхское племя, живут по соседству с матиенами⁷. Что же касается Геродота, то он дает несколько интересных указаний о месте обитания мосхов. Из описания сатрапий Дария узнаем, что мосхи жили по соседству с тибаренами, макронами, моссиниками и марами («Мосхам, тибаренам, макронам, моссиникам и марам было приказано платить 300 талантов подати. Это — девятнадцатый округ» (III, 94)⁸.

Из фрагмента, в котором описывается вооружение войск Ксеркса, видно, что из вышеперечисленных племен ближайшими соседями мосхов были тибарены. «У мосхов на голове были: дерсвианские шлемы; они носили маленькие щиты и копья с длинными наконечниками. Тибарены, макроны и моссирики шли в поход вооруженными, как мосхи. Начальниками их были: у мосхов и тибаренов — Ариомард, сын Дария и Пармисы, дочери Смердиса, внуки Кира; у макронов же и моссириков Артаинт, сын Херасмия, который был сатрапом на Геллеспонте» (VII, 78).

Интересные для нас сведения Гелланика Митиленского и Палефата Абидосского сохранились в «Этнике» Стефана Византийского. Он пишет: «Хариматы, племя вдоль Понта. Палефат в седьмой книге (говорит): «Керкеты соседствуют с мосхами и хариматами, владеют Парфением до Понта Эвксинского». Гелланик в своем (труде) «Основание племен и городов» (говорит): «Выше керкетов живут мосхи и хариматы, ниже — гениохи, а выше — кораксы»⁹.

Поскольку при помощи первоисточников и соответствующей научной литературы удастся достаточно точно установить местожительство упомянутых вместе с мосхами матиенов, тибаренов, керкетов и хариматов, даже из простого сопоставления вышеприведенных сведений становится очевидным, что в письменных источниках VI—IV вв. до .н. э. представлены два различных друг от друга варианта локализации мосхов: согласно Гекатею Милетскому и Геродоту, мосхи жили в северо-восточной области Малой Азии, а Гелланик Митиленский и Палефат Абидосский племена под тем же названием помещали на северо-восточном побережье Черного моря.

Естественно, что существование этих двух вариантов должно иметь объяснение. И здесь заслуживает внимания следующее. Достоверность интересующих нас сведений Гекатея Милетского

и Геродота ни у кого не вызывает сомнений. Нет к тому оснований и у нас. Однако нельзя сказать того же о сведениях Гелланика и Палефата, вместе с которыми, обычно, рассматривают еще одно, более позднее, сообщение историков Митридатовых войн. Его донес до нас Страбон (I в. до н.э.— I в. н.э.). Он пишет: «Историки Митридатовых войн, которые заслуживают большего доверия, напротив, называют сперва ахейцев, затем зигов, потом гениохов, далее керкетов, мосхов, колхов, живущих над ними фтирофагов и соанов и другие небольшие народности около Кавказа» (XI, 2,14)¹⁰.

Ряд авторов (З. Анчабадзе, М. Инадзе, Н. Ломоури и др.) интересующие нас сведения Гелланика, Палефата и историков Митриадовых войн считают не внушающими доверия, подчеркивая, прежде всего, их туманный характер. Так, например, З. Анчабадзе по поводу сведения Гелланика пишет: «Можно ли на основе этого путанного сообщения «точно» локализовать месхов? Разумеется, нельзя». И чуть ниже: «Решать вопрос о локализации месхов в районе современной Абхазии, опираясь на сомнительные сведения упомянутых авторов (подразумеваются Гелланик, Палефат и историки Митридатовых войн — Н. Х.), ни в коем случае нельзя».

Приблизительно то же пишет и М. Инадзе: «Сведения вышеназванных авторов (Гелланика и Палефата — Н. Х.) о местожительстве мосхов на северо-восточном побережье Черного моря, по нашему мнению, нельзя считать достоверными, поскольку они весьма фрагментарны и туманны... Во всяком случае, если даже верить вышеуказанным авторам (т. е. Гелланику Митиленскому и Палефату Абидосскому) невозможно на основе их сообщений даже приблизительно установить территорию мосхов»¹².

Интересующий нас фрагмент из сочинения Гелланика, и по мнению Н. Ломоури, с очевидностью свидетельствует о том, что его автор имел неточные и весьма общие представления о расселении тех племен, которых упоминает. Оценивая научную ценность этого фрагмента, ученый считает необходимым принять также во внимание, «что тот труд Гелланика, отрывком из которого является упомянутый фрагмент, а именно его труд «Основание племен и городов», является произведением компилятивного характера и представляет собой попытку сопоставления и увязывания друг с другом источников разных времен и разного порядка»¹³. С этой точки зрения Н. Ломоури придает особое значение тому факту, что Гелланик лично не бывал в восточных странах, а свое сочинение написал, опираясь на сообщения писателей либо путешественников.

Недовере к сведениям Гелланика, Палефата и историков Митридатových войн вызвано и рядом других существующих факторов, в частности, тем, что такие заслуживающие доверия авторы, каковыми являются Псевдо-Скилак Кариандийский, Артемидор Эфесский, Страбон и другие, достаточно хорошо знакомые с этнической географией северо-восточного побережья Черного моря, как правило, не упоминают мосхов на указанной территории¹⁴.

Вместе с тем, как отмечал З. Анчабадзе, керкеты и гениохи (как могли убедиться, в интересующих нас сообщениях мосхов располагают по соседству именно с этими племенами) помещаются древними авторами в юго-восточном секторе Причерноморья, вблизи именно той территории, где, по мнению исследователя, и жили мосхи. Так, например, по сведению Квинта Курция Руфа (I в. н.э.), керкеты жили рядом с мо синиками и халибами (VI, 4,17)¹⁵. «Именно поэтому, — пишет З. Анчабадзе, — надо полагать, Палефат и говорит, что «к керкетам примыкают

мосхи». Отсюда и возникла путаница в локализации отдельных кавказских племен, на которую обратил внимание еще Страбон»¹⁶.

Кроме сказанного, примечательно и следующее. Согласно М. Инадзе, из сопоставления вышеприведенного сообщения историков Митридатовых войн с тем отрывком из «Географии» Страбона, в котором перечислены племена, жившие на северо-восточном побережье Черного моря во время бегства Митридата Понтийского в Босфор (I в. до н. э.), ясно видно, что из числа племен, упоминаемых историками Митридатовых войн, в северо-восточной части Черноморского побережья в указанную эпоху не было керкетов и мосхов, но действительно жили ахейцы, зиги и гениохи¹⁷. По мнению М. Инадзе, ни у Страбона, ни у какого-либо другого автора не подтверждается расселение керкетов и мосхов между гениохами и колхами. Так, например, Страбон достаточно ясно говорит, что «за гениохами находится Колхида» (XI, II, 1). Согласно сведениям Псевдо-Скилакса Кариандийского¹⁸ и Артемидора Эфесского¹⁹, керкеты жили не по соседству с колхами, а севернее гениохов и ахейцев²⁰. Опираясь на эти данные, М. Инадзе делает вывод, что в сообщении историков Митридатовых войн (хотя Страбон считает это сообщение достойным доверия) перемешались данные двух источников разных эпох; та часть механически объединенных сведений, в которых говорится об ахейцах, зигах, и гениохах, передает ситуацию, сложившуюся в I в. до н.э., а вторая часть, где упоминаются интересующие нас мосхи и керкеты, по мнению автора, взята у Гелланика и Палефата, либо из источников, которым пользовались последние, и дополнительно включена в начальную часть сообщения историков Митридатовых войн²¹.

Таким образом, часть ученых не считает достоверными интересующие нас сведения, чего нельзя сказать о многих других

специалистах. Так, например, П. Ингороква именно на основе сведений Гелланика Митиленского, Палефата и историков Митридатовых войн попытался доказать идентичность мосхов и абхазов (абазг-апсилон)²².

По мнению Т. Микеладзе, «уже в V в. до н. э. в древнегреческой историографии существовали, хотя и несколько туманные, но прямые указания на то, что по соседству с сванскими племенами (гениогами) и непосредственно на их территории жили мосхи»²³. Правда, в сообщении Гелланика Митиленского, отмечает Т. Микеладзе, «мысль не совсем ясна», но, поскольку Псевдо-Скилакс Кариандийский, так же как и Гелланик, называет керкетов, гениохов и кораксов (выше отмечалось, что Псевдо-Скилакс в отличие от Гелланика не упоминает мосхов и хариматов), можно заключить, что в нем отражено реальное положение вещей»²⁴.

Кроме того, по мнению Т. Микеладзе, главным в сообщении-ях Палефата и Гелланика является то, что в них мосхи представлены в одном и том же окружении. Исследователь считает весьма затруднительным принять ту интерпретацию интересующего нас сведения историков Митридатовых войн, согласно которой первая часть рассматриваемого источника, где идет речь об ахейцах, зигах и гениогах, достоверна, а вторая часть, в которой упоминаются керкеты и мосхи, не достоверна²⁵.

Сам Т. Микеладзе высказал предположение о существовании прочной исторической традиции по поводу локализации мосхов в Северо-Восточном Причерноморье, начиная с V в. до н. э. и вплоть до I в. н. э., что подтверждается, с одной стороны, той частью сообщения Прокопия Кессарийского (VI в. н. э.), где говорится, что р. Фазис (совр. Риони) протекает через Месхийские горы, а с другой стороны — топонимией Сванети.

Таким образом, убеждаемся, что об интересующих нас сведениях высказано немало заслуживающих внимания сообщений.

По нашему мнению, оценивая сведения Гелланика, Палефата и историков Митридатовых войн, следует принять во внимание следующее: сопоставление этих сведений дает возможность говорить о наличии между ними существенного сходства. Так, во всех трех сообщениях мосхи помещаются на территории вблизи керкетов. Согласно Гелланику, мосхи вместе с хариматами жили «выше» (севернее) керкетов. Палефат считает мосхов и хариматов соседями керкетов; и наконец, историки Митридатовых войн (которые не упоминают хариматов) также помещают мосхов по соседству с керкетами. Кроме этого, общим для всех трех авторов является локализация керкетов и мосхов на северо-восточном побережье Черного моря.

Однако, наряду с вышеупомянутыми совпадающими моментами в этих сведениях встречаются и расхождения. Не одно различие наблюдается между данными, дошедших до нас фрагментов сочинений Гелланика и Палефата. А именно, в сообщении Палефата место расселения хариматов указано точнее, чем у Гелланика. Если последний ограничивается лишь упоминанием, что хариматы вместе с мосхами жили «выше» керкетов, то Палефат, называя мосхов и хариматов соседями керкетов добавляет, что хариматы владели Парфением до Понта Эвксинского. Кроме того, если Палефат упоминает вместе с мосхами лишь керкетов и хариматов, то Гелланик этническое окружение Мосхов представляет более полно, называя еще генихов и кораксов. Существенны также различия между сообщением историков Митридатовых войн и уже рассмотренными фрагментами сочинений Гелланика и Палефата. В данном случае заслуживает внимание следующее. В сообщении историков Ми-

тридатовых войн уже не упоминаются хариматы Гелланика и Палефата, а также кораксы Гелланика. Вместе с тем, в их сообщении фигурируют совершенно новые племена: ахейцы, зиги, колхи, фгирофаги и др. Сведения историков Митридатовых войн и Гелланика отличаются и с точки зрения локализации племен (у Палефата вовсе отсутствуют какие-либо интересные в этом отношении прямые указания). Например, если во фрагменте Гелланика южнее керкетов подразумеваются земли гениохов, а севернее — мосхов и хариматов, согласно историкам Митридатовых войн, гениохи жили севернее, а мосхи — южнее керкетов. Рассматриваемые сведения отличаются и манерой описания расселения племен: Гелланик Митиленский племена, занимающие территорию на северо-восточном побережье Черного моря, представляет как живущих «выше» и «ниже», ἄνω и κάτω керкетов. Палефат же довольствуется сообщением, что мосхи и хариматы жили по соседству с керкетами, а историки Митридатовых войн, описывая интересующие нас племена, располагают их в одном определенном направлении — с севера на юг.

Расхождения в сообщениях Гелланика Митиленского, Палефата Абидосского и историков Митридатовых войн позволяют считать их сочинения независимыми друг от друга источниками. Вместе с тем наличествующие в них совпадения указывают, по-видимому, на то, что вышеназванные авторы пользовались не только разными, но и каким-то одним древним источником. В пользу этого предположения говорит и то, что, ни один из других хорошо осведомленных авторов (Псевдо-Скилак Кариандийский, Артемидор Эфесский, Страбон и др.) не помещают мосхов на северо-восточном побережье Черного моря, в то время как Гелланик, Палефат и историки Митридатовых войн локализуют их (мосхов) именно в этом регионе. К сожалению, автор этого источника пока не известен; нет сведений и о том, на какого вида

информацию он опирался, помещая мосхов рядом с северными керкетами²⁶ (как могли убедиться, ни один древний внушающий доверие источник не знаком с мосхами северо-восточного побережья Черного моря)²⁷. Несмотря на вышесказанное, существование подобного источника представляется нам вполне вероятным²⁸, поскольку такой вариант локализации подтвержден у трех разновременных, независимых друг от друга авторов. Исходя из этого, до выявления новых дополнительных материалов окончательное решение вопроса о достоверности рассмотренных выше сообщений Гелланика, Палефата и историков Митридатových войн считаем преждевременным.

Как уже отмечалось, из числа древних авторов (кроме Гелланика и Палефата) мосхов упоминают Гекатей Милетский и Геродот. Из их сообщений следует, что для локализации гекатеевых мосхов необходимо установить местожительство их соседей матиенов и хотя бы приблизительно очертить границы той территории, где могли жить племена, именуемые «колхскими» (выше уже говорилось, что Гекатей Милетский называет мосхов «племенем колхов»). Для установления территории обитания геродотовых мосхов необходимо локализовать тибаренов, поскольку, как это было показано выше, согласно Геродоту, ближайшими соседями мосхов были тибарены.

Локализацию соседних с мосхами племен начнем с матиенов.

Среди авторов VI-V вв. до н. э. матиенов упоминают Гекатей Милетский и Геродот Галикарнасский.

Как известно, произведения Гекатея Милетского дошли до нас в виде фрагментов²⁹, которые сохранила нам «Этника» Стефана Византийского. В одном из фрагментов Гекатей помещает матиенов рядом с мосхами. В «Этнике» читаем: «Мосхи, племя колхов, по соседству с матиенами (говорит) Гекатей «в Азии».

Новую информацию содержит другой фрагмент. Стефан Византийский сообщает: «Гиопэ, город матиенов, по соседству с Гордиями. Гекатей говорит «в Азии»: «В городе Гиопэ жители одеваются подобно пафлагонцам»³⁰. Принадлежащая Гекатею часть приведенного сообщения («В городе Гиопэ жители одеваются подобно пафлагонцам») свидетельствует по-видимому, о том, что упомянутые во втором фрагменте матиены, были территориально и этнокультурно связаны с пафлагонцами.

Более обширную информацию о матиенах можно почерпнуть в «Истории» Геродота. «Матиены», «страна матиенов» не раз упоминаются у Геродота в разных контекстах.

Сведения Геродота о матиенах с географической точки зрения можно разделить на несколько групп. В первую группу войдут два сведения, одно из которых содержится в первой книге «Истории». В частности, говоря о каппадокийцах, Геродот сообщает: «Границей же миддйского и лидийского царств была река Галис, текущая с Армянского горного (хребта) через Киликию; затем она протекает справа по области матиенов а с левой стороны—по земле фригийцев. Минуя Фригию, река поворачивает на север и затем образует границу между сирийскими каппадокийцами на правом берегу и пафлагонцами – на левом» (I, 72).

Ниже, при описании войска Ксеркса, Геродот пишет: «Лигии, матиены, мариандины и сирийцы шли в поход в одинаковом с пафлагонцами вооружении... Во главе пафлатонцев и матиенов стоял Дот, сын Мегасадра; начальником же мариандинов, лигисв и сирийцев был Гобрый, сын Дария и Аристоны... Вооружение фригийцев было весьма похоже на пафлагонское...»³¹.

Очевидно, что в 1,72 «Истории» под районами обитания матиенов и каппадокийцев подразумевается территория внутри бассейна р. Галис (совр. Кызыл-Ирмак), а фригийцев и пафлагонцев - вне его. Вместе с тем, поскольку греческий историк, жи-

вущие у р. Галис племена, перечисляет по направлению ее течения, можно предположить, что матиены и фригийцы жили севернее и западнее киликийцев (область Мзаки-Кайсери)³², а каппадокийцы и пафлагонцы - севернее и северо-западнее матиенов.

В VI,72 «Истории» соседство матиенов с пафлагонцами прослеживается более четко (предводителем пафлагонцев и матиенов был Дот-сын Мегасадра). К тому же, в этом фрагменте представлен новый материал о географическом окружении матиенов: рядом с матиенами и каппадокийцами в VII, 72,73 «Истории» дополнительно упоминаются лигии (лигийцы) и мариандины. Кроме того, фрагмент VII,72,73 примечателен и тем, что он подтверждает сообщение I,72 «Истории» о соседстве матиенов с фригийцами.

Таким образом, сведения Геродота, составившие первую группу, по содержанию близки с вышеупомянутым вторым фрагментом Гекатея. Они полностью согласуются с сообщением Гекатея о том, что матиены были соседями пафлагонцев и вместе с тем существенно расширяют наши знания о географическом окружении матиенов (как отмечалось выше, в числе соседей матиенов Геродот, наряду с пафлагонцами, называет также киликийцев, фригийцев, сирийских каппадокийцев и др.).

Вторая группа сведений Геродота о матиенах переносит нас на территорию, расположенную к востоку от р. Галис. Из первой книги «Истории» узнаем, что р. Аракс брала начало в стране матиенов (I, 202). А из описания восемнадцатой сатрапии Дария выясняется, что соседями матиенов были саспейры и аллародийцы (Геродот говорит: «На матиенов, саспиров и аллародиев была наложена подать в 200 талантов. Это - восемнадцатый округ» (111,94).

И наконец, согласно третьей группе сведений Геродота, в стране матиенов брали начало реки Гинд (совр. Дияла) и Второй

Забат (совр. Малый Заб) (I, 189, 202; V, 52), а сама эта страна находилась между Арменией и Киссией. Так, рассказывая о миссии пребывания в Спарте тирана Милета Аристагора, Геродот подробно излагает текст его обращения к царю Клеомену. «Принося с собой доску, где была вырезана карта всей земли, а также «всякое море и реки».... Аристагор сказал ему вот что: «...С киликийцами вот здесь граничат армении (они также богаты скотом), а с армениями - матисны, которые живут вот в этой стране. Затем следует вот эта земля киссиев, а в ней на этой вот реке Хоаспе лежит город Сусы...» (V, 49). Рассказ Аристагора продолжает сам Геродот: «Границу Киликии и Армении образует судоходная река по имени Евфрат. В Армении находится 15 стоянок с застжими домами и сторожевым укреплением на протяжении 56 1/2 парасангов. Из этой (Армении) путь ведет в Матиену; (здесь) 34 стоянки на расстоянии 136 парасангов. По этой стране протекают четыре судоходные реки. Через все эти реки надо переправляться на судах. Первая река - Тигр, затем вторая и третья под (одним) названием Забат. Но это - разные реки, и начинаются они не в одной местности. Первая из упомянутых рек течет из Армении, вторая—из Матиены. Четвертая же река называется Гинд³³. Ее Кир в свое время разделил на 360 каналов. Затем путь идет (через эти проходы) в страну Киссию, где на расстоянии 42 1/2 парасангов находится 11 стоянок до реки Хоаспы, которая также судоходна. На ней лежит город Сусы. Всех этих стоянок от Сард до Сус 111 и столько же постоянных дворов» (V, 52).

Таким образом, согласно сведениям Геродота, матиены жили в трех разных областях: в бассейне р. Галис - по соседству с киликийцами, фригийцами, пафлагонцами и каппадокийцами; у истоков р. Аракс - вблизи саспейров и аллародийцев; у истоков рек Второй Забат и Гинд, на территории, расположенной между Арменией и Киссией.

Местожителства упомянутых в первом фрагменте Гекатея матиенов исследователи обычно касаются в связи с вопросом локализации страны мосхов. Как правило, этих матиенов, опираясь на вторую группу сведений Геродота (I, 202; III, 94), помещают у истоков р. Аракс³⁴. Матиены из второго фрагмента Гекатея, которых, в основном упоминают в трудах справочно-энциклопедического характера, специалисты помещают по соседству с пафлагонцами³⁵.

Сравнительный анализ вышерассмотренных фрагментов Гекатея впервые был осуществлен автором данного исследования³⁶.

Большое внимание уделяется вопросу локализации матиенов Геродота. На основе двух сведений Геродота и других дополнительных данных И. Джавахишвили помещал матиенов вблизи позднего Басиани, восточнее саспейров³⁷. С. Джанашиа, сопоставив сведения Геродота (I, 72; 189, 202; III, 94; V, 49; 52; VII, 72, 73), пришел к выводу, что по представлению этого греческого историка матиены занимали всю Северную Месопотамию, южную окраину поздней Армении и восточные области Анатолии³⁸. По всей видимости, Г. Меликишвили также исходит из сообщений Геродота, локализуя матиенов к югу от саспейров, к западу и северо-западу от оз. Ван³⁹. Э. Форрер, опираясь на данные Геродота (I, 72), искал матиенов на территории позднеантичной Камманены, в бассейне р. Галис⁴⁰. По мнению И. Дьяконова, геродотовы матиены жили вблизи истоков рек Галис и Араке (I, 72, 202; V, 49) и северо-западнее оз. Урмия, в районе верховьев одного из притоков р. Тигр⁴¹. Н. Адонц упомянутых в третьей группе сведений Геродота матиенов (I, 189, 202; V, 49, 52) помещает восточнее р. Заб⁴², а И. Алиев этих же матиенов ищет у истоков р. Гинд⁴³.

Как отмечалось, второй фрагмент Гекатея очень близок по содержанию с первой группой сведений Геродота. В свете данных Гекатея Милетского и Геродота, указанное объединение матиенов следует искать внутри бассейна р. Галис, по соседству с пафлагонцами, сирийскими каппадокийцами и фригийцами. Естественно, что для более точной локализации страны матиенов существенное значение имеет определение места обитания вышеперечисленных племен. Не одно достойное внимания сведение о пафлагонцах, каппадокийцах и фригийцах сохранили для нас письменные источники. По данным источников, отображающих политическую обстановку ранней эпохи, территория расселения пафлагонцев первоначально была не столь уж большой. Так, например, по данным автора «Илиады», союзники троянцев пафлагонцы жили в южных областях Причерноморья между реками Парфений (совр. Ходжа-Ирмак) и Эгиал (совр. Джиле)⁴⁴.

По свидетельству Псевдо-Скилакса Кариандийского, страна пафлагонцев простиралась на восток до Тетрака, а на запад - до Гераклеи (совр. Эрегли). Согласно этому же автору, соседями пафлагонцев на востоке были ассирийцы, а на западе - мариандины⁴⁵. И по данным «Аргонавтики» Аполлония Родосского (III в. до н. э.), Пафлагонию следует искать, с одной стороны, по соседству с вифинцами, а с другой - с ассирийцами, к востоку от р. Билеос (совр. Енидже-Ирмак) и к западу от г. Синопы (совр. Синоп) (II, 790; IV, 300 и др.). Приблизительно на этой же территории (в области, расположенной между Тиосом⁴⁶ и Арменс)⁴⁷, по соседству с вифинцами и халибами располагает Пафлагонию и автор позднесантичного периода Помпоний Мела (I в. н. э.), чье «Описание земли» сохранило нам не одно сведение, отражающее картину расселения племен в более ранние эпохи⁴⁸.

Начиная с V в. до н. э., восточная граница Пафлагонии представлена в письменных источниках совершенно иначе. Геро-

дот (I, 6,72) и авторы более позднего периода⁴⁹ восточную границу этой страны проводят вдоль нижнего течения р. Галис и, следовательно, г. Синопа оказывается в пределах Пафлатонии. К востоку от Пафлатонии, вдоль р. Галис, Геродот помещает страну каппадокийцев, а к западу - Великую Фригию (I, 6-72).

Поскольку область, охватывающая верхнее и среднее течения р. Сангарии (совр. Сакарья), с незапамятных времен входила в пределы Великой Фригии (см. ниже), южную границу геродотовой Пафлагонии следует провести приблизительно по линии совр. Искилип-Чанкыры-Болу.

Западнее Пафлагонии Геродот предполагал земли вифинцев и мариандинов.

На реальный характер геродотовой локализации Пафлагонии указывают сведения, дошедшие до нас в «Географии» Страбона. Так, согласно Страбону, Пафлатония делилась на внутреннюю и приморскую области материка (XI 1,3,9). В приморской Пафлагонии находились Амастрия⁵⁰ (совр. Амасра), «длинный берег» Этиала, мыс Карамбиса (совр. Керемпе-Бурну), Кинолис (совр. Киноглу), Антикинолис, Абонутейх, Армене и Синопа (XII, III, 10-12), а во внутренней - Гангры (совр. Чанкыры) (XII, III, 41). С востока с Пафлагонией граничили левкосирийцы, с юга—фригийцы, с запада - мариандины и вифинцы, а с севера - Понт Эвксинский (XII, III, 9).

Как мы убедились выше, сирийские каппадокийцы⁵¹, территориально связанные с матиенами, также были непосредственными соседями пафлатонцев. Одна группа источников, отражающих древнейшую картину расселения сирийских каппадокийцев, помещает их в область, находящуюся к западу от р. Галис, а Синопу представляет нам как город сирийцев (resp. ассирийцев). Так, например, согласно «Аргонавтике» Аполлония Родосского, интесующие нас племена жили к востоку от Карамбиса и к западу

от рек Ирис (совр. Ешил-Ирмак) и Галис (II, 945-965). По свидетельству. Каллисфена (IV в. до н. э.), сирийцы, вдоль р. Парфений, были соседями кавконов (Strabo, XII, III, 5), а в свете сведений, сохранившихся у Псевдо-Скимна Хиосского (II-I вв. до н. э.), Страбона⁵², Плутарха⁵³ (I в. н. э.) и Дионисия Перизгета (II в. н. э.)⁵⁴, сирийцы когда-то жили в г. Синопа и в его окрестностях.

Отражающими ситуацию, сложившуюся в более раннюю эпоху, являются, очевидно, и сохранившиеся у Геродота и Псевдо-Скиакса Кариандийского те сведения, в свете которых сирийцам принадлежала территория, простирающаяся как к западу, так и к востоку от р. Галис.

По сведениям Геродота, сирийцы занимали земли от р. Фермодонт (совр. Термесу.) до Парфения (I, 202). А по данным Псевдо-Скиакса Кариандийского, владения сирийцев на востоке простирались до Ясонии (совр. Ясун-Бурун), после которой началась страна халибов, а на западе - до Тетрака, т. е. до страны пафлагонцев (88—90)⁵⁵.

В сочинениях Геродота и некоторых других авторов сохранился еще один, более поздний, вариант описания западной границы страны сирийцев. Согласно Геродоту и Страбону, граница сирийцев (левкосирийцев) и пафлагонцев проходила вдоль верхнего течения р. Галис (Herodotus, I, 6, 72, 76 и др.; Strabo, XII, III, 9, 12). А по свидетельству Скимна Хиосского и того же Страбона, город Амис принадлежал левко-сирийцам⁵³.

В пользу приведенных выше сведений относительно расселения сирийских каппадокийцев в VI—V вв. до н. э. к востоку от р. Галис вероятно говорит и один фрагмент сочинения Гекатея Милетского. Говоря о левкосирийцах, Стефан Византийский дважды приводит данные Гекатея Милетского: в связи с упоминанием левкосирийского города Теирия («Теирия, город левкосирийцев, Гекатей (говорит) в «Азии»)⁵⁷ и города Хадисии («Хадисии

сия город левкосирийцев», Гекатей во второй книге «Генеалогий» говорит: «Фемискира-равнина от Хадисии до Фермодонта»⁵³. По первому фрагменту Гекатея достаточно трудно представить, куда именно помещает греческий автор этот город сирийцев (ни один другой автор не упоминает город под названием «Теирия»). Но достаточно информативен с этой точки зрения второй фрагмент Гекатея, поскольку в нем вместе с Хадисией упоминаются «река Фермодонт» (тождественность которой с современной Термесу общеизвестна) и «равнина Фемискиры», хорошо локализуемая с помощью Страбона и других авторов. Так, по сведениям Страбона равнина Фемискиры (т. е. равнина амазонок) охватывала ту часть Припонтийской области, которую орошали реки Фермодонт и Ирис (I, III, 6). Равнина Фемискиры делилась на две части, одна из которых была расположена на побережье Черного моря, а другая - внутри страны - простиралась до Понтийских гор (XII, III, 15) и граничила с востока с областью Сидены (вблизи совр. Булемана) (XII, III, 16)⁵⁹.

Сопоставляя данные Страбона о местоположении равнины Фемискиры со вторым фрагментом Гекатея, легко убедиться, что нет никаких оснований искать город Хадисию на восточной границе равнины Фемискиры (к востоку от р. Фермодонт), поскольку в этом случае, р. Ирис и территория между нею и р. Фермодонт окажутся вне пределов равнины Фемискиры, что противоречит данным Страбона относительно локализации этой последней.

Все вышесказанное дает нам основание считать, что упоминаемая Гекатеем Хадисия была расположена к западу от р. Ирис, в области между нею и р. Галис. Такую локализацию Хадисии, помимо вышеуказанного, подтверждает также фрагмент из «Понтийского Перипла» Мениппа Пергамского, согласно которому (как сообщает Стефан Византийский) от Ликастии до Хадисии

а также до реки под этим же названием, расстояние - 150 стадий (приблизительно 25 км), а от Хадисии до р. Ирис - 100 стадий (приблизительно 17 км)⁶⁰. Следует принять во внимание и то, что Аполлоний Родосский упоминает Хадисию и Ликастию в связи с амазонками, живущими на равнине Фемискиры (Π, 996-1000)⁶¹.

Третьим соседним народом пригалийских матиенов были фригийцы, которые, согласно второй песне «Илиады», являлись союзниками Трои. Их родина, по Гомеру, находилась в «дальней Аскании» (Π, 862, 863). Относительно локализации Фригии «Илиада» доносит до нас и другие заслуживающие внимания сведения: в третьей и шестнадцатой песнях говорится, что фригийцы жили вблизи р. Сангарий (III, 184-190; XVI, 715-719). В поэме содержатся и косвенные данные, помогающие локализовать Фригию. С этой точки зрения прежде всего заслуживает внимания тот факт, что в содержащих название «Фригия» контекстах Гомер часто упоминает Меонию (Лидию) (III, 461; X 430; XVIII, 290, 291), соседство которой с Великой Фригией хорошо известно по письменным источникам V-IV вв. до н. э. и более позднего времени⁶².

Как отмечалось выше, восточная граница Фригии, согласно Геродоту, проходила вблизи р. Галис (I, 72). Кроме того, из данного Геродотом описания маршрута похода Ксеркса хорошо видно, что из Каппадокии во Фригию можно было попасть лишь пересправившись через р. Галис (II, 26). Заслуживает внимания и то, что в отрывке, содержащем описание так называемой «Царской дороги», Галис упоминается как пограничная река (V, 52).

По представлению Геродота, ближайшими соседями Фригии были: с востока - Каппадокия, с севера - Пафлагония, с юго-запада - Кария, а с запада - Лидия. Пограничным пунктом между Лидией и Фригией греческий историк называет г. Кидрары (VI, 30).

В сочинениях Геродота сохранилось еще несколько важных сведений, которые нельзя не учитывать при локализации Фригии. В частности, при описании похода Ксеркса греческий историк называет города Фригии: Келены, Анаву и Колоссы (V, II, 30). Келены он помещает у истоков рек Меандра (совр. Большой Мендерес) и Катарракта (VII, 26), а город Анаву - вблизи озера того же названия (совр. Аджи-Гиол)⁶³. Кроме того, Геродот, в отличие от Гомера, при упоминании Фригии не называет ни р. Сангарий, ни какой-либо другой близлежащий пункт. Несмотря на это, некоторые данные Геродота, хотя и косвенного характера, и прежде всего неоднократное упоминание Гордия и Мидаса (I, 14, 35 и др.), связанных в древнегреческой устной и письменной традиции с находящимися именно у р. Сангарий городами Гордион и Мидаеон, позволяет нам думать, что верхнее и среднее течения р. Сангарий греческий историк считал территорией Фригии.

Ксенофонт (IV в. до н. э.), помещая, как и Геродот, Фригию между Лидией и Каппадокией⁶⁴, приводит и новые данные относительно локализации Фригии. Так, как сообщает «Анабасис», Иконион (совр. Конья) находился на границе Фригии и Ликаонии (I, 2, 19). Согласно же «Истории Греции» Гордион, расположенный на побережье р. Сангарий, принадлежал фригийцам (I, 4, 1).

В числе городов Фригии, вместе с упомянутыми Геродотом Колоссами и Келенами, Ксенофонт дополнительно называет Пельты, Кастропедион, Тимбрион, Тиреон и вышеупомянутые Иконион и Гордион⁶⁵.

Таким образом, можно заключить, что в свете приведенных данных Великая Фригия занимала внутренние районы Малой Азии, территорию между верхним и средним течениями рек Меандр и Сангарий. К востоку от нее находилась Каппадокия и Ликаония, к западу - Лидия, к юго-западу - Кария, к югу - Писидия, а к северу - Пафлагония. С такой локализацией Фригии согласуются

ся и сведения авторов позднего времени: по свидетельству Страбона, Эфор говорил, что писидийцы, мисийцы, халибы, фригийцы и милийцы живут «в глубине страны» (Strabo, XIV, 5, 23). И сам Страбон считал, что с Великой Фригией граничат Мисия, Лидия, Кария, Писидия, Каппадокия, Пафлагония и Вифиния; ему известны такие древнефригийские города, как Гордион, Мидаеон и Келены»⁶⁶. Страбон сообщает и новые детали для локализации Великой Фригии. Так, например, он упоминает Каруры - город на границе Кари и Фригии (XII, VIII, 17). Из «Географии» мы узнаем также, что озеро Татта (совр. Туз-Гиол) находилось в области соседней с Великой Фригией (XII, V, 4), что Апамея и Ладикейя были самыми крупными городами Великой Фригии (XII, VIII, 13-16) и т. д.

Таким образом, исходя из вышеизложенного представляется правомерным поместить интересующих нас матиенов внутри излучины р. Галис, к югу и западу от линии совр. Чорум-Зиле-Токат. В пользу такой локализации говорит и следующее: согласно Стефану Византийскому, один из городов матиенов – Гиопэ - был расположен по соседству с Гордиями. А при изучении топонимики Малой Азии становится очевидным, что географические названия с корнем «горд» («Гордион», «Гордудейхос», «Гордоруниос», «Гордукомэ», «Мане-Гордус» и др.)⁶⁷ были распространены именно в том секторе Великой Фригии, который с юга прилегал к Пафлагонии, а с запада, к бассейну р. Галис.

Следовательно, мы определили местонахождение страны матиенов, упомянутой во втором фрагменте Гекатея Милетского и в одной из групп сведений Геродота. Теперь возникает вопрос идентичны ли матиены, упомянутые в дошедших до нас фрагментах Гекатея (точнее, матиены, живущие по соседству с пафлагонцами, сирийскими каппадокийцами и фригийцами) и матиены, земли которых граничили со страной мосхов? Чтобы

ответить на этот вопрос, необходимо локализовать тибаренов – ближайших соседей геродотовых мосхов.

Греко-римские и византийские авторы помещают тибаренов между моссиниками и халибами. Сообщение о соседстве тибаренов и моссиников впервые встречаем в фрагментах «Описания Земли» Гекатея Милетского. Стефан Византийский пишет: «Гекатей в «Европе»⁶⁸ (говорит): «с тибарами (вариант—тибаренами) с востока граничат моссиники: в их стране имеется город Хойрадес»⁶⁹. Ряд авторов страну тибаренов территориально связывают с землями халибов и моссиников. Так, например, Псевдо-Скилакс Кариандийский при описании южного Причерноморья сперва упоминает моссиников («...после макронов есть племя - моссинойки. Порт Зефирий, эллинский город Хойрадес, остров Ареса. Они живут в горах»), затем - тибаренов и халибов («...после моссинойков есть племя - тибарены... после тибаренов есть племя - халибы, закрытый порт - Генетис, эллинский город Стаменея и эллинский акрополис -Ясония»⁷⁰). Такую локализацию племени тибаренов дают также Ксенофонт, Аполлоний Родосский, Помпоний Мела, Плиний Гай Секунд, Псевдо-Скимн Хиосский, Дионисий Перизетт, Гай Флакк, Аммиан Марцеллин, Стефан Византийский, Евстафий и другие⁷¹. Сведения некоторых из названных авторов представляют для нас большой интерес. Так, по данным «Анабасиса» Ксенофонта, земля тибаренов охватывала близлежащие районы Котиоры (совр. Орду) по побережью Черного моря. Она простиралась до верховьев совр. Месудие и Термечая⁷². А согласно «Аргонавтике» Аполлония Родосского соседние с халибами тибарены жили «выше» (ὑπέρ) мыса Генета, принадлежавшего Эвксинскому Зевсу⁷³. Псевдо-Скимн Хиосский соседних с моссиниками тибаренов располагает к западу от Керасунта. Он пишет: «Керасунт, колония синопцев; до этого места простирается необитаемый остров,

название которому Арес. По соседству проживает племя—тибарены»⁷⁴.

Из фрагмента, содержащего описание вооружения войска Иксиркса, вытекает, что среди перечисленных племен, соседями тибаренов были по всей вероятности мосхи («У мосхов на голове были деревянные шлемы... Тибарены, макроны и моссиники шли в поход вооруженными, как мосхи. Начальником их были: у мосхов и тибаренов—Ариомард, сын Дария и Пармисы, дочери Смердиса, внушки Кира; у макронов же и моссиников—Артаикт, сын Херасмия, который был сатрапом на Геллеспонте»).

Интересные сведения для локализации страны тибаренов содержатся и у Страбона; по представлению греческого географа, тибарены (вариант тибараны). халды и саны жили «выше» Фарнакии и Трапезунта, вплоть до Малой Армении. Страбон говорит: «Выше Трапезунта и Фарнакии жили тибарены, халды и саны, которых раньше называли макронами. (Тут же) Малая Армения». Далее читаем: «Выше мест, расположенных вблизи Фарнакии и Трапезунта, находятся тибарены и халды вплоть до Малой Армении». Сведение Страбона о территориальной близости Малой Армении и страны тибаренов повторяет также и позднейший комментатор сочинения Дионисия «Описание земли» — Евстафий⁷⁵.

Исходя из вышесказанного тибаренов следует искать на территории, простирающейся от г. Котиоры до Понтийских гор. Поскольку к востоку от них, как правило, помещают моссиников, а к западу—халибов или сирийцев, единственно правильной может быть такая локализация, согласно которой страну мосхов следует искать к югу от тибаренов, в районе совр. Токата, Каракисара и Гюмюшхане.

Сопоставив представленные локализации тибаренов и мосхов с локализацией матисенов, упомянутых во втором фрагменте

Гекатея, убеждаемся, что в дошедших до нас фрагментах Гекатея подразумевается одно и то же объединение матиенов. С этой точки зрения, прежде всего заслуживает внимания то, что территория, отведенная нами геродотовым мосхам, находится по соседству со страной матиснов из второго фрагмента Гекатея (как было показано, эту последнюю следует искать к югу от линии совр. Чорум-Зиле-Токат, а мосхов—в районе совр. Токата, Карахисара и Гюмюшхане). Интересно и следующее: в сохранившемся в «Хорографии» Помпония Мелы сведений, относящемся к более ранней эпохи, тибараны (т. е. тибарены) помещаются по соседству с матиенами—матианами⁷⁶. По свидетельству Стефана Византийского, Эфор помещал халибов и левкосирийцев к западу от тибаренов⁷⁷. А эти последние, как показал нам анализ геродотовых сведений (I, 72; VII, 72, 73), территориально были связаны с матиенами.

Выше отмечалось, что для локализации гекатеевых мосхов обязательно определить не только местонахождение соседних с ними матиенов, но, хотя бы приблизительно, наметить границы территории, которую могли занимать племена, называемые «колхскими». Возникает вопрос, есть ли у нас какие-либо веские основания поместить именуемые «колхскими» племена в регион совр. Токата, Карахисара и Гюмюшхане, где, как мы полагаем, в VI—V вв. до н. э. жили мосхи? К сожалению, в дошедших до нас фрагментах сочинения самого Гекатея Милетского отсутствуют какие-либо прямые указания относительно интересующего нас вопроса. В этих фрагментах термины «колхи» или «Колхида» не засвидетельствованы, однако слово «колхский» подтверждено дважды: в рассматриваемом фрагменте вместе с мосхами и в связи с кораксами, жившими вблизи северной границы Колхиды⁷⁸. Более того, поскольку в произведениях Гекатея достаточно ясно отображена этническая картина Причерноморья к югу от устья р.

Чорохи (по данным фрагментов «Описания земли» Гекатея Милетского этот регион занимали бехейры, хои и дидзеры), можно сделать следующий вывод: Гекатей Милетский в отличие от Геродота вообще ничего не знал о нахождении колхов или Колхиды к югу от устья р. Чорохи⁷⁹.

Однако фрагмент Гекатея, содержащий описание мосхов, как видно, не может служить подтверждением такого вывода. Как свидетельствует Стефан Византийский, Гекатей Милетский считал мосхов «колхским племенем», называя их при этом соседями матиенов. Последнее само по себе говорит о том, что по представлению Гекатея, ареал распространения термина «колхский» («колхи») включал в себя и регион к югу от устья р. Чорохи. Дело в том, что пока что не обнаружено ни одного сведения, позволяющего поместить племена, известные под названием «матисны», не только в районе нижнего, но и к северу от верхнего течения р. Чорохи.

Таким образом, если обе части фрагмента («Мосхи – колхское племя», «Мосхи живут по соседству с матиенами»), засвидетельствованные в «Этнике» Стефана Византийского действительно происходят из сочинения Гекатея, можно сделать вывод, что греческий логограф имел в распоряжении данные, свидетельствующие о распространении колхов далеко по направлению к югу. Это соображение, приобретает особую значимость, если принять во внимание, что «История» Геродота (которая повторяет не одно подтвержденное в сочинении Гекатея сведение) дошла до нас весьма интересные данные о территориальном распространении колхов (Колхиды) в VI в. до н. э. в южном направлении.

В связи с этим заслуживает внимания то обстоятельство, что согласно Геродоту, между Мидией и Колхидой находилось только одно племя—саспейры («А от Колхиды до Мидии - не

дальше, только между этими странами живет одна народность—саспейры. Минуя их, можно попасть Мидию») (I, 104). Колхов, как соседей саспейров, Геродот называет и при перечислении народов, живущих между Черным и Красным морями. Греческий историк сообщает: «Персы живут в Азии вплоть до Южного моря, называемого Красным. К северу от них обитают мидяне, выше мидян - саспейры, выше саспейров - колхи, граничащие с Северным морем, куда впадает река Фасис. Эти четыре народности занимают область от моря до моря» (IV, 37).

О связях колхов с саспейрами свидетельствует Геродот и при описании участников походов Ксеркса. Выясняется, что саспейры и аллародийцы были вооружены «как колхи» («...у колхов же на головах были деревянные шлемы; они носили маленькие щиты из сырой кожи, короткие копья, и кроме этого еще кинжалы... Аллародии же и саспейры выступали в поход вооруженными, как колхи» (VII, 79). Много других интересных указаний содержит «История» Геродота о продвижении колхов далеко в южном направлении. В этой связи заслуживают внимания сведения, согласно которым у колхов и маров в войсках Ксеркса был один общий предводитель («Во главе маров и колхов стоял Фарандат, сын Теаспия.» (VII, 79) По свидетельству того же автора, мары, вместе с тибаренами, моссиниками, макронами и мосхами, были объединены а XIX сатрапию Дария.

Внимания заслуживает также сообщение Геродота о том, что живущие вблизи рек Фермодонт и Парфений сирийцы и их соседи макроны «лишь недавно» научились у колхов обрезанию» (II, 104). Это еще раз подтверждает вышеприведенные сведения о проникновении колхов в VI в. до н. э. в глубь территорий, расположенных далеко в южном направлении от устья р. Чорохи³⁰. Это сообщение содержит еще одну весьма важную для нас деталь - упоминание вместе с колхами макронов и сирийцев (левко-сири-

йцев), которые, как мы увидели выше, была ближайшими соседями матиенов и тибаренов, территориально связанных с мосхами⁸¹.

Таким образом, вышеприведенные данные не противоречат локализации гекатеевых мосхов в районе совр. Токата, Карахисара и Гюмюшхане⁸². Полностью согласуется с такой локализацией основное требование сообщения Геродота, согласно которому, мосхи жили по соседству со страной тибаренов, расположенной между совр. Орду и Понтийскими торами (земли последних с севера непосредственно примыкали к территории, отводимой нами мосхам). Предложенная нами локализация территории, принадлежавшей мосхам в VI—V вв. до н. э., значительно уточняет известные в научной литературе варианты локализации «страны мосхов». Наши выводы полностью согласуются со всеми требованиями сведений Гекатея Милетского и Геродота относительно местонахождения племен мосхов. В частности, предлагаемая нами территория расселения мосхов с северо-востока непосредственно граничит со страной матиенов, а с юга соприкасается с землями тибаренов.

Использованная литература и примечания:

1. Джавахишвили И. А., Введение в историю грузинского народа, Историко-этнологические проблемы Грузии, Кавказа и Ближнего Востока. Кн. I, Тб., 1950, с. 18 (На груз. яз.).
2. Меликишвили Г. А., К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, с. 104.

3. Джавахишвили И. А., Введение в историю грузинского народа..., с. 18.
4. Меликишвили Г. А., К истории древней Грузии, Тбилиси... с. 106.
5. Ломоури Н. Ю., Сведения греческих логографов о грузинских племенах, Материалы по истории Грузии и Кавказа, Тбилиси, 1963, вып. 35, с. 11 (На груз. яз.).
6. Ломоури Н. Ю., Сведения греческих логографов..., с. 11, 12.
7. St. Byz., s. Μόσχοι; FHG, fr. 188; FGH, fr. 280; Ломоури Н. Ю. Сведения греческих логографов..., с. 30.
8. Геродот, История в девяти книгах, Перевод и примечания Г. А. Стратановского, Л., 1972; см. также: Каухчишвили Т. С., Сведения Геродота о Грузии, Тб., 1960 (На груз. яз.).
9. St Byz.. s. Χαρίματα; Латышев В. В., Известия древних писателей о Скифии и Кавказе; ВДИ, 1947, №1, с. 310; 1948, №3, с. 323.
10. Страбон, География в 17 книгах, Перевод и примечания Г. А. Стратановского, Л., 1964; см. также: Каухчишвили Т. С., «География» Страбона, Тбилиси, 1957 (На груз. яз.).
11. Анчабадзе З. В., Вопросы истории Абхазии в книге П. Ингорква «Георгий Мерчуле—грузинский писатель X века», Труды Абхазского института языка, литературы и истории АН ГССР, Сухуми, 1956, т. 32, с. 282.
12. Инадзе М. П., К вопросу об этническом составе населения северо-восточного Причерноморья в античную эпоху, Сообщения АН ГССР, 1960, т. II, с. 147, 148, (На груз. яз.).
13. Ломоури Н. Ю., Сведения греческих логографов..., с. 26.
14. Анчабадзе З. В., Вопросы истории Абхазии..., с. 262; Инадзе М. П., К вопросу об этническом составе..., с. 147.
15. ВДИ, 1949, № 1, с. 288. По нашему мнению, в связи с историей южных керкетов важно и сообщение Страбона: «Над Трапезунтом и Фарнакией расположены тибарены, халдси,

санны, которые прежде назывались макронами и Малая Армения; аппеты, раньше называвшиеся керкитами, живут где-то поблизости от этих мест» (XII, III, 18). Так как по свидетельству самого Страбона, «халдеи в древности назывались халибами» (XII, III, 19), а данные Квинта Курция Руфа подтверждают идентичность керкетов-керкитов, постольку вышеприведенные сведения Страбона о керкитах-аппетах представляют собой дополнительное свидетельство реального проживания керкетов на юге.

16. Анчабадзе З. В., Вопросы истории Абхазии..., с. 262.
17. Инадзе М. П., К вопросу об этническом составе..., с. 148.
 Действительно, Псевдо-Скилак (IV в. до н. э.) племена на восточном побережье Черного моря перечисляет в такой последовательности (с севера на юг): синды, керкеты, торсты, ахейцы, гениохи, кораксы, колы, меланклайны, гелоны, колхи и т. д. (Каухчишвили Т. С., Сведения греческих писателей о Грузии, Тбилиси, 1969, т. 2, с. 46—49. На груз. яз.). Артемидор Эфесский (II - I до н. э.) на этом же побережье помещает сперва керкетов, а затем ахейцев и гениохов. Страбон сохранил для нас слова Артемидора: «...от Бата до побережья керкетов, где есть гавани и села приблизительно 850 стадий, затем (до побережья) ахейцев 500 (стадий), потом (до побережья) гениохов 1000 (стадий), а от Большого Питиунта до Диоскурии— 360» (Strabo, XI, II, 14).
18. Каухчишвили Т. С., Сведения греческих писателей о Грузии..., т. 2. с. 46—49.
19. Strabo, XI, II, 14.
20. Инадзе М. П., К вопросу об этническом составе..., с. 148.
21. Там же.
22. Ингороква П., Георгий Мерчуле. Грузинский писатель X века, Очерки по истории, литературы, культуры и госу-

- дарственной жизни древней Грузии, Тбилиси, 1954, с. 137 (На груз. яз.); ср. Анчабадзе З. В., Вопросы истории Абхазии..., с. 262.
23. Микеладзе Т. К., Исследования по истории древнейшего населения Колхиды и юго-восточного Причерноморья, Тбилиси, 1974, с. 21 (На груз. яз.).
24. Там же.
25. Там же, с. 22.
26. Здесь же следует заметить, что источники ранних эпох упомянутых вместе с мосхами керкетов и гениохов, помещали на северо-восточном, а поздние источники — на южном побережье Черного моря (Подробнее см. Каухчишвили Т. С., Кавказские племена по античным источникам. 2. Гениохи, Мацие (сер. ист., арх., этн. и ист. искусства), 1980, №2, с. 57 и след.).
27. Как было показано выше, Псевдо-Скилак Кариандийский ничего не говорит о пребывании здесь мосхов. Так же поступает и Артемидор Эфесский. Даже Страбон, который якобы полностью доверяет сообщению историков Митридатových войн, ничего не сообщает в пользу последних. Наоборот, из контекстов, содержащих термины «страна мосхов», «мосхи» и «Мосхийские горы» явствует, что «страну мосхов» («Мосхи-ке») Страбона следует искать на территории исторической Юго-Западной Грузии. Следует принять во внимание и то, что даже такие древние и многократно проверенные авторы, как Гекатей и Геродот, помещают мосхов не на северо-восточном побережье Черного моря, а по соседству с тибаренами и матиенами ср.: Хазарадзе Н. В. Античная письменная традиция и вопрос о расселении мосхов (VI—V вв. до н. э.), Тезисы докладов XIV международной конференции античников социалистических стран, Ереван, 1976, с. 460—461; ее же, Античная письменная традиция и вопрос о расселении мосхов VI—V вв. до н. э., Проблемы античной истории и культуры, Ереван, 1979, т. I, с. 308—313.).
28. В пользу существования такого источника, наряду с вышесказанным, по нашему мнению, говорит и та письменная традиция позднеантичной эпохи, которая помещает мосхов по

- соседству с сарматами (Лукан, Схолиаст Лукана, Сидониус) (см. ВДИ, 1949. № 2, с. 322, 232, 332).
29. Bunbury E. H., A History Ancient Geography, New York, 1959, I; Ельницкий Л. А., Знания древних о северных странах, М., 1961 и др.
 30. St. Byz., s. Μόσχοι; FHG, fr. 188, 189; FGH, fr. 287. 288.
 31. Herodotus, VII, 72, 73.
 32. Winckler H., Die Reiche von Cilicien und Phrygien im Lichte der altorientalischen Inschriften, AF, Leipzig, 1898; Хазарадзе Н. В., Некоторые вопросы исторической географии юго-восточной Малой Азии, Вопросы Истории народов Кавказа, 1966, с. 34. (На груз. яз.).
 33. Ср. Herodotus, I, 189.
 34. Джавахишвили И. А., Введение в историю грузинского народа..., с. 18.
 35. См. например, RE. ss. Ματιηνοί, Ματιανοί.
 36. Хазарадзе Н. В., Геродот и вопрос локализации матиенов, Вестник АН СССР (сер. ист...), 1971, № 2, с. 123—132; ее же, Гекатеевы матиены, Вопросы древней истории, Тбилиси, 1973, IV. с. 111-119; ее же, К вопросу о локализации матиенов в свете древнегреческих источников VI—V вв. до н. э., Историко-филологический журнал, Ереван., 1973, №2 с. 200—210.
 37. Джавахишвили И. А., Введение в историю грузинского народа, с. 18.
 38. Джанашиа С. Н., Древнейшие национальные сведения о первоначальном месте обитания грузин в свете истории Ближнего Востока, Труды, т. 2, Тбилиси, 1952, с. 53—55 и др. (На груз. яз.).
 39. Меликишвили Г. А., К истории древней Грузии, с. 266.
 40. Forrer E., Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, Leipzig, 1920, S. 77.

41. Дьяконов И. М., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968. с.17, прим.19; ср. его же, История Мидии, М.—Л., 1956, с. 5, прим. 5.
42. Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, Спб., 1908. с. 419.
43. Алиев И., История Мидии, Баку, 1956, с. 67, прим. 10.
44. II: II., 851-855; Находящиеся в Пафлагонии географические пункты автор «Илиады» перечисляет в такой последовательности: Энеты, Китор, Сесам, р. Парфений, гора Эрифин, Эгиал и Кромна. Из сообщений Страбона, Флавия Арриана и других авторов более позднего времени расположение перечисленных населенных пунктов на побережье Понтийского моря с запада на восток можно представить следующим образом: р. Парфений, Энеты, Сссам, гора Эрифин, Кромна (совр. Куруджа-Шиле), Китор и Эгиал (XII, III, 9 и др.) (также см. Максимова М. И., Античные города Юго-Восточного Причерноморья, М.—Л., 1956, с. 14.).
45. Каухчишвили Т. С., Сведения греческих писателей о Грузии, Тбилиси, 1967, I, с. 51 (На груз. яз.).
46. Город Тиос (совр. Гисарониу) находился вблизи истоков р. Парфений.
47. Точное определение местонахождения Армене не удается. Обычно ее ищут к западу от Синопа.
48. Гамкрелидзе А., Сведения Помпония Мелы о Грузии, Грузинское источниковедение, Тбилиси, 1965, т. I, с. 27—29 (На груз. яз.).
49. См., например, Strabo. XII, с. 39.
50. По свидетельству Страбона, название «Амастрия» было присвоено четырем древним поселениям (XII, III, 10, ср. III, II, 851-855).
51. Д. Гарстанг из следующих названий, обозначающих каппадокийцев— «сирийские каппадокийцы», «белые сирийцы»

- («левкосирийцы»). «ассирийцы» — предпочтение отдает первой форме, что представляется совершенно справедливым.
52. Каухчишвили Т. С., Сведения греческих писателей о Грузии, I, с. 99; ХП, III, 5.
 53. Плутарх, Избранные параллельные биографии, Тбилиси, 1957, т. I. с. 80 (На груз. яз.).
 54. Каухчишвили Т. С., Сведения греческих писателей о Грузии, I, с. 159.
 55. Каухчишвили Т. С., Сведения греческих писателей о Грузии, I, с. 99; Strabo, XII, III, 9.
 56. Там же, с. 51.
 57. St. Byz., s. Τείρια; FGH, fr. 201 (см. также, RE, V. I, 1934, с. 132).
Поскольку один из вариантов названия каппадокийцев — «левкосирийцы» — впервые встречается у Эфора (IV в. до н. э.), предположение Г. Гозалишвили о том, что используемая Стефаном Византийским форма «левкосириец» не исходит от Гекатея представляется нам правомерным (см. Гозалишвили Г. К., Митридат Понтийский, Тбилиси, 1962, с. 125, 126, прим. 3. (На груз. яз.).
 58. St. Byz., s. Χαδισία; FGH, fr. 200; ВДИ, 1947, № 1, с. 301.
 59. Страбону локализацию равнины Фемискиры подтверждает и Аполлоний Родосский (см. Ap. Rhod., Arg., II, 965-1000).
 60. St. Byz., s. Χαδισία; FGH, fr. 200. Предложенный нами вариант локализации Хадисии (Хазарадзе Н. В., Геродот и вопрос локализации матиенов, с. 127-128) Н. Ломоури считает убедительным (см. Ломоури Н. Ю., К истории Понтийского царства, Тбилиси, 1979, т. I, с. 135).
 61. Также см. Каухчишвили Т. С., Сведения греческих писателей о Грузии, I; ср. Гамкрелидзе А., Сведения Помпония Мелы..., с. 29.

62. Herodotus, 1,72; V, 49; VII, 72 (В связи с вопросом локализации гомеровой Фригии см. Körte A., Gordion, Berlin, 1902, 13 и след.; Albright W. F. Some Oriental Glosses on the Homeric Problem, AJA, 1950, No. 54, p. 173, a. a.).
63. Озеро Анава локализуется вблизи того озера, которое, согласно письменной традиции позднеантичного времени, называлось «Асканией» (см. Алт. Анаб. Алех., I, 29,1). В связи с этим возникает вопрос: не эту ли Асканию подразумевает автор «Илиады», когда говорит, что фригийцы пришли из «дальней Аскании»? (см. II., II, 862, 863).
64. Xenoph., Anab., I, 2, 5; I, 9, 7; XII, 8, 25; Hel. XII, 4, 16; XIII, 6, 7.
65. Xenoph., Anab.. I. 6-9; Hel., I, 4, 1.
66. Согласно греческому географу, в I в. до н. э. - I в. н. э. Страбону вышеназванные города уже утратили свое былое значение (см. Strabo, XII, V, 4; XIII, VIII, 15).
67. Ramsay W. M., Historical Geography of Asia Minor, London, 1890, p. 210, 244, 246, 421—422, a. a.
68. По мнению Н. Ломоури, данные Гекатея о тибаренах взяты не из «Европы», а из «Азии», с чем трудно не согласиться (см. Ломоури Н. Ю., Сведения греческих логографов..., с. 30, прим. 5).
69. St. Byz., s. Χοιράδες; ВДИ, 1947, № 1, с. 309; Ломоури Н. Ю., Сведения греческих логографов..., с. 30.
70. Ps. Scyl., 86, 87, 88; ВДИ, 1947, № 3, с. 243; Каухчишвили Т. С., Сведения греческих писателей о Грузии..., т. I, с. 50.
71. Xenoph., Anab., V, 5, 1, a. a; Ap. Rhod., Arg., II, 100; Ps. Scymn., 911—916; Pomp. Mel., I, 106; Plin. Sec. VI, II., Dion. Per., 761—777; St. Byz., s. Tibarania; Eust., 767; Микеладзе Т. К. «Анабасис» Ксенофонта (сведения о грузинских племенах). Тбилиси, 1967, с. 106 и след. (На груз. яз.); ВДИ, 1947, №

- 3, с. 280, 281, 288; Каухчишвили Т. С., Сведения греческих писателей о Грузии..., I, с. 97, 98; Гамкрелидзе А., Сведения Помпония Мелы..., с. 58, 29; ВДИ, 1947, № 3, с. 313; 1949, № 1, с. 273; 1949, №2, с. 287; Каухчишвили Т. С., Сведения греческих писателей о Грузии..., I, с. 157—159; ВДИ, 1948, №1, с. 241; 1949, № 2, с. 343; 1949, № 3, с. 286.
72. Микеладзе Т. К., «Анабасис»..., с. 52.
73. Аполлоний Родосский, Аргонавтика (Пер., введение и прим. Г. Ф. Церетели). Тбилиси, 1964, с. 92, 93.
74. Ps. Scymn., 911—915; Каухчишвили Т. С., Сведения греческих писателей о Грузии..., I, с. 96, 97.
75. Eust, 767; ВДИ, 1948, № 1, с. 255.
76. Pomp. Mel., Chor., I, 13, 106; Гамкрелидзе А., Сведения Помпония Мелы..., с. 23—29.
77. St. Byz., s. Τιβάρητια; ВДИ, 1948. №3, с. 327.
78. По мнению М. Инадзе, кораксы и их соседи колхи занимали территорию на севере и северозападе от совр. Сухуми между совр. Адлером и Сухуми (см. Инадзе М. П., К вопросу об этническом составе..., с. 145, 146).
79. Меликишвили Г. А., К истории древней Грузии, с. 62 и след.; Ломоури Н. Ю., К вопросу о государстве лазов, Мацне (серия истории), 1964, №5, с. 71; его же, К пониманию терминов «Колхида» и «колхи», Труды ТГУ, 1971, I (138), с. 19—31 и след.; Инадзе М. П., О времени образования колхидского царства по данным древнегреческих авторов, Вопросы древней истории, Тбилиси, 1973, IV, с. 159.
80. В связи, с указанным сведением И. Джавахишвили писал: «Раньше колхи, должно быть, жили если не по соседству с Фермодонтом и Парфением, то уже во всяком случае где-то поблизости (см. Джавахишвили И. А. Введение в историю грузинского народа, с. 10). Принимая во внимание целый ряд

важных моментов и, естественно, опираясь на сведения Гекатея и Геродота, М. Инадзе пришла к выводу, что активизация колхов и расширение сферы их влияния в южном направлении могло иметь место во времена, предшествовавшие воцарению Дария, т. е. не позднее 20-х годов VI в. до н. э. Усилению политического влияния колхов должны были сопутствовать и определенные этнические сдвиги (см. Инадзе М. П., О времени образования..., с. 158—160).

81. Согласно «Анабасису» Ксенофонта, в IV в. до н. э. племенам, именуемым «колхами», принадлежала территория, находящаяся к югу от нижнего течения р. Чорохи, в районе Трапезунта и Керасунта. Соседями этих колхов с запада были моссиники, с юга—дрилы и макроны. По предположению Т. Микеладзе, южная граница земель живших в районе Трапезунта и Керасунта колхов проходила через Понтийский Тавр, северные склоны которого принадлежали колхам, а южные—скифинам (см.: Микеладзе Т. К., «Анабасис»..., с. 48—50). Заслуживает внимания и то сведение из «Ксандры» Ликофрона (III в. до н. э.), которое дошло до нас в комментариях Иоанна Цеце. Согласно последнему, колхами называли и «азиатских скифов» и «левкосирийцев» (см. ВДИ. 1977, №3, с. 368—369; Урушадзе А. В., Древняя Колхида в сказаниях об аргонавтах, Тбилиси, 1964, с. 309 (На груз. яз.).

82. Д. Мухелишвили, рассматривая предложенный нами вариант локализации территории расселения мосхов в VI—V вв. до н. э. и соглашаясь с ним, считает, что нам следовало бы привести и разъяснить одно сообщение Гекатея о халибах, которые жили у Понта и граничили с арменями, поскольку создается впечатление, будто территория расселения мосхов и земли гекатеевых халибов совпадают (см. Мухелишвили, Д. Л., Н. В. Хазарадзе, Этнополитические проблемы древней исто-

рии Грузии, Тб., 1984.—Мацне (сер. ист...), 1987, № I, с. 164, (На груз. яз.). В связи с этим хочется сказать следующее: в дошедших до нас фрагментах сочинения Гекатея Милетского халибы упоминаются дважды. «Этника» Стефана, Византийского сообщает: «...и халибы у Гекатея: с халибами к югу граничат «армении»; и чуть ниже: «Стамена, город халибов», Гекатей в описании Азии» (St. Byz., fr., 195, 196, ВДИ, 1947, №1, с. 301). Таким образом согласно Стефану Византийскому, Гекатей дает нам два ориентира для локализации халибов. Это: «армении» и «Стамена». Поскольку с помощью первоисточников и соответствующей специальной научной литературы установить местонахождение города Стамена удаётся с достаточной точностью, а опираясь на данные «Анабасиса» Ксенофонта локализовать халибов, живших по соседству с армениями, выясняется, что в дошедших до нас фрагментах сочинения Гекатея отражены два отличных друг от друга варианта локализации халибов: согласно первому, халибы жили на южном побережье Черного моря, а согласно второму, их следует искать к северу от армениев. Уточнить локализацию г. Стамена нам помогает Псевдо-Скилаке Кариандийский (IV в. до н. э.), который, как известно, опирается на источник VI в. до н. э. Описывая живших на южном побережье Черного моря племена, Псевдо-Скилакс Кариандийский сообщает: «...После тибаренов есть племя—халибы, закрытый порт — Генетис, эллинский город Стаменея и эллинский акрополь — Иасония. После халибов есть племя — ассирия, р. Фермодонт, эллинский г. Фемискиры, Ликастос — река и эллинский город, река Галис и эллинский город Керасунт» и т. д. (Ps. Scyl., 88,89). Таким образом, исходя из этих новых координат, упомянутые в связи с г. Стамена гекатеевы халибы помещаются к западу от тибаренов и к востоку от племени ассирии (то же что и

ассирийцы, левкосирийцы, каппадокийские сирийцы), между «закрытым портом» Генетис и Иасония—Фермодонтом. Принимая во внимание, что гекатееву Стамену Псевдо-Скилак Кариандийский помещает между Генетисом и Иасонией—Фермодонтом, а в специальной научной литературе (С. Джанашиа, Н. Ломоури, Т. Микеладзе) Генетис отождествляют с совр. Ханет-Кале, Иасонию с совр. Ясун-Буруном, а р. Фермодонт с совр. Термечаем, увидим, что территория расселения упомянутых в связи с г. Стамена халибов ни в коем случае не совпадает с территорией, которую мы отводим к гекатеевым мосхам. Первая локализуется на южном побережье Черного моря к западу от тибаредов, а вторая — во внутренних районах материка к югу от Понтийских гор и территории, занимаемой тибаренами. Что же касается локализации, живших севернее армениев халибов, следует сказать: армении, упомянутые в дошедших до нас фрагментах сочинения Гекатея, в другом контексте не засвидетельствованы. Самим древним письменным источником (после Гекатея) для локализации этих халибов является «Анабасис» Ксенофонта (известно, что «История» Геродота по этому вопросу не содержит какую-либо интересную информацию). Ксенофонт, являющийся свидетелем описанных в его сочинении событий, армениев помещает южнее фасианов, а халибов—севернее тех же фасианов. Исходя из этого правильным представляется предположение Н. Ломоури о тождественности халибов—соседей фасианов и халибов—соседей гекатеевых армениев (см. Н. Ю. Ломоури, Сведения греческих логографов..., с. 18). А если вспомнить и то, что на основе детального анализа маршрута военного похода греческих наемников Т. Микеладзе помещает этих халибов в ущелье верхнего Чорохи, на территории исторической Имиер-Тао (в районе Тортоми), между таохами и сквитинами

(см. Т. К. Микеладзе, «Анабасис»..., с. 40—43, 130—132), убежда-
емся, что территории расселения гекатеевых мосхов и халибов
и в этом случае не совпадают, поскольку предложенная нами
локализация территории гекатеевых и геродотовых мосхов—
район Токата, Карахисара, Гюмюшхане находится к западу от
ущелья Чорохи, а не собственно в ущелье этой реки.

„მესხი“ ათენიური ტერმინის ისტორიისათვის

ქართულ ისტორიოგრაფიაში მესხების აღმნიშვნელი
ტერმინის იდენტიფიკაციის პირველი ცდა ვახუშტი ბატონი-
შვილს ეკუთვნის. „მესხი“ ტერმინს იგი აიგივებდა ძველბერძ-
ნულ წყაროებში არაერთგზის მოხსენიებული მოსხების
(Μόσχοι) სახელწოდებასთან და ამასთანავე თვლიდა, რომ
„მესხი“, „მოსხი“ მცხეთოსისა და მცხეთის სახელებიდან მო-
მდინარეობენ: „და ესრეთ განიყო სახელი ზემო ქართლისა სა-
მად, არამედ ან ოძრახის წილს, გურიის მთამდე და არსიანის
მთამდე, უწოდებენ, მცხეთოსისა და მცხეთის მორჩილებისა-
თვის“. უფრო ქვემოთ იგივე ავტორი დასძენდა: „ამათ (იგუ-
ლისხმება ზემო ქართლი – ნ. ხ.) ყოველთა კრებით ქვეყანასა
სწერენ ძველს ლეოლრაფიასა შინა, უწინარეს მაკედონელი-
საცა, სახელსა მოსხი, ესე იგი არს მესხი და მათა დევაბო-
ნისას, ირიჯლუსას, ყალნუსა და თორთომისას – მესხის მთა.

ამათ საჩინო არს, მცხეთოსისა და მცხეთისაგან იწოდა სახელი ესე, და არს ძველითვე, ვითარცა იწოდა ბაგრატიონობასა შინა"¹.

დიუბუა დე მონპერედან მოყოლებული, დასავლეთ ევროპულ და ქართულ ისტორიოგრაფიაში ფართოდ გავრცელდა თვალსაზრისი ბიბლიის „მოსოქ“- „მოსოხ“- „მეშეხ“- თან ძველბერძენი ავტორების „მოსხისა“ და ქართული „მესხის“ იგივეობის შესახებ.

მუშქების დასახელების შემცველი ასურული წყაროების გამოქვეყნების შემდეგ ძველი ისტორიის სპეციალისტების დიდმა ნაწილმა „მესხი“, „მოსხი“, „მეშეხი“, „მოსოხი“, „მოსოქი“, „მუშქი“ იდენტურ ცნებებად მიიჩნია².

აღნიშნული ტერმინების იგივეობის მომხრეთაგან ზოგიერთი შეეცადა მათი ეტიმოლოგიური ახსნა-განმარტება მოეცა. მაგალითად, ალ. ხახანაშვილი თვლიდა, რომ „მოსხი“- „მესხი“ მომდინარეობდა სახლის აღმნიშვნელი ქართული სიტყვიდან და ნიშნავდა „მოსახლეს“, „მესახლეს“³. მ. ჯანაშვილის აზრით კი, ტერმინი „მესხი“ მზე(ბუა) სიტყვიდანაა წარმომდგარი⁴.

მესხების სახელწოდებისა და მის ვარიანტებად მიჩნეული ტერმინების სტრუქტურული ანალიზის პირველი ცდა ნ. მარის სახელთანაა დაკავშირებული⁵. ნ. მარის აზრით, ჩვენთვის საინტერესო ტერმინებისათვის ამოსავალი *Masq ფორმა უნდა ყოფილიყო. ამ ფორმამ ჩვენამდე მეგრულ-ჭანური და სვანური გახმოვანებით მოაღწია. „მოსოხი“, „მოსხი“ ამ სახელის მეგრულ-ჭანური ფორმაა, „მესხი“ – სვანური. ქართული „მესხი“ სვანურიდან უნდა იყოს ნასესხები. მითითებულ ეთნიკურ სახელწოდებებში ნ. მარი გამოჰყოფდა მას-, მოს-ფუძეებსა და –q სუფიქსს, რომელსაც სომხურში მრავლობითი რიცხვის აღმნიშვნელი –q სუფიქსთან აიგივებდა. რაკი ნ. მარისათვის ცნობილი იყო, რომ ქართულისა და მეგრულ-ჭანუ-

რისთვის –*q* სუფიქსი, როგორც მრავლობითი რიცხვის მანარ-
მოებელი, უცხოა, ამიტომ იგი თვლიდა, რომ ამ ენებმა მრავ-
ლობითრიცხვიანი *Masq* –ფორმა ფუძედ აქცია, *Masq*-ისათვის
ქართული –*et* სუფიქსის დამატებით კი, მიღებულ იქნა სა-
ხელწოდება „მესხეთი“. მკვლევრის აზრით, მსხ კომპლექსი-
დან *s>ç* და *et*-სუფიქსის დართვითაა ნანარმოები მცხეთის
სახელწოდება, ხოლო ადგილის აღმნიშვნელი სა-პრეფიქსის
საშუალებით მესხების ქვეყნის აღმნიშვნელი გეოგრაფიული
ტერმინი „სამცხე“⁶. აქვე უნდა ითქვას, რომ ნ. მარს **masx-*
ამოსავალი ფორმიდან გამოჰყავდა აფხაზთა სატომო სახელი
„აბასხი“, „აბაზგი“, ხოლო ავტორის მიერვე მესხ- ფუძის ექვი-
ვალენტად მიჩნეული მეხ-იდან (მეხელი) სომხების აღმნიშვნე-
ლი ქართული ტერმინი „სომეხი“⁷.

ნ. მარის ზემომითითებული მოსაზრებებიდან ზოგიერ-
თი ივ. ჯავახიშვილმაც გაიზიარა. სახელდობრ, ივ. ჯავახიშვი-
ლი, ისევე როგორც ნ. მარი, ვარაუდობდა, რომ „მოსხი“, „მუს-
ქი“ („მუშქი“) მეგრულ-ჭანურ ვარიანტებს წარმოადგენს, ხო-
ლო „მესხი“ – სვანურს. მკვლევრის ვარაუდით, ქართვეი ამავე
ტერმინს წარმოთქვამდნენ, როგორც „მასხი“, რადგან მათ
ენაში „ო“-ნსა და „ე“-ნს შეესაბამება „ა“-ნი⁸.

ივ. ჯავახიშვილი სარწმუნოდ მიიჩნევდა აგრეთვე ნ. მა-
რის მოსაზრებას სავარაუდო „მასხი“-დან აფხაზების სატომო
სახელის წარმოშობის შესახებ.

ნ. მარისაგან განსხვავებით, ივ. ჯავახიშვილი ჩვენთვის
საინტერესო სახელებში („მოსხი“, „მესხი“) დამოწმებულ „-ხი“
დაბოლოებას ეროვნების აღმნიშვნელ ქართულ სუფიქსად მი-
იჩნევდა⁹. მკვლევარი წერდა: „მუსკი“ ანუ „მუშქი“ დაბადებაში
„მეშეხად“ იწოდება; ბერძენი ისტორიკოსები კი მათ VI საუკუ-
ნიდან „მოსხებსა“ („მოსხოჲ“) და „მესხებს („მესხოჲ“) ეძახიან;
ეს სახელი ეხლაც შენახულია და ამ ტომის მცირედს ნაშთს ეხ-
ლაც წინანდებურად „მესხები“ ჰქვია. ამ სახელწოდებას ბო-
ლოში ჩვეულებრივი ქართული ეროვნების აღმნიშვნელი სა-

კვეცი „ხი“ უზის. რომ ყველა ეს სახელები: მუსკი, მოსხი, მუშ-კი, მეშეხი ერთისა და იმავე ქართველი ტომის მესხების საკუთარი სახელია, ეს ისედაც სრულებით ცხადია¹⁰.

კლაპროტისა და უსლარის მონაცემებზე დაყრდნობით ივ. ჯავახიშვილს საინტერესო მონაცემები მოყავს ჩრდილო-კავკასიელ ტომებში „მოსოხ“- „მოსოქ“ სახელწოდების გავრცელების თაობაზეც. სახელდობრ, კლაპროტის მითითებით, ალაზნის სათავეების შემცველ რაიონში მცხოვრებ თუშებს ლეკები „მოსოხ“-ს ეძახიან. ამასთან დაკავშირებით ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა: „რაკი ნოვა-თუშნი (ტუსკოი) ჩაჩნების ან ნახჭუოს ტომია, ლეკები კი მათ „მოსოხ“-ს უწოდებენ, ამიტომ ეს სახელი „მოსოხ“-ი ნახჭუოს ტომის სახელადაც გამოდის და, ჩვეულებრივ კი, ქართველთა ტომის, მესხების სახელად იხმარებოდა“¹¹.

„მოსხი“, „მესხი“, „მუშქი“, „მეშეხი“ ტერმინთა გენეტიკურ ურთიერთკავშირზე არაერთგზის მიუთითებდა ს. ჯანაშია¹², ხოლო გ. ახვლედიანმა იგივე ტერმინები სპარსული ლურსმული წარწერების Mačijā/Maciya (ბაბილონური, Maṣu//qā-du-u, ელამური Maṣ-si-ya-ap) ხალხის სახელწოდებასთან გააიგივა¹³.

ჩვენთვის საინტერესო ზემოჩამოთვლილი ტერმინების იგივეობაზე გრ. ლაფანციანციც მიუთითებდა. ნ. მარის კვალდაკვალ იგი ვარაუდობდა, რომ ჰაიქ-არმენების აღმნიშვნელი ქართული ტერმინი „სომეხი“ მესხების სახელწოდებიდან მომდინარეობდა. ამ სახელწოდებაში მკვლევარი გამოჰყოფდა „მეხ“-ფუძესა და „სო“-პრეფიქსს რომელსაც ადგილის (ქვეყნის) აღმნიშვნელ ქართულ სუფიქსად მიიჩნევდა¹⁴. გრ. ლაფანციანცმა, ამასთანავე, ყურადღება მიაქცია მოვსეს ხორენაცის თხზულებაში მოხსენიებული მშაქის სახელს (სომხური წყაროს მოწმობით, მშაქი სომეხთა ლეგენდარული მეფის არამის ნათესავი იყო და კაპადოკიის კესარიას განაგებდა). მკვლევრის აზრით, მშაქის სახელი ამოსავალი *მშაქის გზით

შესაძლოა „მოშაქ“, „მოშოხ“, „მეშეხ“, „მაშახ“, „მუშქ“ („მოშქ“, „მესხ“ („მეშხ“) და ა. შ. ტერმინებს დაუკავშირდეს¹⁵.

ჩვენთვის საინტერესო ტერმინების შესახებ არაერთი საყურადღებო მოსაზრებაა გამოთქმული კ. წერეთლის ნაშრომში: „ქართული ეთნიკური ტერმინის „მესხ“-ის ისტორიისათვის“¹⁶. მკვლევარმა მიზნად დაისახა, გაერკვია „მესხი“ ტერმინის მიმართება იმ სახელებთან, რომლებთანაც მას სხვა მკვლევრები აკავშირებდნენ ან აიგივებდნენ. ამ თვალსაზრისით კ. წერეთელმა საგანგებოდ შეისწავლა ებრაულ „ბიბლიაში“ დამოწმებული ტერმინი „მეშეხი“ (Mešekh), რომელიც გახმოვანებით ქართული „მესხ“-ის და ბერძნული Μῆσχι–ს იდენტურია. ებრაული ენის ფონეტიკის მონაცემების მოშველიებით მკვლევარმა უჩვენა, რომ სიტყვა მიღებულია ორმაგად დახურული ერთმარცვლიანი Mašx ან Mešx სიტყვიდან, რაც თავისი მხრით იმაზე ლაპარაკობს, რომ Mešekh-ის დაკავშირება Mušxu–სთან მხოლოდ იმედანდაა სწორი, რამდენადაც ორივე ეს სახელწოდება ერთსა და იმავე ეთნოსს აღნიშნავს, თუმცა მათ შორის ზუსტი ენობრივი კანონზომიერი შესატყვისობა არ არსებობს. ავტორის მითითებით, არც Mušxu–ს მიღებაა შესაძლებელი Mešekh–დან, რადგანაც ორმარცვლიანი u ხმოვნის სიტყვიდან e ხმოვნის სიტყვის მიღება შეუძლებელია¹⁷. ზემოაღნიშნულმა გარემოებამ საშუალება მისცა ავტორს ევარაუდა, რომ როგორც ებრაული „ბიბლიის“ Mešekh–ისათვის, ასევე ბერძნულ-ბიზანტიური ხანის წყაროებში დამოწმებული Μῆσχι–სათვის ამოსავალი ქართული „მესხ“-ფორმა უნდა ყოფილიყო¹⁸.

ტერმინთა ლინგვისტური ანალიზით კ. წერეთელი შეეცადა დაედგინა აგრეთვე, ასურული წყაროების Mušxu–ს, „ბიბლიის“ სამარიტანული ხელწერის Mōšekh - Mošēx –ის, „ბიბლიის“ ბერძნული თარგმანის Μῆσχι–ის, ბერძენ-რომაელ ავტორთა Μῆσχι–ს და ხუნძურში სხვადასხვა მკვლევრის (პ. უსლა-

რი, ივ. ჯავახიშვილი, არნ. ჩიქობავა, ი. ცერცვაძე) მიერ და-
დასტურებული Mosox-Mosoh-ის გენეზისი.

ზემოჩმოთვლილი ტერმინებისათვის ამოსავალი ფორ-
მის ძიებისას კ. წერეთელმა ყურადღება მიაქცია სხვა ავტო-
რების (ს. ჯანაშიას, გ. ახვლედიანის, არნ. ჩიქობავას, რ. ბლა-
იხშტაინერის) მიერ „მესხი“ ტერმინის ვარიანტად მიჩნეულ
ქართულ ტოპონიმ „მუსხს“, რომელიც ფონეტიკური თვალ-
საზრისით, მკვლევრის აზრით, ახლო დგას „მოსხი“, „მუშქი“,
„მოშოქთან“. ასე, ქართული „მუსხი“, ისევე როგორც ასურუ-
ლი Mušḫa- ა-თია გახმოვანებული (დასახელებული ავტორის
თანახმად, Mōšēk-Mōšōk ფორმაში ფუძისეული o მიღებულია
სამარიტანული ენის ფონეტიკის კანონზომიერებების ნიადაგ-
ზე, რადგან ამ ენაში $a > \bar{o}$). „მუსხი“, Mušḫa, Mōšēk-Mōšōk-ს შო-
რის კანონზომიერი შესატყვისობაა თანხმოვნების მხრივაც:
რადგან ებრაული და ასურული განეკუთვნება შიშინა ბგერა-
თა ენებს, ამიტომ ქართულ „ს“-ს ამ ენებში „შ“ შეესაბამება,
ხოლო ქართულ „კ“-ს „ქ“-თი გადმოცემა, კ. წერეთლის სი-
ტყვებით რომ ვთქვათ, „სიტყვათა სესხებისას სხვადასხვა
ენაში ჩვეულებრივი მოვლენაა და რაიმე ეჭვს არ იწვევს“¹⁹.

კ. წერეთელმა სპეციალურად გამოიკვლია აგრეთვე
ბერძნულში დადასტურებული ორი ფორმის Mόσox-Mόσxoi-ს
ურთიერთმიმართების საკითხიც. ამ თვალსაზრისით მკვლე-
ვარმა ყურადღება მიაქცია შემდეგს: Mόσox - ფორმა მხოლოდ
ებრაულიდან ნათარგმნ ძეგლში - ბერძნულ „ბიბლიაშია“ და-
დასტურებული, ხოლო Mόσxoi ორიგინალურ ბერძნულ წყა-
როებში გვხვდება მრავალგზის. რაკი Mόσxoi-ს მიღება Mόσox-
დან შეუძლებელია (ბერძნულისათვის, როგორც ცნობილია,
სახელის ფუძის შეკუმშვა დამახასიათებელი არ არის), ამი-
ტომ ავტორი დაასკვნის, რომ Mόσox-Mόσxoi ფორმები ბერ-
ძნულში სხვადასხვა გზითაა შესული: Mόσox ფორმა სამარი-
ტანული „ბიბლიის“ Mōšēk-დან უნდა მომდინარეობდეს, ხოლო

Μόσχοι წარმომდგარი უნდა იყოს ან ასურული Mušku-დან (ასურული ჰ-ს ადგილზე ბერძნულ ფორმაში თ-ს გამოჩენა სავსებით კანონზომიერია, რადგან ბერძნული ენა, როგორც ნესი, სისნებით გადმოსცემს შიშინა ბგერებს), ანდა ქართული „მუსხი“-დან. ავტორის აზრით, ამ უკანასკნელ შესაძლებლობას მეტი საფუძველი აქვს, რადგან ლინგვისტური მონაცემების გარდა, მას მხარს უჭერს ისიც, რომ ბერძნებს ძველთაგანვე მჭიდრო უშუალო კონტაქტები ჰქონდათ ქართველურ ტომებთან²⁰.

ზემოაღნიშნულთან ერთად კ. წერეთელმა იმასაც მიაქცია ყურადღება, რომ სამარიტანული „ბიბლიის“ Mōšok/Mōšek-თან დიდ ფონეტიკურ სიახლოვეს ავლენს ხუნძური „მოსოხ“-ი, „მოსოქ“-ი, „მოსექ“-ი, რომელიც ერთ დროს საერთოდ ქართველების აღმნიშვნელი ტერმინიც იყო. „ადვილად შესაძლებელია - დასძენს ავტორი - რომ ხუნძურში „მოსოხ“ („მესხ“) ეთნიკური ტერმინის ხმარება მიუთითებს იმაზე, რომ ერთ-ერთი ქართველი ტომის სახელწოდება „მესხები“ გარკვეულ ეპოქაში ქართველების აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინი იყო: აქედან მისი გავრცელება მთის კავკასიურ ხალხებში, კერძოდ, ხუნძებში ქართველების აღსანიშნავად (პირველ რიგში მეზობელი ქართველი ტომების ხევსურების, ფშავეებისა და თუშებისა)“²¹.

ამგვარად, კ. წერეთლის კონცეფციის მიხედვით, „მოსხი“ და მის ვარიანტებად მიჩნეული ტერმინები გენეტიკურად არის დაკავშირებული ქართულ სამყაროსთან. ქართული „მესხი“ ფორმა საფუძვლად დაედო ებრაული „ბიბლიის“ Mešek-სა და ბერძნულ-რომაული წყაროების Μόσχοι –Meshoi-ს. „მესხის“ პარალელური ფორმა „უ“ ხმოვნით - „მუსხი“ კი გახდა ამოსავალი ასურული, სამარიტანული, ბერძნული და ხუნძური ვარიანტებისათვის²².

ყოველივე აღნიშნული, თავის მხრივ, იმაზე ლაპარაკობს, რომ ასურული Mušḫu-სა და ებრაული Mešek-ის ერთიმეორესთან დაკავშირება შეუძლებელია ქართული ეთნო-ტოპონიმიკის მონაცემების გათვალისწინების გარეშე.

გ. მელიქიშვილმა²³ გაიზიარა რა „მოსხი“, „მესხი“, „მუშქი“, „მეშეხი“-ს იგივეობის თვალსაზრისი, ამავე დროს გამოთქვა ზოგიერთი ახალი მოსაზრება ამასთან დაკავშირებით. მან, მაგალითად, საეჭვოდ მიიჩნია ასურული წყაროების Mušḫu-ს დაკავშირება ქართულ „მუსხი“ ტოპონიმთან. გ. მელიქიშვილის აზრით, ბერძნულ წყაროებში „მოსოხ“ „მოსხის“ არსებობა აშკარად ლაპარაკობს იმაზე, რომ Mušḫu სინამდვილეში გამოითქმოდა როგორც - „მოშქი“. მაგრამ იმის გამო, რომ ასურულ-ბაბილონურ და ურურტულ დამწერლობას არ შეეძლო ი ბგერა სათანადო ლურსმული ნიშნებით გადმოეცა, ამიტომ „მოშქის“ ნაცვლად „მუშქი“ იქნა მიღებული²⁴. ამასთანავე, რაკი ტერმინები „მესხი“, „მესხეთი“ ქართული ლიტერატურულ ძეგლებში შედარებით გვიან ხანაში ჩნდება, ხოლო ძველი ქართული და სომხური წერილობითი წყაროებისათვის საკმაოდ კარგადაა ცნობილი აღნიშნული ტერმინების უფრო ძველი, ადგილობრივი ფორმები („სამცხე“, „მცხეთა“), ამიტომ გ. მელიქიშვილი ვარაუდობს, რომ სახელწოდება „მესხი“ ადგილობრივი ძველი ქართული ფორმებიდან კი არ მომდინარეობს, არამედ გარედანაა ქართულ სამყაროში შემოტანილი (ებრაული „მეშეხი“, გვიანბერძნული Μέσχοι)²⁵.

„მოსხი“, „მესხი“, „მუსხი“ ტერმინების შესახებ საინტერესო მოსაზრებები გამოთქვა გ. თოფურიამ. ავტორი შეეცადა ზემოაღნიშნული საკუთარი სახელები ქართველური ენების შედარებითი ფონეტიკის მონაცემების გამოყენებით აეხსნა და ეჩვენებინა, რომ „მესხი“, „მოსხი“, „მუსხი“ ვარიანტების არსებობა ქართველურ ენათა დიფერენციაციის შედეგებს ასახავს. მკვლევარი „მასხ“-ს, „მესხ“-ს ამოსავალი

*„მასხ“-ის ქართულ ვარიანტად მიიჩნევენ, ბერძნულში დამონ-მებულ „მოსხ“-ს - ზანურად. ავტორის აზრით, „მუსხ“- ფუძე, რომელიც შემონახულია „მუსხი“ ტოპონიმში და ქართულ გვარებში - „მუსხელი“, „მუსხელიშვილი“, ზანური „მოსხი“-ს შემდგომ ტრანსფორმაციას წარმოადგენს, რადგან ბაგისიმერ ბგერათა მეზობლობაში ო>უ. ვოკალიზმის თვალსაზრისით, ავტორი „მესხი“, „მოსხი“ ვარიანტებს შორის ისეთსავე მიმართებას ხედავს, რაც ქართულ „მწყერ“ და ზანურ „ჭყორ“ - სიტყვათა შორისაა დადასტურებული. გ. თოფურიას აზრით, ქართველურ ენათა ჩვენება გათვალისწინებულ უნდა იქნას „მეშექ“- („მეშეხ“-), „მოშოქ“- („მოსოხ“-) ეთნიკურ ტერმინთა ანალიზის დროს²⁶.

თ. მიქელაძე ჩვენთვის საინტერესო ტერმინთა გენეზისის „ოცხე“ ტოპონიმს უკავშირებს. მკვლევარი მას ქართული „სამცხეს“ ზანურ შესატყვისად მიიჩნევს და ვარაუდობს, რომ „მოსხი“, „მეშეხი“, „მესხი“ ტერმინებისათვის ამოსავალი „ოც-ხე“ ფორმა უნდა ყოფილიყო. რაც შეეხება „მოსხ“-, „მეშეხ“-, „მესეხ“- სახელწოდებებში დამონმებულ „მ“-ს, მას თ. მიქელაძე ქართველურში ეთნიკური წარმომავლობის მაჩვენებელ საკმაოდ გავრცელებულ „მ“ თავსართად წარმოგიდგენს (მდრ. მეგვიპტელი, მეგრელი, მანყვერელი და სხვ.)²⁷.

გ. ბედოშვილმა, რომელმაც სპეციალურად შეისწავლა ტოპონიმ „მცხეთას“ წარმოშობის საკითხი, ქართული ენის კანონზომიერების გათვალისწინებით, ეჭვის ქვეშ დააყენა მესხების სატომო სახელწოდებიდან „მცხეთა“ ტოპონიმის წარმომავლობა. მკვლევრის აზრით, ადგილი უნდა ჰქონოდა პირუკუ პროცესს. რაც შეეხება საკუთრივ „მცხეთას“, გ. ბედოშვილის აზრით, იგი უნდა მომდინარეობდეს „მხცე“ სიტყვიდან ხც>ცხ გზით (მცხეთა ქალაქი, ანუ სამეფო, საუფროსო ქალაქი)²⁸.

ასეთია ძირითად ხაზებში „მესხი“ („მოსხი“) და მის ვარიანტებად მიჩნეული ტერმინების ქართული წარმოშობის კონ-

ცეფციის მომხრეთა მოსაზრებები. მაგრამ ჩვენთვის საინტერესო „მესხი“ ეთნონიმის შესწავლის ისტორია სრული არ იქნება, თუ არ გავითვალისწინებთ ამ რთულ პრობლემასთან დაკავშირებით გამოთქმულ სხვა ვარაუდებსა და თვალსაზრისებს. ამ მხრივ, უპირველეს ყოფლისა, ყურადღებას იმსახურებს თვალსაზრისი, რომლის მიმდევრები ჩვენთვის საინტერესო ტერმინს ბალკანურ-თრაკიულ სამყაროს უკავშირებენ.

ასე, პ. კრეჩმერი და ალ. გოეცე Mušku-ს აიგივებენ ბალკანურთრაკიული ტომის მიზიელების (ბერძნული წყაროების Μύσχοι-ს) სახელწოდებასთან²⁹, ხოლო ვ. გეორგიევი არა მხოლოდ Mušku-ს, არამედ ამ უკანასკნელის ვარიანტებად მიჩნეულ ტერმინებს მიზიური ენის მონაცემების საფუძველზე ხსნის. ვ. გეორგიევის მიხედვით, Mušku შეიცავს მიზიელების სახელწოდებასა და სომხურში მრავლობითი რიცხვის მანარმოებელ - k^c სუფიქსს (Μύσχοι + k^c). მუს-ფუძეს მკვლევარი ინდოევროპული mus-დან მომდინარედ მიიჩნევს (მდრ. ბერძნული მუს, ლათინური muss, სლავური мышь) და თვლის, რომ ტერმინი Mušku იმ სატომო სახელწოდებათა რიცხვს განეკუთვნება, რომლებიც ტოტემური სახელებიდან მომდინარეობენ³⁰.

ვ. გეორგიევის აზრით, Mušku-ს ვარიანტებში (Μόσχοι-Μέσχοι, Meshoi, Mešek) დადასტურებულ ხმოვანთა მონაცვლეობა მიზიური ენის კანონზომიერებით აიხსნება, რადგანაც ამ უკანასკნელში $\bar{u} < i^1$ ან $o^1 > e$ (მდრ. Μύσχοι > Μοισί და Moesi > Mesi)³¹.

იგივე მკვლევარი მიზიელების სახელს ეძებს ჰაიქ-არმენების ქართულ სახელწოდება „სომეხშიც“, რადგან ვარაუდობს, რომ ეს უკანასკნელი „მესხი“, „მოსხიდან“ მომდინარე „მეხ“ – ფუძეს შეიცავს³².

მუშეების სახელწოდების ბალკანურ-თრაკიული წარმომავლობის კონცეფცია ი. დიაკონოვმაც გაიზიარა. ი. დიაკონოვი Mušku ტერმინს განიხილავს როგორც პროტოარმენულ მრავლობით რიცხვიან ფორმას Muš- სიტყვიდან³³. ავტორის

ვარაუდით, ძვ. წ. VIII ს-ის ქარხეშიშის მეფის არარასის (ახალი წაკითხვით – იარიირისის) ლუვიურ-იეროგლიფურ წარწერაში ერთიმეორის გვერდით დამონმებული Musai(n) - Mus(a)kaī(n) თრაკიულ-ფრიგიულ გაერთიანებაში მყოფი ორი სხვადასხვა ტომის აღსანიშნავი ტერმინებია, ერთისა, რომელიც ხმარობდა მრავლობითის k^h ფორმანტს და მეორისა, რომლისთვისაც იგი უცხო იყო. ი. დიაკონოვის აზრით, მართებულია ვიფიქროთ, რომ Musai(n) თავდაპირველად ფრიგიელების სახელი იყო, ხოლო Mus(a)kaī(n) – პროტოარმენებისა³⁴. მაგრამ, რადგან ი. დიაკონოვისთვის კარგადაა ცნობილი, რომ მის მიერ პროტოარმენების სახელად მიჩნეული ტერმინი (Mus(a)kaī(n)- „მუშქების ქვეყანა“) ძვ. წ. VIII საუკუნის ბოლო მეოთხედში ფრიგიის აღმნიშვნელი სახელწოდება იყო, ამიტომ იგი იმ დასკვნამდე მიდის, რომ პროტოარმენების თავდაპირველი სახელი მოგვიანო ხანაში ფრიგიელებზეც იქნა გადატანილი³⁵.

თავისი ადრეული ნაშრომებისაგან განსხვავებით³⁶, „Предыстория армянского народа“-ში, ი. დიაკონოვი საეჭვოდ მიიჩნევს Mušku-Mótxoi-ს იგივეობას ქართულ „მესხ“-თან (მიუხედავად იმისა, რომ ი. დიაკონოვისავე მითითებით, სტრაბონისეული მოსხები ქართველი მესხები არიან)³⁷. ი. დიაკონოვის აღნიშნული მოსაზრებების ძირითად საყრდენს Mušku-Mótxoi-Métxoi, „მესხ“-ს შორის არსებული ფონეტიკური განსხვავებები წარმოადგენს. სახელდობრ, მკვლევარი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს იმ გარემოებას, რომ „მესხ“-ში დამონმებული „ხ“ თანხმოვანი არ დასტურდება არც ასურულ Mušku-Musku-ში, არც ურარტულ Muškini-ში, არც იეროგლიფურ-ლუვიურ (Mus(a)kaī(n)-ში, არც ძველებრაულ Mōšak-ში და არც ძველბერძნულ Mόtxoi-ში (ი. დიაკონოვის აზრით, Mόtxoi-ს ოსომხურ „ქ“-სთან უფრო ახლოა, ვიდრე ქართულ „ხ“-სთან). ამასთანავე „მესხი“ გახმოვანების თვალსაზრისითაც გან-

სხვაელება Móხოი, Mušku-საგან, რადგან იგი „ე“ ხმოვნითაა წარმოდგენილი და არა „ო“-თი ან „უ“-თი³⁵.

ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე, ი. დიაკონოვი ეჭვის ქვეშ აყენებს ჩვენთვის საინტერესო ტერმინების იგივეობას ქართულ ეთნონიმ „მესხ“-თან³⁹.

ი. დიაკონოვი განსახილველ საკითხს კვლავ დაუბრუნდა 1981 წელს გამოქვეყნებულ ერთ-ერთ თავის სტატიაში⁴⁰, სადაც აღნიშნავდა, რომ ფონეტიკური თვალსაზრისით ბერძნული Móხოი, ზუსტად შეესატყვისება ასურულ და ურარტულ Mušku- Muskini-ს. ამასთანავე მკვლევარი დასძენდა: „უნდა, ვიფიქროთ, რომ ბერძნები ამ ხალხს (ე. ი. მესხებს – ნ. ხ.) Móხოი-ს კონტამინაციის – ზედაპირული ბგერითი მსგავსების გამო ეძახდნენ – სინამდვილეში კი, ამ ქართულენოვანი მესხების ტომს არავითარი კავშირი არა აქვს არც „აღმოსავლეთელ მუშქებთან“ (პროტოარმენებთან) და არც ფრიგიელებთან“⁴¹. ი. დიაკონოვის აზრით, ბიბლიის მასორულ ტექსტში დამოწმებული ებარული Māšak ფორმა შეცდომას წარმოადგენს. მკვლევარს მიაჩნია, რომ ძველებრაული Mšx-ს გახმოვანების რეკონსტრუქცია უნდა ხდებოდეს ბერძნული სეპტუაგინტას და სამარიტანული ბიბლიის მიხედვით, სადაც Māsak-ის ნაცვლად Māšāx ფორმაა დამოწმებული⁴².

სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით სხვა მოსაზრებებიცაა გამოთქმული. მაგალითად, ალ. ჰერმანის აზრით, ტერმინოლოგიურად Mušku, Móხოი იდენტურია ტუნისში მდებარე ტრიტონის ტბასთან ოდესლაც მცხოვრები ეთნოსის Māxas-ის სახელისა (ამ უკანასკნელს ავტორი ეგვიპტური წყაროების msw-თან აიგივებს)⁴³. პ. უშაკოვის თანახმად კი, მუშქების სახელწოდება პროტოხეთური ენის მონაცემებით იხსნება. ავტორი Mušku-ში გამოჰყოფდა ska-ფუძესა და mu-პრეფიქსს. ska-მას „ტბის“, „ზღვის“ აღმნიშვნელი პროტოხეთური sakui

სიტყვიდან გამოჰყავდა; mu-ს პრეფიქსად მიიჩნევდა. პ. უშაკოვის აზრით, Muska ნიშნავდა „ზღვისპირეთის მცხოვრებს“⁴⁴.

მცირეაზიული სამყაროდან მომდინარედ მიიჩნევენ მუშქების სახელწოდებას კ. ბიტელი, ე. კავენიაკი, მ. მელინიკი და სხვები⁴⁵. გრ. გიორგაძის ვარაუდით, იგივე სახელწოდება დასაკავშირებელია აღმოსავლეთ მცირე აზიის იმ ტერიტორიასთან, სადაც ქაშქების (ქასქების) ტომები ბინადრობდნენ⁴⁶. ამ თვალსაზრისით, ავტორის ყურადღებას ის გარემოება იმსახურებს, რომ ასურული წყაროების მუშქების ტომის სახელწოდება Mušku-Muškaia თავისი ფორმით მსგავსებას იჩენს იმავე წყაროებში მოხსენიებული ქაშქების ტომის Kašku-Kuškaia სახელწოდებასთან, რომელიც ხეთურ-ნესიტური Kaška-ს გადმოცემას წარმოადგენს. როგორც Muška, ასევე Kaška სახელწოდებისათვის დამახასიათებელია აღმოსავლეთ მცირე აზიის უძველესი ხანის (ხეთებისდროინდელ) ტოპონიმულაში გავრცელებული სუფიქსი – ška⁴⁷.

ქაშქების სახელწოდებასთან გენეტიკურ კავშირში განიხილავს Muška ტერმინს ე. ფონ შულერიც, თუმცა იგი ამ ტერმინის ახსნის სხვა ვარიანტებსაც არ გამორიცხავს⁴⁸.

ამგვარად, ჩვენთვის საინტერესო ტერმინის შესწავლის ისტორიის მიმოხილვა გვიჩვენებს, რომ მესხების აღმნიშვნელი სახელწოდებისა და მის ვარიანტებად მიჩნეული ასურული, იეროგლიფურ-ლუვიური, ძველებრაული, ბერძნულ-ლათინური ტერმინების გენეზისისა და ურთიერთმიმართების პრობლემის ირგვლივ სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს. ამ სახელწოდებებს მკვლევრები ხსნიან როგორც ქართველური და ინდოევროპული (მიზიური, ფრიგიული, სომხური), ასევე ძველი ანატოლიური (პროტოხეთური) ენების მონაცემების საფუძველზე.

ბუნებრივია, იბადება კითხვა, როგორია ჩვენი დამოკიდებულება საკვლევი საკითხის მიმართ.

თუ „მესხი“ - „მოსხი“ ეთნონიმს ქართველურ ენათა ხმოვანთა შესატყვისობისათვის ენათმეცნიერთა მიერ დადგენილი ნორმების თვალსაზრისით განვიხილავთ, შემდეგი შეიძლება ითქვას:

თ. გამყრელიძემ და გ. მაჭავარიანმა ერთობლივი კვლევა-ძიების შედეგად საერთო-ქართველურის, ქართულის, სვანურისა და მეგრულ-ჭანურის ხმოვანთა შესატყვისობები შემდეგი ტაბულის სახით წარმოადგინეს:⁴⁹.

საერთო ქართველური	ქართული	სვანური	მეგრულ ჭანური
ა	ა	ა	ო, ა
ე	ე	ე	ე
ო	ო	ო	ო, უ/ი

ამ ტაბულიდან გამომდინარე, საერთო-ქართველური „*მასხ“-ი ქართულში მოგვცემდა „მასხ“-ს, სვანურში „მასხ“-ს და მეგრულ ჭანურში „მოსხ“-ს; საერთო ქართველური „*მესხ“-ი ქართულში მოგვცემდა „მესხ“-ს, სვანურში „მესხ“-ს და მეგრულ-ჭანურში „მასხ“-ს; საერთო-ქართველური „*მოსხ“-ი ქართულში მოგვცემდა „მოსხ“-ს, სვანურში „მოსხ“-ს, მეგრულ-ჭანურში „მოსხ“-ს და ამ უკანასკნელის ტრანსფორმაციის გზით-„მუსხ“-ს.

ამგვარად, „მოსხ“-ს ან იმ შემთხვევაში მივიღებთ, თუ საერთოქართველურში „*მასხ“-ს აღვადგენთ, ან თუ ამოსავალ ფორმად „*მოსხ“-ს ვივარაუდებთ. ქართველურ ენათა ბგერათშესატყვისობის ზემომოყვანილი ტაბულის შესაბამისადვე, „მესხ“- ფორმას საერთოქართველური „*მესხ“-ი მოგვცემდა, მაგრამ ამ შემთხვევაში „მოსხ“- ფორმის არსებობას ვერ ავხსნით, რადგან საერთო-ქართველური „*მესხ“-ის მეგრულ-ჭანური შესატყვისი მხოლოდ „მესხ“-ი შეიძლება იყოს.

პირველი დასკვნა, რომელიც ამ მსჯელობიდან შეიძლება გამოვიტანოთ, ისაა, რომ საეჭვო სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული თვალსაზრისი (იხ. ზემოთ) თითქოს „მესხ“-ფორმა ამოსავალი „*მასხ“-ის სვანური შესატყვისია და ქართულში სვანურიდანაა ნასესხები. როგორც დავინახეთ, ამოსავალი „*მასხ“- ქართულსა და სვანურში ერთიდაიგივე „მასხ“- ფორმას მოგვცემდა.

მეორე დასკვნა, რომელიც ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარეობს, ისაა, რომ „*მესხ“- ამოსავალი ფორმის არსებობას თავიდანვე ეჭვით უნდა შევხედოთ, რადგან, როგორც აღვნიშნეთ, ამ შემთხვევაში „მოსხ“- ის არსებობას ვერ ავხსნით. არა და „ო“ ხმოვნიათ ვარიანტი ჩვენთვის საინტერესო ეთნონიმისა, „ე“ ხმოვნიანზე უფრო აქტიურია და ალბათ, უფრო ძველიც.

დაბოლოს, მესამე დასკვნა იმაში მდგომარეობს, რომ „მესხ“- ფორმა ქართულისთვისაც და სვანურისთვისაც მეორადია: იგი შედეგია ამოსავალი „*მასხ“- ან „*მოსხ“- ფორმების შემდგომი ტრანსფორმაციისა ქართულისა ან სვანურისავე დიალექტების ნიადაგზე (ე. ი. „მესხ“- ტერმინი უფრო „ახალგაზრდაა“, ვიდრე მისი ამოსავალი ფორმები).

ახლა ვნახოთ ამ ორი ჰიპოთეტური ამოსავალი ფორმიდან, საერთო-ქართველური „*მასხ“-იდან და „*მოსხ“-იდან, რომელთაგან პირველი ქართულში და სვანურში „მასხ“-ს მოგვცემდა, მეგრულ-ჭანურში - „მოსხ“-ს, ხოლო მეორე ყველა ქართველურ დიალექტში: ქართულში, სვანურში და მეგრულ-ჭანურში - „მოსხ“-ს, რომელს შეიძლება მიენიჭოს უპირატესობა.

ამ თვალსაზრისით ჩვენი აზრით, შემდეგი იმსახურებს ყურადღებას: „*მასხ“-ი თეორიული რეკონსტრუქციის შედეგად მიღებული ტერმინია⁵⁰. იგი არც წერილობით წყაროებში დასტურდება და არც ქართველურ ეთნო-ტოპონიმიაშია დაფიქსირებული. იგივეს ვერ ვიტყვით „მოსხ“-ზე, რომელიც

დოკუმენტურადაა დამოწმებული და ისტორიულად მოქმედ საკმარის ძველ ეთნონიმს წარმოადგენს. „მუშქ“-ის ანუ „მოშქ“-ის სახით წერილობით წყაროებში იგი ძვ. წ. XII საუკუნიდან გვხვდება (ასურულ წარწერებში მუშქები-მოშქები პირველად ზემოეფრატისპირეთში ძვ. წ. 1165 წელს მომხდარ ამბებთან დაკავშირებით იხსენიებენ, იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში – ძვ. წ. X საუკუნის 40-იანი-30-იანი წლებიდან. ურარტულ ლურსმულ ტექსტებში მუშქების სახელწოდება მხოლოდ ერთხელ მოწმდება – რუსა II-ის (ძვ. წ. VIII.) წარწერაში ადილჯევაზიდან⁵¹).

ადრევე გაეცნო ჩვენთვის საინტერესო ტერმინს ძველბერძნული მწერლობაც: ეთნონიმი Μόσχοι („მოსხები“) პირველად ძვ. წ. VI საუკუნის ავტორის ჰეკატე მილეტელის „დედამიწის აღწერილობაშია“ დადასტურებული⁵².

საგულისხმოა შემდეგიც: ძველი აღთქმის მასორული ხელნაწერისაგან განსხვავებით, სადაც Mšć e-თია გახმოვანებული (Mešćek) სამარიტანულ ბიბლიაში იგივე ტერმინი Mōšāik-ის სახითაა წარმოდგენილი. ბერძნულ ბიბლიაშიც (სეპტუაგინტაში), რომელიც „მასორულისაგან საკმარის განსხვავებული რედაქციის ტექსტიდან დაახლოებით ძვ. წ. II საუკუნეებშია“⁵³ თარგმნილი, Μόσχοι მოწმდება.

ზუსტად ასეთივე ვითარებას ვადასტურებთ ბიბლიის ქართულ თარგმანებშიც: როგორც ქართული ბიბლიის უძველეს ოშკურ ხელნაწერში (978 წ.), ასევე გელათურში (X ს.) და მცხეთურში (XVII ს. დასასრული – XVIII ს-ის დასაწყისი) ჩვენთვის საინტერესო ტერმინები „მოსოქ“, „მოსექ“, „მოსოხ“-ის სახითაა წარმოდგენილი⁵⁴.

საგულისხმო ისიცაა, რომ ხუნძურში ქართველების (თუშების, ფშავ-ხევსურების და საკუთრივ მესხების) აღმნიშვნელ ტერმინებად მაინცდამაინც „მოსოქ“, „მოსექ“, „მოსოხ“-ი დასტურდება⁵⁵.

ამგვარად, ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე, შემდეგ ძირითად დასკვნებამდე მივდივართ: 1. „*მოსხი“ შესაძლოა რეკონსტრუირებულ იქნას საერთო-ქართველურის დონეზე; 2. სამივე ქართველურ დიალექტში – ქართულში, სვანურში და მეგრულ-ჭანურში ერთი და იგივე „მოსხი“ ფორმის არსებობაა სავარაუდებელი; 3. ქართული „მესხი“ საერთო ქართველური „*მოსხის“ შემდგომ ტრანსფორმაციას წარმოადგენს; 4. „მუს-ხი“ ან საერთო-ქართველური „*მოსხის“ ან მეგრულ-ჭანური „მოსხის“ ტრანსფორმირებული ფორმაა.

„მუშქ“-„მოშქ“ ტერმინთან „მოსხ“-ის გასაიგივებლად რამდენიმე საყურადღებო მონაცემი არსებობს. ამ თვალსაზრისით უპირველეს ყოვლისა, ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის ჩვენებებია მნიშვნელოვანი. ერთი მხრით, მუშქებისა და, მეორე მხრით, მოსხების განსახლების შესახებ არსებული პირველწყაროების ურთიერთშეჯერება გვარწმუნებს, რომ ძვ. წ. XII საუკუნეში მუშქების კუთვნილ მხარეს – მდ. ევფრატის ზემო დინების აღმოსავლეთით (დღევ. მურადსუს სამხრეთით), ქაშიარის მთების (დღევ. ტურაბინდის) ჩრდილოეთით, ტიგროსის მარჯვენა სანაპიროსა და მის ზემო დინებასთან მდებარე ოლქებს (აღზი, ფურულუმზი, ქათმუხი)⁵⁶ - უშუალო ტერიტორიული კავშირი ჰქონდა იმ რეგიონთან, სადაც ძვ. წ. VI-V საუკუნეების ძველი ბერძნული წერილობითი წყაროების საფუძველზე მოსხების მიწა-წყლის არსებობაა სავარაუდებელი (ჰეკატე მილეტელისა და ჰეროდოტეს ცნობების ურთიერთშედარებას იმ დასკვნამდე მივყავართ, რომ ჰეკატესეული და ჰეროდოტესეული მოსხები ტიბარენების სამხრეთითა და ჰალისის აუზში მცხოვრები მათიანების აღმოსავლეთით ბინადრობდნენ, დღევ. ტოკატ-ყარაჰისარ-გიუმუშხანეს სანახებში)⁵⁷.

ზემოაღნიშნულს გარკვევით ამაგრებს მოსხების ქვეყანასთან- (Μοσχική-სთან) დაკავშირებით სტრაბონის (ძვ. წ. I - ახ. წ. I სს.) მიერ მოხსენიებული მოსხური მთების ჩვენს მიერ

შემოთავაზებული ლოკალიზაციაც, სახელდობრ, მოსხების ქვეყნის სამხრეთ საზღვართან მდებარე მოსხური მთების მოთავსება ჭოროხ-მტკვრისა, ჭოროხ-ევფრატისა და ევფრატ-არაქსის წყალგამყოფი ქედების ადგილას⁵⁸.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით ისიც იმსახურებს ყურადღებას, რომ ტიგლათფილესერ I-ის (ძვ. წ. 1115-1077 წწ.) ნარწერებში⁵⁹ მუშქებთან ერთად ასურული წყაროებისათვის მანამდე უცნობი, მაგრამ ძვ. წ. II ათასწლეულის ხეთურ ტექსტებში – სუფილულიუმას, მურსილი II –ის, ხათუსილი III-ის, თუთხალია IV-ის დროინდელ ხეთურ ნარწერებში-არაერთგზის მოხსენიებული ქასქას ტომებიც ფიგურირებენ. ხეთური წყაროების მონაცემებით, ისინი მცირე აზიის ჩრდილო-აღმოსავლეთის იმ მხარეში ბინადრობდნენ, რომელიც დასავლეთიდან უშუალოდ ემეზობლებოდა მოსხების განსახლებისათვის ნავარაუდებ ზემომითითებულ ტერიტორიას⁶⁰.

მუშქებისა და მოსხების სახელწოდებების ეთნიკური ატრიბუციის იგივეობაზე სხვა არანაკლებ საგულისხმო და ანგარიშგასაწევი მონაცემებიც არსებობს:

არქეოლოგიურ ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრების თანახმად, ხეთების შემდეგდროინდელ აღმოსავლეთ მცირე აზიაში აღმოცენებული არქეოლოგიური კულტურა ქართველურ-კავკასიურ და, მაშასადამე, მოსხურ სამყაროსთანაა დასაკავშირებელი. მ. მელინკის ვარაუდით, აღმოსავლეთ ანატოლიაში როგორც მოხატული კერამიკა, ასევე კულტურის სხვა ელემენტებიც, მუშქების-მოსხების მიერ იყო შემოტანილი მათი კავკასიური სამშობლოდან. ამ საყურადღებო თვალსაზრისთან დაკავშირებით საგულისხმო ჩანს არქეოლოგიურ ლიტერატურაში არსებული მონაცემები ანატოლიურ სამყაროში ჯერ კიდევ ხეთების ახალი სამეფოს ეპოქაში, ძვ. წ. XIV-XIII სს-ში, ქართველური კულტურის ელემენტების გავრცელების შესახებ.

ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იმსახურებს ის, რომ აღნიშნული ხანის ანატოლიაში ფართო გავრცელებას პოულობს კოლხური ბრინჯაოს ნაწარმი, რაც, როგორც ჩანს, ამ დიდ რეგიონებს შორის არსებული არა მხოლოდ კულტურულ-ეკონომიკურ კავშირებზე, არამედ ეთნიკურ მიგრაციებზეც უნდა მიუთითებდეს, რომელთაც შეიძლებოდა ადგილი ჰქონოდა ძვ. წ. XIV-XII სს-ში. ძვ. წ. XIII-XII სს-ით დათარიღებული ორდუს განძის მასალების პუბლიკაციის (1936 წ.) შემდგომ ხანაშივე აღმოჩნდა, რომ მცირე აზიის სხვადასხვა პუნქტში (ალიშარი, ბოლაზქოი, იაზილიქაია, მერსინი) დადასტურებული, დამაჯერებლად დათარიღებული, არასტრატოგრაფიული ბრინჯაოს ბრტყელი ცულები იმეორებენ ორდუს განძში დამონმებულ ანალოგიურ ძეგლებს, რომლებიც, თავის მხრივ, კოლხური კულტურის უდავო კუთვნილებას წარმოადგენენ⁶¹. ანატოლიაში კოლხური კულტურის გავრცელების დამამტკიცებელი სხვა მაგალითებიც გამოჩნდა. ამ მხრივ ძალზე მნიშვნელოვანი იყო ის, რომ ალიშარში აღმოჩნდა ართვინის განძში დამონმებული სეგმენტის ანალოგიური იარაღი, რომელიც, თ. მელიქიძის აზრით, კოლხური კულტურის ყველაზე ნიშანდობლივ და წამყვან ელემენტს წარმოადგენს⁶². ბ. კუფტინის ვარაუდითაც, ერთ-ერთ სირიულ-ხეთურ ცილინდრულ საბეჭდავზე გამოსახული ცულები, ქურუმებს რომ უპყრიათ ხელთ, ასევე პროტოკოლხური ან კოლხური წარმოშობისა უნდა იყოს⁶³.

თ. მიქელაძემ ყურადღება მიაქცია, აგრეთვე, ჯერ კიდევ 1934 წ. ბოლაზქოის გათხრების დროს აღმოჩენილ ბრინჯაოს ცულს, რომელიც მკვლევრის აზრით, „სხვა არაფერია, თუ არა კოლხური ცულის ერთი უძველესი სახეობათაგანი“⁶⁴. თ. მიქელაძის მოწმობითვე, იგი იმეორებს ორდუს, ლაილაშისა და ღვედის ცულებს, მათთვის დამახასიათებელი ნიშნებითურთ (მრგვალი სატარე ხერელი, მახვილი ყუა, ყუის კედლებზე ნაწიბურები). კავკასიურ სამყაროს უკავშირებს დასახელებული

მკვლევარი ბოლაზქოის ერთ-ერთი კარიბჭის საკმაოდ ცნობილ რელიეფზე დამონმებულ ცულსაც, მეომარ ღვთაებას რომ უპყრია ხელთ⁶⁵.

დაბოლოს, მიუთითებენ კადემის ბრძოლის ამსახველი თემისადმი მიძღვნილ ეგვიპტურ (ელ-ამარნას), ბოლაზქოისა და იაზილიქაიას ძვ. წ. XIII ს-ის რელიეფებზე დადასტურებულ ცულეზეც, რომლებიც ასევე დიდ მსგავსებას ავლენენ ძვ. წ. XIV-XIII საუკუნეების დათარიღებულ ანალოგიურ კოლხურ ნივთებთან⁶⁶.

თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ ქასქების მიწა-წყალი კოლხური კულტურის გავრცელების არეალის სამხრეთ-დასავლეთ პერიფერიაზე მდებარეობდა, ხოლო მოსხების განსახლების ტერიტორია (დღევ. ტოკატ-ყარაჰისარ-გიუმუშბანეს შემოგარენი) სამხრეთიდან უშუალოდ ეკვროდა ჭოროხის აუზს, კოლხური კულტურისა და უძველესი მეტალურგიის აკვნად რომაა მიჩნეული, ხოლო ჩრდილო აღმოსავლეთიდან ქასქებისათვის ნავარაუდებ მხარეს⁶⁷, ვერ გამოვრიცხავთ. ვარაუდს, რომ სწორედ ქასქები და მოსხები (მუშქები-მოშქები) უნდა ყოფილიყვნენ ამ კულტურის არა მხოლოდ მატარებლები, არამედ ძვ. წ. XIV-XIII სს-ის მცირე აზიაში გამავრცელებლებიც.

როგორც ვხედავთ, ურთიერთკავშირი მუშქებსა და მოსხებს, მუშქებსა და ქაშქებს, ქაშქებსა და მოსხებს შორის აშკარაა, რაც მოსხებისა და მუშქების აღმნიშვნელი ტერმინების იგივეობის ერთ-ერთ მონმობად შეიძლება წარმოვადგინოთ.

რაც შეეხება ჩვენთვის საინტერესო ტერმინის e- ხმოვნთან ვარიანტს (Μέσχοι, Meschoi, „მესხი“) რომელიც, ჩვენი აზრით, „*მოსხიდან“ მომდინარეობს, შემდეგი უნდა აღინიშნოს: ეთნონიმი Μέσχοι, („მესხები“) პირველად ახ. წ. VI საუკუნის ავტორის პროკოფი კესარიელის De bello gothico-ში იხსენიება (VIII₁₂)⁶⁸, თუმცა გამორიცხული არ არის ვარაუდი, რომ Μέσχοι და მასთან დაკავშირებული საკუთარი სახელები

ძველი მწერლობისათვის უკვე I-II საუკუნეებში იყო ცნობილი. ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იმსახურებს, ერთი მხრით, იოსებ ფლავიოსის (39-95 წწ.) „მოთხრობანი იუდაებრივის სიტყვა დასაბამობისანის“, ლეო ალაციუსისეულ (XVII ს.) გამოცემაში დამოწმებული „მესხი“, „მესხინები“ („მესხინები დაფუძნებული არიან მესხის მიერ. ახლახან მათ კაპადოკიელები ეწოდათ, ხოლო ძველი მათი სახელწოდების ნიშანიც ემჩნევათ, რამეთუ მათ აქვთ დღესაც ქალაქი მაზაკა, რომელიც ნათელ ყოფს იმათთვის, ვისაც შეუძლია გაიგოს, რომ ოდესღაც ასე ეწოდებოდა ტომს)“⁶⁹ და, მეორე მხრით, ახ. წ. II საუკუნის ავტორის კლავდიოს პტოლემეაიოსის „გეოგრაფიულ სახელმძღვანელოში“ მოხსენიებული ტოპონიმი („Μεσσηνια“), მცხეთასთან რომ აიგივებენ (ივ. ჯავახიშვილი, გ. მელიქიშვილი, ა. აფაქიძე, ნ. ლომოური და სხვები)⁷⁰.

ძველი ქართული წერილობითი ძეგლები „მოსხ“-ეთნონიმს არ იცნობენ, მაგრამ მესხეთის ტერიტორიაზე „მუსხი“ ტოპონიმის, გვარსახელების „მუსხელი“, „მუსხელიშვილის“ არსებობა „მოსხის“ რეკონსტრუქციის რეალურ საფუძველს იძლევა, რადგან, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, „მუსხი“ მაინცდამაინც „მოსხის“ შემდგომი ფონეტიკური ტრანსფორმაციის შედეგად მიღებული ფორმაა.

„მესხი“ პირველად „მატიანე ქართლისაჲ-ში (XI ს.) იხსენიება („გამოვიდა თეოდოსი საბერძნეთით, მოვიდა სამცხეს, და დადგა მარგის მერეს, უწმობდა მესხთა აზნაურთა, იკრებდა ლაშქართა და ლამობდა მკვლავითა თჳსითა აღებასა მამულისა თჳსისასა“)⁷¹. ამავე ეთნონიმთან დაკავშირებულ „მცხეთა“, „სამცხე“-ს ლეონტი მროველის თხზულებაში ვხვდებით მრავალგზის⁷².

დამოწიებული ლიტერატურა და შენიშვნები:

1. ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973, გვ. 656; 658, სქ. 2.
2. მითითება სპეციალურ ლიტერატურაზე იხ. ხაზარაძე ნ., საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნოპოლიტიკური პრობლემები, თბ., 1984, გვ. 128, სქ. 4.
3. Хаханов А. С., Древнейшие пределы расселения грузин по малой Азии, ЗКОИРГО, XIII, 6, Тифлис, 1902, с. 1-64.
4. ბარამიძე ა., საქართველოს ძველი ისტორიის ზოგიერთი საკითხის შესახებ მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის ქართულ ისტორიოგრაფიაში, ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის შრომები, 1966, III, გვ. 151-152.
5. Март Н.Я., История термина "абхаз", Известия императорской Академии наук, IV, серия II, 1912, с. 697.
6. Март Н.Я., დასახ. ნაშრომი, გვ. 704.
7. იქვე, გვ. 697 და შმდ.
8. ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1951, გვ. 392.
9. იქვე, გვ. 393.
10. ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 393; შდრ. მისივე, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, თბ., 1950, გვ. 10.
11. Услар Р., Этнография Кавквзв. Языкознание, III, Аварский язык. Тифлис, 1889, с. 26; ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 51, შენ. 1.
12. ჯანაშია ს., შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 3, 7, 9, 65, 153 და სხვა.

13. ახვლედიანი გ., აქემენიდთა ლურსმული წარწერების Mañijā ხალხის იდენტიფიკაციის საკითხისათვის საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 1943, IV, №5, გვ. 484 და შმდ.
14. Капанцян Гр., Хайаса колыбель армян: Этногенез армян и их начальная история, Ереван, 1948, с. 145-146.
15. იქვე, გვ. 146.
16. იხ. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მოამბე“, 1954; XV, №2, გვ. 111 და შმდ.
17. წერეთელი კ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 113.
18. იქვე, გვ. 115.
19. იქვე.
20. წერეთელი კ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 116.
21. იქვე, გვ. 117.
22. იქვე, გვ. 118.
23. მელიქიშვილი გ., ურარტუ. თბ., 1951; მისივე, Наири-Урарту. Тб., 1954, გვ. 305, 410, 420; მისივე, საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის, თბ., 1955, გვ. 84.
24. Меликишвили Г. И., Наири-Урарту, с. 410; მისივე, К истории Древней Грузии, с. 105 და შენ. 231.
25. მელიქიშვილი გ., საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, გვ. 82, 101.
26. თოფურია გ., ქართულ-ქართველური ეთნონიმიკის ლინგვისტური საკითხები (მესხ-ეთნონიმის ისტორიისათვის), საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XXV სამეცნიერო სესიის თეზისები, თბ., 1969, გვ. 18-19; იხ. აგრეთვე, „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, XVII, 1970, გვ. 118-122; მისივე, ერთი ჰიპოთეტური ფორმის რეალურობისათვის ზანური ენის

- არეალიდან (სამცხის ტოპონიმიკიდან), „მაცნე“ (ენისა და ლიტერატურის სერია), 1968, №6, გვ. 168-171.
27. მიქელაძე თ., მესხთა საკითხისათვის, ივანე ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული, თბ., 1976, გვ. 117-118.
 28. ბედოშვილი გ., ტოპონიმ „მცხეთის“ ისტორიიდან, გვ. 196; მისივე, ტოპონიმ „სამცხის“ ისტორიისათვის, წიგნში: ეტიმოლოგიური ძიებანი, თბ., 1990, გვ. 3-13.
 29. Kretschmer P., Einleitung in die Geschichte der Griecheschen Sprache, Göttingen, 1896; Goetze AL, Hethiter und Assyrier., Oslo, 1936; მისივე, Kulturgeschichte des Alten Orients. Kleinasien, München, 1957.
 30. Георгиев В., Тракийският език, София, 1957, с. 59; მისივე, Передвижение смычных согласных в армянском языке и вопросы этногенеза армян, Вопросы языкознания, 1960, №5, с. 38.
 31. Георгиев В., Передвижение смычных..., და შენ. 18
 32. იქვე.
 33. Дьяконов И. М., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 221.
 34. ი. დიაკონოვისავე მითითებით, როგორც ფრიგიულისათვის, ისევე მისი მონათესავე მიზიურისათვის მრავლობითის k^h ფორმანტი უცნობია.
 35. Дьяконов И. М., Предыстория армянского народа, с. 221.
 36. Дьяконов И. М., Заметки по урартской эпиграфике II. Эпиграфика Востока, 1952, VI, с. 42; მისივე, რეცენზია გ. მელიქიშვილის ორ ნაშრომზე, ВДИ, 1954, №3, с. 93-94.
 37. Дьяконов И. М., Предыстория армянского народа, с. 28 და შენ. 84.
 38. Дьяконов И. М., Предыстория армянского народа, с. 222; შდრ. მისივე, Хетты, фритийцы, армяне, ПАС, 1, 1961, გვ. 333

- (იგივე სტატია 1956 წ. სომხურ ენაზე გამოქვეყნდა. იხ. Известия АН Армянской ССР, 1956, №4, გვ. 57 და შმდ).
39. Дьяконов И. М., Предыстория армянского народа, с. 221-222.
 40. Дьяконов И. М., Малая Азия и Армения около 600 г. до н. э. и северные походы вавилонских царей, ВДИ, 1981, №2, с.57 და შმდ.
 41. იქვე, გვ. 58, შენ. 104.
 42. იქვე.
 43. Herrmann Al., Moschoi, RE, 1933, XXXI, გვ. 351.
 44. Ушаков П., Хеттская проблема, К вопросу о генезисе и взаимоотношениях индоевропейских и картвельских языков, тс-უ-ს შრომები, 1941, XVIII, გვ. 103 და შმდ.
 45. Bittel K., Grundzüge Vor-und Frühgeschichte Kleinasiens, Tübingen, 1950, გვ. 76; Cavaignac E., Mushki et Phrygiens, Journal Asiatique, N241, 1953, გვ. 139-143; Mellink M., Mita, Mushku and Phrygians, Anadolu Arastirmalari, Istanbul, 1965, გვ. 318 და შმდ.
 46. გიორგაძე გრ., ხეთების სახელმწიფოს ჩრდილოეთითა და ჩრდილო-აღმოსავლეთით მცხოვრები ტომების ისტორიიდან (ქაშეები), 1955, ხელნაწერის უფლებით (გამოყენებულია ავტორის ნებართვით), გვ. 261 და შმდ.
 47. გიორგაძე გრ., ხეთების სახელმწიფოს... გვ. 261; მისივე, К вопросу о локализации и языковой структуре каскских этнических и географических названий, ПАС, I, с. 205.
 48. Einar von Schulcr, Die Kaşkæer, Berlin, 1965, გვ. 69, 71 და შენ. 4, 104 და სხვა.
 49. გამყრელიძე თ., მაჭავარიანი გ., სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში: საერთო-ქართველური სტრუქტურის ტიპოლოგია, თბ., 1965, გვ. 151.
 50. შდრ. ახვლედიანი გ., აქემენიდთა ლურსმული წარწერების Mačijš ხალხის იდენტიფიკაციისათვის, გვ. 486.

51. უფრო დაწვრილებით იხ. ხაზარაძე ნ., საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნოპოლიტიკური პრობლემები, გვ. 72-125.
52. St. Byz., s. Μόσχοι,; FHG, fr.188, FGH, fr. 288; ლომოური ნ., ბერძენი ლოგოგრაფოსების ცნობები ქართველი ტომების შესახებ, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი 35, თბ., 1963, გვ. 11.
53. ქსე, 2, თბ., 1977, გვ. 355.
54. დაბადება 10: 2.23; ნეშტთა I 1: 5;17: 8: 14; ეზეკიელი 32: 26,29; 38: 2,3; 39: 1: ესაია 66:19.
55. უფრო დაწვრილებით იხ. პაპუაშვილი თ., რანთა და კახთა სამეფო (VIII-XI სს.) თბ., 1982, გვ. 65-68; ელანიძე ვ., თუშების ისტორიის საკითხები, თბ., 1988, გვ. 5-12.
56. ხაზარაძე ნ., საქართველოს ისტორიის ეთნოპოლიტიკური პრობლემები, 72-106.
57. იქვე, გვ. 5-34.
58. იქვე.
59. ARAB I, 226, 227, 311; АВИИУ, №10-13.
60. Меликишвили Г. А., Наири-Урарту, Тбилиси, 1955, с. 73-86, 176, 401 და სხვა.
61. მიქელაძე თ., ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის მოსახლეობის ისტორიიდან (ძვ. წ. II-I ათასწლეულები), თბ., 1974, გვ. 45-46.
62. ხაზარაძე ნ., საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნოპოლიტიკური პრობლემები, გვ. 190, 191.
63. Куфтин Б. А., Материалы к археологии Колхиды. I. Тб., 1949, გვ. 143 და შმდ., სურ 26.
64. მიქელაძე თ., ძიებანი... გვ. 46.
65. იქვე.
66. იქვე, გვ. 46; იხ. აგრეთვე Barnett H., Die Waffen der Völker des Alten Orients, Leipzig, 1926, Abb. 23e, 23f; Maxwell-Hyslop, Daggers and Sword in Western Asia. A Study from Prehistoric

- Times to 600 B. C., Iraq, 1946, VIII; Кавтарадзе Г. К. К хронологии эпохи энсолита и бронзы Грузии, Тб., 1983, с. 149 და შმდ.
67. საგულისხმოა, რომ გრ. გიორგაძე ხეთური წყაროების „ზემო ქვეყანას“, რომელიც მისი ვარაუდით, ქასქების განსახლების ტერიტორიას წარმოადგენდა, დღევ. ტოკატის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, სივასის შემოგარენში ვიდრე დღევ. ერზინჯანამდე ათავსებს, ხოლო როგორც აღინიშნა, ჩვენი ვარაუდით, მოსხები ძვ. წ. VI-V სს-ის ავტორთა ცნობებით დღევ. ტოკატ-ყარაჰასარ-გიმუშხანეს მხარეში ლოკალიზდებიან (იხ. Гиоргадзе Г. Г. К вопросу о локализации и языковой структуре касских этнических и географических названий, ПАС, Москва, 1961, გვ. 165 და შმდ).
68. გეორგიკა, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 127.
69. გეორგიკა, ტ. I, თბ., 1961, გვ. 34, სქ. 3. ზემოთ ციტირებული ნაწყვეტი იოსებ ფლავიოსის თხზულების „მოთხრობანი იუდაებრივისა სიტყვა დასაბამობისანიდან“ დინდორფის, ნაბერისა და თექერეის გამოცემებში ასე იკითხება: „მოსოხენები დაფუძნებული არიან მოსოხის მიერ, ახლახან მათ კაპადოკიელები ეწოდათ, ხოლო ძველი მათი სახელწოდების ნიშანიც ემჩნევათ; რამეთუ მათ აქვთ დღესაც ქალაქი მაზაკა, რომელიც ნათელყოფს იმათთვის, ვისაც შეუძლია გაიგოს, რომ ოდესღაც ასე ეწოდებოდა მთელ ტომს“ (იხ. „გეორგიკა“, ტ. I, გვ. 271). იოსებ ფლავიოსის თხზულების ჩვენთვის საინტერესო ნაწყვეტი ს. ყაუხჩიშვილმა სპეციალური კვლევის საგნად აქცია. მეცნიერი აღნიშნავდა: „მეტად საგულისხმოა, რომ დინდორფისა და ნაბერის მიერ გამოცემულ იოსებ ფლავიოსის ტექსტებში ამ ტომის სახელწოდება წერია ისე, როგორც ეს ჩვეულებრივ მიღებულია ბიბლიურ ტექსტებში: Gen. 10, 2, 24 (Мосох); Ezech 38,3 (Пас, Мосох και Μοψελ); 39,1, ხოლო ალაციუსთან დამოწმებულ ტექსტებში იმ განსხვავებული ფორმით არის

(Μεσχοῖς Μέσχος), რომელიც თითქოს უფრო უახლოვდება ჩვენს თანამედროვე „მესხს“. სამწუხაროდ, ჩვენს ხელთ არსებულ გამოცემებში არ არის მოყვანილი ვარიანტები Μεσχοῖς და Μέσχος (იხ. მაგალითად, ნაბერის გამოცემის ტ. I, გვ. VIII, Anotatio critica), მაგრამ რომ ასეთი ვარიანტი (და შეიძლება ძირითადი ვარიანტი) იყო იოსებ ფლავიოსის შრომათა გავრცელებულ ნუსხებში, ეს ჩანს ამ შრომათა ძველქართული თარგმანის ტექსტიდან. სახელდობრ, იქ წერია: „... ხოლო მესქინნი მესხიოს მიერ აშენებულნი ან კაპადუკად იწოდებიან და რამეთუ დასაბამითგანისა სახელისა მათისა მერმეცა ნიში იჩუენებვის. რამეთუ ქალაქი არის მათ შორის სახელისდებისა ყოვლისა ნათესავისა“ (ხელნაწერი 13, გვ. 18-19). როგორც ამ ძველქართული თარგმანიდან ჩანს - დაასკვნის მეცნიერი - მეთერთმეტე საუკუნეში ქართველ მთარგმნელს (იოანე პეტრიწს) ხელთ ჰქონია იოსებ ფლავიოსის „იუდაებრივი სიტყუათდასაბამობის“ ასეთივე ნუსხა, როგორსაც იცნობდა XVII საუკუნეში ლეო ალაციუსი, სადაც მესხთა სახელი ბერძნულად ეწერა Μεσχοῖς, ხოლო მამამთავრისა - Μέσχος (გეორგიკა, I, გვ. 272-273; იხ. აგრეთვე, იოსებ ფლავიოსი, მოთხრობანი იუდაებრივისა ძუელსიტყუაობისანი, I, ქართული თარგმანის ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა დაურთო ნ. მელიქიშვილმა. თბ., 1987, გვ. 103).

70. ლომოური ნ., კლავდიოს პტოლემეოსის „გეოგრაფიული სახელმძღვანელო“, ცნობები საქართველოს შესახებ, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი 32, თბ., 1955.
71. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955, გვ. 270²⁰; იხ. აგრეთვე, გვ. 289¹⁴, 301¹⁶, 306¹⁶. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ჩვენთვის საინტერესო ეთნონიმს („მესხი“) ლეონტი მროველის თხზულების იმ ჩანართშიც

(BP'ბ) ვხვდებით, მესხეთში ანდრია მოციქულის მოღვაწეობაზე რომ მოგვითხრობს (იხ. ქართლის ცხოვრება. ტ. I, 41₃₄, 42₆).

72. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, 104, 11₃, 13₁₀, 15₁₀, 11, 15, 18₄, 24₂₁, 39₂₄, 42₃, 47₁₂ და სხვა.

К ИСТОРИИ ЭТНИЧЕСКОГО ТЕРМИНА «МЕСХИ»

Обзор истории изучения грузинского этнонима «месхи» показывает, что в вопросе о происхождении этого термина и его вариантов (Mušku, Musku, Muska, Muškini, Mošok, Мосоҳ, Mešek, Mósxoi, Mosck и др.) существует разногласие во мнениях. «Месхи» и его варианты ученые объясняют как на основе данных картвельских и индоевропейских (мизийского, фригийского, армянского), так и древнеанатолийского (протохеттского) языков.

По мнению автора предлагаемой статьи, исходной формой грузинского этнического термина «месхи» правомернее всего считать *Мосхи, реконструированного на уровне общекартвельского языка. «Месхи» и «Мусхи» же являются дальнейшей его трансформацией.

TOWARDS THE HISTORY OF THE ETHNIC TERM MESKHI

A review of the history of research into the Georgian Ethnonym Meskhi points to the divergence of views regarding the origin of this

term and its variants (Mušku, Musku, Muska, Muškini, Mošok, Mešek, Moσok, Móσχοι, Mosek etc.). Meskhi and its variants are explained by scholars on the basis of the evidence of Kartvelian and Indo-European (Mysian, Phrygian, Armenian) as well as ancient Anatolian (proto-Hittite) languages.

In the present writer's view, it appears most legitimate to consider *Moskhi (reconstructible at the level of the Common Kartvelian language) as the original form of the Georgian ethnic term Meskhi, its subsequent transformation yielding Meskhi and Muskhi.

ვახუშტი ბატონიშვილი და მოსხური მთების იდენტიფიკაციის საკითხი

მოსხური მთების იდენტიფიკაციის პირველი ცდა ვახუშტი ბატონიშვილს ეკუთვნის. მის თხზულებაში „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ ამ მთების სახელს სხვადასხვა კონტექსტში არაერთგზის ვხვდებით.

სამცხე-საათაბაგოს აღწერისას ქართველი გეოგრაფოსი გვამცნობს: „ამათ ყოველთა კრებით ქვეყანასა სწერენ ძველს ლეოლრაფიასა შინა, უწინარეს მაკედონელისაცა, სახელსა მოსხი, ესე იგი არს მესხი, და მათა დევაბონისას, ირიჯულუსას, ყალნუსა და თორთომისას – მესხის მთა“¹. უფრო

ქვემოთ ავტორი რამდენიმე სხვა განმარტებას გვთავაზობს. ასე, „ჩრდილოთ მზღერის მთა ღადო ანუ ფერსათი, და მთა აჭარა-გურიის შორის“. ამ ადგილს ვახუშტი ბატონიშვილი ასეთ ფრაზას ურთავს: „ესენი არიან მოსხის მთანი“². თორთომის მთასთან დაკავშირებით ავტორი კვლავ იხსენიებს „მოსხის მთას“. იგი წერს: „ეს მთანი არიან, რომელსა სწერენ ძველს ლეოლრაფიასა შინა მოსხის მთად, რომელნი არიან მესხის მთანი ირაჯლუსი, თორთომისა, შიფაქლუსი და დევაბონისა და ისპირისა“³.

როგორც ვხედავთ, ვახუშტის ვარაუდით, „ძველი გეოგრაფოსები“ სახელწოდებით „მოსხის მთანი“, „მოსხის მთა“ სხვადასხვა მთებს აღნიშნავდნენ. კერძოდ, დევაბონის, ირიჯლუ-ირაჯლუს⁴, ყალნუს, თორთომის, შიფაქლუს, ისპირის, ღადოს მთებს და აჭარა-გურიას შორის მდებარე მთებს.

მოსხური მთების მდებარეობის ვახუშტისეული კონცეფციის ინტერპრეტაციას მოგვიანო ხანის არაერთ ავტორთან ვხვდებით. კერძოდ, აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით ალ. ხახანაშვილი წერდა: «Сопоставляя все сведения Страбона о Мосхийских горах с известием грузинского географа Царевича Вахушти о Мосхийских горах, нужно заключить, что их географическое положение совпадает и друг-друга покрывает, Мосхийские горы тянутся, по Вахушти от верховьев р. Аракс к северу до Лихских гор, составляющих отроги Кавказского Хребта»⁵.

ს. ჯანაშიას აზრით, მოსხური მთების ვახუშტისეულ განმარტებას უსლარისეული უახლოვდება (ამ უკანასკნელის თანახმად, „მოსხური მთებით“ აღინიშნება როგორც აჭარის ქედი, ასევე მცირე კავკასიონი)⁶.

პ. ინგოროყვას მტკიცებით, ვახუშტი ბატონიშვილს „მოსხური მთების“ სახელწოდებით აღნიშნული აქვს „წყალგამყოფი ქედი, რომელიც ჰყოფს ჭოროხისა და მტკვრის ხეობებს არაქსისა და ევფრატის ხეობებიდან და აგრეთვე, ამ მთავარი ქედის სამხრეთი განშტოება (დევაბონის შტო)“⁷.

მოსხური მთების ვახუშტისეული ლოკალიზაციის უფრო სრულად წარმოსადგენად მიმოვიხილოთ ვახუშტისავე ცნობები იმ მთების მდებარეობის შესახებ, რომლებთანაც იგი აიგივებს მოსხურ მთებს.

როგორც აღვნიშნეთ, ეს მთები შემდეგია: დევაბონის, ირიჯლუს (ვარიანტი ირაჯლუს), თორთომის, შიფაქლუს, ისპირის, ყალნუს, ლადოსა და გურია-აჭარას შორის მდებარე მთები.

ვახუშტის თხზულებისა და მის მიერვე შედგენილი საისტორიო რუკების შესწავლა ცხადყოფს, რომ ჩამოთვლილი მთებიდან ყველაზე სამხრეთით დევაბონი – ირიჯლუს მთები მდებარეობდნენ. სამცხე-საათაბაგოს საზღვრების აღწერისას, ვახუშტი გვამცნობს, რომ „განი ამ ქვეყნისა არის დევაბონისა და ირიჯლუს და ყალნუს მთებიდამ ლადოსა და გურიის მთამდე და ზღვამდე“. უფრო ქვემოთ იგი წერს: „და მზღვრის ქვეყანასა ამას... სამხრით მთა წინხსენებული, სომხით – ქართლის საზღვარი, რომელი აწ ისახელების ირიჯლუსა და დევაბონის მთად“.

ბასიანის საზღვრების აღწერისას ვახუშტი კვლავ იხსენიებს დევაბონისა და ირიჯლუს მთებს. ირკვევა, რომ აღნიშნული მთები ბასიანის ბუნებრივ საზღვრებს ქმნიდნენ. ავტორი ამბობს: „და მზღვრის მას ბასიანს: „...დასავლით მთა ირიჯლუ-დევაბონისა; ჩრდილოთ მთა ირიჯლუ-ყალნუსი, სამხრით მთა დევაბონიდან წამოსული – სომხითის მთა“.

როგორც აღწერილობიდან ჩანს, ირიჯლუ-დევაბონი თორთომის ოლქსაც ემიჯნებოდა სამხრეთიდან. ვახუშტი წერს: „ხოლო სამხრით (თორთომს – ნ. ხ.) მზღვრის მთა ირიჯლუ-დევაბონისა, რომელი აგრეთვე უტყეო არს“⁸.

ვახუშტის თანახმად, დევაბონის მთით გურჯი-ბოლახის ხეობაც ისაზღვრებოდა.

ირიჯლუ-დევაბონის ლოკალიზაციისათვის ვახუშტის თხზულებაში კიდევ ორ საგულისხმო მითითებას ვპოულობთ.

ვახუშტის მოწმობით, დევაბოინის მთიდან იღებს სათავეს თორთომის მდინარე, ხოლო ირიჯლუდან – მდ. ჭოროხი („ხოლო ან ვინყებთ კლარჯეთს. ამ ქვეყანასა შინა უდიდესი მდინარე არს ჭოროხი, რომელი გამოსდის ირიჯლუს მთასა და დის სამხრიდან ჩრდილოთ, მცირედ აღმოსავლით მიწეულად, ხვარამზეს ხიდამდე“)⁹.

თორთომის, შიფაქლუსა და ისპირის მთები ვახუშტის ირიჯლუ-დევაბოინის მთებთან ახლოს ეგულება, რაც კარგად ჩანს შემდეგიდან: თორთომის აღწერილობიდან ჩანს, რომ თორთომის მთა, რომელიც ამავე სახელწოდების ოლქს ტაოდან გამოჰყოფდა, ირჯილუს მთიდან იწყებოდა, უერთდებოდა რა ისპირის მთას (resp., ამ მთის უკიდურეს ჩრდილო-აღმოსავლეთ კალთებს)¹⁰.

თორთომ-ისპირის მთების ტერიტორიული სიახლოვე შემდეგიდანაც ჩანს: „ხოლო ართვინის ზეით - ამბობს ვახუშტი - მოერთვის ჭოროხს დასავლეთიდან ხევი, რომელი გამოსდის თორთომ - ისპირის მთასა, მოდის აღმოსავლით“¹¹. თორთომის მთასთან ახლომდებარე სპერის მთის ლოკალიზაციისათვის საგულისხმოა ის მითითებაც, რომლიდანაც ჩანს, რომ თორთომის მდინარე ისპირთან (ე. ი. მდ. ჭოროხთან) შეერთებამდე სპერის მთას ჰკვეთდა („ხოლო თორთომის მდინარე გამოსდის დევაბოინის მთასა და მოდის სამხრიდამ ჩრდილოთ, გასჭრის სპერის მთას და მიერთვის ისპირის მდინარეს“)¹².

თორთომის მომიჯნავე ისპირის მთის გარდა, ვახუშტი იცნობს ამავე მთის „პირისპირ მდებარე“ ისპირის მთასაც. თუ პირველად მოხსენიებული ისპირის მთა, რომელიც ისპირის ოლქსა და თორთომის ხეობას შორის მდებარეობდა, ისპირს სამხრეთიდან საზღვრავდა, ისპირისავე სახელით მოხსენიებული მთა ამავე ისპირის ოლქს ჩრდილოეთიდან, ფორჩხის ხეობიდან გამოჰყოფდა¹³.

ამგვარად, ვახუშტის მონაცემებით, ისპირის მთა „ისპირისა და თორთომის ხეობის შორისი“ ისპირის ოლქს სამხრეთიდან საზღვრავდა, ხოლო ისპირის მთა „ფორჩხის ხეობასა და ისპირის შორისი“ - ჩრდილოეთიდან.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, შიფაქლუს მთას ვახუშტი ბატონიშვილი თორთომ-ისპირის მთების შემცველ რაიონში ათავსებს. ასე, ვახუშტი ამბობს, რომ ისპირის მთას „ფრიად ზეით (ანუ სამხრეთით –ნ. ხ.) მოერთვის დასავლეთიდან თორთომის მდინარეს ხევი“, რომელიც შიფაქლუს მთიდან იწყება. აქვე ნათქვამია, რომ თორთომის მდინარეს „მოერთვიან ხეენი თორთომისა და შიფაქლუს მთიდან“¹⁴.

შიფაქლუს ადგილმდებარეობის დასადგენად ვახუშტის თხზულებაში სხვა საყურადღებო მითითებასაც ვპოულობთ. მაგალითად, ერთი ცნობის თანახმად, ხახულის ცნობილი ეკლესია-მონასტერი შიფაქლუს მთის კალთასთან მდებარეობდა¹⁵, ხოლო მეორეს მიხედვით, გურჯი-ბოლაზის ხეობა შიფაქლუს მთას დასავლეთიდან ეკვროდა¹⁶.

ვახუშტის თანახმად, ყალნუს მთა ირიჯლუს აღმოსავლეთით მდებარეობდა, აგრძელებდა რა ამ უკანასკნელს¹⁷. ამ მთის შესახებ ვახუშტის თხზულებაში სხვა ცნობასაც ვპოულობთ. ირკვევა, რომ ყალნუს მთა სამხრეთიდან უშუალოდ ემიჯნებოდა არსიანს¹⁸. კოლას საზღვრების აღწერისას ავტორი გვამცნობს, რომ კოლას „მზღვრის აღმოსავლით მთა ყარსისა, რომელი მდებარეობს ყალნუს მთიდან ნიალის-ყურის მთამდე... დასავლეთ მზღვრის კოლას არსიანის მთა, და ან ყალუნდ ნოდებული, რომელსა ზედა გარდავლენან გზანი ბანას არტანუჯსა შინა“¹⁹.

ყალნუს მდებარეობას მნიშვნელოვნად აზუსტებენ შემდეგი მონაცემებიც: ვახუშტის მონმობით, მტკვარს სათავე ყალნუს მთაში აქვს²⁰; ამავე მთიდან მოედინება მდ. ჭოროხის ერთ-ერთი შენაკადი ბანა-ფანასკერტიც²¹.

რაც შეეხება გურია-აჭარისა და ლაღო ანუ ფერსათის მთებს, ამ უკანასკნელთა შესახებ ვახუშტი საყურადღებო ცნობებს გვანდის:

როგორც აღინიშნა, სამცხე-საათაბაგოს აღწერისას, ვახუშტი დასძენს, რომ ამ ქვეყნის სამხრეთი საზღვარი ირჯილ-დევაბოინის მთებზე გადიოდა, ხოლო ჩრდილოეთი ლაღო ანუ ფერსათისა და აჭარა-გურიის შორის მდებარე მთებს გასდევდა²². თავად ტერმინი „მთა აჭარა-გურიის შორისი“ იმაზე მიუთითებს, რომ ეს მთა აჭარა-გურიის საზღვარზეა საძიებელი. აჭარის აღწერისას ვახუშტი დასძენს: „...არამედ მზღვრის (აჭარას): ჩრდილოთ მთა გურიისა და აჭარას შორისი, სადა გარდავლენ გზანი გურიას“²³, ხოლო გურიის აღწერისას ვკითხულობთ: „არამედ მზღვრის ამას გურიას: ...სამხრით ჭოროხის მდინარე და მთა მცირე, ფერსათიდან ჩამოსული დასავლეთ, აჭარა-გურიის შორისი“²⁴.

ამგვარად, საფუძველი გვაქვს ვივარაუდოთ, რომ მთა „აჭარა-გურიის შორისი“ ფერსათის ანუ ლაღოს მთის დასავლეთ (უკეთ, სამხრეთ-დასავლეთ) განშტოებას წარმოადგენს. ეს უკანასკნელი, ვახუშტისათვე განმარტებით, ლიხის მთის გაგრძელებაა სამხრეთის მიმართულებით²⁵. ლაღოს ანუ ფერსათის კალთებზე სათავეს იღებენ საჯავახოსა და ხანის წყლები, რომლებიც სამხრეთიდან რიონს ერთვისან²⁵.

ამგვარად, ვახუშტის თხზულებაში დაცული ცნობებისა და მის მიერვე შედგენილი საისტორიო რუკების შესწავლა ცხადყოფს, რომ „მოსხის“, „მოსხების“ სახელწოდებით აღნიშნული მთების ერთი ნაწილი (ყალნუ, დევაბოინი, ირიჯლუ, თორთომი, შიფაქლუ, ისპირი) ისტორიული მესხეთის უკიდურეს სამხრეთ საზღვართანაა მოსათავსებელი (ჭოროხ-არაქსისა და ჭოროხ-მტკვრის წყალგამყოფი მთების ადგილას), ხოლო მეორე – (აჭარა-გურიას შორის მდებარე მთები, ლაღო ანუ ფერსათი) იმავე მესხეთის ჩრდილო და ჩრდილო-დასავ-

ლეთ საზღვართან (დღევ. მცირე კავკასიონის უკიდურესი და-სავლეთი განშტოება).

XX საუკუნის 50-იანი წლების დასაწყისში ს. ჯანაშიამ მოსხური მთების ლოკალიზაციის საკითხი სპეციალური კვლევა-ძიების საგნად აქცია. სტრაბონისა და სხვა ძველი ავ-ტორების (პლუტარქეს, კლავდიოს პტოლემეიოსის) ცნობების ანალიზისა და ურთიერშეჯერების გზით მკვლევარი იმ დას-კვნამდე მივიდა, რომ პარიადრის, სკიდისის და მოსხური მთე-ბის სახელწოდებით (ანტიკური ხანის წერილობით წყაროებში ამ მთების სახელები ხშირად ერთიმეორის გვერდით იხსენიე-ბიან) აღმოსავლეთ პონტოს მთაგრეხილის სხვადასხვა ნაწი-ლები აღინიშნებოდნენ. ს. ჯანაშია წერდა: „სკიდისი ის მთე-ბია, რომლებიც გირესუნ-კერასუნტისა და ტრაპიზონ-ტრაპე-ზუნტის ხაზზე გასდევს შავი ზღვის სანაპიროს, მოსხური მთები სკიდისის გაგრძელებაა აღმოსავლეთისაკენ, გადაჭი-მული ტრაპეზუნტ-ბაიბურდის ხაზიდან ვიდრე ჭოროხის ქვე-მო წელამდე. პარიადრი კიდეც ყველაზე დასავლეთით მდებარე ნაწილი, რომელიც სტრაბონის წარმოდგენით იწყება ფა-ტისა-ტერმეს რაიონიდან და გასდევს დასავლეთისაკენ“²⁷.

პ. ინგოროყვა მოსხურ მთებს არაქს-ევფრატისა და ჭო-როხ-მტკვრის წყალგამყოფი ქედის ადგილზე ათავსებს. მკვლევარი დაასკვნის: „აშკარაა „მოსხური მთები“ რქმევია წყალთა-გამყოფ ქედს, რომელსაც ერთი მხრიდან ადგება არ-აქსის ხეობა, ხოლო მეორე მხრით მტკვრისა და ჭოროხის ხე-ობები. ეს ქედი იწყება ჩრდილო-აღმოსავლეთით ჯავახეთი-დან, აღწევს სამხრეთ-დასავლეთით, ვიდრე სპერამდე („შქვი-დისის“ შესაყარამდე), ხოლო მისი სამხრეთი განშტოება ადგე-ბა ბინგელის მწვერვალებს (დევაბონის შტოზე გავლით). სწორედ ამ მთებს ეკვრის ბოხაელთა ტერტორია – კარინი, ბა-სიან-ვანანდი და ბოხას კანტონი“²⁸.

მოსხების მთების ამგვარი ლოკალიზაციისათვის სა-ფუძველს პ. ინგოროყვა სტრაბონისა და კლავდიოს პტოლემე-

იოსის ცნობებში ხედავს. ამ თვალსაზრისით მკვლევარი, უპირველეს ყოვლისა, კლავდიოს პტოლემეაიოსის შემდეგ ცნობას აქცევს ყურადღებას: „სომხეთის მხარეები იმ ნაწილში, რომლებიც მდებარეობენ მდინარეებს – ევფრატს, მტკვარსა და არაქს შორის შემდეგია: (1) მოსხის მთებთან – კატარძენე, ე. წ. „ბოხ“-ების ზემოთ; მდინარე მტკვრის მიდევნებით: (2) გოგარენე და (3) ოტენე; მდინარე არაქსის მიდევნებით: (4) კოლთენე და მის ქვემოთ (5) სოდუკენე; პერიადრის მთებთან: (6) სირაკენე და (7) საკასენე“²⁹.

პ. ინგოროყვას აზრით, რაკი მოტანილ ნაწყვეტში დასახელებული შვიდი მხარიდან ექვსი, სახელდობრ, გოგარენე, ოტენე, კოლთენე, სოდუკენე, სირაკენე და საკასენე მდ. მტკვრისა და მდ. არაქსის ხეობებში თავსდება, ამიტომ საფუძველი გვაქვს მოსხურ მთებთან მდებარე კატარძენე ევფრატის ხეობაში ვეძიოთ. აღნიშნულ ხეობასთან მოსხური მთებისა და კატარძენეს ლოკალიზაციის მართებულობას, მკვლევრის თანახმად, ისიც ადასტურებს, რომ ბოხებს, რომლებიც კლავდიოს პტოლემეაიოსის ჩვენებით, კატარძენეს მახლობლად ცხოვრობდნენ (როგორც დავინახეთ, გეოგრაფოსი პირდაპირ ამბობს, რომ კატარძენე, რომელიც მოსხების მთებთანაა, ე. წ. ბოხების ზემოთ მდებარეობს), სტეფანე ბიზანტიონელი ქ. კარინის (დღევანდელი ერზრუმის) მიდამოებში, „ევფრატის ხეობის მიჯნიდან – მტკვრის ხეობის მიჯნამდე“ ათავსებს³⁰. პ. ინგოროყვას ვარაუდით, ბოხების ტერიტორიის ფარგლებში უნდა მოვათავსოთ აგრეთვე ტაოს უკიდურესი სამხრეთი ნაწილიც, რომელსაც მდ. ოლთისის-წყლის სათავეების შემცველი მხარე ეკავა (ამ უკანასკნელს, მკვლევრის მოწმობით, გვიან ხანაში „ბოხა“ ანუ „ბუხა“, იგივე „ბუხათაყური“ (შდრ. „ბულათაყური“) ერქვა³¹.

პ. ინგოროყვა შეეცადა აგრეთვე განესაზღვრა, „თუ სადამდის აღწევდა დასავლეთის მიმართულებით „მოსხის მთების“ სახელწოდებით ცნობილი მთების ეს სისტემა“³². ამ

თვალსაზრისით მკვლევარმა საუყურადღებოდ მიიჩნია, ერთი მხრით, სტრაბონის მითითება, რომ მოსხური მთები სკიდისს უერთდება და, მეორე მხრით, კლავდიოს პტოლემეაიოსის ის ჩვენებაც, რომლის თანახმადაც, მოსხების მთები დასავლეთის მიმართულებით კაპადოკიის პონტომდე აღწევდნენ. ამ ორი ცნობის საფუძველზე პ. ინგოროყვა იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ „მოსხების მთები რქმევია იმ წყალთა-გამყოფ მთაგრებილს, ვიდრე ჭოროხის ხეობის უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთ მიჯნამდე, სადაც ეს მთაგრეხილი მიაღდება შქვითისის (სკიდისის - ნ. ხ.) მთების შტოებს“³³.

სამეცნიერო ლიტერატურაში მოსხური მთების ლოკალიზაციის შესახებ რამდენიმე ერთიმეორისაგან განსხვავებულ სხვა თვალსაზრისსაც ვხვდებით. ნ. ლომოური ჩვენთვის საინტერესო მთების ლოკალიზაციის ს. ჯანაშიასეულ ვარიანტს იზიარებს³⁴. გ. მელიქიშვილი ამ მთებს მცირე კავკასიონთან აიგივებს³⁵. თ. მიქელაძე თვლის, რომ მოსხური მთების ვახუშტისეული ლოკალიზაცია ყველა დანარჩენზე უფრო ზუსტია. დ. მუსხელიშვილის აზრით „სტრაბონთან სახელწოდება „მოსხების მთები“ მიემართება ქედების ორ სისტემას, რომელთაგან ერთი მესხეთს საზღვრავდა ჩრდილოეთიდან და მიჯნავდა კოლხეთისაგან (დღევ. მესხეთის ანუ აჭარა-იმერეთის ქედი), ხოლო მეორე - სამხრეთიდან და მიჯნავდა მას სომხეთისაგან“³⁶.

მოსხური მთების ლოკალიზაციის საკითხს ჩვენც შევეხეთ, ჯერ მოხსენებაში თემაზე: „ვახუშტი ბატონიშვილი და მოსხური მთების მდებარეობის საკითხი“³⁷ (1972 წ.), ხოლო შემდეგ - მოხსენებასა და სამეცნიერო სტატიაში, რომელიც ძველბერძენ-რომაელ ავტორთა თხზულებებში მოხსენიებული მოსხებს მთების ლოკალიზაციის საკითხისადმი იყო მიძღვნილი (1975-1977 წწ.)³⁸.

მოსხური მთები მოხსენიებულია გვიანანტიკური ხანის რამდენიმე ავტორთან, კერძოდ, სტრაბონთან (ძვ. წ. I- ახ. წ. I

სს.), პლინიუს სეკუნდუსთან (აბ. წ. I ს.), პომპონიუს მელასთან (აბ. წ. I ს.), პლუტარქესთან (აბ. წ. I ს.) და კლავდიოს პტოლემ-მაიოსთან (აბ. წ. II ს.), მაგრამ როგორც ქვემოთ დავინახავთ, არსებითი ხასიათის ცნობებს ამ მთების მდებარეობის დადგე-ნაში რომ გვეხმარებიან, სტრაბონი და კლავდიოს პტოლემამი-ოსი გვანდებიან.

მოსხურ მთებს ძველბერძნულ მწერლობაში პირველად სტრაბონი იხსენიებს. ამ ბერძენი გეოგრაფოსის ცნობების ერთ ჯგუფში მოსხური მთები კოლხეთის სამხრეთ-საზღვარ-თან იგულისხმებიან. სტრაბონი აღნიშნავს: „ჰენიოხების შემ-დეგ მდებარეობს კოლხიდა კავკასიონსა და მოსხების მთების ქვემოთ“ (XI, 2, 1)³⁹. ასეთივე აზრია გატარებული ამავე ავტო-რის შემდეგ ცნობაშიც: „ტრაპიზუნტისა და ფარნაკიის ზემოთ ცხოვრობენ ტიბარენები, ქალდეები და სანები, რომელთაც უწინ უწოდებდნენ მაკრონებს, (აქავეა) მცირე არმენია. ამ ად-გილების ახლოს ცხოვრობენ აპაიტები, უწინდელი კერკიტები. ამ ადგილებზე გადაჭიმულია სკიდისე, კლდოვანი მთა, რომე-ლიც უერთდება მოსხურ მთებს, რომლებიც კოლხიდის ზემოთ მდებარეობენ“ (XII, 3, 18)⁴⁰. ჩვენი ვარაუდით, მოსხურ მთებს გულისხმობს სტრაბონი თავისი თხზულების იმ ადგილასაც, სადაც აღნიშნავს, რომ პონტოდან დევნილი მითრიდატე იძუ-ლებული იყო „მთების გადაღმა“ მდებარე კოლხეთში გაქცე-ულიყო (XII, 3, 13).

იმისათვის, რომ უფრო დავაზუსტოთ სტრაბონისეული კოლხეთის სამხრეთ საზღვართან მდებარე მთების მდებარე-ობა, მიმოვიხილოთ ის ცნობებიც, რომელშიც კოლხეთის სამ-ხრეთით მდებარე ოლქებია აღწერილი (აქვე უნდა დავსძი-ნოთ, რომ ეს ცნობები ძირითადად შავი ზღვის სანაპიროს ეხე-ბა). სტრაბონის მოწმობით, კოლხეთის უახლოესი მეზობელი ოლქი სამხრეთიდან შავი ზღვის გაყოლებაზე ტრაპეზუნტის მხარე იყო. „გეოგრაფიის“ VII წიგნში ვკითხულობთ: „ტავრე-ბის მთიანეთში არის მთა ტრაპეზუნტი, თანამოსახელე იმ ქა-

ლაქისა, რომელიც (მდებარეობს) ტიბარანიასა და კოლხიდას-
თან" (VII, 4,3)⁴¹. უფრო ქვემოთ აღნიშნულია: „დიოსკურიის
შემდეგ დანარჩენი სანაპირო კოლხიდისა არის და მის
მომდევნო ტრაპეზუნტთან ჰქმნის მნიშვნელოვან მოხრილო-
ბას" (XI, 2,2,14)⁴². სტრაბონის თხზულების XII წიგნიდან ვგე-
ბულობთ, რომ პონტოს ერთი ნაწილი ამისელებს უკავიათ,
„ხოლო (მეორე) ნაწილი პომპეუსმა გადასცა დეიოტარეს ისე-
ვე, როგორც ის ადგილები, რომლებიც მდებარეობენ ფარნა-
კიასთან და ტრაპეზუნტთან, ვიდრე კოლხიდამდე და მცირე
არმენიამდე" (XII, 3,13)⁴³.

დაბოლოს, საგულისხმოა შემდეგი ცნობაც: „ამ სანაპი-
როზე ცურვისას (იგულისხმება შავი ზღვის სამხრეთი და სამ-
ხრეთ-აღმოსავლეთი სანაპირო - ნ. ხ.) ამისოდან პირველად
არის ჰერაკლეს კონცხი, შემდეგ ჰერმონასის მახლობლად
ტრაპეზუნტი, მერე კოლხიდა (XII, 3,17)⁴⁴.

ამგვარად, ზემომოტანილი ცნობები იმაზე ლაპარაკო-
ბენ, რომ მოსხური მთები, რომლებიც სტრაბონის ცნობების
თანახმად კოლხეთის სამხრეთ საზღვარზე მდებარეობდნენ,
ტრაპეზუსია - ტაპეზუნტის ოლქის ჩრდილოეთითაა საძიებე-
ლი. ზემოგანხილული ცნობები არ გვაძლევენ საშუალებას
უფრო მეტად დავაზუსტოთ კოლხეთის სამხრეთ საზღვარზე
მდებარე მთების ლოკალიზაცია. საქმე ისაა, რომ სტრაბონი
(სხვა, უფრო ადრეული ხანის ავტორებსაგან განსხვავებით)
ტრაპეზუნტსა და კოლხეთს შორის არც ერთ სხვა ეთნიკურ ან
გეოგრაფიულ სახელწოდებას არ იხსენიებს. ამასთანავე,
სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ არ მოიძებნება არც ერთი მითი-
თება, რომელც ტრაპეზუნტის მხარის საზღვრებს უფრო მე-
ტად დააზუსტებდა.

ამგვარად, ყოველივე ზემოთქმული იმაზე მიუთითებს,
რომ მოსხური მთები, რომლებიც სტრაბონის წარმოდგენით,
კოლხეთის სამხრეთ საზღვარზე მდებარეობდა, საძიებელია
ტრაპეზუნტ-ტრაპეზუსიის ჩრდილოეთით, მცირე კავკასი-

ონის დასავლეთ რაიონში. მოსხური მთების ამგვარ ლოკალიზაციას, ზემომოტანილი ცნობების გარდა, მხარს უჭერს შემდეგიც: როგორც აღინიშნა, სტრაბონის მოწმობით: „სკიდისე, კლდოვანი მთა“ მოსხურ მთებს უერთდება. იმავე ავტორის თანახმად კი, სკიდისეს მწვერვალები ეკავათ ჰეპტოკომეტებს - „შვიდსოფლელებს“ (XII, 3, 18), ქსენოფონტისეულ „სკვითინებს“ („შკვითინებს“)⁴⁵, რომელთა ლოკალიზაცია მდ. ჭოროხის დასავლეთით, აღმოსავლეთ პონტოს მთებში, რომლებიც სამხრეთიდან უშუალოდ ეკვრიან მცირე კავკასიონს (სტრაბონისეულ მოსხურ მთებს), კარგადაა ცნობილი სამეცნიერო ლიტერატურაში⁴⁶.

გარდა აღნიშნულისა, ყურადღებას იმსახურებს ისიც, რომ მთელი რიგი სანდო წყარო (მაგალითად, ფსევდოკილაქს კარიანდელი, აპოლონიოს როდოსელი და სხვ.)⁴⁷, როგორც წესი, კოლხეთის სამხრეთ საზღვარს მდ. ჭოროხის შესართავთან დებს, რომლის ტერიტორიული სიახლოვე ჩვენთვის საინტერესო მთებთან ეჭვს არ ბადებს.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, სტრაბონი „მოსხურს“ უწოდებს იმ მთებსაც, რომლებიც აპოლოდორეს (ძვ. წ. II ს.) მოწმობით, მტკვართან ერთად იბერიას საზღვრავდა არმენიისაგან. რაკი სტრაბონისავე თანახმად, მტკვარს არმენიაში აქვს სათავე, მაგრამ იგი მაშინვე შემოდის იბერიის დაბლობში (XII, 3, 2), სავსებით სწორია მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც, უმართებულოა მტკვრის სათავეების ჩრდილოეთით მოსხური მთების ლოკალიზება⁴⁸. ამ დასკვნას სავსებით ეთანხმება სტრაბონის „გეოგრაფიის“ შემდეგი ცნობაც: ანტიტავროსის აღწერისას სტრაბონი აღნიშნავს: „...ხოლო ეფფრატის გადაღმა მცირე არმენიასთან ანტიტავროსის მიყოლებით, ჩრდილოეთისაკენ გადაჭიმულია დიდი მრავალტოტიანი მთა. მის ნაწილს უწოდებენ პარიადრეს, მისი მეორე ნაწილი არის მოსხეზის მთები, ხოლო მესამე ნაწილს სხვადასხვა სახელი აქვს.

ესენი გარს ერტყმიან მთელ არმენიას იბერებამდე და ალბანე-ბამდე" (XI, 12, 4)⁴⁹.

საგულისხმოა და გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ჯერჯერობით არ ვიცნობთ არც ერთ ისეთ წყაროს, რომელიც მტკვრის სათავეებს მოსხურ მთებში გვაგვარაუდინებდა⁵⁰. პლუტარქეს მტკვრის სათავეები იბერიის მთებში ეგულებო-და⁵¹. პომპონიუს მელას - კორაქსელთა მთებში⁵², პლინიუს სეკუნდუსს - ჰენიოხთა მთებში, რომლებსაც მისივე შე-ნიშვნით, კორაქსულიც ეწოდებოდა⁵³ და სხვ.

ყოველივე ზემონათქვმიდან ის დასკვნა უნდა გამოვიტა-ნოთ, რომ მოსხური მთები, რომელთაც სტრაბონი მდ. მტკვართან ერთად იხსენიებს, საძიებელია მდ. მტკვრის სა-თავეების სამხრეთ-დასავლეთით, მტკვარ-ჭოროხისა, ჭო-როხ-ევფრატის და ევფრატ-არაქსის წყალგამყოფი ქედების ადგილას. მოსხური მთების ამგვარი ლოკალიზაცია კარგად ეთანხმება სტრაბონის სხვა ცნობებსაც, კერძოდ, მონაცემებს იმ პუნქტებისა და ოლქების შესახებ, რომლებიც ბერძენი გე-ოგრაფოსის მტკიცებით, არმენიამ მიიერთა ძვ. წ. II ს-ში არ-ტაქსიასა და ზარიადრეს მოღვაწეობის შედეგად. სტრაბონი დასძენს: „მოგვითხრობენ არმენიაზე, რომ პირველად ის პა-ტარა ყოფილა, გაზრდილა არტაქსიასა და ზარიადრეს მეშვე-ობით, რომლებიც პირველად ანტიოქ დიდის სარდლები იყუ-ნენ, ხოლო მერე, მისი დამარცხების შემდეგ, გამეფდნენ, ერ-თი სოფენეს, აკისენეს, ოდომანტიისა და ზოგ სხვა (მხარეში), ხოლო მეორე არტაქსატის მიდამოებში. ამათ გაზარდეს (ქვე-ყანა იმის ხარჯზე), რომ მეზობელ ხალხებს ჩამოაჭრეს ნაწი-ლები; მიდიელთაგან - კასპიანე, ფავნიტი და ბასოროპედა; იბერებს - პარიადრეს კალთები, ხორზენე და გოგარენე, რო-მელიც მტკვრის გადაღმა არის, ხალიბებისა და მოსინიკებისა-გან (ნაილეს) კარენიტი და ქსერქსენე, რომლებიც მცირე არ-მენიის მეზობლად არიან, თუ მისი ნაწილები არიან; კატაონ-თაგან - აკილისენე და ანტიტავროსთან მდებარე ადგილები,

სირიელთაგან - ტარონიტი, ისე რომ ყველანი ეხლა ერთ ენაზე ლაპარაკობენ" (XI, 14,5)⁵⁴.

საყურადღებო ისაა, რომ ხალიბების, მოსინიკებისა და იბერთაგან წართმეული კარენიტი, ქსერქსენე და ხორზენე ანტიკური და შუა საუკუნეების წერილობითი წყაროებისა და მდიდარი ტოპონიმიკური მასალების საფუძველზე რიგი მკვლევრების მიერ ლოკალიზებულია ევფრატისა და აფსაროს-ჭოროხის სათავეებს შორის, დღევ. ერზრუმის მახლობლად ჭოროხ-ევფრატისა და ჭოროხ-მტკვრის წყალგამყოფ ქედების სამხრეთ კალთებთან⁵⁵. სწორედ ამ ადგილზე ივარაუდება ჩვენთვის საინტერესო მთებიც.

კლავდიოს პტოლემეაიოსი ადასტურებს და აზუსტებს სტრაბონის კონცეფციას სამხრეთ მოსხური მთების მდებარეობის შესახებ. კლავდიოს პტოლემეაიოსის აღწერილობიდან ირკვევა, რომ მოსხური მთები საძიებელია მდ. ევფრატის სათავეების ჩრდილოეთით, უფრო ზუსტად, იმ რეგიონში, სადაც ეს მდინარე „ყველაზე ჩრდილოეთით უხვევს აღმოსავლეთისაკენ“ (დღევ. ბაიბურთის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე ოლქი). გეოგრაფოსი მიუთითებს: „კაპადოკია ისაზღვრება... აღმოსავლეთიდან დიდი არმენიით ევფრატის გსწვრივ, ნაჩვენები ზღვარიდან ადგილამდე, სადაც (ევფრატი) ყველაზე ჩრდილოეთით უხვევს აღმოსავლეთისაკენ. ეს ადგილები მდებარეობს 71°-42°-30'-ზე. აქედან მოსხური მთების ხაზზე წერტილამდე, რომელიც მდებარეობს 73°-44°-45'-ზე, ხოლო აქედან ნაჩვენებ ზღვართან შემაერთებული ხაზით“ (V, VI, I)⁵⁶. მოსხური მთების ამგვარ ლოკალიზაციას სავსებით ეთანხმება „გეოგრაფიული სახელმძღვანელოს“ ის ადგილიც, სადაც ნათქვამია, რომ ბოხების ზემოთ განლაგებული კატარქენე მოსხების მთებთან მდებარეობს (V, XII, 9)⁵⁷. საქმე ისაა, რომ რომაელი ისტორიკოსის ასინიოს კვადრატოსის (ახ. წ. II-III სს.) თანახმად, ბოხები-ბონხები დღევ. ერზრუმის ოლქში ბინადრობდნენ, მდ. ევფრატისა და მდ. მტკვარს შორის⁵⁸.

მოსხური მთების ლოკალიზაციისათვის კლავდიოს პტოლემეაიოსის თხზულებაში კიდევ ერთ საყურადღებო მითითებებს ვპოულობთ. დიდი არმენიის, კაპადოკიისა და პონტოს კაპადოკიის აღწერისას, გეოგრაფოსი არაერთგზის მიუთითებს იმაზე, რომ მოსხური მთები დიდი არმენიისა და პონტოს კაპადოკიის საზღვრზე მდებარეობენ: „დიდი არმენია ისაზღვრება... დასავლეთიდან კაპადოკიით ევფრატის დასახელებული ნაწილის გასწვრივ და კაპადოკიის პონტოს ხაზით მოსხურ მთებზე გავლით“ (V, 12, 1-1). იქვე: „არმენიის მთებიდან აღსანიშნავია, ე. წ. მოსხური მთები, რომლებიც მიჰყვებიან კაპადოკიის პონტოს დასახელებულ ნაწილს“ (V, XII, 5)⁵⁹.

აქედან გამომდინარე, საგულისხმო და გასათვალისწინებელია პონტოს კაპადოკიის აღმოსავლეთ რაიონში პტოლემეაიოსის მიერ მოთავსებული გეოგრაფიული პუნქტების ნომენკლატურა. აღმოსავლეთ პონტოში გეოგრაფოსი ათავსებს მდ. აფსაროსს (დღევ. ჭოროხს), მდ. ლიკოსს (დღევ. მდ. თორთუმს) და მდ. გლაუკოსს (დღევ. მდ. ოლთიჩაის)⁶⁰. ჩამოთვლილი მდინარეების შესახებ „გეოგრაფიული სახელმძღვანელო“ ამგვარ ინფორმაციას გვანდის: მდ. აფსაროსი სათავიდან შესართავამდე პონტოს ტერიტორიაზე მიედინება. ამავე ქვეყნის ფარგლებში იღებს სათავეს მდ. ლიკოსიც, რომელიც მდ. გლაუკოსთან ერთად 72°-30'-43°45'-ზე ერთვის მდ. აფსოროსს (V, 10, 3).

ამგვარად, კლავდიოს პტოლემეაიოსის ამ ახალი კოორდინატების შუქზე, მოსხური მთები საძიებელია აფსოროს-ლიკოსის (ჭოროხ-თორთუმის) სათავეების სამხრეთითა და სამხრეთ-აღმოსავლეთით (გლაუკოს-ოლთი-ჩაის სათავეები ალბათ მოსხურ მთებში იყო).

ყოველივე ზემოთნათქვამი იმაზე ლაპარაკობს, რომ პტოლემეაიოსის „მოსხური მთები“ მდებარეობდა ევფრატის სათავეების ჩრდილოეთით, ჭოროხ-ევფრატისა, ჭოროხ-მტკვრის და ევფრატ-არაქსის წყალგამყოფი ქედების ადგილზე.

როგორც ვხედავთ, კლავდიოს პტოლემეაიოსის ცნობები პასუხობენ სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ყველა მოთხოვნას ამ მთების მდებარეობის შესახებ: ისინი თავსდებიან არაქსის (იბერიის ძველი საზღვრის) ჩრდილოეთით და ემიჯნებიან მტკვრის სათავეების ოლქს სამხრეთ-დასავლეთიდან.

ამგვარად, სტრაბონისა და კლავდიოს პტოლემეაიოსის ცნობების შესწავლა ცხდყოფს, რომ „მოსხური მთების“ სახელწოდებით“ ძვ. წ. I-ახ. წ. II საუკუნეების ბერძნულ მწერლობაში აღინიშნებოდა მთების ორი სხვადასხვა რიგი. ამათგან ერთი (ჩრდილოეთით მდებარე) კოლხეთის სამხრეთ საზღვარზე მდებარეობდა (მცირე კავკასიონის დასავლეთი განშტოება), ხოლო მეორე (სამხრეთით მდებარე) იბერიას საზღვრავდა არმენიისაგან (ჭოროხ-მტკვრის, ჭოროხ-ევფრატის და ევფრატ-არაქსის წყალგამყოფი ქედები).

როგორც ვხედავთ, მოსხური მთების ამგვარ ლოკალიზაციას ზოგად-გეოგრაფიული თვალსაზრისით სავსებით ეთანხმება ვახუშტის მიერ შემუშავებულ ვარიანტი, რომელიც როგორც ჩანს, ამ საკითხში ანტიკური ხანის წერილობით ტრადიციას ეყრდნობოდა.

ჯერ კიდევ ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებდა, რომ დასავლეთ საქართველოსა და მესხეთის გეოგრაფია ვახუშტის „საისტორიო წყაროებისა და მიხედვით შეუდგენია: ქრთლის ცხოვრებითგან ამოუკრებია ყველა ცნობები, რომელიც კი საქართველოს გეოგრაფიისათვის გამოადგებოდა“⁶¹. მაგრამ მოსხური მთების იდენტიფიკაციის საკითხთან დაკავშირებით ვახუშტი ბატონიშვილს, როგორც ჩანს, სხვა პირველწყაროებიც უნდა ჰქონოდა. საქმე ისაა, რომ „ქართლის ცხოვრებაში“ შესული წერილობითი ძეგლებისათვის სრულიად უცნობია ბერძნული ფორმა მესხეთის მთების დასახელებისა - „მოსხური მთები“ ან „მოსხის მთა“, რომელსაც ვახუშტის თხზულებაში არაერთგზის ვხვდებით. აღნიშნული იმაზე მიუთითებს, რომ ვახუშტისეული „ძველ ღეოღრაფოსები“, რომელთაც იგი

ორგზის სწორედ მოსხურ მთებთან დაკავშირებით იხსენიებს, ბერძენ-რომაელ ავტორთა შორისაა საძიებელი. ის, რომ ვახუშტი ნაზიარები იყო ანტიკური ხანის მწერლობას, ეჭვსგარეშეა. ამ მხრივ ძალზე საყურადღებო ისაა, რომ „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ პლინიუს სეკუნდუსის შემდეგი სიტყვებით იწყება: „ყოველი ჟამი იგი წარწყმდეს, რომელიც სწავლასა ზედა არა სახმარ ვყოთ“⁶². პლინიუსის გარდა (რომელსაც ვახუშტი „პლინი სთოიკს“ უწოდებს და კიდევ ორგზის იხსენიებს) იგი იმონებს აგრეთვე სოკრატეს („სოკრატე ბრძენს“) და ციცერონს („ციცერონ ბრძენს“). აღნიშნულის მიუხედავად, ჯერჯერობით შეუძლებელია ვახუშტისეული „ძველი ლეოლრაფოსების“ იდენტიფიკაცია. საქმე ისაა, რომ ტერმინს „მოსხური მთები“ პირველად სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ (ძვ. წ. I - ახ. წ. I სს.) ვხვდებით, ხოლო ვახუშტის განმარტებით, ის „ძველი ლეოლრაფოსები“, რომლებიც „მესხეთის მთას“ (ამ შემთხვევაში დევაბონის, ირიჯლუს, ყალნუს და თორთომის მთებს) „მოსხის მთას“ უწოდებდნენ „უწინარეს მაკედონელი-სა“, ე. ი. ძვ. წ. IV ს-ის წინარე ხანაში მოღვაწეობდნენ.

ამ გარემოებასთან დაკავშირებით, ჩვენი აზრით, ორი ვარაუდი შეიძლება გამოითქვას: ან ვახუშტიმ უზუსტობა დაუშვა, როდესაც „ძველ ლეოლრაფოსებს“ განმარტება „უწინარეს მაკედონელისა“ დაურთო, რაც ნაკლებად მოსალოდნელია, ან იგი მართლაც სარგებლობდა ამგვარი ძველბერძნული წერილობითი წყაროებით, რომლებიც ჯერჯერობით უცნობია. გამორიცხული არ არის, რომ ამ სავარაუდო ძვ. წ. IV ს-ის წინარე ხანით ვახუშტის მიერ დათარიღებული პირველწყაროებით სტრაბონსაც ესარგებლა.

დამოწმებული ლიტერატურა:

1. ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 121.
2. იქვე, გვ. 122.
3. იქვე, გვ. 140.
4. 1735 წლით დათარიღებულ ვახუშტის მიერ შედგენლ რუკაზე ამ მთას „ქირაჯლუ“ ეწოდება, ხოლო 1745 წლით დათარიღებულზე „ირაჯლუს მთა“ იკითხება. (იხ. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი - 2079, რუკა №3).
5. А. С. Хаханов, Древнейшие пределы расселения грузин по Малой Азии, ЗКОИРГО, XIII, 6, Тифлис, 1902, с. 5.
6. ს. ჯანაშია, პარიადრი, სკიდისი, მოსხური მთები „შრომები“, II, თბ., 1952, გვ. 262.
7. პ. ინგოროყვა ვახუშტის თხზულების იმ ადგილს იმონებს, სადაც მოსხური მთები ირაჯლუს, თორთომის, შიფაქლუს, დევაბოინისა და ისპირის მთებთანაა გაიგივებული. იხ. პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, თბ., 1964, გვ. 485.
8. ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 122.
9. იქვე, გვ. 140.
10. ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 140-41.
11. იქვე, გვ. 140.
12. იქვე, გვ. 140.
13. იქვე, გვ. 139.
14. იქვე, გვ. 140.
15. იქვე, გვ. 140.
16. იქვე, გვ. 141.
17. იქვე, გვ. 4, იხ. აგრეთვე გვ. 122.
18. იქვე, გვ. 128.
19. იქვე, გვ. 133.
20. იქვე, გვ. 33, 123, 133.
21. იქვე, გვ. 138.

22. იქვე, გვ. 122.
23. იქვე, გვ. 134.
24. იქვე, გვ. 174.
25. იქვე, გვ. 149-150.
26. იქვე, გვ. 122, 144, 150, 163.
27. ს. ჯანაშია, პარიადრი, სკიდისი, მოსხური მთები, გვ. 266.
28. პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 430.
29. კლავდიოს პტოლემეაიოსის თხზულების ჩვენთვის საინტერესო ფრაგმენტის ქართული თარგმანი პ. ინგოროყვას ეკუთვნის, (იხ. პ. ინგოროყვა, დასახ. ნაშრ., გვ. 428; შდრ. ნ. ლომოური, კლავდიოს პტოლემეაიოსის „გეოგრაფიული სახელმძღვანელო“, ცნობები საქართველოს შესახებ, „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვეთი 32, თბ., 1955, გვ. 50, 60-61).
30. პ. ინგოროყვა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 429, შდრ. St. Byz., s. Βόγχα.
31. იქვე, გვ. 429; იქვე იხ. სათანადო ლიტერატურის დასახელებაც.
32. იქვე, გვ. 485.
33. პ. ინგოროყვა, დასახ. ნაშრ., გვ. 485.
34. ნ. ლომოური, დასახ. ნაშრ., გვ. 50, 60-61.
35. Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 104.
36. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბ., 1977, გვ. 60.
37. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის XXI სამეცნიერო სესიის თეზისები, თბ., 1972, გვ. 8-9.
38. Н. В. Хазарадзе, К вопросу о локализации Московских гор (Мосхика) Орт, "Всесоюзная научная конференция. Античные, византийские и местные традиции в странах Восточного Причерноморья", Тб., 1975, с. 23; მისივე, К вопросу о локализа-

- ции Московских гор, Вопросы древней истории, IV, Тб., 1977, გვ. 146-153; იხ. აგრეთვე ნ. ხაზარაძე, საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნოპოლიტიკური პრობლემები (მოსხები), თბ., 1984; მისივე, Очерки древней истории месхов, Тб., 1992, с. 33.
39. თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 111.
 40. იქვე, გვ. 203.
 41. თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 100.
 42. იქვე, გვ. 121.
 43. იქვე, გვ. 202.
 44. იხ. აგრეთვე, XII, I 1; XII, 3, 1; თ. ყაუხჩიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 199, 200, 203.
 45. Xenophon, Anab., VI, 7, 18-20.
 46. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 26; თ. მიქელაძე, სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიისათვის (სკვითი-ნები), საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მოამბე“, XIX, 5, 1957, გვ. 633 და შმდ; მისივე, ქსენოფონტის „ანაბასისი“, თბ., 1967, გვ. 130-132 და სხვ.
 47. Ps. Scyl. Peripl., 81-82; Apoll, Rhod., Arg., II, 373-387 და სხვ. იხ. აგრეთვე, დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 47.
 48. ს. ჯანაშია, დასახ. ნაშრ., გვ. 263.
 49. თ. ყაუხჩიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 121-122.
 50. ს. ჯანაშია, დასახ. ნაშრ., გვ. 263-264.
 51. Plut., Pomp., XXXIV.
 52. Pomp. Mela, Horogr., III, 41.
 53. Plin., NH, VI, 39.
 54. თ. ყაუხჩიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 189.
 55. ს. ჯანაშია, „შრომები“, გვ. 90 და შმდ; Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, გვ. 52 და შმდ; Гр. Капанцян, Историко-лингвистические работы, Ереван, 1956, გვ. 67 და შმდ.; პ. ინ-

- გოროყვა, დასახ. ნაშრ., გვ. 433; 516; ВДИ, 4, 1947, გვ. და
სხვ.
56. ნ. ლომოური, კლავდიოს პტოლემეაიოსის „გეოგრაფიული
სახელმძღვანელო“, ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ.
41-42.
57. ნ. ლომოური, დასახ. ნაშრ., გვ. 48.
58. St. Byz., s. Βόρχαι; RE, III, I, V, Stuttgart, 1897, ss. Bochai,
Bonchai.
59. იქვე.
60. ჩამოთვლილი მდინარეების იდენტიფიცირება ნ. ლომო-
ურს ეკუთვნის.
61. ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლო-
ბა, თბ., 1920, გვ. 331; იხ. აგრეთვე, წიგნში: ივანე ჯავახი-
შვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, თბ., 1977, ტ. VIII,
გვ. 327.
62. ვახუშტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 1.
63. იქვე, გვ. 3,9.

მოსხების ქვეყნის („მოსხიკე“-ს) წარმოქმნისა და დასაქმის თარიღის საკითხისათვის

მოსხების განსახლებისა და მათი ქვეყნის („მოსხიკე“-ს) ლოკალიზაციის საკითხის შესახებ სტრაბონისა და სხვა ბერძენ-რომაელ ავტორთა თხზულებებში არაერთ საყურადღებო ცნობას ვპოულობთ (ამ ცნობებზე დაყრდნობით ნიგნში "საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნოპოლიტიკური პრობლემები (მოსხები)" ჩვენ შევეცადეთ გვეჩვენებინა, რომ მოსხების ქვეყანა მოიცავდა ფეოდალური ხანის ქართული ნომენკლატურით სამცხეს, ჯავახეთს, კლარჯეთს, ეგრისს, შავშეთს, კოლა-არტაანს, ამიერ და იმიერ ტაოს, ბასიანს, სპერს, ანუ მთელ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს)¹. იგივეს ვერ ვიტყვით მოსხების ქვეყნის წარმოქმნისა და დაცემის თარიღის ამსახველი წერილობითი წყაროების შესახებ. თუმცა, აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სტრაბონის „გეოგრაფია" ამ მხრივაც პირველხარისხოვან წერილობით წყაროს წარმოადგენს.

სტრაბონის თხზულებაში შემონახული ინფორმაცია, ძირითადად, მოსხების ქვეყნის დაცემის თარიღის დადგენაში გვქმნარება.

ის, რომ სტრაბონის დროს (ძვ. წ. 64-63 – ახ. წ. 23-24 წწ.) მოსხების ქვეყნის მთლიანობა დარღვეული იყო, ვფიქრობთ, საეჭვო არ უნდა იყოს. სტრაბონი საკმაოდ გარკვევით გვამცნობს, რომ მოსხების ქვეყანა, რომელშიც არის სამლოცველო, სამ ნაწილს შეიცავს: ერთი მისი ნაწილი აქვთ კოლხებს, მეორე იბერებს და მესამე - არმენიელებს (XI, 2, 18)².

ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით არანაკლებ საგულისხმოა ისიც, რომ სტრაბონი სპეციალურად იმონმებს ევრიპიდეს, რათა ხაზი გაუსვას ოდესღაც ძლიერი ქვეყნის დაკნინებულ მდგომარეობას. სტრაბონი ამბობს: „მოსხენიებულ მდინარეების (ფაზისის, გლავკოსის და ჰიპოსის – ნ. ხ.) ზემოთ მოსხების ქვეყანაში მდებარეობს ლევკოთეას სა-

მლოცველო ფრიქსეს მიერ აგებული და მისი სამისნო, სადაც ვერძს არ სწირავენ მსხვერპლად. ოდესღაც ის მდიდარი იყო, ხოლო ჩვენს დროს იგი ფარნაკეს მიერ და ცოტა მოგვიანებით, მითრიდატე პერგამონელის მიერ იქნა გაძარცვული. როდესაც ქვეყანა დაუძლურდება, ღმერთთა კუთვნილიც სუსტდება და აღარ უნდათ (მისი) პატივისცემა" – ამბობს ევრიპიდე („ტროელი ქალები", 26) (XI, 2, 17)³.

ამგვარად, მოყვანილი ცნობებიდან აშკარაა, რომ სტრაბონის "გეოგრაფიის" დაწერის დროისათვის (ახ. წ. 14-19 წწ.) მოსხების ქვეყანა უკვე სამად იყო გაყოფილი და უცხო ძალების შემოსევათა შედეგად ივარქმნილი, ფაქტობრივად, აღარ არსებობდა როგორც მსხვილი პოლიტიკური ერთეული.

სტრაბონისავე სხვა ცნობებიდან ჩანს, რომ მოსხების ქვეყნის („მოსხიკე"-ს) როგორც დამოუკიდებელი დიდი პოლიტიკური ერთეულის არსებობას არა მხოლოდ ძვ. წ. I – ახ. წ. I საუკუნეებში, არამედ ამ საუკუნეების წინარე ხანაშიც – ძვ. წ. II საუკუნის დასაწყისშიც, ვერ ვივარაუდებთ.

სტრაბონი გვამცნობს: „მოგვითხრობენ არმენიაზე, რომ პირველად ის პატარა ყოფილა, გაზრდილა არტაქსიასა და ზარიადრის მეშვეობით, რომლებიც პირველად ანტიოქ დიდის სარდლები იყვნენ, ხოლო მერე, მისი დამარცხების შემდეგ, გამეფდნენ, ერთი სოფენეს, აკისენეს, ოდომანტისსა და ზოგ სხვა (მზარეში), ხოლო მეორე – არტაქსატას მიდამოებში. ამათ გაზარდეს (ქვეყანა იმის ხარჯზე), რომ მეზობელ ხალხებს ჩამოაჭრეს ნაწილები; მიდიელთაგან – კასპიანე, ფავნიტი და ბასოროპედა; იბერებს – პარიადრეს კალთები, ხორზენე და გოგარენე, რომელიც მტკვრის გადაღმა არის. ხალიბებისა და მოსინიკებისაგან (წაიღეს) კარენიტი და ქსერქსენე, რომლებიც მცირე არმენიის მეზობლად არიან, თუ მისი ნაწილები არიან; კატაონთაგან – აკილისენე და ანტიტავროსთან მდებარე ადგილები, სირიელთაგან – ტარონიტი, ისე რომ ყველანი ეხლა ერთ ენაზე ლაპარაკობენ" (XI, XIV, 5)⁴.

მოყვანილი ნაწყვეტი იმის მოწმობას წარმოადგენს, რომ არტაქსიას (იგივე არტაშესის, არშაკის) მიერ სომხეთის სამეფოს საზღვრების გაფართოების დროისათვის მოსხების ქვეყნისათვის ნავარაუდები ტერიტორიის ნაწილი (პარადრის მთისწინეთი, ხორზენე) იბერიის შემადგენლობაში შედიოდა, რაც თავისი მხრივ იმის მანიშნებელია, რომ არტაქსიას მოღვაწეობის დასაწყისისათვის მოსხების ქვეყნის ტერიტორიული მთლიანობა უკვე დარღვეული იყო. ცნობილია, რომ სტრაბონის ზემოცნითრებული ცნობა რეალურ-ისტორიულ მოვლენას ასახავს და სომეხთა მეფის არტაშეს I-ის (ძვ. წ. 189-161 წწ.) მიერ მდ. არაქსის შუა დინებასთან დაარსებული სომხური სამეფოს (დედაქალაქით არტაშატში) წარმატების ერთ-ერთ მოწმობას წარმოადგენს⁵.

ამგვარად, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ძვ. წ. 189 წლისათვის მოსხების ქვეყანა, როგორც სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მსხვილი პოლიტიკური გაერთიანება, აღარ არსებობდა.

ახლა, თუ ჩვენთვის საინტერესო საკითხს საკუთრივ იბერიის (ქართლის სამეფოს) ისტორიის კონტექსტში განვიხილავთ, დავინახავთ, რომ მოსხების ქვეყნის დაცემა კიდევ უფრო ადრე ძვ. წ. IV-III საუკუნეების მიჯნაზე შეიძლება ვივარაუდოთ. საქმე ისაა, რომ მკვლევრები მთელ რიგ წერილობით წყაროზე და ისტორიულ ფაქტზე დაყრდნობით ქართლის სამეფოს (იბერიის) განსაკუთრებული ძლიერების ხანად სწორედ ძვ. წ. III ს-ის პირველ ნახევარს მიიჩნევენ. იმასაც აღნიშნავენ, რომ ქართლის სამეფო (იბერია) უკვე წარმოქმნისთანავე (ძვ. წ. IV-III საუკუნეების მიჯნაზე) საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიას აერთიანებდა⁶.

ამგვარად, მოსხების ქვეყნის დაცემა არა უგვიანეს ძვ. წ. IV-III საუკუნეების მიჯნისა უნდა მომხდარიყო.

რაც შეეხება მოსხების ქვეყნის წარმოქმნის თარიღის საკითხს, შემდეგი შეიძლება ითქვას:

ძვ. წ. VI-V საუკუნეების წერილობითი წყაროების შესწავლამ იმ დასკვნამდე მიგვიყვანა, რომ ჰეკატე მილეტელისა და ჰეროდოტეს თხზულებებში მოხსენებული მოსხები დღევ. ტოკატ-ყარაჰისარ-გიუმუშხანეს სანახებში ბინადრობდნენ⁷. მაგრამ არც ჰეკატესა და არც ჰეროდოტეს თხზულებებში დაცული ცნობები არ იძლევიან რაიმე საფუძველს, იმისათვის, რომ ძვ. წ. VI-V საუკუნეებში მოსხების ქვეყნის როგორც დიდი პოლიტიკური ერთეულის არსებობა ვივარაუდოთ. ჰეკატესათვის მოსხები კოლხური ტომია, მატიანეების მეზობლად. ძვ. წ. VI საუკუნის 20-იან წლებში მოსხები, როგორც ჩანს, კოლხების ძლიერი სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდნენ⁸.

აქემენიდი მეფეების დარიოსისა (ძვ. წ. 521-485 წწ.) და ქსერქსეს (ძვ. წ. 485-465 წწ.) მმართველობის ხანაში მოსხები ტიბარენებთან, მაკრონებთან, მოსინიკებთან და მარებთან ერთად სპარსეთისადმი დაქვემდებარებულ XIX სატრაპიაში იყვნენ გაერთიანებული („მოსხებს, ტიბარენებს, მაკრონებს, მოსინიკებს და მარებს შეწერილი ჰქონდათ 300 ტალანტი. ესაა მეცხრამეტე სატრაპია“. ჰეროდოტე, III 94)⁹, ხოლო უფრო გვიან, იმავე ტიბარენებთან, მოსინიკებთან და მაკრონებთან ერთად საბერძნეთში ქსერქსეს ლაშქრობაში მონაწილეობდნენ. მიუხედავად იმისა, რომ ჰეროდოტე ხაზს უსვამს სხვა ტომებთან შედარებით მოსხების უპირატესობას („მოსხებს თავზე ხის მუზარადები ჰქონდათ, ხოლო ფარები და შუბები პატარა, შუბის წვერები კი გრძელები ჰქონდათ. ლაშქრობდნენ ტიბარენები, მაკრონები და მოსინიკები, რომლებიც მოსხებივით იყვნენ შეჭურვილნი“ VII, 78)¹⁰, ეს მათ განსაკუთრებულ პოლიტიკურ სტატუსზე არ უნდა მიუთითებდეს.

ჰეროდოტეს თხზულებაში შემონახული ცნობების შუქზე შეცვლილი ჩანს კოლხეთის პოლიტიკური მდგომარეობაც. თუ ძვ. წ. VI საუკუნის 20-იან წლებში მისი გვალენის სფერო სამხრეთის მიმართულებით ტოკატ-ყარაჰისარ-გიუმუშხანეს

მიდამოებში მცხოვრებ მოსხებამდე აღწევდა, აქემენიდური სატრაპიების შექმნის შემდგომ ხანაში, იგი სპარსეთისადმი ნახევრად დამოკიდებულ მდგომარეობაში იმყოფება. ჰეროდოტეს ცნობით, კოლხები და მათი მეზობლები კავკასიონის ქედამდე სპარსეთის მეფეს ბოლო დრომდე ნებაყოფლობით უგზავნიან საჩუქრებს და, კერძოდ, 100 ბიჭსა და 100 გოგონას (VII, 97).

იმავე ჰეროდოტეს მოწმობით, კოლხები საბერძნეთში ქსერქსეს ლაშქრობის მონაწილენი იყვნენ: „მარებს ჰქონდათ თავზე ადგილობრივი მოწნული მუზარადები, ტყავის პატარა ფარები, და ხელშუბები. ხოლო კოლხებს თავზე ხის მუზარადები ჰქონდათ, გამოუქნელი ტყავის პატარა ფარები და მოკლე შუბები, ამას გარდა დანები... ალაროიდიელები და სასპეირები ლაშქრობდნენ კოლხების მსგავსად“ (VII, 79)¹¹.

მოსხებისა და კოლხების დამოკიდებულ მდგომარეობას იმიტაც ესმება ხაზი, რომ, ისევე როგორც ამ ლაშქრობაში მონაწილე სხვა დამორჩილებულ ხალხებს, ამათაც სპარსეთის უზენაესი ხელისუფლების მიერ დანიშნული პირები, წარმოშობით სპარსელები, ედგნენ სათავეში „მათ (იგულისხმებიან მოსხები, ტიბარენები, მაკრონები, და მოსინიკები – ნ. ხ.) საომარ რიგზე მართავდნენ შემდეგი მეთაურები: მოსხებსა და ტიბერენებს – არიომარდე, რომელიც დარიოსისა და პარმისის შვილი იყო, ეს უკანასკნელი კი სმერდისის შვილი იყო, კიროსის შვილისა. მაკრონებსა და მოსინიკებს (წინამძღოლობდა) არტაიკტე ხერასმის ძე, რომელიც ჰელესპონტის სესტოსს განაგებდა...“ (VII, 78)¹² და უფრო ქვემოთ: „მარებსა და კოლხებს განაგებდა ფარანდატე ტეასპის ძე“ (VII, 79)¹³.

ამგვარად, ძვ. წ. VI-V საუკუნეებში მოსხების რაიმე მსხვილი პოლიტიკური გაერთიანების შესახებ ჯერ-ჯერობით არავითარი მონაცემები არ გაგვაჩნია.

ძვ. წ. V საუკუნის დასასრულისათვის მოსხების ქვეყნის-
თვის ნაგარაუდებ ტერიტორიაზე პოლიტიკური ვითარება სა-
გრძნობლად შეცვლილი ჩანს.

თუ გავიზიარებთ თ. მიქელაძის მიერ ჯერ კიდევ 1958
წელს გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ ქსენოფონტის (ძვ. წ.
IV ს.) „ანაბასისის“ დასკვნით ნაწილში ჩანართად მიჩნეულ
პარაგრაფში (VII, VIII, 25) რეალურად არსებული ისტორიული
ვითარებაა ასახული¹⁴, მაშინ, ამ ავტორისავე კვალდაკვალ, იმ
დასკვნამდე მივალთ, რომ ძვ. წ. 401 წლისათვის ქართველური
ტომების დიდმა ნაწილმა (და, შესაძლოა, მოსხებმაც) დამო-
უკიდებლობას მიაღწია. საქმე ისაა, რომ მითითებული პარაგ-
რაფის ავტორი კარდუხებს, ხალიბებს, ხალდებს, მაკრონებს,
კოლხებს, მოსინიკებს, კოიტებს და ტიბარენებს „ავტონომი-
ურ“ ანუ „დამოუკიდებელ ტომებად“ წარმოგვიდგენს: „მმარ-
თველები მეფის იმ ქვეყნებისა, რომელნიც გავიარეთ, იყვნენ
ლიდიისა – არტიმასი, ფრიგიისა – არტაკამასი, ლიკაონიისა
და კაპადოკიისა – მითრიდატე, კილიკიისა – სვიენესი, ფინი-
კიისა და არაბეთისა – დერნესი, სირიისა და ასირიისა – ბელე-
ხუსი, ბაბილონისა – როპარი, მიდიისა – არბაკასი, ფასიანები-
სა და ჰესპერიტებისა – ტირიბაზი; კარდუხები, ხალიბები,
ხალდები, მაკრონები, კოლხები, მოსინიკები, კოიტები და ტი-
ბარენები დამოუკიდებელნი არიან..."(VII, VIII, 25)¹⁵.

თ. მიქელაძის თვალსაზრისს მნიშვნელოვნად ამაგრებს
„ანაბასისის“ ძირითადი ტექსტიც, სადაც ხაზგასმითაა აღნიშ-
ნული, რომ კარდუხები, ტაოხები და ხალდები დამოუკიდებ-
ლები არიან: „კარდუხებს, ტაოხებს და ხალდებს, თუმც (ისი-
ნი) მეფის მორჩილებაში არ იმყოფებიან და ძალიან საშიშნიც
არიან, ჩვენ მაინც მტრად მოვეკიდეთ, რადგან აუცილებელი
გახდა სურსათის წართმევა, რაკი ისინი ბაზარს არ გვიხსნიდ-
ნენ" (V, VI, 17)¹⁶. ამასვე ადასტურებს ქსენოფონტის ის ცნობე-
ბიც, რომელთა თანახმადაც, ქართველურ ტომთაგან ზოგიერ-
თი (კერძოდ, ხალდები, ხალიბები, ტაოხები) სპარსელთა ლაშ-

ქარში მოქირავნეობას ეწეოდნენ (IV, III, 4; IV, IV, 18), რადგან მოქირავნეობა „მოვალე მოლაშქრობისაგან განსხვავებით, ნებაყოფლობით ურთიერთობაზე დაფუძნებული ინსტიტუტი იყო, და პირველ რიგში, მოქირავნეების დამოუკიდებელ პოლიტიკურ სტატუსს ჰგულისხმობდა“¹⁷.

ცნობილია, რომ „ანაბასისის“ არც ზემოთ მითითებულ ჩანართად წოდებულ პარაგრაფში (VII, VIII, 25) და არც „ანაბასისის“ ძირითად ტექსტში მოსხები და მათი ქვეყანა არ ფიგურირებენ. „ანაბასისის“ VII, VIII, 25-ში მათი მოუხსენიებლობა ძნელი ასახსნელი არ არის: ქსენოფონტის თხზულების ეს ბოლო პარაგრაფი ხომ ძირითად ტექსტს მისდევს, მოკლედ იმეორებს რა ბერძენ მოქირავნეთა მიერ განვლილ მარშრუტს, ხოლო, როგორც აღინიშნა „ანაბასისის“ ძირითად ტექსტში არც მოსხები იხსენიებიან და არც მათი ქვეყანა.

რაც შეეხება ძირითად ტექსტს, შემდეგი შეიძლება ითქვას: ქსენოფონტი, როგორც წესი, მხოლოდ იმ ქვეყნებსა და ხალხებს აღწერს, რომელთა მხილველი თვით იყო მცირე აზიაში ბერძენ მოქირავნეთა ლაშქრობის დროს. ამიტომ, თუ დავუშვებთ, რომ ძვ. წ. 401 წლისათვის ჭოროხის ხეობაში მოსხების ქვეყანა უკვე არსებობდა, „ანაბასისის“ ძირითად ტექსტში მისი მოუხსენიებლობა ძნელი ასახსნელი იქნება, რადგან ბერძენ მოქირავნეთა ლაშქრობის მარშრუტის ბოლო ეტაპი სწორედ ჭოროხის ხეობაზე, სტრაბონისეული მოსხების ქვეყნის („მოსხიკე“-ს) მიწა-წყალზე გადიოდა. აქედან გამომდინარე, მართებულია ვიფიქროთ, რომ ჭოროხის ხეობაში მოსხების დიდი პოლიტიკური გაერთიანება ძვ. წ. 401 წლის შემდგომ ხანაში წარმოიქმნა, მოსხები კი, ან მათი გარკვეული ნაწილი მაინც, აღნიშნული ხანისათვის კვლავ „ანაბასისში“ მოხსენიებული ტიბარენების, მოსინიკების, დრილებისა და სკვითინების სამხრეთით სახლობდნენ.

ჩვენი ვარაუდის სასარგებლოდ, ვფიქრობთ, შემდეგიც ლაპარაკობს: მიუხედავად სპარსეთისათვის საბერძნეთში

ქსერქსეს ლაშქრობის მძიმე შედეგებისა (საერთაშორისო პრესტიჟის შელახვა, ეგეოსის ზღვაზე, ჰელესპონტსა, ბოსფორზე და ეგვიპტეში პოზიციების დაკარგვა, სატრაპების აჯანყებები, შეთქმულებები, მკვლელობები და ინტრიგები სამეფო კარზე და ა. შ.)¹⁸, იმავე ქსენოფონტის „ანაბასისის“ მონაცემებით, აქემენიდი მეფეები ბოლომდე მაინც არ თმობდნენ ქართველური ტომებით დასახლებულ ჩვენთვის საინტერესო რეგიონს. „ანაბასისის“ ბოლო პარაგრაფის თანახმად, ჰესპერიტებსა (იგივე სასპერებს, სისპირიტებს) და ფასიანებს ტირიბაზი განაგებდა (VII, VIII, 25), ხოლო „ანაბასისის“ ძირითადი ტექსტის მოწმობით, ტირიბაზი ე. წ. დასავლეთ არმენიას ედგა სათავეში, რომელიც სპარსეთის ქვეშევრდომი იყო (IV, IV, 1-22; IV, V, 1-35).

ამგვარად, ერთი მხრით, სტრაბონისა და მეორე მხრით, ჰეკატეს, ჰეროდოტესა და ქსენოფონტის ცნობების ზემომოყვანილი მიმოხილვიდან ის დასკვნა შეიძლება გამოვიტანოთ, რომ მოსხების ქვეყნის („მოსხიკე“ს) წარმოქმნა ძვ. წ. 401 წლის შემდგომი ხანითა, ხოლო დაცემა ძვ. წ. IV-III საუკუნეების მიჯნითაა დასათარიღებელი.

დამოწმებული ლიტერატურა:

1. დაწვრილებით იხ. ნ. ხაზარაძე, საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნოპოლიტიკური პრობლემები (მოსხები), თბ., 1984, გვ. 36-70, რუკა გვ. 71.
2. თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, თბ., 1957, გვ. 125.
3. იქვე, გვ. 125.
4. იქვე, გვ. 189.
5. Меликишвили Г. А., К истории древней Грузии. Тб., 1959, გვ. 291, 299; Очерки истории Грузии, т. I, Тб., 1998, გვ. 262, 272-273.

6. მელიქიშვილი Г. А., К истории древней Грузии. გვ. 284 და შმდ; Очерки истории Грузии, т. I, გვ. 261 და შმდ; Лордкипанидзе О. Д., Наследие древней Грузии, Тб., 1989, გვ. 324 და შმდ.
7. დაწვრილებით იხ. ნ. ხაზარაძე, საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნოპოლიტიკური პრობლემები (მოსხები), გვ. 5-34.
8. იქვე, გვ. 7 და შმდ.
9. ჰეროდოტე, ისტორია, ბერძნულიდან თარგმნა, წინასიტყვაობა და საძიებელი დაურთო თ. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1975, გვ. 226.
10. თ. ყაუხჩიშვილი, ჰეროდოტეს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1960, გვ. 113.
11. იქვე, გვ. 113.
12. იქვე.
13. იქვე.
14. თ. მიქელაძე, ქსენოფონტის „ანაბასისის“ ერთი ადგილისათვის, „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე“, თბ., 1958, ტ. XXI, გვ. 249-255; შდრ. Ксенофонт, Анабасис, Перевод, статья и примечания М. И. Максимовой, М.-Л., 1951, გვ. 286, შენ. 33.
15. მიქელაძე თ., ქსენოფონტის „ანაბასისი“, თბ., 1967, გვ. 113-114.
16. იქვე, გვ. 110.
17. მიქელაძე თ., ქსენოფონტის „ანაბასისის“ ერთი ადგილისათვის, გვ. 254.
18. უფრო დაწვრილებით იხ. Дандамаев М. А., Политическая история ахеменидской державы, 1985, გვ. 139 და შმდ.

ქართველების აღმნიშვნელი ერთი სახელწოდების სამანბიკური კოლისათვის

წმინდა მინაზე V-XIX სს-ში მყოფ უცხოელ პილიგრიმთა ჩანაწერებში გრიგოლ ფერაძემ, ჯერ კიდევ XX საუკუნის 20-იან წლებში, საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი, სხვა წერილობითი წყაროებისათვის უცნობი, არაერთი სახელწოდება დაადასტურა (ფერაძე, 1995). მათ შორის ყურადღებას იმსახურებს XV საუკუნის პილიგრიმულ ლიტერატურაში გრ. ფერაძის მიერ დამოწმებული ქართველების აღმნიშვნელი ტერმინი „სარტყლის ქრისტიანები“. 1480-1483 წლების ჩანაწერებში ფელიქს ფაბრი გვამცნობს: „ქართველები, რომელთაც აგრეთვე ნუბიელებს ეძახიან, ხოლო „უფრო ხშირად იცნობდნენ, როგორც „სარტყლის ქრისტიანებს“, წმინდა მინაზე ძალზე დაშორებული მხარეებიდან მოდიან. ისინი მეომრები გახლავან, მაგრამ აქვთ ისეთივე შეცდომები, როგორც ბერძნებს“ (ფერაძე, 1995, გვ. 45).

როგორც ჩანს, ამავე სახელწოდებით იცნობს ქართველებს ზებალტდ რიტერ უფროსიც, რომლის ჩანაწერი 1467 წლით თარიღდება. იგი დასძენს: „წმინდა საფლავის ტაძარში სხვადასხვა ჯურის ქრისტიანები არიან: კათოლიკეები, ბერძნები, იოანეს და Jevduny-ს (?) მინის ქრისტიანები, სომხები, სარტყლის ქრისტიანები და კიდევ სამი ეროვნება, რომელთა სახელები დამავიწყდა“ (ფერაძე, 1995, გვ. 44).

ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით გრ. ფერაძე შემდეგ საყურადღებო ინფორმაციასაც გვანდის: კონდერის ერთ-ერთ ნაშრომზე დაყრდნობით ქართული ავტორი გვაუწყებს, რომ „ლათინები ქართველებს „სარტყლის ქრისტიანებს“ უწოდებენ“ (ფერაძე, 1995, გვ. 72, შენიშვნა 200; შდრ. იქვე, გვ. 47-48).

ტერმინის „სარტყლის ქრისტიანები“ სემანტიკური კოდის ახსნის ადრეულ ცდას XV საუკუნისავე პილიგრიმულ ლიტერატურაში ვხვდებით. 1422 წლის ცნობით, რომელიც გრ. ფერაძეს ჰ. კანისიუსის ნაშრომის (*Antiquae lectione*, V, Ingolstadt, 1604, გვ. 269) მიხედვით მოჰყავს: „სხვა სახელით მათ (ქართველებს) უწოდებენ „სარტყლის ქრისტიანებს“. ეს იმიტომ, რომ წმ. გიორგიმ თავისი სარტყლით შეკრა ვეშაპი და მისცა ქალწულს“ (ფერაძე, 1995, გვ. 72, შენიშვნა 200).

მიუხედავად იმისა, რომ პილიგრიმულ ლიტერატურაში საუკუნეთა მანძილზე დაჟინებით მეორდება თვალსაზრისი წმ. გიორგის სახელიდან საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი სახელწოდებების (*Georgia, Georgians*) მომდინარეობის შესახებ (იხ. მაგალითად, ფერაძე, 1995, გვ. 30), ხოლო საქართველოში ამ წმინდანის კულტის ფართო გავრცელების შესახებ სხვადასხვა ხასიათის არაერთი საგულისხმო მონაცემი არსებობს (ნინიძე, 1991) ტერმინის „სარტყლის ქრისტიანები“ წმ. გიორგის სახელთან დაკავშირება უმართებულოდ მიგვაჩნია.

ჩვენი სკეფსისი შემდეგს ეფუძნება:

ყურადღებას, უპირველეს ყოვლისა, ის გარემოება იმსახურებს, რომ სადღეისოდ არსებული ყველა ვერსიის თანახმად, ჩვენთვის საინტერესო სასწაულის მოქმედების არეალი კაპადოკიის ქალაქი ლასიაა (ლასიაჲ) და არა საქართველო. ანგარიშგასანევია ისიც, რომ წმ. გიორგის მიერ ვეშაპის ძლევის სასწაულისადმი მიძღვნილ პროზაულ თუ პოეტური ხასიათის თხზულებებში, როგორც წესი, საუბარია არა წმინდა გიორგის, არამედ კაპადოკიის ერთ-ერთი მხარის მეფის ასულის სარტყელზე (გაბიძაშვილი, 1991, გვ. 81, 304, 343 და სხვ.). ზემოაღნიშნულს გარკვეულწილად ადასტურებს ჩვენთვის საინტერესო სასწაულისადმი მიძღვნილი ხატების იკონოგრაფია და საეკლესიო კედლის მხატვრობის ნიმუშები. შემთხვევითი არ უნდა იყოს ისიც, რომ საქართველოს

ეკლესია-მონასტრებში შემონახულ წმ. გიორგის სახელთან დაკავშირებულ რელიკვიათა შორის (რკინის მშვილდი, ისრები, საყვირი, რკინის ჯაჭვი და სხვ.) არ ვხვდებით წმინდანის სარტყლის მოხსენიებას (ნინიძე, 1991, გვ. 163-176).

სადღეისოდ არსებული მონაცემების საფუძველზე, შესაძლოა, ვივარაუდოთ, რომ ქართველებისათვის უცხოელ პილიგრიმთა მიერ შერქმეული სახელწოდების („სარტყლის ქრისტიანები“) სემანტიკური კოდი ორგანულადაა დაკავშირებული არა წმ. გიორგის, არამედ ღვთისმშობლის სარტყელთან, რომელიც, როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ, საქართველოს და ქართველების ერთ-ერთ წმინდათაწმინდა რელიკვიას წარმოადგენდა.

ყველაზე ადრეულ, ჩვენს ხელთ არსებულ ცნობას საქართველოში მარიამ ღვთისმშობლის სარტყლის არსებობის შესახებ სამეგრელოს დამოუკიდებელი სამთავროს უკანასკნელი მთავრის, გრიგოლ დადიანის ქვრივის, სამეგრელოს დროებითი მმართველის, გიორგი XIII-ის ქალიშვილის ნინო ბაგრატიონ-დადიანის მიერ რუსეთის იმპერატორ ალექსანდრე I-დმი გაგზავნილი, 1806 წლის 23 მარტით დათარიღებული წერილი წარმოადგენს, რომელიც არქეოგრაფიული კომისიის აქტებმა შემოგვინახეს. ამ დოკუმენტში ნინო დადიანი რუსეთთან ახლადშეერთებული სამეგრელოს სახელით ერთგულებას უცხადებს იმპერატორს და თან დასძენს: „Я всеподданнейшая раба, с сиротами моими приношу яколепту, достойную памяти. Ибо образ сей есть Влахренской божьей матери, к которым прикован пояс самой пресвятой Богородицы Марии, коим была опоясана...“ (Акты археографической комиссии, т. II, с. 504).

ირკვევა, რომ ალექსანდრე I-ს მიუღია ნინო დადიანის ეს უძვირფასესი საჩუქარი, მაგრამ სამეგრელოს სამთავროსადმი ვითომდა კეთილგანწყობის ნიშნად უკანვე დაუბრუნებია. უფრო მეტიც: სამეგრელოს ღვთისმშობლის სახელობის ეკ-

ლესიის მშენებლობის დასაწყებად 2 ათასი ჩერვონეციც გაუგზავნია.

აღნიშნულმა ინფორმაციამ რამდენიმე სხვა დოკუმენტის საშუალებითაც მოაღწია ჩვენამდე.

აღექსანდრე I-ის 1806 წლის 31 მაისით დათარიღებულ რესკრიპტში ვკითხულობთ: „უგანათლებულესო თავადინა ნინა ნიორგის ასულო! მორთმეული ჩემდა სახელითა თქვენითა წარმოგზავნილთა თქვენ მიერ დეპუტატთაგან პოლკოვნიკის კნიაზ ნიკოლოზისა და პოლკოვნიკის კნიაზ ბეჟან დადანიების (შდრ., მეუნარგია, 1939, გვ. 50), წმინდა ხატი ვლახერანის ღვთისმშობლისა უპატიოსნესითა სარტყლითა მისითა მივიღე მე კმაყოფილებითა“ (კალანდია, 1994, გვ. 17).

დაახლოებით ასეთსავე ცნობებს გვანწყვიან ნინო დადიანის დეპუტაციის წევრი, დიდ ნიკოდ წოდებული, ნიკოლოზ დადიანი და ბარონი როზენი, იმ განსხვავებით, რომ ისინი მხოლოდ ვლადიკავის ხატს იხსენიებენ და არაფერს ამბობენ ჩვენთვის საინტერესო სარტყლის შესახებ (მეუნარგია, 1939, გვ. 50-51; Акты археографической комиссии, т. VIII, с. 504).

ვლადიკავის ხატის და ღვთისმშობლის სარტყლის ორგზის მოხსენიებას სამეგრელოს მთავრის, დავით დადიანის ქვრივის ეკატერინე ჭავჭავაძე-დადიანის მიერ სპეციალურად ამ რელიკვიებისათვის პეტერბურგში შეკვეთილ სახატეზე მოთავსებულ წარწერაშიც ვხვდებით. სამახსოვრო წარწერა 1856 წლის 4 იანვრითაა დათარიღებული. იგი დადიანების საზაფხულო რეზიდენციაში, გორდშია შესრულებული (მეუნარგია, 1939, გვ. 52-53).

სამეგრელოში ღვთისმშობლის სარტყლის რეალურად არსებობაზე ს.პეტერბურგში 1848 წ. გამოქვეყნებული ა. მურავიოვის თხზულება ასევე მნიშვნელოვან ინფორმაციას გვანწყვდის. ავტორს XIX საუკუნის 40-იან წლებში თავად უმოგზაურია სამეგრელოში. ამდენად, იგი წიგნში აღწერილი ამბების თვითმხილველია (Муравьев, 1848). ა. მურავიოვი იმეორებს

ჩვენთვის უკვე ცნობილ ფაქტებს. ამასთანავე იგი ახალი, საყურადღებო დეტალებით ავსებს ჩვენს ცოდნას ღვთისმშობლის სარტყლის შესახებ. ავტორის მოწმობით, ალექსანდრე I-ს წინო დადიანისათვის ღვთისმშობლის სარტყლის დაბრუნებისას იგი ძვირფასი ქვებით მოურთავს. საკუთრივ სარტყელს, რომელიც მას ზუგდიდში, ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიაში, კანკელის წინ განლაგებულ საგანგებო სახატეში უნახავს, რუსი ავტორი ასე აღწერს: "Лик Богоматери весьма древний, написан на верхней части пояса, который походит на диаконский орар и сложен в виде эпитрахили; Нижняя часть (пояса - Н. Х.) весьма ветха. Жемчуг, изумруды и яхонты украшают сии драгоценные остатки и разсыпаны по золотому полю, на котором они лежат. Это конечно же один из самых древних памятников, который остался нам от первых времен христианства" (Муравьев, 1848, გვ. 282).

ზემომოყვანილ ცნობებს კ. ბოროზდინიც ადასტურებს. იგი წერს: „...იმპერატორმა ალექსანდრე I-მა გრიგოროპოლის (ზუგდიდის - ნ. ხ.) ტაძარს შესწირა ის სასწაულმოქმედი ღვთისმშობლის ხატი, რომელსაც ღვთისმშობლის სარტყელი ერტყა და რომელიც იმპერატორს სამეგრელოს ხალხის მოციქულებმა მიართვეს ძღვნად; ეს ხატი, ძვირფასი თვალმარგალიტით მოოჭვილი მზრუნველობის დასტურია იმ ხალხისათვის, რომელმაც მისი ქვეშემდრგომობა მიიღო“ (ბოროზდინი, 1934, გვ. 3).

ჩვენთვის საირტერესო შემდეგი ცნობა საქართველოში მცხოვრებ ფრანგ მოხელეს, ჟ. მურიეს ეკთვნის. ღვთისმშობლის სარტყელი ვლადიკავის ღვთისმშობლის ხატთან ერთად მას გორდში, დადიანების საზაფხულო რეზიდენციაში, უნახავს XIX საუკუნის 70-იან-80-იან წლებში. ფრანგი ავტორის ცნობით, სპეციალურ სახატეში დასვენებული ვლადიკავის ხატი დახვეწილი ფერწერის იშვიათ ნიმუშს წარმოადგენს. მისივე გადმოცემით, სახატეში, „ქვემოთ სიგრძეზე ჩასმულია

ოქროს დაფა, დამშვენებული 79 ლალით, 20 საფირონით, 9 ალმასით და 93 ზურმუხტით, რომელთა ქვეშ წმინდანთა ნაწილები და ღვთისმშობლის სარტყელი მოსჩანს..." (ყ. მურიე, სამეგრელო, ხელნაწერი, გვ. 311-312).

ღვთისმშობლის სარტყელთან დაკავშირებით საგული-სხმო ინფორმაციას გვანდის ათონის მთაზე წმ. პანტელეიმონის სახელობის მონასტრის მიერ 1903 წელს გამოქვეყნებული წიგნი, რომელიც მარიამ ღვთისმშობლის ცხოვრების აღწერისადმია მიძღვნილი. ამ თხზულების ავტორის მოწმობით, „ღვთისმშობლის სარტყლის ერთი მნიშვნელოვანი ნაწილი ათონის მთაზე ინახება, ვართოპედის მონასტერში; იგი ცენტრალური ტაძრის საკურთხეველში მოვერცხლილ კიდობანშია მოთავსებული. მეორე ნაწილი - ტრირის მონასტერში, ხოლო მესამე საქართველოშია, ზუგდიდის ტაძარში“ (ცხოვრება ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლისა, 1996, გვ. 37).

ე. თაყაიშვილი ნაწილობრივ ა. მურავიოვის ზემომოყვანილ ცნობებს იმეორებს, თან დასძენს: „ხატი და სარტყელი წინათ ინახებოდა ამ ეკლესიაში (იგულისხმება ზუგდიდის ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია - ნ. ხ.), კანკელის წინ, მაგრამ ეხლა თავად მენგრელსკის გაუტანია ეკლესიიდან და ჩვენ ვეღარ ვნახეთ, ვინაითგან თავად მენგრელსკი იმ დროს ზუგდიდში არ ბრძანდებოდა“ (თაყაიშვილი, 1914, გვ. 198-199).

ღვთისმშობლის სარტყლის შემდგომი ბედის შესახებ ჯერჯერობით თითქმის არაფერი ვიცით (ზეპირი გადმოცემით, იგი დღესაც ზუგდიდში ინახება). იგივეს ვერ ვიტყვით ვლადიკავკის ღვთისმშობლის ხატზე, რომელიც ამჟამად შ. ამირანაშვილის სახელობის საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის განძსაცავშია დაუნჯებული (ჟორდანიას, 1989, გვ. 32-35; ამირანაშვილი, 1978, გვ. 52).

საქართველოში ღვთისმშობლის სარტყლის უფრო ადრეული ხანის ისტორიის შესახებ მცირე ინფორმაცია მოგვეპოვება.

ზემოთ მოხსენიებული ა. მურავიოვი, რომლის მონათხრობი, მისივე სიტყვებით, „მეტაფრასა“ და „თვენს“ ეფუძნება, ღვთისმშობლის სარტყლის ისტორიის შესახებ შემდეგს გვაძენობს: კონსტანტინოპოლში თედორე მცირის მეფობისას (408-450 წწ.) ღვთისმშობლის სარტყელი იერუსალიმიდან კონსტანტინოპოლში გადაუსვენებიათ, ოქროს კიდობანში მოუთავსებიათ, რომელიც სამეფო ბეჭდით დაულუქავთ. კიდობანი ხალკოპრატის ღვთისმშობლის ეკლესიაში გადაუტანიათ. 400 წლის შემდგომ, როდესაც იმპერატორ ლეონ ბრძენის მეუღლე ზოია ფსიქიურად დაავადებულა, მლოცველ ქალებს (რომელთაც ხილვა ჰქონიათ) კიდობანი გაუხსნიათ. კონსტანტინოპოლის პატრიარქს ზოიასათვის ღვთისმშობლის სარტყლით პირჯვარი გადაუწერია. დედოფალი უმაღლესად განკურნებულა. ღვთისმშობლის სარტყელი კვლავ კიდობანში ჩაუსვენებიათ (ა. მურავიოვისავე ცნობით, ამ უდიდესი სასწაულის აღსანიშნავად ყოველი წლის 31 აგვისტოს ხალკროპტიაში დიდი დღესასწაული იმართება). უფრო გვიან (ა. მურავიოვის არაზუსტი დათარიღებით, X ს-ში) იმავე სარტყლით ბაგრატ კურაპალატის მომავალი საცოლე, ბიზანტიის კეისრის რომანოზის ქალიშვილიც განკურნებულა. ბაგრატ კურაპალატის მომავალ ცოლს სასწაულმოქმედი სარტყლის ნახევარი, სხვა ძვირფას სინმინდებთან ერთად საქართველოში, თავის ახალ სამეფოში ჩაუტანია და ზღვის მახლობლად, სამურზაყანოში, ბედიის მონასტერში დაუსვენებია. შემდგომში ღვთისმშობლის სარტყელი ჯერ მარტვილში გადაუტანიათ, ხოლო ბოლოს - ზუგდიდში, ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიაში (Мыравьев, 1848, გვ. 280-281).

ა. მურავიოვის ზემომოყვანილ ვერსიას კონსტანტინოპოლიდან საქართველოში ღვთისმშობლის სარტყლის ჩამოსვენების შესახებ ჟ. მურიე ვლაქერნის ხატზეც ავრცელებს.

მართალია, ჟ. მურიე, ისევე როგორც ა. მურავიოვი, არაზუსტად მიუთითებს, როგორც დედოფლის მამის სახელს

(რომანოზს), ასევე საქართველოში მისი ჩასვლის თარიღს (X ს-ს), მაგრამ რუსი ავტორისაგან განსხვავებით მას გააჩნია ინფორმაცია იმის თაობაზე, რომ ქართველთა დედოფალს ელენე ერქვა და იგი არა ბაგრატ III-ის (975-1014 წწ.), არმედ ბაგრატ IV-ის (1027-1072 წწ.) თანამეცხედრე იყო (იხ. აგრეთვე, ცხოვრება ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლისა, 1996, გვ. 37-38).

ე. თაყაიშვილი, სავსებით სამართლიანად, ასწორებს უცხოელ ავტორთა ზემომითითებულ ვერსიებს და ამბობს: „ეს სარტყელი, როგორც გადმოცემით ვიცით, ბაგრატ IV-ის ცოლმა ელენემ მოიტანა საბერძნეთიდან XI ს-ში“ (თაყაიშვილი, 1914, გვ. 197).

პირდაპირი მითითება, რომელიც დაადასტურებდა ან უარყოფდა ელენე დედოფლის მიერ საქართველოში ჩვენთვის საინტერესო სარტყლის ან მისი ნახევრის ჩამოტანას, ქართულ და ბერძნულ წერილობით წყაროებში ჯერჯერობით ვერ მოვიძიეთ. და მაინც, ქართული და ბერძნული წერილობითი ძეგლების ზოგიერთი მონაცემი, ჩვენი აზრით, საგულისხმო უნდა იყოს.

კერძოდ, დიდ ეჭვს უნდა იწვევდეს ის ფაქტი, რომ ბაგრატ IV და ბიზანტიის სამეფო კარი დინასტიური ქორწინებით იყო ურთიერთდაკავშირებული. აკი „მატიანე ქართლისაჲ“ გვამცნობს კიდევ, რომ: „შემდგომად ამისა, წელსა მესამესა, წარვიდა დედოფალი მარიამ, დედა ბაგრატიისა, აფხაზეთისა მეფისა, საბერძნეთად ძიებად მშვიდობისა და ერთობისა, და კუალად ძიებისა პატივისა კურაპალატობისა ძისათჳსა თჳსისა, ვითარცა არს ჩვეულება და წესი, სახლისა მათისა, და მოყვანისა ძის ცოლისა“ (ქართლისა ცხოვრება, I, 1955, გვ. 294-295).

დაახლოებით იგივეს იმეორებს სუმბატ დავითის ძეც, იმ განსხვავებით, რომ გვამცნობს ბაგრატიის დედის წარმავლობას („რამეთუ ნაშობი იყო ბრწყინვალეთა მათ ძლიერთა და

დიდთა მეფეთა არშაკუნიანთა“) და „ბერძენთა მეფის“ სახელს - რომანოზს („...და წარვიდა კონსტანტინოპოლად წინარე რომანოზ მეფისა“) (ქართლის ცხოვრება, I, 1956, გვ. 386).

გიორგი კედრენე (IV ს.) და იოანე ზონარა (XI ს-ის დასასრული და XII საუკუნის პირველი ნახევარი) ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით საკუთარ ვერსიებს გვთავაზობენ. გიორგი კედრენეს ცნობით, როდესაც „აფხაზეთის მთავარი“ გიორგი გარდაიცვალა, მისმა „მეუღლემ მეფესთან ელჩები გაგზავნა საჩუქრებით, სთხოვდა საზავო ხელშეკრულებას და თავისი ვაჟისათვის, ბაგრატისათვის - საცოლეს. მეფემ მისი თხოვნა შეიწყნარა, ზავი განუმტკიცა და თავისი ძმისწული - ელენე, თავისი ძმის ბასილის ქალიშვილი, აფხაზეთში გაგზავნა სარძლოდ, ხოლო სასიძო ბაგრატი კურაპალატის წოდებაში აღაზევა“ (გეორგიკა, V, 1963, გვ. 55).

იოანე ზონარა იმავე საკითხზე ასე მსჯელობს: „ვინაიდან მაშინ აბაზგის მთავარი გიორგი მომკვდარიყო, მისი მეუღლე ეძიებდა ზავსა და საცოლეს თავისი ვაჟისათვის, მეფემ ზავი განუახლა და თავისი ძმის ბასილის ქალიშვილი - ელენე აბაზგიაში გაგზავნა დედოფლად და მისი საქმრო ბაგრატ კურაპალატობის პატივში აიყვანა“ (გეორგიკა, VI, 1966, გვ. 235).

ამრიგად, განსხვავებების მიუხედავად, ქართული და ბერძნული საისტორიო პირველწყაროები ერთხმად მიუთითებენ იმ გარემოებაზე, რომ ბაგრატ IV-ს ბერძენი მეუღლე ჰყავდა, რომელიც ბიზანტიის კეისრის რომანოზ III-ის (1028-1034 წწ.) ძმის, ბასილის, ასული იყო და ელენე ერქვა. მაგრამ, როგორც ვხედავთ, არც „მატიანე ქართლისაჲ“ და არც ბერძნული წერილობითი წყაროები არაფერს გვეუბნებიან ელენეს მიერ საქართველოში ჩატანილ არც სინმინდეთა და არც მზითვის შესახებ.

ამ ხარვეზს გარკვეულწილად ეახუშტი ბატონიშვილი ავსებს, თუმცა ისიც ელენე დედოფლის მზითვში ჩვენთვის საინტერესო რელიკვიას - ღვთისმშობლის სარტყელს არ იხსენ

ნიებს. ვახუშტი ბატონიშვილის თანახმად, „ხოლო კეისარმან აღუსრულა (ბაგრატის დედას - ნ. ხ.) სათხოველი, მისცა ელენე ასული თვისი ცოლად ბაგრატს, სამსჭუალი უფლისა და ხატი ოქონისა და საუნჯე მრავალი ზითვად (მთარგმნელნი ამ ჟამთა იყვნენ: ბერი გრძელი და ახალი აბრამ არსენი, ანატონი მნათე, ბასილი ბაგრატის ძე; ეფთვიმესაც და მთანმინდელსაც მოესწრნენ)“ (ქართლის ცხოვრება, IV, 1973, გვ. 144).

ამრიგად, მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოში ღვთისმშობლის სარტყელის გამოჩენის თავდაპირველი ისტორია ჯერ კიდევ დამატებით კვლევა-ძიებას მოითხოვს, სამეგრელოში ამ სინმინდის არსებობის შესახებ ტრადიცია საკმაოდ მდგრადია.

თუ ყოველივე ზემოთქმულს შევაჯამებთ, იმ, ჩვენი აზრით, მართებულ დასკვნამდე მივალთ, რომ XV ს-ის პილიგრიმულ ლიტერატურაში რამდენიმეგზის დამოწმებული ქართველების აღმნიშვნელი სახელწოდების - „სარტყელის ქრისტიანები“ სემანტიკური კოდი სწორედ საქართველოში არსებულ ღვთისმშობლის სარტყელთან უნდა იყოს დაკავშირებული და არა ნმინდა გიორგის მიერ ვეშაპის ძლევის სასწაულში მოხსენიებული ქალწულის სარტყელთან, როგორც ამას XV ს-ში მოღვაწე ლათინი პილიგრიმი ვარაუდობდა.

დამოწმებული ლიტერატურა:

1. ამირანაშვილი, 1978 - შ. ამირანაშვილი, საქართველოდან სხვადასხვა დროს გატანილი სამუზეიმო განძეულობა და მისი დაბრუნება, თბილისი, 1978.
2. ბოროზდინი, 1934 - კ. ბოროზდინი, სამეგრელო და სვანეთი, 1854-1861, მოგონებანი, თარგმნილი თ. სახოკიას მიერ, 1937.

3. გეორგიკა, V, 1963 - გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. V, ტექსტები ქართული თარგმანებითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბილისი, 1963.
4. გეორგიკა, VI, 1966 - გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. VI, ტექსტები ქართული თარგმანებითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბილისი, 1966.
5. თაყაიშვილი, 1914 - ე. თაყაიშვილი, არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, წიგნი მეორე, ტფილისი, 1914.
6. კალანდია, 1994 - გ. კალანდია, წმინდა ნაწილები და რელიკვიები საქართველოში (სამეგრელო), ჟურნალი „არტანუჯი“, I, 1994.
7. მეუნარგია, 1939 - ი. მეუნარგია, სამეგრელოს სამთავროს უკანასკნელი პერიოდი და დავით დადიანი, თბილისი, 1939.
8. Муравьев, 1848 - А. Муравьев, Грузия и Армения, ч. // I, СПб, 1848.
9. ნინიძე, 1991 - თ. ნინიძე, წმინდა გიორგის კულტის ისტორიიდან საქართველოში, ჟურნალი „მნათობი“, №11-12, 1991.
10. ჟორდანია, 1989 - გ. ჟორდანია, დაბრუნებული საუნჯე, თბილისი, 1989.
11. ფერაძე, 1995 - გრ. ფერაძე, უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები პალესტინის ქართველი ბერებისა და ქართული მონასტრების შესახებ, თბილისი, 1995.
12. ქართლის ცხოვრება, I, 1955 - ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბილისი, 1955.
13. ქართლის ცხოვრება, IV, 1973 - ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბილისი 1973.

14. ცხოვრება ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლისა, 1996 – ცხოვრება ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლისა, ქუთაისი, 1996.
15. გაბიაშვილი, 1991 – წმინდა გიორგი ძველ ქართულ მწერლობაში, შეადგინა, გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, ლექსიკონი და კომენტარები დაურთო ე. გაბიაშვილმა, თბილისი 1991.

ბიბლია და მესხების ძველი ისტორია

XIX ს-დან მოყოლებული უცხოურ და ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ფართოდაა გავრცელებული თვალსაზრისი ბიბლიურ მოსოხ-მეშეხთან ქართველი მოსხებ-მესხების იდენტიფიკაციის შესახებ [1, 14; 2, 57-58; 3, 48-49, 74].

შესაქმესა და ნეშტთა წიგნის პირველი რედაქციის თანახმად, მოსხ-მეშეხი ნოეს სამ ვაჟთაგან ერთ-ერთის – იაფეტის – შთამომავალი იყო. შესაქმე გვამცნობს: „ძენი იაფეთისანი: ღამერ, და მაგოგ, და მადიმ, და ავან, და ელიოსან, და თაბალ, და მოსოქ, და თირას" (შესაქმე, 10:2) [4, 62]. მოსოხ-მეშეხის „ძმების" სია დაახლოებით ასეთივეა ნეშტთა წიგნის პირველ რედაქციაში, იმ განსხვავებით, რომ იქ ავანის ნაცვლად ოვიგანია მოხსენიებული: „ძენი იაფეთისანი: გამერ, მიაგოგ, მადაი, ოვიგან, ელისან, თობელ, მოსოქ და თირას" (ნეშტთა, 1, 5) [5, 244].

ბიბლიის ცნობების ურთიერშედარება გვიჩვენებს, რომ მოსოხ-მეშეხითა და თობელით განსახიერებული ეთნოსები მეზობლები იყვნენ. ამას მოყვანილ ცნობებთან ერთად, ესაიას და ეზეკიელის წინასწარმეტყველებათა წიგნებიც ადასტურებენ.

ესაია: „და დაუტევო მათ თანა სასნაული და განვავლინე მათგან ცხორებულნი წარმართთა მიმართ თარშიდ და ფუდდ, და ლუდდ, და მოსოხდ, და თოველდ, და ელლადად მიმართ და ჭალაკთა მიმართ შორიელთა, რომელთა არა ესმა სახელი ჩემი, არცა იხილეს დიდებაი ჩემი წარმართთა შორის“ (ესაია, 66,19) [6, 154].

ეზეკიელის წინასწარმეტყველებათა ტექსტებშიც მოსოხ-მეშეხი და თობელი, როგორც წესი, ერთიმეორის გვერდით არიან მოხსენიებულნი. ასე, მაგალითად: „მუნ მიეცნეს მოსოქ და თობელ და ყოველი ძალი თითოეულისა მათისა, საფლავისა მისისა გარემოისთაგანისა, ყოველნი წყლულნი მათნი, ყოველნი წინადაუცვეთელნი, წყლულნი მახვლისა მიერ, მიმცემელნი შიშსა მათსა ქვეყანასა ზედა ცხოვრებისასა“ (ეზეკიელი, 32,26) [6, 340]. ტვიროსის გოდებაში იგივე ეზეკიელი ამბობს: „იონია, თობელი და მოსოხი ვაჭრობდნენ შენ შორის სულებსა კაცთასა და ჭურჭელნი რვალისანი მისცეს სავაჭროდ შენდა“ (ეზეკიელი, 36, 1,2,3; 39, 1) [7, 144]. გოგის საწინააღმდეგო სიტყვაში, რომელიც, როგორც ვარაუდობენ, ლიდია-მიდიის ომის დროს (ძვ. წ. 590-585 წწ.) დაინერა, ეზეკიელი გვამცნობს: „და იყო სიტყუაჲ უფლისაჲ ჩემდა მომართ და თქუა: ძეო კაცისაო, განამტკიცე პირი შენი გოგის ზედა, ქუეყანასა მაგოგისასა, მთავრისა მის როს, მოსოქ და თობელისა. და წინასწარმეტყველებად მის ზედა“ (38, 1,2) [7, 140]. ამ წინასწარმეტყველების მთელ ტექსტში მოსოხ-მეშეხი და თობელი ერთიმეორის გვერდით კიდევ რამდენიმეგზის იხსენიებიან: „და არქუ მას: ამას იტყვს ადონაჲ უფალი: აჰა ესერა მე შენ ზედა, გოგ, მთავრისა როს, მოსოქ და თობელისა“ (ეზე-

კიელი, 38,3); „და შენ ძეო კაცისაო, წინასწარმეტყველებდ გოგის ზედა და არქუ: ამას იტყვს ადონაჲ უფალი: აჰა ესერა მე შენ ზედა, გოგ, მთავრისა როსისა, მოსოქ და თობელისა“ (ეზე-კიელი, 39,1) [7,141,144].

ბუნებრივია, იზადება კითხვა, სად უნდა ვეძიოთ ბიბლი-ის წიგნებში მოხსენიებული იაფეთისა და მის შთამომავალთა, მათ შორის მოსოხ-მეშხეების, ადგილ-საცხოვრისი?

ამ კითხვაზე ახ. წ. I ს-ის ებრაელი ისტორიკოსის იოსებ ფლავიოსის თვალსაზრისი ასეთია: „ნოეს შვილებს ეყოლათ ვაჟები, რომელთა პატივისცემით სახელები დაარქვეს ტომ-ებს, რომელთა მიწაც ამათ დაიჭირეს. იაფთას (იაფეთს – ნ.ხ.), ნოეს შვილს ჰყავდა შვიდი ვაჟი. ისინი ცხოვრობდნენ ტავრო-სისა და ამანის მთებიდან დაწყებული და აღწევდნენ აზიაში მდ. ტანაისამდე, ხოლო ევროპაში – გადვირამდე. აი, ეს მიწა მათ ეჭირათ. უნინ ამ მიწაზე არავის უცხოვრია და ტომებს მათ მიხედვით დაერქვათ სახელები“ [8,62]. იოსებ ფლავიოსის კვალდაკვალ ევსტათი ანტიოქიელი აღნიშნავს: „ნოეს ჰყავდა სამი ვაჟი: სემი, ქამი, და იაფეთი; ისინი დასახლდნენ დაწყე-ბული ტავრისა და ამანის მთებიდან და მივიდნენ აზიაში მდი-ნარე ტანაისამდე, ხოლო ევროპაში ვიდრე ლადირთამდე“ [9, 34-35]. ბიზანტიელი მოღვაწე იოანე ზონარაც (XI-XII სს.) დას-ძენს: „იაფეთს ჰყავდა შვიდი ძე, რომლებიც ტავროსისა და ამანის მთებიდან გამოვიდნენ და [დასახლდნენ] აზიაში ტანა-ისის მდინარემდე, ხოლო ევროპაში – ლადირთ [ქვეყნამდე]. მათი სახელების მიხედვით წოდებულ იქნენ ხალხები...“ [10,182].

იგივე იოსებ ფლავიოსი მნიშვნელოვნად აზუსტებს ჩვენთვის საინტერესო მოსოხ-მეშხეების კუთვნილ ტერიტო-რიას, როდესაც დასძენს: „მესხოსმა (ანუ მოსოხმა – ნ. ხ.) და-აფუძნა მესეხენები, რომელთაც ახლა კაპადოკიელები ეწოდე-ბათ, ხოლო მათი ძველი სახელწოდების საბუთი ასეთია: მათ [ტერიტორიაზე] ახლაც არის ქალაქი მაზაკა, რაც ცხადყოფს

მათთვის, ვისაც მიხვედრა შეუძლია, რომ ოდესღაც მთელ ტომს ასე ერქვა" [11, 271-273].

იოსებ ფლავიოსის მოყვანილ მოსაზრებას სხვა ავტორებიც იზიარებენ. ასე, მაგალითად, უკვე მოხსენიებული ევსტათი ანტიოქელი (280-360წწ.) გვამცნობს: „ოსოხი (იგივე მოსოხი – ნ. ხ.), რომლისაგან არიან მესხენები, დღევანდელი კაპადოკიელები" [9, 34-35]. ლეონ გრამატიკოსი (XI ს.) დაახლოებით იგივეს იმეორებს. იგი აცხადებს: „იაფეთის ვაჟთაგან მომდინარეობენ:... მესხოსაგან (იგივე მოსოხისაგან – ნ. ხ.) მესხები, რომელთაც ახლა კაპადოკიელები ეწოდათ, საიდანაც არის მაზაკა, მათი დედაქალაქი" [12, 4]. იოანე ზონარაც (XI-XII სს.) აღნიშნავს: „მოსოხისაგან წარმოიშვა მესხინათ ტომი, ესენი აწ კაპადოკიელებად სახელდებიან [10, 182] და სხვ.

ამგვარად, იოსებ ფლავიოსი და მისი მიმდევრები მნიშვნელოვნად აზუსტებენ ჩვენთვის საინტერესო ბიბლიური მოსოხ-მეშეხების განსახლების ტერიტორიას, როდესაც მოსოხებს (მესხენებს, მესხებს) კაპადოკიას უკავშირებენ.

თუ გავიზიარებთ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულ და საკმაოდ არგუმენტირებულ თვალსაზრისს, რომლის თანახმადაც, ბიბლიური მოსოხ-მეშეხი გენეტურადაა დასაკავშირებელი ძველადმოსავლური წერილობითი ძეგლების (ასურული, იეროგლიფურ-ლუვიური, ურარტული) მუშპებთან, მუსტებთან, მუსქასთან და ბერძენ-რომაელ ავტორთა (ჰეკატე მილეტელი, ჰეროდოტე, სტრაბონი და სხვ.) მოსხებთან-მესხებთან, მაშინ იოსებ ფლავიოსის კონცეფციას კაპადოკიის ტერიტორიაზე ბიბლიური მოსოხ-მეშეხის ლოკალიზების შესახებ საესეებით რეალური საფუძველი ეძებნება.

საქმე ისაა, რომ იეროგლიფურ-ლუვიური წერილობითი წყაროების ჩვენებით, ძვ. წ. X ს-ში მოსოხ-მეშეხებს (მოსხებს) მდ. ყიზილ-ირმაკის შუა დინების სამხრეთით, ყიზილ-დაღისა და ყარა-დაღის მთიანეთში, კილიკიის კარის დასავლეთით,

ქუე-ხილაქუ - ათუნა-შინუხთუ-თაბალის (დღევ. სულთან-ხან-კაისერი-სუვასა-ტოპადა-ჩიფლიქ-ბორის) დასავლეთით ძლიერი პოლიტიკური ერთეული შეუქმნიათ. ამ სამეფოს სათავეში ხართაფუ მდგარა. იგი „დიდ მეფედ“, „გმირად“, „ღვთაებათარხუნაზის საყვარელ კაცად“ მოიხსენიება [1,106;14,84-93].

კაპადოკიის რეგიონში მდებარე თაბალის მეზობლად ლოკალიზდება მოსოხ-მეშეხის („მუსქების ქვეყნის“) მიწა-წყალი ასურული წყაროების ცნობებითაც. ასურული წერილობითი ძეგლების მოწმობით, ძვ. წ. VIII ს-ის ბოლო მეოთხედში ცენტრალურ ანატოლიაში ძლიერი სამეფო წარმოქმნილა. მოსოხ-მეშეხ-მუსქები (მესხები) მის აღმოსავლეთით პერიფერიაზე აღმოჩნდნენ. ასურელები ამ პოლიტიკურ ერთეულს „მუსქების ქვეყანას“ (ანუ „მოსოხების ქვეყანას“) უწოდებდნენ, ძველი ბერძნები კი - „ფრიგიას“. ამ ქვეყნის მეფეს ასურელები მითას სახელით იცნობდნენ, ძველი ბერძნები – მიდასის. მითა-მიდასი ანტიასურული კოალიციის სულისჩამდგმელი და ორგანიზატორი ყოფილა. მან შესძლო დიპლომატიური ურთიერთობა დაემყარებინა ურარტუსთან, თაბალთან (თობელელთა ქვეყანასთან), ქუესთან (კილიკია) და სხვა მცირე სამეფო-სამთავროებთან. ბერძნული წერილობითი ტრადიციით, მითა-მიდასი ფრიგიაში კიმერიელების შემოსევის მსხვერპლი გამხდარა: როდესაც ფრიგიაში კიმერიელთა თარეშის შედეგების შესახებ შეუტყვია, მას თვითმკვლელობით დაუსრულებია სიცოცხლე [14,72-105].

კაპადოკიაში მოსოხ-მეშეხების (მოსხებ-მესხების) განსახლების იოსებ ფლავიოსისეული კონცეფციის მართებულობაზე შემდეგიც უნდა მიუთითებდეს: ჩვენს მიერ ადრე ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგად იმ დასკვნამდე მივედით, რომ ძვ. წ. VI-V სს-ში მოსხების-მესხების კუთვნილი მიწა-წყალი მაინცდამაინც იმ მხარეშია საძიებელი, სადაც იოსებ ფლავიოსი და მისი მიმდევრები ბიბლიური მოსოხ-მეშეხის შთამომავლების მიწა-წყალს ათავსებდნენ. ჰეკატე მილეტელისა (ძვ.

ნ. VI ს.) და პეროდოტე ჰალიკარნასელის (ძვ. წ. V ს.) ცნობების ანალიზმა და ურთიერთშეჯერებამ ერთმნიშვნელოვნად გვიჩვენა, რომ ჰეკატესეული და პეროდოტესეული მოსხები-მესხები ძვ. წ. VI-V სს-ში კაპადოკიაში, მდ. ჰალისის (დღევ. ყიზილ-ირმაკის) აუზში მცხოვრები ტომების აღმოსავლეთით მდებარე ტერიტორიაზე ბინადრობდნენ, დღევ. ტოკატ-ყარაჰისარ-გიუმუშხანეს სანახებში, ხოლო ძვ. წ. IV ს-ის ბოლო მეოთხედში ისტორიულ სამხრეთ-დავავლეთი საქართველოს რეგიონში (სამცხე, ჯავახეთი, კლარჯეთი, ეგრი, შავშეთი, ერუშეთი, ტაო, კოლა, არტაანი, ბასიანი) ძლიერი პოლიტიკური გაერთიანება შექმნეს, რომლის სამხრეთი საზღვარი დღევ. ერზინჯანთან გადიოდა [13, 16-35]. სტრაბონი (ძვ. წ. I - ახ. წ. I სს.) ამ გაერთიანებას „მოსხების ქვეყანას“ („მოსხიკეს“) უწოდებს, ხოლო „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ავტორი, ჩვენი ვარაუდით, მას „არიან-ქართლის“ სახელით იცნობს [13, 36; 15, 389].

გამოყენებული წერილობითი წყაროები და სამეცნიერო ლიტერატურა:

1. ხაზარაძე ნ., საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნოპოლიტიკური პრობლემები (მოსხები), თბ., 1984.
2. ხაზარაძე ნ., ბიბლიური „მოსხების“ იდენტიფიკაციისათვის, ქრისტიანული ცივილიზაცია და საქართველო, კონფერენცია, მიძღვნილი ადრექრისტიანული არქეოლოგიის პირველი მსოფლიო კონგრესის 100 წლისთავისადმი, მოხსენებათა მოკლე შინაარსები, თბ., 1994.
3. ხაზარაძე ნ., ბიბლია და ქართველი ტომების განსახლების ისტორია ძვ. წ. I ათასწლეულში, საერთაშორისო სამეცნი-

- ერო კონფერენცია „თბილისი-იერუსალიმი, 2“, მოხსენება-
თა მოკლე შინაარსები, თბ., 1998.
4. მცხეთური ხელნაწერი (მოსეს ხუთწიგნეული, ისო ნავე, მსაჯულთა, რუთი), ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა და გამოკვლევები დაურთო ელ. დოჩანაშვილმა, თბ., 1981.
 5. მცხეთური ხელნაწერი (მეფეთა I, II, III, IV, ნეშტთა I, II, ეზრას I, II, III წიგნები), გამოსაცემად მოამზადა ელ. დოჩანაშვილმა, თბ., 1982.
 6. მცხეთური ხელნაწერი (ეკლესიასტე, სიბრძნე სოლომონისა, ქება ქებათა სოლომონისა, წინასწარმეტყველთა წიგნები-ესაია, იერემია, ბარუქი, ეზეკიელი), გამოსაცემად მოამზადა ელ. დოჩანაშვილმა, თბ., 1985.
 7. ეზეკიელის წიგნის ქართული ვერსიები, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო თ. ცქიტიშვილმა, თბ., 1976.
 8. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, V, ძველი ბერძნულიდან თარგმნა, გამოკვლევა-საძიებლები დაურთო თ. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1983.
 9. გეორგიკა, I, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ალ. გამყრელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1961.
 10. გეორგიკა VI, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1966.
 11. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, V, ძველი ბერძნულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თ. ყაუხჩიშვილმა, თბილისი, 1983 (თარგმანისათვის შდრ. გეორგიკა I).
 12. გეორგიკა V, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ

გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1963.

13. Н. Хазарадзе, Лувийско-иероглифические надписи Хартапу, казакасиურ-ახლო აღმოსავლური კრებული, VIII, თბ., 1988.

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის

სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის თვალსაზრისით ქართული წერილობითი წყაროების ანძიანძორა-ანძორეთ-ანძორის ლოკალიზაციას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება. ამ ტერმინებით აღნიშნული პუნქტი მნიშვნელოვან ორიენტირს წარმოადგენს, ერთი მხრით, არიან-ქართლის სამხრეთი საზღვრის, ხოლო, მეორე მხრით, ბიზანტიის წინააღმდეგ ვახტანგ გორგასლის ლაშქრობის მარშრუტის პირველი ეტაპის დასადაგენად.

ლეონტი მროველის მონათხრობის თანახმად, „ნაქალაქევსა თანა არტანისასა, რომელსა ერქუა მაშინ ქაჯთა ქალაქი, რომელ არს ჰური“ აზონზე ფარნავაზის გამარჯვების შემდეგ, როდესაც აზონი უკვე მოკლული იყო, მისი ლაშქრის ერთი ნაწილი ფიზიკურად განადგურებული, ხოლო მეორე - ტყვედ ჩავარდნილი, ქართლის მეფემ „საბერძნეთის“ საზღვარზე ანძიანძორა მოაოხრა, ეკლესიებზე გავლით უკან დაბრუნდა და კლარჯეთი დაიპყრო: „და წარვიდა მცხეთად სიხა-

რულითა დიდითა. ხოლო სიმდიდრესა ზედა მისსა დაერთო
ხუასტაგი აზონისცა და იქმნა სიმდიდრე გარდარეული“¹.

ანძიანძორა-ანძორეთის ლოკალიზაციისათვის ჯუანშე-
რის თხზულებაში რამდენიმე საგულისხმო ორიენტირს ვპოუ-
ლობთ.

უპირველეს ყოვლისა, ესაა: კარახპოლა, ანუ ჯუანშერი-
სავე გარმატებით - კარნუ-ქალაქი აგრეთვე, ეკლეცი, სტერი
და პონტო („და მოადგეს ციხე-ქალაქსა, რომელსა ერქუა კა-
რახპოლა, ხოლო ან ეწოდების კარნუ-ქალაქი. და ბრძოდეს
მას, ხოლო ვერ შეუძლეს დაპყრობად, რამეთუ იყო იგი ზღუ-
დითა მალლითა სამითა. და დუტევენეს ერისთავნი მჴედრითა
თორმეტიათასითა ბრძოლად ქალაქისად.

წარვიდა ვახტანგ პონტოს და მოაოჴრნა გზასა ქალაქნი
სამნი: ანძორეთი, ეკლეცი და სტერი. და მოადგეს ლაშქარნი
პონტოსა ქალაქსა დიდსა ზღვსა კიდესა“)².

ანძიანძორა-ანძორეთის შესახებ ჯუანშერი სხვა, მეტად
საყურადღებო, ინფორმაციასაც ფლობს. მას, ისევე როგორც
ლეონტი მროველს, გააჩნია ცნობა იმის თაობაზე, რომ
„...წყობა პირველთა მეფეთა იყო ანძიანძორს“³. ლეონტი მრო-
ველისაგან განსხვავებით იგი იმასაც გვამცნობს, რომ ანძიან-
ძორა ის ადგილია, „სადაც უკუე ან არს საფლავი დიდისა მო-
ძღუარისა - გრიგოლისი“⁴. ვახუშტი ბატონიშვილი ნიუანსური
განსხვავებით ადასტურებს ლეონტი მროველისა და ჯუანშე-
რის ზემომოყვანილ ცნობებს საბერძნეთის საზღვარზე ანძი-
ანძორასა და ეკლეცის მდებარეობის შესახებ. იგი გვამცნობს:
„ენყო აზონს ნაქალაქევსა ერუშეთისასა, არამედ ძლიერისა
ბრძოლისა შემდგომად ივლტოდა ბანაკი აზონისა და მოიკლა
აზონიცა, და მოსწყდა სპა მისი. მაშინ ფარნაოზ დაიპყრო
კლარჯეთიცა, მუნით შევიდა და მოსტყუენა საზღვარ საბერ-
ძნეთისა ანძიძორი და ეკლეცი და დაირთო საუნჯე და ქონება
და გარდაემეტა სიმდიდრითა“⁵.

როგორც ვხედავთ, ლეონტი მროველიც, ჯუანშერიც და ვახუშტი ბატონიშვილიც ანძიანძორა-ანძორეთ-ანძორს ეკლესიას ახლომდებარე პუნქტად, თუ მხარედ წარმოგვიდგენენ. სამივე ავტორი ამ გეოგრაფიულ სახელწოდებებს ფარნავაზსა და აზონს უკავშირებს. სამივე ავტორს ანძიანძორა-ანძორეთ-ანძორი და ეკლესია სასაზღვრო ზოლში ეგულება. ამასთანავე სამივე ავტორი ერთმნიშვნელოვნად გვიჩვენებს, რომ ჩვენთვის საინტერესო პუნქტები, თუ მხარეები არტაან-ერუშეთის, კარნუ-ქალაქისა და კლარჯეთის სამხრეთითა და სამხრეთ-დასავლეთითაა საძიებელი.

ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე, ქართული წერილობითი წყაროების ეკლესიის ადგილმდებარეობის დადგენას არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული, სავსებით მართებული, თვალსაზრისის თანახმად, ქართულ წერილობით წყაროებში მოხსენიებულ „ეკლეს“ სტრაბონი „აკილისენეს“, „აკისენე“-ს ფორმით იცნობს, კლავდიოს პტოლემეაიოსი „აკილისენე“-ს, ხოლო პროკოფი კესარიელი - „აკელესენე“-ს, სახელწოდებით⁶.

ქართული ეკლესიის შესატყვისს „ეკელეაცი“-ს (ეკელიაცი) არაერთგზის იხსენიებენ ძველი სომეხი ავტორებიც: ფავსტოს ბუზანდი, ლაზარ ფარპეცი, აგათანგელოსი, მოვსეს ხორენაცი, კორიუნი, ზენობი, სებეოსი და სხვები. ძველი სომხური წერილობითი წყაროების მოწმობით, ეკელეაცი დიდი სომხეთის ერთ-ერთი ნაჰანგის - მაღალი სომხეთის გვართაგანი იყო. იგი დასავლეთ ევფრატის ხეობაში, ერზინკას (დღევ. ერზინჯანის) ზეგანზე მდებარეობდა. ვარაუდობენ, რომ ადრეულ ხანაში ეკელეაცი ამ მხარის კუთვნილ ტერიტორიასთან ერთად დარანალისა და დერჯანის გავარების სანახებსაც მოიცავდა. ეკელეაციის გავარის ტერიტორიაზე განლაგებული ქალაქების რიცხვში ძველი სომეხი ავტორები ერიზას ანუ ერზინკას და მასთან ახლო მდებარე თილს ასახელებენ⁷.

ბერძენ-რომაელი ავტორები სავსებით ადასტურებენ დღევ. ერზინჯანის ზეგანზე დასავლეთ ევფრატის ხეობაში აკილისენეს (აკისენე, აკელესენეს) ლოკალიზაციას⁸. ამრიგად თუ ერთი მხრით, აკილისენე (აკისენე, აკელესენე), ეკელეაჯის ადგილმდებარეობას გავითვალისწინებთ, ხოლო, მეორე მხრით, ლეონტი მროველის, ჯუანშერისა და ვახუშტი ბატონიშვილის ზემომოყვანილ ცნობებს, იმ ვარაუდამდე მივალთ, რომ ანძიანდორა-ანძორეთი-ანძორი დღევ. ერზრუმის (ჯუანშერისეული კარახ-პოლა - კარნუ-ქალაქის) სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე დღევ. ერზინჯანის (აკილისენე-ეკელეაჯის) სამხრეთითაა საძიებელი.

ჩვენი ვარაუდის მართებულობაზე ანძიანდორა-ანძორეთის ლოკალიზაციასთან დაკავშირებით, ჯუანშერის თხზულებაში შემონახულ ორიენტირებს შორის „დიდისა მოძღუარისა გრიგოლისი“ საფლავის მოხსენიებაც უნდა მიუთითებდეს („ხოლო წყობა პირველთა მეფეთა იყო ანძიანდორს, სადა უკუე ან არს საფლავი დიდისა მოძღუარისა გრიგოლისი“...)⁹.

მაგრამ, სანამ ამ მნიშვნელოვან ორიენტირზე ვისაუბრებდეთ, ჯერ ანძიანდორა-ანძორეთის ლოკალიზაციისა და გრიგოლის იდენტიფიკაციის ირგვლივ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულ თვალსაზრისებს შევხებით.

ს. ყაუხჩიშვილის აზრით, ჯუანშერის თხზულების ჩვენთვის საინტერესო ზემომოყვანილ ნაწყვეტში მოხსენიებული „დიდი მოძღვარი გრიგოლი“ გრიგოლ ნაძიანძელი ანუ გრიგოლ ღვთისმეტყველია. ყოველ შემთხვევაში ასეთია მეცნიერის პოზიცია „ქართლის ცხოვრების“ I ტომისათვის მის მიერვე დართულ საკუთარ სახელთა საძიებელში¹⁰.

თავისსავე დასმულ კითხვაზე: „სად უნდა ყოფილიყო ანძორეთი //ანძორა?“ გ. ქავთარაძე ასე პასუხობს: „ვინაიდან ანძორეთიდან კლარჯეთს მიმავალი ფარნავაზი „ეკლესიით შემოიქცა“, იგი ეკლესიის დასავლეთით ან სამხრეთით იქნებოდა.“ გ. ქავთარაძის აზრით, ჯუანშერისეულ, ჩვენთვის საინ-

ტერესო, გრიგოლში სომეხთა განმანათლებელი გრიგოლი უნდა იგულისმებოდეს და, რაკი ამ უკანასკნელის მონასტერი, სურბ-ლუსავორიჩი, დღევ. ერზინჯანის დასავლეთით მდებარეობდა, ხოლო საფლავი დარანალის მხარეში, თორდანში, ანძორეთი-ანძიანძორა იქვე, დარანალშია, საძიებელი¹¹.

გ. წულაია, რომელიც საკმაოდ სკეპტიკურადაა განწყობილი ჯუანშერის მიერ აღწერილი ჩვენთვის საინტერესო ამბის სანდოობისადმი, ქართული წყაროს ეკლესს სტრაბონისეულ აკილისენეს უკავშირებს, სტერს - ასევე სტრაბონისეულ სისპირიტიდას, ხოლო პონტო ქალაქს - ტრაპიზონს. გ. წულაიას თანახმად, „დიდი მოძღვარი გრიგოლი“ გრიგოლ ნოსელის რემინისცენცია უნდა იყოს¹².

გ. ანჩაბაძე ლეონტი მროველისეულ ანძიანძორას ანზიტენასთან (ასურული წერილობითი ძეგლების ენზიტენასთან, სომხური წყაროების ანძიტთან) აიგივებს, რომელსაც ნ. ადონციისა და ს. ერემიანის ნაშრომებზე დაყრდნობით მდ. ევფრატსა და მის მარცხენა შენაკადს, მდ. მურადს შორის ათავსებს¹³.

ჯუანშერისეული ეკლესის, ანძორეთის, სტერის და პონტოს ქალაქის იდენტიფიკაციის საკითხს ვ. გოილაძემ მონოგრაფიაში: „ვახტანგ გორგასადლი და მისი ისტორიკოსი“ (თბ., 1991) სპეციალური ნაკრვევი მიუძღვნა¹⁴.

ვ. გოილაძის თვალსაზრისით, რომელიც ბიზანტიის წინააღმდეგ ვახტანგ გორგასლის ლაშქრობის მარშუტის და თავად ლაშქრობის პერიპეტიების სკრუპულოზურ ანალიზს ეფუძნება, ანძიანძორა-ანძორეთთან დაკავშირებით ჯუანშერთან მოხსენიებულ „დიდ მოძღვარ“ გრიგოლში პონტოს ცნობილი საეკლესიო მოღვაწე, ნეოკესარიში (ადრინდელი კაბეირა, დღევ. ნიკსარი) მისსავე მიერ აგებულ ეკლესიაში 270 წელს დაკრძალული გრიგოლ სასანულმოქმედი უნდა იგულისხმებოდეს და არა დაახლ. 389 წელს გარდაცვლილი გრიგოლ ღვთისმეტყველი ნაძიანძელი, რომლის სამუდამო განსა-

სვენებელი დიდი კაპადიკიის ქ. მაზაკა-კესარიის (დღევ. კა-ისერი) სამხრეთ-დასავლეთით განლაგებულ ქ. არიანში მდებარეობს¹⁵. ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგად ვ. გოილაძე შემდეგ დასკვნამდე მივიდა: „ჯუანშერის მიერ ბოლო პუნქტად დასახელებული პონტოს ქალაქი, პონტოს სამეფოს დედაქალაქი ქ. სინოპი უნდა იყოს, ქ. ანძორეთი - ქ. ნეოკესარია, ხოლო ქ. სტერი - ქ. ამასია“¹⁶.

მ. სანადისა და ნ. შოშიაშვილის მიერ 1994-1998 წლებში გამოცემულ „ქართლის ცხოვრების“, I-II ტომებისათვის დართულ გეოგრაფიულ და ეთნიკურ სახელთა განმარტებებში ანძიანძორა-ანძორეთის ლოკალიზაციის ორ ვარიანტს ვხვდებით. ლეონტიძეს ანძიანძორას ტექსტის გამომცემლები სამხრეთ-დასავლეთ ამიერკავკასიაში, ისტორიული სომხეთის ტერიტორიაზე ათავსებენ¹⁷, ხოლო ჯუანშერისეულ ანძიანძორა-ანძორეთს, ვ. გოილაძის კვალდაკვალ - ქ. ნეოკესარიაში¹⁸.

მიუხედავად იმისა, რომ გრიგოლ ღვთისმეტყველი, ნაზიანზელი თავისსავე თხზულებებში ხშირად „ანძიანძორელადაც“ იწოდება¹⁹ (სომხეთში მდებარე ანძიანძორეთის ეკლესიასთან მჭიდრო კონტაქტების მიზეზით²⁰), ჩვენ სავსებით ვეთანხმებით ვ. გოილაძის მიერ მოყვანილ დამაჯერებელ არგუმენტაციას, რომელიც ეჭვის ქვეშ აყენებს გრიგოლ ღვთისმეტყველთან (ნაზიანზელთან, ანძიანძორელთან) ჯუანშერის თხზულებაში ანძიანძორა-ანძორეთთან დაკავშირებით მოხსენიებული „დიდი მოძღვრის გრიგოლის“ იდენტიფიკაციას²¹.

ჩვენი აზრით, მართებულია ვარაუდი (იხ. ზემოთ), რომლის თანახმადაც, „დიდ მოძღვარ გრიგოლში“, რომლის საფლავს ჯუანშერი ანძიანძორეთში ათავსებს, გრიგოლ განმანათლებელი იგულისხმება.

ამ თვალსაზრისით ყურადღებას, უპირველეს ყოვლისა, ის გარემოება იმსახურებს, რომ ამ საეკლესიო დიდი მოღვა-

ნის არა მხოლოდ ერთ-ერთი საფლავის ადგილი-თორდანი, არამედ ბოლო ადგისამყოფელიც (დარანალიქის გავარში მდებარე მანის ქვაბები) მაინცდამაინც დასავლეთ ევფრატის ხეობაში, დღევ. ერზინჯანის (აკილისენე, ეკლექცი, ეკელეაცის) რეგიონში თავსდება, იქვე ეკელეაცში, თილშია დაკრძალული გრიგოლ განმანათლებლის ვაჟი, გამოჩენილი საეკლესიო პირი - არისტაკესი (აქვე დავძენთ, რომ თილს მოვსეს ხორენაცი „არისტაკესის დაბას“ უწოდებს).

მოვსეს ხორენაცი გვამცნობს: „მას შემდეგ, რაც მან (გრიგოლ განმანათლებელმა - ნ. ხ.) გაანათლა მთელი სომხეთი ღვთისმეტყველების შუქით და გაჰფანტა კერპთმსახურების დროინდელი წყვდიადი, აავსო ყოველი მხარე ეპისკოპოსებითა და მოძღვრებით, უყვარდა რა მთები და უდაბნო, რათა მყუდროდ, უშფოთველად ეცხოვრა და უზრუნველად ესაუბრა ღმერთთან, საკუთარი ვაჟი, არისტაკი დატოვა თავის შემცვლელად, ხოლო თვითონ დარანალიქის გავარში, მანის ქვაბთა მთაზე დაივანა... რაც შეეხება წმინდა გრიგორს, იგი დიდხანს ცხოვრობდა უჩინრად მანის ქვაბებში, (ბოლოს კი) გარდაიცვალა და ანგელოსთა დასს შეუერთდა. როცა მწყემსებმა იპოვეს მისი ცხედარი, იქვე დაკრძალეს, ვერც კი გაიგეს ვინ იყო იგი. მათ, ვინც ჩვენი მაცხოვრის შობის თანადამხვდურნი გახდნენ, შეეფერებოდაც იმისი მონაფე მიწისათვის მიეზარებინათ. (გრიგორის ნეშტი), თითქოს ღვთის განგებით, დიდხანს დაფარული იყო, ისევე როგორც ძველად მოსესი²², რათა ახალწერგ ბარბაროს ტომებს თაყვანი არ ეცათ მისთვის. დიდი ხნის შემდეგ, როცა ამ მხარეებში სარწმუნოება მტკიცედ დამკვიდრდა, წმინდა რიგორის ნეშტი გამოავლინა ერთმა განდევნილმა, სახელად გარნიკმა, იგი სოფელ თორდანში გადაასვენეს. ...ნეტარის (იგულისხმება გრიგოლ განმანათლებლის ვაჟის არისტაკესი - ნ. ხ.) ცხედარი ეკელეაცის გავარში წაასვენეს მისმა მონაფეებმა, რათა დაეკრძალათ თავისსავე დაბაში, თილში“²³.

ის, რომ ჯუანშერისეულ „დიდ მოღვაწე გრიგოლში“ მაინცდამაინც გრიგოლ განმანათლებელი იგულისხმება, შემდეგიც უნდა მიუთითებდეს:

როგორც დავინახეთ, მოვსეს ხორენაცის ცნობით, გრიგოლ განმანათლებელი დარანალიქის გავარში მდებარე მანის ქვაბებში აღესრულა და თავდაპირველად იქვე იყო მწყემსების მიერ დაკრძალული. „დიდი ხნის შემდეგ“, მაშინ „როცა ამ მხარეებში სარწმუნოება მტკიცედ დამკვიდრდა“, იგი თორდანში გადაუსვენებიათ. სავარაუდოა, რომ იგივეს გულისხმობს ვახტანგ გორგასალიც, როდესაც ამბობს, ანძიანძორს, სადაც „პირველ მეფეთა წყობა“ იყო, „საფლავი დიდისა მოძღუარისა“ „უკუე ან არს“, ანუ ეხლა, ამიერიდანაა აქ, ხოლო მანამდე სხვაგან იყო. ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში „ან უკუე“-სათვის დადასტურებული მნიშვნელობა („ეხლა“, „ამიერიდან“, „ამიერითგან“) ჩვენთვის საინტიერესო ფრაზის ამგვარ ინტერპრეტაციას, ვფიქრობთ, სავსებით ამართლებს²⁴.

დასავლეთ ევფრატის ხეობაში, დღევ. ერზინჯანის მხარეში თორდანის შემოგარენში ჯუანშერისეული ანძიანძორის ძიებას მხარს ისიც უნდა უჭერდეს, რომ ადრეულ შუასაუკუნეებში ეკლესიის გავარს „განმანათლებლის გავარსაც“ უწოდებდნენ²⁵.

თავისთავად ვახტანგ გორგასლის მიერ გრიგოლ განმანათლებლის „დიდ მოძღვრად“ მოხსენიება არც თუ ისე მოულოდნელია, თუ გავითვალისწინებთ ვახტანგის ეპოქაშიც და უფრო გვიანაც, ამ საეკლესიო მოღვაწის დიდ პოპულარობას მთელს კავკასიაში. აკი, ვახტანგ გორგასალი ხაზგასმით შეახსენებს კიდეც სომეხ მოლაშქრეებს გრიგოლის დამსახურებას და ღვაწლს, როდესაც ბრძანებს: „ანუ თქვენ, მკედართა მაგათ სომხითისათა არშაკუნიანთა; პიტიახშთა ბივრიტიანთა, არა გაქსოვანა საქმენი გრიგოლი პართველისანი და წინააღდგომთა მისთა, თრდატ მეფისა არშაკუნიანისა - ვითარ

დასცა ზუაობისაგან და იქმნა იგი მუშაკ ეკლესიათა, და ეკლესია დიდი აღაშენა თრდატ ზურგითა თვსითა, რამეთუ იყო იგი გმირი²⁶“.

ანძიანძორა-ანძორეთთან დაკავშირებით ჯუანშერის მიერ მოხსენიებული გრიგოლის შემოთავაზებული იდენტიფიკაციის სასარგებლოდ, თავად „ანძიანძორა“-„ანძორეთის“-„ანძორის“ ეტიმოლოგიაც უნდა მეტყველებდეს. ქართულად ეს ტერმინი „ანის ხეობას“ ნიშნავს. „ან“ კომპონენტი, როგორც ჩანს, ქ. ანის (ქართული გეოგრაფიული ნომენკლატურით „ანისის“) მსგავსად²⁷, ანაჰიტის სახელწოდებიდან მომდინარეობს, ხოლო „ძორ“, რომელიც ხეობის აღმნიშვნელ სომხურ სიტყვას წარმოადგენს, ადეკვატურად ასახავს ჩვენთვის საინტერესო რეგიონის რთულ, ხეობებით დასერილ რელიეფს. გასათვალისწინებელი ისიცაა, რომ ბერძენი და სომეხი ავტორები (მაგალითად, სტრაბონი, დიონ კასიოსი, მოვსეს ხორენაცი, ლაზარ ფარპეცი და სხვები) აკილისენე-ეკელიაძის მხარეში, დასავლეთ ევფრატის ხეობაში, ანაჰიტას ტაძრებსაც ათავსებენ და რელიგიურ ცენტრს და ციხე-სიმაგრე ანისაც²⁸. დიონ კასიოსი აკილისენეს საერთოდ „ანაიტიასს“ სახელით იცნობს²⁹, ხოლო ძველი სომხური წყაროები მას „ანაჰიტას გავარს“ უწოდებენ.

ახლა, თუ ყოველივე ზემოაღნიშნულს ერთობლიობაში გავიზიარებთ, ჩვენი აზრითაც, იმ შესაძლო ვარაუდამდე მივალთ, რომ დასავლეთ ევფრატის ხეობაში, დღევ. ერზინჯანის სამხრეთით და სამხრეთ-დასავლეთით (აკილისენე-ეკელიაძის მეზობლად), თორდანის³⁰ შემოგარენში ქართული წერილობითი წყაროების ანძიანძორა-ანძორეთი-ანძორის ძიებას რეალური საფუძველი გააჩნია.

აქვე შემდეგსაც დავძენთ: მოსე კალანკატუელი ქ. ვალარშაპატში (დღევ. ერმიადინში) თორდანიდან გრიგოლ განმანათლებლის გადასვენებას ვარაზ თრდატის ზეობის წლებით (680-699 წწ.) ათარილებს („მაშინდელმა სომხეთის მთავარმა

და დიდმა ზორავარმა დარანალის გავარიდან - თორდანდან გადმოიტანა სომხეთში, აირარატის გავარის ქალაქ ვალარშა-პატში წმინდა გრიგორის პატიოსანი ნეშტი, მთლიანად ყველაფერი ძვლებითურთ და დაასვენა ახლად აშენებული ეკლესიის თაღის ქვეშ³¹.

მოსე კალანკატუელის მოყვანილი ინფორმაცია ორი ასპექტითაა საყურადღებო: ერთი მხრით, იგი სავსებით ადასტურებს მოსე ხორენაცის ცნობას თორდანში (ჯუანშერისეულ ანძორეთ-ანძიანძორაში) გრიგოლ განმანათლებლის საფლავის არსებობის შესახებ (იხ. ზემოთ), და, მეორე მხრით, (რაც განსაკუთრებით საგულისხმოა), იმაზეც მიუთითებს, რომ ჯუანშერის ჩვენთვის საინტერესო მონათხრობი VII ს-ის წინარე ხანის ვითარების ამსახველია, როდესაც გრიგოლ განმანათლებლის („დიდისა მოძღუარისა გრიგოლისი“) საფლავი ჯერ კიდევ თორდანში (ანძორეთ-ანძიანძორაში) მდებარეობდა³².

დამოწმებული ლიტერატურა და შენიშვნები:

1. ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 23.
2. იქვე, გვ. 159-160.
3. იქვე, გვ. 160.
4. იქვე, გვ. 160.
5. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1973, გვ. 56-57.
6. ჰაკობიანი თ., ნარკვევები სომხეთის ისტორიული გეოგრაფიიდან (უძველესი დროიდან XX ს-ის დამდეგამდე), ერევანი, 1960, გვ. 220-221 (სომხურ ენაზე).

7. იქვე, გვ. 21.
8. პაკობიანი თ., დასახ. ნაშრ., გვ. 220.
9. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 160.
10. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 398.
11. ქავთარაძე გ., ანატოლიაში ქართველური ტომთა განსახლების საკითხისათვის, თბ., 1985, გვ. 116.
12. Джуанишер Джуаншериани, Жизнь Вахтанга Горгасала, перевод, введение и примечания Г. В. Цулая, Тб., 1986, с.7 140. №76,79,89,81,82.
13. Анчабадзе Г., Источниковедческие проблемы военной истории Грузии (Исследование грузинских исторических сочинений), Тб., 1990, с. 17 и сл.
14. გოილაძე ვ., ვახტანგ გორგასალი და მისი ისტორიკოსი, თბილისი, 1991, გვ. 126-145.
15. იქვე, გვ. 131 და შმდ.
16. იქვე, გვ. 144.
17. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ტექსტი შეადგინეს, კომენტარები და ლექსიკონი დაურთეს მ. სანაძემ და ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1994, გვ. 143.
18. ქართლის ცხოვრება, ტ. II, ტექსტის ადაპტაცია, ბოლო-თქმა და განმარტებები ეკუთვნის მ. სანაძეს და ნ. შოშიაშვილს, თბ., 1998, გვ. 178.
19. გრიგოლ ნაზანიელის თხზულებათა შემცველ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ხელნაწერების აღწერა, შესავალი და საძიებელი დაურთო თ. ბრეგაძემ, თბილისი, 1988.
20. ცნობილია, რომ გრიგოლ ნაზიანზელიც და მისი მამა გრიგოლიც სომხეთში მდებარე ანძიანძორის ეკლესიის ეპისკოპოსები იყვნენ. (იხ. გრიგოლ ნაზიანზელის თხზულებათა... გვ. 87, 82, 99, 100 და სხვა.).
21. გოილაძე ვ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 126 და შმდ.
22. შდრ. „მოკვდა მოსე, უფლის მორჩილი მოაბის ქვეყანაში, უფლის სიტყვისაებრ, დამარხეს იგი ველზე მოაბის ქვეყა-

- ნაში - ბეთ-თელორის წინ და არავინ იცის მისი საფლავი დღემდე" (ძველი აღთქმა, მეორე რჯული, თავი 34).
23. მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, ძველი სომხური-დან თარგმნა, შენიშვნები და შესავალი დაურთო აღ. აბდა-ლაძემ, თბ., 1984, გვ. 117-178.
24. აბულაძე ი., ძველი ქართული ენის ლექსიკონი (მასალები), თბ., 1973, გვ., 26, 423.
25. ჰაკობიანი თ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 220.
26. ქართლის ცხოვრება, გვ. 161; იხ. აგრეთვე, ჯანაშია ლ.-ნ., ლაზარ ფარპეცის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1962, გვ. 85, 196 და შმდ.
27. ლორთქიფანიძე მ., ანისი, ქსე, ტ. 1, თბილისი, 1975, გვ. 465-466.
28. სტრაბონის ცნობით, „არმენიელებს განსაკუთრებით (მი-აჩნდათ) ანაიტიდის (ტაძრები), რომლებიც სხვადასხვა ადგილას იყვნენ განლაგებულნი და აგრეთვე აკილისენეშიც“ (იხ. ყაუხჩიშვილი თ., სტრაბონის გეოგრაფია, ცნობები საქართველოს შესახებ, თბილისი, 1957, გვ. 198); მოვსეს ხორენაციის თანახმად, „ტიგრანმა... აღამართვინა ოლიმპიელი დიოსის გამოსახულება ციხე-სიმაგრე ანიში, ათენასი - თილში, არტემიდას სხვა ქანდაკება - ერიზაში და ჰეფესტოსი - ბაგაირიჭში“ (იხ. მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, გვ. 114).
29. დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და კომენტარები დაურთო ნ. ლომოურმა, თბილისი, 1966, გვ. 51, 91.
30. თორდანი გრიგოლ განმანათლებლის გარდა სხვა წარჩინებულ პირთა განსასვენებელ ადგილსაც წარმოადგენდა. აქ იყო დაკრძალული, კერძოდ, ალან არწრუნი, ცნობილი საეკლესიო მოღვაწე, არშუშა პიტიახშის მძახალი. წმინდანად შერაცხვის შემდეგ მისი სახელის მოსახსენებელ დღეს

სომხეთშიც აღნიშნავდნენ, ქართლშიც, და ალბანეთშიც (იხ. ჯანაშია ლ.-ნ, ლაზარ ფარპეცის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 196).

31. მოსე კალანკატუელი, ალვანთა ქვეყნის ისტორია, თბილისი, 1985, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, გვ. 109. მოწოდებული საყურადღებო ცნობისათვის ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილს უღრმეს მადლობას მოვახსენებ.
32. ქართული წერილობითი წყაროების ანძიანძორა-ანძორეთ-ანძორის ლოკალიზაციის საკითხის დადგენისას დიდ ცდუნებას წარმოადგენდა ძველსომხურ წერილობით წყაროებში („აშხარჰაცუიცში“, აგრეთვე თომა არწრუნის (X ს.), არისტაკეს ლასტივერტეცის (XII ს.) და სხვათა თხზულებებში მრავალგზის მოხსენიებულ ანძახაძორ, ანძაჰაძორ, ანძახიძორ, ანძაჰიცძორ, ანძახის ადგილზე ჩვენთვის საინტერესო მხარის მოთავსება, მაგრამ კვლევის ეს გზა იმთავითვე გამოირიცხა. საქმე ისაა, რომ სომხური წერილობითი წყაროების ანძახიძორი დიდი სომხეთის შუა გულში, ვასპურაკანის (ქართული გეოგრაფიული ნომენკლატურით „ასპურაგანის“) ნაჰანგის 35 გავართგან ერთ-ერთი იყო, რომელიც ეანის ტბის ჩრდილოეთით, მდ. არაქსის მარჯვენა შენაკადის (დღევ. კოტურის, გოთურის) შუა დინების ხეობაში, ურმიის ტბის დასავლეთ სანაპიროსთან განლაგებული ჰერის (დღევ. ხოს) მეზობლად მდებარეობდა, ხოლო როგორც ზემოთ დავინახეთ, ლეონტი მროველის, ჯუანშერის და ვახუშტი ბატონიშვილის მონაცემებით, ჩვენთვის საინტერესო ანძორ-ანძორეთი-ანძორი კლარჯეთის, არტაან-ერუშეთ-კარნუ-ქალაქის (დღევ. ერზრუმის) სამხრეთ-დასავლეთით, დასავლეთ ევფრატის ხეობაში, დღევ. ერზინჯანის ზეგანის რაიონში, თორდანის შემოგარენშია საძიებელი (იხ ჰაკობიანი თ., დასახ. ნაშრ.,

გვ. 177, 187; ჰაკობიანი თ., მელიქ-ბახშიანი, ბარსელიანი ჰ., სომხეთისა და მისი მომიჯნავე ოლქების გეოგრაფიულ სახელთა ლექსიკონი, ტ. I, ერევანი, 1986, გვ. 278 (სომხურ ენაზე); იხ. აგრეთვე, ერემიანი ს., სომხეთი „აშხარჰაცუი-ცის“ მიხედვით, ერევანი, 1963, გვ., 36 (სომხურ ენაზე); თომა არწრუნი, არწრუნთა სახლის ისტორია, პეტერბურგი, 1887, გვ. 51, 226, 164 (სომხურ ენაზე); ანონიმი ჟამთააღმწერელი (ფსევდო-შაჰუჰ ბაგრატიუნი), ისტორია, ერევანი, 1971, გვ. 167 (სომხურ ენაზე); არისტაკეს ლასტივერტეცი, ისტორია, ქართული თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარებითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, თბილისი 1974, გვ. 160-162; სომხური საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. I, ერევანი, 1974, გვ. 426 (სომხურ ენაზე) ე. ცაგარეიშვილს სომხური ლიტერატურისა და სომხური პირველწყაროების თარგმანისათვის გაწეული შრომისათვის უღრმეს მადლობას მოვახსენებ.

FOR THE HISTORIC GEOGRAPHY OF SOUTH - WEST GEORGIA

On the base of the analysis of the view-point existed in the scientific literature, the written sources of the ancient period, old Georgian and Armenian writings, the new arguments and the studying the monographs validated the supposition according to which - Adziandzora - Andzoreti-Andzori in Leonti Mroveli's and Juansher's works are to be searched in the west Euphrates gorge, to the south of nowadays Erzinjan and in the surroundings of south-west Tordan.

სადღეისოდ ჯუანშერის თხზულება ერთადერთი საისტორიო წერილობითი წყაროა, რომელიც ქ. სტერს იხსენიებს. პონტოში ვახტანგ გორგასლის ლაშქრობის აღწერისას ჯუანშერი გვამცნობს: „და მოადგეს (ვახტანგ გორგასლის ლაშქარი - ნ. ხ.) ციხე-ქალაქსა, რომელსა ერქუა კარახპოლა, ხოლო ან ეწოდების კარნუ-ქალაქი. და ბრძოდეს მას, ხოლო ვერ შეუძლეს დაპყრობად, რამეთუ იყო იგი ზღუდითა მაღლითა სამითა და დაუტევნეს ერისთავნი მკედრითა თორმეტი ათასითა ბრძოლად ქალაქისად.

წარვიდა ვახტანგ პონტოს და მოაოჯრნა გზასა ქალაქნი სამნი: ანძორეთი, ეკლესი და სტერი. და მოადგეს ლაშქარნი პონტოსა ქალაქსა დიდსა ზღვს კიდესა“¹.

სტერის ადგილმდებარეობის საკითხთან დაკავშირებით სამეცნიერო ლიტერატურაში ერთიმეორისაგან განსხვავებული თვალსაზრისებია გამოთქმული.

ს. ყაუხჩიშვილის თანახმად, სტერი „ქალაქია პონტოში“².

გ. წულაიას აზრით, „სტერი“ რომელიღაც ქალაქის ან ოლქის დასახელების შერყვნილი ფორმაა. მკვლევარი არც იმ ვარაუდს გამორიცხავს, რომ სტერში აკილისენეს მეზობლად მდებარე სისპირიტიდა (ქართული წერილობითი წყაროების სპერი) იგულისხმებოდეს³.

ვ. გოილაძე არ ეთანხმება გ. წულაიას მოყვანილ მოსაზრებას. „ჯერ ერთი, შენიშნავს ავტორი, სტრაბონთან დასახელებული აკილისენე ოლქია, ჯუანშერი კი, ქალაქ ეკლესს ასახელებს. ასევე სტერიც ქალაქად აქვს ჯუანშერს დასახელებული და სისპირიტიდის ოლქთან მისი გაიგივება არ შეიძლება, თანაც სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ ჩართულ რუკაზე ამ ოლქების ადგილმდებარეობას თუ გავითვალისწინებთ, მაშინ გ. წულაიას მოსაზრებას ვერ დავეთანხმებით“⁴.

თავად ვ. გოილაძის თვალსაზრისით, ჯუანშერისეული სტერი კაპადოკიის ქალაქი ამასია (დღევანდელი სამსუნი) უნდა იყოს⁵.

მ. სანაძისა და ნ. შოშიაშვილის მიერ შემოთავაზებული ლოკალიზაციითაც, სტერი ამასიას ადგილზეა საძიებელი⁶.

ჩვენი ვარაუდით, სტერი შესაძლოა სტრაბონისეულ დასტეარასთან//დასტირასთან (Δάστειρα) იქნეს იდენტიფიცირებული. ამ ორი გეოგრაფიული სახელწოდების ფუძეთა (სტერ-ი შდრ. და-სტეარ-ა//და-სტირ-ა) ფონეტიკურ მსგავსებასთან ერთად ამგვარი ვარაუდის სასარგებლოდ ისტორიულ-გეოგრაფიული რეალიებიც უნდა მეტყველებდეს.

როგორც დავინახეთ, ჯუანშერი სტერს ეკლესიდან და ანძორეთთან ერთად იხსენიებს. ამ სამ ქალაქს ქართველი ისტორიკოსი პონტოსკენ, უკეთ, პონტო ქალაქისკენ მიმავალ გზაზე ათავსებს („წარვიდა ვახტანგ პონტოს და მოაოჯრნა გზასა ქალაქნი სამნი: ანძორეთი, ეკლესი და სტერი. და მოადგეს ლაშქარნი პონტოსა ქალაქსა დიდსა ზღვს კიდესა“).

ანძორეთის, ეკლესიისა და სტერის ლოკალიზაციისათვის ჯუანშერი სხვა ორიენტირებსაც გვთავაზობს. უპირველეს ყოვლისა, საყურადღებო ისაა, რომ ავტორს სამივე ქალაქი სასაზღვრო ტერიტორიაზე ეგულება. ამასთანავე იგი ერთმნიშვნელოვნად იმაზეც მიუთითებს, რომ ანძორეთი, ეკლესი და სტერი კარნუ-ქალაქის (დღევ. ერზრუმის) სამხრეთითა და სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობენ. დაბოლოს, კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ორიენტირის შესახებ: ჯუანშერის მოწმობით, ანძიანძორა (ანძორეთი-ანძორა) ის ქალაქია, „სადა უკუე ან არს საფლავი დიდი მოძღუარისა გრიგოლისი“⁷.

თუ ჩვენთვის საინტერესო პუნქტების ჩამოთვლის ჯუანშერისეულ თანმიმდევრობას გავითვალისწინებთ (ანძორეთი - ეკლესი - სტერი), დავუშვებთ, რომ პონტო ქალაქი ტრაპიზონია და იმასაც გავიხსენებთ, რომ ლეონტი მროველისა და ვახუშტი ბატონიშვილის თანახმად, ქაჯთა ქალაქთან აზ-

ონზე ფარნავაზის გამარჯვების შემდეგ ქართლის მეფემ „საბერძნეთის“ და არიანქართლის (აზონის ქვეყნის) საზღვარზე ჯერ ანძიანძორა მოაოხრა, ხოლო კლარჯეთში მაინცდამაინც ეკლესზე გავლით მიაღწია („ხოლო ნელსა მეორესა აზონ მოაოხრა სპანი საბერძნეთით, განძლიერდა ფრიად და მიმართა ფარნავაზს, ხოლო ფარნავაზს განემრავლნეს მწედარი ქართლისანი. მოუწოდა მათ და უკმო ქუჯგის და ოვსთა და შეკრბეს ესე ყოველნი, და მოერთნეს ერისთავნი ანტიოქოზისანი სომხითით. და ესე ყოველნი შეკრიბნა ფარნავაზ და მიეგება ნაქალაქევსა თანა არტანისასა, რომელსა ერქვა მაშინ ქაჯთა ქალაქი, რომელ არს ჰური... და ეწყვნენ მუნ, და იქმნა ბრძოლა დიდძალი. და მოსწყდეს ორგნითვე ურიცხვ. ხოლო იძლივნეს ბერძენნი ფარნავაზისაგან. ივლტოდა ბანაკი მათი და მოკლეს აზონ, და ურიცხუნი სპანი მათნი მოსრნეს და ტყუე ქმნეს. და წარვიდა ფარნავაზ და მოტყუენა საზღვარი საბერძნეთისა ანძიანძორა, და ეკლესით შემოიქცა. მოვიდა კლარჯეთს დაიპყრნა კლარჯეთი, და წარმოვიდა მცხეთად სიხარულითა დიდითა. ხოლო სიმდიდრესა ზედა მისსა დაერთო ხუასტაგი აზონიცა. და იქმნა სიმდიდრე გარდარეული“)⁸, იმ მართებულ დასკვნამდე მივალთ, რომ ანძიანძორეთი – ანძიანძორა ეკლესის სამხრეთით ან სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობდა, ხოლო ჯუანშერისეული სტერი - ჩრდილოეთ ეკლესია საძიებელი.

როგორც ჩვენს სხვა ნაშრომშიაც აღვნიშნეთ⁹, სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული, სავსებით მართებული, თვალსაზრისის თანახმად, ქართულ წერილობით წყაროებში მოხსენიებულ „ეკლეს“ სტრაბონი „აკილისენეს“, „აკისენეს“, კლავდიოს პტოლემეოსი „აკილისენეს“, ხოლო პროკოფი კესარიელი „აკელესენეს“ სახელწოდებებით იცნობენ. ქართული „ეკლესის“ შესატყვის „ეკელიაცი“, „ეკელიაციის“ არაერთგზის იხსენიებენ ძველი სომეხი ავტორებიც: ფავსტოს ბუზანდი, ლაზარ ფარაქცი, აგათანგელოსი, მოვსეს ხორენაცი, კორი-

უნი,ზენობი, სებეოსი და სხვები. ძველი სომხური წერილობითი წყაროების მოწმობით, ეკელიაცი-ეკელიაცი დიდი სომხეთის ერთ-ერთი ნაჰანგის - მაღალი სომხეთის გავარი იყო. იგი დასავლეთ ევფრატის ხეობაში, ერზინკას (დღევ. ერზინჯანის) ზეგანზე მდებარეობდა. ვარაუდობენ, რომ ადრეულ ხანაში ეკელიაცი-ეკელიაცი ამ მხარის კუთვნილ ტერიტორიასთან ერთად დარანალისა და დერჯანის გავარების სანახებსაც მოიცავდა. ეკელეცი-ეკელიაციის გავარის ტერიტორიაზე განლაგებული ქალაქების რიცხვში ძველი სომეხი ავტორები ერიზას ანუ ერზინკას (დღევ. ერზინჯანს) და მასთან ახლო მდებარე თილს ასახელებენ.

ბერძენ-რომაელი ავტორების მონაცემებიც სავსებით ადასტურებენ დღევანდელი ერზინჯანის ზეგანზე, დასავლეთ ევფრატის ხეობაში, აკილისენე (აკისენე, აკელესენეს) ლოკალიზაციას¹⁰.

რაც შეეხება ანძიანძორა-ანძორეთ-ანძორის ადგილმდებარეობის საკითხს, სავსებით მართებული უნდა იყოს გ. ქავთარაძის და ჩვენს მიერ გამოთქმული ვარაუდი ჯუანშერისეული ზემომოყვანილ ფრაზაში („ხოლო წყობა პირველთა მეფეთა იყო ანძიანძორსა, სადა უკუე ან არის საფლავი დიდისა მოძღუარისა გრიგოლისი“) მოხსენიებული გრიგოლის გრიგოლ განმანათლებელთან იდენტიფიკაციის შესახებ და აქედან გამომდინარე, ერზინჯანის ზეგანზე, დასავლეთ ევფრატის ხეობაში, გრიგოლ განმანათლებლის მოღვაწეობის ბოლო წლებთან, მის პირველ და მეორე საფლავთან დაკავშირებული დარანალიქ-თორდანის შემოგარენში ანძიანძორეთ-ანძიანძორა-ანძორის ძიება¹¹.

ანძიანძორეთ-ანძიანძორა-ანძორის ამგვარი ლოკალიზაცია სავსებით პასუხობს წერილობითი წყაროების (ლეონტი მროველის, ჯუანშერის, ვახუშტი ბატონიშვილის თხზულებების) მოთხოვნებს ეკლესი-ანძიანძორეთის მდებარეობის შესახებ. ჩვენთვის საინტერესო ქალაქი (მხარე) თავსდება არტა-

ნისა-ერუშეთის, კარნუ-ქალაქისა და ტაო-კლარჯეთის სამხრეთითა და სამხრეთ-დასავლეთით, იმ ტერიტორიაზე, სადაც ჯერ „საბერძნეთისა“ და არიან-ქართლის საზღვარი გადიოდა, ხოლო მოგვიანებით - ბიზანტიისა და დიდი არმენიისა.

საგულისხმო ისაა, რომ სტრაბონისეული დასტეარაც, რომელიც ჩვენი ვარაუდით, ქართული წყაროს (ჯუნშერის თხზულების) სტერის შესატყვისი უნდა იყოს, მაინცდამაინც ჩრდილოეთ აკილისენეს რეგიონში ლოკალიზდება. დასტეარას სტრაბონი მითრიდატე-პომპეუსის ომის პერიპეტიებზე საუბრისას იხსენიებს. ბერძენი გეოგრაფოსის მონათხრობით, როდესაც მითრიდატე ევპატორი გაძლიერდა, იგი კოლხეთისა და სხვა იმ ადგილების ბატონი გახდა, რომელიც მას ანტიპატროს სისიდეხ ძემ დაუთმო. სტრაბონისავე ცნობით, მითრიდატე „ისე ზრუნავდა იმ ადგილებისათვის, რომ იქ 75 ციხე-სიმაგრე ააგო, რომლებშიც მოათავსა მეტი წილი განძისა. მათ შორის უმნიშვნელოვანესია: ჰიდარა, ბასკოფდარიძა და სინორია: [ეს] არის დიდი არმენიის საზღვარზე მდებარე ადგილი, ამიტომაცაა, რომ თეოფანემ მას სვნორია (ანუ „საზღვარზე მდებარე“ - თ. ყაუხჩიშვილი) უწოდა“¹².

ჩვენთვის საინტერესო დასტეარას სტრაბონი შემდეგ კონტქსტში იხსენიებს: „პარიადრეს მთელ მთიანეთს ბევრი ასეთი ხელსაყრელი რამ აქვს: არის წყლით მდიდარი, ტყიანი და მრავალგან დაღარული ციცაბო ხეობებითა და კლდეებით, ამიტომ იყო აქ მოწყობილი მეტი წილი განძისაცავეებისა და, ბოლოს, პომპეუსის მიერ დევნილი მითრიდატე აქ გამოიქცა, პონტოს სამეფოს ამ უკიდურეს [კუთხეში], დაიპყრო დასტეარასთან აკილისენეს წყალუხვი მთა (მახლობლად იყო ევფრატიც, რომელიც საზღვრავდა აკილისენეს მცირე არმენიისაგან) და აქ ცხოვრობდა მანამ, სანამ ალყაშემორტყმული იძულებული არ გახდა გაქცეულიყო მთების გადაღმა კოლხი-დაში და იქიდან კი - ბოსფორში“¹³...

ამგვარად, სტრაბონის მოყვანილი მონაცემებით, დასტეჲრა პონტოს უკიდურეს კუთხეში, აკილისენეში მდებარეობდა, წყალუხვ მთასთან, მდ. ეფფრატთან, რომელიც აკილისენეს მცირე არმენიისაგან საზღვრავდა.

დასტეჲრას ადგილმებარეობას გარკვეულწილად აპიანეც აზუსტებს. მართალია, „მითრიდატეს ომების ისტორიაში“ ისტორიკოსი აკილისენე - დასტეჲრაზე არაფერს ამბობს, მაგრამ კოლხეთში მითრიდატეს გაქცევის აღწერისას სინორეგას ფორმით სინორიაც იხსენიებს, მდ. ეფფრატსაც, აფსაროს-ჭოროხსაც და კოლხეთსაც. აპიანეს მონათხრობში საინტერესო ისაა, რომ იგი ახალი დეტალებით ავსებს კოლხეთისაკენ მიმავალი მითრიდატეს გადაადგილების მარშრუტს. აპიანე გვამცნობს: ლტოლვილი მითრიდატე დაახლოებით 3000 ქვეითითურთ ციხე-სიმაგრე სინორეგაში მივიდა. „აქ მას დიდძალი ფული ჰქონდა დაგროვილი. მან საჩუქრები და მთელი წლის ქირა მისცა მათ, ვინც მასთან ერთად გამოიქცა; ხოლო 6000 ტალანტი წაიღო თან და გაეშურა ეფფრატის სათავეებისაკენ, რომ იქიდან კოლხებში გადასულიყო.

[მითრიდატემ] შეუსვენებლივ სირბილით იარა და დაახლოებით მეოთხე დღეს გადალახა ეფფრატი, ხოლო შემდეგ სამი დღე იდგა და აიარალებდა იმათ, ვინც მასთან ერთად იყო, ან მას უერთდებოდა. [შემდეგ] შეიჭრა ხოტენეში, არმენიაში. იქ მან უკუაგდო ხოტენები და იბერები, რომელბიც მას ისრებითა და შურდულებით აბრკოლებდნენ და გადავიდა მდინარე აფსაროსზე... მითრიდატემ ზამთარი დიოსკურიასი გაატარა“¹⁴.

ახლა, თუ სტრაბონისა და აპიანეს მოყვანილ ცნობებს ერთიმეორეს შევუდარებთ თან აფსაროს-ჭოროხისა და ეფფრატის სათავეებს შორის ხოტენე-ხორზენეს მრავალი მეცნიერის მიერ გაზიარებულ ლოკალიზაციას¹⁵ გავითვალისწინებთ, შესაძლოა დავუშვათ, რომ აკილისენეში მდებარე ციხე-სიმაგრე (ციხე-ქალაქი) დასტეჲრა პარიადრის მთების (ანუ

ტაო-სპერის) სამხრეთით განლაგებულ რეგიონშია საძიებელი, პონტოს სამეფოსა და დიდი არმენიის საზღვარარზე, იქ სადაც კოლხეთში (პონტოსპირეთში) მიმავალი ის გზა გადიოდა, რომლითაც ძვ. წ. I ს-ში პომპეუსისაგან დღვნილმა მითრიდატემ და მისმა ქვეითმა ჯარმა ისარგებლეს, ხოლო გვიან – ვახტანგ გორგასალმა და მისმა ლაშქარმა.

სტრაბონისეულ დასტურასთან ჯუანშერისეული სტერიის იდენტიფიკაციის ჩვენს მიერ შემოთავაზებული ვარიანტის გაზიარების შემთხვევაში სტერი დღევ. ერზიჯანის ზეგანზე (ჩრდილოეთ ეკლესი), ეფფრატის სათავეების სამხრეთით უნდა მოვათვსოთ, რაც სავსებით გასაგებს გახდის ანძორეთი, ეკლესი, სტერიის, როგორც სასაზღვრო ქალაქების ერთიმეორის გვერდით მოხსენიებას და პერსპექტივას შექმნის ტრაპიზონთან ჯუანშერისეული პონტო ქალაქის გაიგივებისათვის.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა:

1. ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 23.
2. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 421.
3. Джуаншер Джуаншериани, Жизнь Вахтанга Горгасала, Перевод, введение и примечания Г. В. Цулая, Тб., 1986, с. 140, №76, 79, 81, 82, 89.
4. გოილაძე ვ., ვახტანგ გორგასალი და მისი ისტორიკოსები, თბ., 1991, გვ. 126-145.
5. იქვე.

6. ქართლის ცხოვრება, ტ. II, ტექსტების ადაპტაცია, ბოლო-
თქმა და განმარტებები ეკუთვნით მ. სანაძეს და ნ. შოშია-
შვილს, თბ., 1999, გვ. 199.
7. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 160.
8. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 23.
9. ხაზარაძე ნ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორი-
ული გეოგრაფიისათვის, ახალციხის ფილიალის შრომების
კრებული II, ახალციხე, 2000, გვ. 34.
10. ხაზარაძე ნ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 35.
11. ხაზარაძე ნ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 35-40.
12. ყაუხჩიშვილი თ., სტრაბონის გეოგრაფია, ცნობები სა-
ქართველოს შესახებ, თბ., 1957, გვ. 212-213.
13. ყაუხჩიშვილი თ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 213.
14. აპიანე, მითრიდატეს ომების ისტორია, ბურძნული ტექს-
ტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და საძი-
ებლები დაურთო თ. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1959, გვ. 194-195.
15. უფრო დანვრილებით იხ. Хазарадзе Н., Очерки древней ис-
тории месхов, Тб., 1992, с. 46-48.

LOCATION OF STERI MENTIONED BY JUANSHER

Taking into account the phfonetic similarity of the roots of the town Steri in the Georgian written sources (the work by Juansher) and Δάστειρα (Steri comp. to Δάστειρ-α), which is mentioned by Strabo in his "Geography" identification of Δάστειρα and Steri and its location on the present Erzinjan highlands (in the north Akilisene-Eklets) more south of the upper Euphrat is assumed.

**ადამიანის დაბადებასთან დაკავშირებული
ქართულთა რწმენა-წარმოდგენები და მიწისაგან
ადამიანის შესაქმნის კონსეფსია**

ძველადმოსავლური (შუმერული, ძველევგიპტური, ძველბრაული) და ბერძნულ-რომაული წერილობითი წყაროების გზით ჩვენამდე მოღწეული მითებისა და ლეგენდების, აგრეთვე სახვითი ხელოვნების ნმუშების, ენობრივი მონაცემების, ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მასალების შესწავლა ცხადყოფს, რომ მსოფლიო ხალხთა ანთროპოგენური კონცეფციების ძირითად ლეიტმოტივს (ნიუანსური განსხვავებით) თიხისაგან (ვარიანტები: მიწისაგან, ღვთაების, ცხოველის ან ფრინველის სისხლით შეზავებული მიწისაგან, წითელი მიწისაგან, მტვრისაგან, შლამისაგან) ადამიანის შესაქმნე წარმოადგენს.

სხვადასხვა კულტურულ ტრადიციებში დემიურგი ღვთაებების როლში გვევლინებიან: შუმერული არურუ, ძველევგიპტური ხნუმი, ბაბილონური ბელი, ძველბრაული იახვე, ბერძნული პრომეთეოსი, ყურანისეული ალაჰი, ავსტრალიური ბუნჯილი, ახალზელანდიური ტუ (ტიქი ან ტანე), ტაიტური ტანგანოა, ნუ-ხუ-როელი დუადერი, ინდიელთა მაგადეო (შივას ერთ-ერთი სახელთაგანი), ალიასკის ესკიმოსების ა-სელუ, კალიფორნიის ინდიელების ჩინგ-ჩინიჩი და ა. შ. (რ. როჯერსი, უ. ლამბერტი, ვ. აფანასიევა, ზ. კიკნაძე, რ. რუბინშტეინი, მ. მათიე, მ. ხვედელიძე, მ. პიოტროვსკი, ი. შიფმანი, მ. მეილახი, ა. ლოსევი, ჯ. ფრეზერი, ს. ტოკარევი და სხვები).

საყურადღებოა ერთ-ერთი აფრიკელი ტომის რწმენა-წარმოდგენებიც, რომელთა თანახმადაც, დემიურგმა მოგზაურმა ღვთაება ჯუოკმა თეთრკანიანი ადამიანი თეთრი მიწისაგან შექმნა, ყავისფერი და წითელკანიანი – ნილოსის შლამისაგან, ხოლო შავკანიანი – იმ შავი მიწისაგან, რომელიც მან

აფრიკაში, შილუქის ტომის ქვეყანაში მოიპოვა (Дж. Фразер, 1986, с. 22-23).

მსოფლიო ხალხთა ანთროპოგენურ კონცეფციებში საგულისხმო მონაცემებს ვხვდებით მიწისა და მამაკაცის ნეკნისაგან (ძვლისაგან) პირველი ქალის შესაქმნის შესახებაც („ძველი ალთემა“, ტაიტის კუნძულებზე განსახლებულ აბორიგენულ ტომებში ფართოდ გავრცელებული ლეგენდები პირველი ქალის ივის შესახებ, რომელიც ღვთაება ტანგაროამ პირველი მამაკაცის ძვლისა და თიხისაგან შექმნა და სხვა (იხ. Дж. Фразер, 1986, с. 17-18)).

არანაკლებ მნიშვნელოვანია წყვილების (კაცისა და ქალის) შესაქმნისთან დაკავშირებული მსოფლიო მითოლოგიური გადმოცემებიც, სადაც თიხისაგან (მიწისაგან) პირველი წყვილის (კაცისა და ქალის) შესაქმნე ერთდროული აქტის სახითაა წარმოდგენილი.

ადამიანის შესაქმნის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ეტაპი თიხისაგან შექმნილ „ჭურჭელში“, მომავალ ცოცხალ არსებაში, ღვთაებრივი სულის ჩაბერვაა. ეს მითოლოგიური მოტივი ისევე უნივერსალურია, როგორც თიხისაგან პირველი ადამიანის შესაქმნის კონცეფცია.

სადღეისოდ დაგროვილი მასალა საშუალება გვაძლევს თიხისაგან (მიწისაგან) ადამიანის შესაქმნის შესახებ არსებული რწმენა-წარმოდგენები ამა თუ იმ ხალხის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების კონტექსტში განვიხილოთ. ამ თვალსაზრისით კი, შემდეგია გასათვალისწინებელი: წინარე შუამერულმა ქალღვთაება არურუმ, რომელსაც „თესლის შემწირველს“ და „მეთუნეთა დედოფალს“ უწოდებენ, პირველი ადამიანი თიხისაგან ხელით „მოზილა“. მანვე ამ ხერხით ენქიდუც შექმნა: „არურუმ ხელნი განიბანა, თიხა მოზილა, ველზე დააგდო, ველზე იშვა გმირი ენქიდუ“ (W. G. Lambert, 1979, გვ. 138-139, 154, 227; ზ. კიკნაძე, 1984, გვ. 16; В. Афанасьева, 1990,

გვ. 65). ეგვიპტელთა ნაყოფიერების ღვთაება ხნუმი („შემქმნელი“, „შემაერთებელი“), რომელიც ამასთანავე მშობიარეთა მფარველად ითვლებოდა, პირველ ადამიანს, გვიანდელი ბერძნულ-რომაული ტრადიციის თანახმად, სამეთუნეო დაზგაზე ჩაუყარა საფუძველი. ეგვიპტურ ფრესკებზე ხნუმი წარმოდგენილია ყოჩად (ვერძად) ან ყოჩისთავიან (ვერძისთავიან) მამაკაცად. იგი სამეთუნეო დაზგას უზის და ადამიანების შესაქმითაა დაკავებული (M. Матье, 1956, გვ. 20; Р. Рубинштейн, 1990, გვ. 576).

ცნობილია, რომ ძველ აღთქმაში ადამიანის შესაქმნის ორი ვერსიაა წარმოდგენილი. პირველის თანახმად: „და თქვა ღმერთმან: ვქმენით კაცი ხატებისაებრ ჩვენისა და მსგავსებისაებრ და მთავრობდეს თევზთა ზღვსასა და მფრინველთა ცისათა და პირუტყუთა და მწეცთა ყოვლისა ქუეყანისა ყოველთა ქუენარმავალთა მრავალთა ქუეყანასა ზედა. და შექმნა ღმერთმან კაცი სახედ თვსად და ხატად ღმრთისა შექმნა იგი, მამაკაცად და დედაკაცად ქმნა იგინი (დაბადება I, 26, 27; მცხეთური ხელნაწერი, 1981, გვ. 49). მეორე ვერსიის მიხედვით, ღმერთმა ადამიანი მიწისაგან (მტვრისაგან) შექმნა:

„და შექმნა უფალმან ღმერთმან კაცი მტუერისა მიმღებელმან ქვეყანისამან. და შთაბერა პირსა მისსა სული სიცოცხლისა და იქმნა კაცი იგი სულად ცხოველად“ (დაბადება II, 7; მცხეთური ხელნაწერი, 1981, გვ. 50). და ბოლოს: „დასდვა ღმერთმან განკვრევბა ადამს და დაიძინა: მოიღო ფერცხალი ერთი გუერდისა მისისა და აღმოუვსო ჴორცითა მის წილ. და აღუშენა უფალმან ღმერთმან გუერდი, რომელ მოიღო ადამისაგან, ცოლად და მოიყვანა იგი ადამისსა: და თქვა ადამ: ან ესე ძუალი ძუალთა ჩემთაგანი და ჴორცი ჴორცთა ჩემთაგანი. ამას ეწოდოს ცოლ, რამეთუ ქმრისა მისისაგან გამოღებულ იქმნა იგი“ (დაბადება II, 21, 22, 23; მცხეთური ხელნაწერი, 1981, გვ. 51).

ძველი ბერძნული მითოლოგიის მოწმობით, პრომეთე-ოსმა პირველი ადამიანები ფოკიდის ქალაქ პანოპეაში თიხისაგან გამოძერწა. ადამიანების შესაქმნის შემდეგ დარჩენილი თიხის ნაწილი ადგილზევე დარჩენილა. ერთ-ერთი ბერძენი მოგზაურის (ძვ. წ. II ს-ე) მონათხრობით, მას თავად უნახავს უფსკრულის პირას აღმართული წითელი თიხის გორაკები, რომელთაც ადამიანის სხეულის სუნი ასდიოდა. ამ ლეგენდარული გორაკების არსებობას ჯ. ფრეზერიც ადასტურებს (Дж. Фрезер, 1986, с.16).

ბაბილონურ მითოლოგიაში ფართოდ იყო გავრცელებული თვალსაზრისი ღვთაებრივი სისხლისაგან და თიხისაგან ადამიანის შესაქმნის შესახებ (მოგვიანებით, ეს მითი ბაბილონელმა კულტმსახურმა ბეროსმა ბერძნულად თარგმნა). ბაბილონელთა წარმოდგენით ღვთაების სიბრძნის სათავეები მოკვდავ მიწაში და ღვთაებრივ სისხლშია საძიებელი.

მელბურნის შემოგარენში განსახლებული, განვითარების დაბალ დონეზე მყოფ ტომებში ადამიანის შესაქმნის პროცესი ასეა წარმოდგენილი: ღვთაება ბუნჯილმა დიდი დანით ხის მერქნის სამი ნაჭერი მოჭრა. ერთ-ერთზე თიხის დიდი გუნდა მოათავსა და იმავე დანით მოზილა. შემდეგ მოზელილი თიხის ნაწილი ხის მერქნის მეორე ნაჭერზე გადაიტანა და ადამიანი გამოძერწა. ბუნჯილმა თიხიდან ჯერ ტერფები შექმნა, შემდეგ ქვედა კიდურები, სხეული, ხელები და ბოლოს – თავი. ხის მერქნის მესამე ნაჭერზე ღვთაებამ ასეთივე წესით კიდევ ერთი ადამიანი გამოძერწა. ნამოღვაწარით კმაყოფილი ბუნჯილი მხიარულებას მიეცა: ცეკვა დაიწყო. შესაქმნის ბოლო აქტს თიხისაგან შექმნილი პირველი წყვილისათვის სულის ჩაბერვა წარმოადგენდა. ბუნჯილი ზემოდან, მთელი სხეულით დაანვა თიხის ფიგურებს, თან პირში, ცხვირში და ჭიპში სული ჩაბერა. ფიგურები ამოძრავდნენ და ალაპარაკდნენ (Дж. Фрезер, 1986, с.17; С. Д. Токарев, 1990, с. 338-339).

ძალზე ნიშანდობლივია ახალზელანდიური ერთი გადმოცემაც: ზემოთ უკვე ნახსენებმა დემიურგმა ღვთაება ტუმ (ტიკი, ტანე) მდინარის ნაპირზე თიხა იპოვა. საკუთარი სისხლით შეზავებული თიხა მოზილა, თიხის ფიგურა გამოძერწა, თვალები გაუკეთა და სულიც ჩაბერა. ახალზელანდიურ ლეგენდაში ხაზგასმულია ის გარემოება, რომ ადამიანი მისი შემოქმედის ასლს წარმოადგენდა. მსგავსება ღვთაებასა და ადამიანს შორის იმდენად დიდი იყო, რომ ღვთაებამ პირველ ადამიანს „ტიკი-აგუა“ ანუ „ტიკის ხატი“, „ტიკის მსგავსი“ უწოდა (Дж. Фрээр, 1986, с. 17; შდრ. С. Д. Токарев, 1990, с. 90).

მსოფლიო ხალხების კულტურულ ტრადიციებში თიხისაგან ადამიანის შესაქმნის სხვა კიდევ უფრო პრიმიტიულ ვარიანტებსაც ვხვდებით. ასე, მაგალითად, ერთ-ერთი ავსტრალიური მითის თანახმად, მურა-მურამ, სახელად პარალინამ, ნადირობისას ოთხი „დაუმთავრებელი“, უფორმო „არსება“ შენიშნა. მურა-მურა პარალინამ „გაასწორა“ ამ „არსებათა“ სხეულები, დაუგრძელდა ქვედა და ზედა კიდურები, გაუკეთა თითები, პირი, ცხვირი, თვალები, ყურებისათვის ხვრელები და შიგ სული ჩაბერა. შემდეგ მურა-მურა პარალინამ დიდი ზომის თიხის გუნდის საშუალებით „გაბურღა“ შექმნილი არსება და საბოლოოდ სრულყო მომავალი ადამიანის სხეული (С. Д. Токарев, 1990, с. 395).

ადამიანის შესაქმნელთან დაკავშირებულ ზოგიერთ მითში ადამიანის სხეულის სხვადასხვა ნაწილის არსებობის აუცილებლობის საკმაოდ საინტერესო მოტივირებასაც ვხვდებით. ზემოთ უკვე ნახსენები დემიურგი ღვთაება ჯუოკი თიხისაგან სხეულის სხვადასხვა ნაწილის შექმნისას, უპირველეს ყოვლისა, მათ სასიცოცხლო და სამეურნეო ფუნქციებს ითვალისწინებს. ფეხებს იგი მინდორზე სიარულის, სირბილის და სეირნობის მიზნით ქმნის, ხელებს – შრომისათვის, კერძოდ, მარჯვენას სახნისის საშუალებით ფეტვის მოსაყვანად, ხოლო მარცხენას – სარეველა ბალახის ამოსაძირკვად, პირს საჭმე-

ლად, თვალეbs – ფეტვის დასანახად, ყურეbs – ცეკვების და „დიდი ადამიანების“ ხმების მოსასმენად.

ზემოაღნიშნულთან ერთად, ერთ გარემოებასაც უნდა გავუსვათ ხაზი: თიხისაგან ადამიანის შექმნასთან დაკავშირებულ მსოფლიოს ხუთ კონტიტენტზე გავრცელებულ მითებში, როგორც წესი, საუბარია არა ღვთაების, უფლის, მიერ ადამიანის შობაზე, არამედ მაინცდამაინც შექმნაზე, მოზელვაზე (ხელით ან დანით), გამოსახვაზე, სამეთუნეო დაზგაზე გამოძერწვაზე (ზ. კიკნაძე, 1979, გვ. 138-139).

თიხისაგან (მინისაგან) ადამიანის შესაქმნის პრობლემაზე საუბრისას, ლექსიკურ მონაცემებსაც ითვალისწინებენ, კერძოდ, ინდოევროპულ და სემიტურ ენებში ადამიანისა და მინის აღმნიშვნელი ლექსემების თანხვედრაზე: ი.ე. *d^(h)(e) ^(h)om – „მინა“ და „ადამიანი“ (ეტიმოლოგიურად) „მინიერი“, შდრ. სემ. „ადამი“ (კაცი) და „ადამაჰ“ („მინა“) (Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов, 1984, с. 821; ზ. კიკნაძე, 1979, გვ. 138-139).

აღნიშნულის კონტექსტში საინტერესო ისაა, რომ საერთოქართველურ diqa-ს („თიხა“), ძველქართულ tiqa-ს („თიჯა“), ქართულ tixa-ს („თიხა“, „ტალახი“), მეგრულ dixa, dexa-ს („მინა“, „ადგილი“), ლაზურ (n) dixa-ს („მინა“, „ნიადაგი“) თ. გამყრელიძე და ვ. ივანოვი გ. კლიმოვის კვალდაკვალ ი. ე. *d^(h)(e) ^(h)om („მინა“) უკავშირებენ და პრაენის დონეზე ქართველურ-ინდოევროპული ენების ლექსიკური კავშირების ერთ-ერთ მაგალითად წარმოგვიდგენდნენ (Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов, 1984, с. 877; შდრ. ჰ.ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე, 1990, გვ. 105). ბუნებრივია იბადება კითხვა, ხომ არ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ი. ე. *d^(h)(e) ^(h)om-ის მსგავსად საერთოქართველური *diqa-ც „მინასაც“ აღნიშნავდა და „ადამიანსაც“? ქვემოთ მოყვანილი მონაცემები, ჩვენი აზრით, ამ კითხვაზე დადებითი პასუხის გასაცემად გარკვეულ საფუძველს გვაძლევს.

საქართველოს მთასა და ბარში ქართველი ეთნოგრაფების (გ. ჩიტია, ს. მაკალათია, ვ. ბარდაველიძე, ჯ. რუხაძე, თ. იველაშვილი, ნ. აბაკელია, ნ. მინდაძე და სხვები) მიერ მოპოვებული საველე-ეთნოგრაფიული მასალის ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ადამიანის დაბადებასთან დაკავშირებულ ქართველთა უძველეს რწმენა-წარმოდგენებში მინა სრულიად განსაკუთრებულ როლს თამაშობდა.

საქართველოს სხვადასხვა მხარეში (ქართლი, კახეთი, ფშავ-ხევსურეთი, იმერეთი, გურია, სვანეთი, აფხაზეთი, სამეგრელო და ა. შ.) დადასტურებულია ამ რწმენა-წარმოდგენათა ამსახველი არაერთი წეს-ჩვეულება, რაც კარგად ჩანს შემდეგიდან: საქართველოში საუკუნეთა მანძილზე არსებული ტრადიციით, ქალი მაინცდამაინც მინაზე მშობიარობდა (ს. მაკალათია, გ. ჩიტია, ვ. ბარდაველიძე, ნ. მინდაძე). როგორც სავსებით მართებულად აღნიშნავდა ვ. ბარდაველიძე, ამ წესის იმ მოტივით ახსნა, რომ მთაში ქალი ბოსელში ან სახელდახელოდ აგებულ „ქოხში“ მშობიარობდა, რომელსაც იატაკი მიწისა ჰქონდა, საკითხის გაუბრალოება იქნებოდა. ამ თვალსაზრისით მეცნიერმა ყურადღება მიაქცია ერთ ცნობას, საიდანაც კარგად ჩანს, რომ მინაზე არა მხოლოდ დაბალი, არამედ სოციალური იერარქიული კიბის მაღალ საფეხურზე მყოფი ქალებიც მშობიარობდნენ („რა ჟამსა განთავისუფლდეს და იშვის ყრმა, წარვიდის მახარობელი... დღესა მესამესა ჟამსა ბინდისასა შეაწვენდნენ ქალს ტახტსა ზედა დიდათ ტურფითა საგებლითა და გარდააგდებდნენ ბადებრ მშვენივრად მოქსოვილისა ბალდახინად“: ვ. ბარდაველიძე, 1928, გვ. 235-278).

ადამიანის დაბადებასთან დაკავშირებულ ქართველთა რიტუალებში ყურადღებას იმსახურებს მშობიარობის პროცესში გამოყენებული ჩალისა და „ბავშვის ბუდის“ (პლაცენტის) მინაში ღრმად ჩაფვლის წესიც, აგრეთვე, სამეგრელოში მძიმე მშობიარობის დროს ბებია-ქალის მიერ მაინცდამაინც

მინაზე ფეხების წასმა, სიტყვებით: „ჯიხაშ კარი გამიღიაო“ („ციხის კარი გამიღიაო“), მინასთან (სახლის ფუძესთან) დაკავშირებული „ჯინჯი ხატისადმი“ (საგვარეულოს, ოჯახის ხატისადმი) შემწეობის თხოვნით აპელირება და მინისათვის „ოდაბადეს“ („სამშობიაროს“) შეთქმა (ს. მაკალათია, 1941, გვ. 271-272).

არანაკლებ საინტერესოა მშობიარობიდან რამდენიმე დღის შემდეგ შესასრულებელი რიტუალების სემანტიკაც. კერძოდ, მელოგინესა და ახალშობილის მშვიდობიანად გადარჩენისათვის მინისადმი, „ნერჩისადმი“, მადლობის ნიშნად სამეგრელოში „ნერჩი ხვამას“ („მინის ლოცვის“) ანუ „გითო-ხვამა ფუძის“ („ფუძის ლოცვის“), გურიაში „მინისათვის კაკლის მიგორების“ ანუ „მინის გაჯერიების“ (ვარიანტი „ლოგინის ალაგების“), იმერეთში „ფუძის გამოლოცვის“, აფხაზეთში „ადგილ-ჰავესათვის“ („მინის, ადგილის ღვთაებებისათვის“) მშობიარობის დროს დანაპირები შესანიშნავი მიტანისა და შესაბამისი ლოცვის წარმოთქმის წეს-ჩვეულების შესრულება.

გურიაში მინის გაჯერიების (იგივე „ლოგინის ალაგების“) წესი შემდეგში მდგომარეობდა: როდესაც ყველა მოწვეული სტუმარი შეიკრიბებოდა, „მინის გაჯერება“ იწყებოდა. მინაზე, იმ ადგილას, სადაც ბავშვი დაიბადა, ბებია-ქალი დანის წვერით რამდენიმე პატარა ორმოს ამოთხრიდა. შემდეგ პურის გულსა და სანთელ-საკმეველის ნაჭერს აიღებდა და ერთმანეთში გადაზელდა. ამ გზით მიღებულ „ცომს“ პატარა პატარა ნაჭრებად გაანაწილებდა, ორმოში მოათავსებდა, ზედ ერბოიანი ქათმის წვენსა და ღვინოს დაასხამდა, თან მინას შეევედრებოდა: „ისე, როგორც მე მოგეცი, პური, ღვინო, ერბო, სანთელ-საკმეველი, ასევე მიეცი შენ ჯანმრთელობა და ბედნიერება ახალშობილსა და მის დედას“ (Н. Абакелия, 1991, с. 40). 1926 წ. ჩანერილი მასალის ანალიზის საფუძველზე გ. ჩიტაია დაასკვნოდა, რომ გურიაში გავრცელებული ტერმინი „გაჯერება“ - „სამაგიეროს მიძღვნას, მიცემას“ ნიშნავდა.

გ. ჩიტაიას მოწმობით, ოჯახის უფროსი მშობიარობის ადგილას, მინაში რამდენიმე პატარა ორმოს ამოთხრიდა, შიგ გოჭის ძვლებს, ყველისაგან გაკეთებულ ბურთულას მოათავსებდა, ღვინოს შესვამდა და შემდეგ სიტყვებს წარმოთქვამდა: „მინა გაჯერიებ. სამაგიეროდ ახალშობილს სახის კარგი ფერი უბოძეო“ (გ. ჩიტაია, 1926; Н. Абакелия, 1991, с. 40).

ნ. აბაკელიას თანახმად, იგივე რიტუალი „ნერჩის მიგორების“ სახელითაცაა ცნობილი. ბავშვის დაბადების შემდეგ ბებია-ქალს და მშობიარობაში მონაწილე ქალებს კვლავ მოინვევდნენ. ბებია-ქალი სამ კაკალს აიღებდა და ბავშვის დაბადების ადგილზე, მინაზე გააგორებდა. შემდეგ ახალშობილ ვაჟს თავზე მამალს შემოავლებდა, ხოლო გოგონას - ქათამს (Н. Абакелия, 1991, с. 40).

თ. იველაშვილის მიერ იმერეთში მოძიებული საველე-ეთნოგრაფიული მასალის მოწმობითაც, მას შემდეგ, რაც მელიოგინე ქალს მიწიდან საწოლში გადაანვენდნენ და იგი თავს კარგად იგრძნობდა, მას „ფუძის ლოცვის“ რიტუალი უნდა შეესრულებინა, რომლისთვისაც ოჯახი სპეციალურად ემზადებოდა. რიტუალში მონაწილეობდნენ ბებია-ქალი და მშობიარობის დამსწრე ქალები. მინაზე, იქ, სადაც ბავშვი დაიბადა, ბებია-ქალი 5-6 ადგილას მცირე ზომის ორმოებს ამოთხრიდა, ორმოებიდან ამოღებულ მინას ღვინოს შეურევდა და ახალშობილს შუბლზე წასუვამდა. შემდეგ ბებია-ქალი აიღებდა პურის ცომს, ხორბლის მარცვლებს, კაკალს და წინასწარ გამზადებულ ორმოებში მოათავსებდა, თან სამგზის გაიმეორებდა: „მინა გაჯერიებ“. რიტუალის შესრულების ადგილზე სანთლებს ანთებდნენ. რიტუალი ხელის დაბანით და გამასპინძლებით მთავრდებოდა (თ. იველაშვილი, 1981).

არანაკლებ საყურადღებოა აფხაზეთში დადასტურებული მსგავსი რიტუალი. როდესაც ქალს სამშობიარო ტკივილები შეაწუხებდა, ბებია-ქალი მას „უფროსებს“ შეავედრებდა და მათ საწინდარს შეპირდებოდა. „უფროსებად“ აფხაზეთში

წინაპართა სულებს, სახლის ანუ ფუძის ანგელოზს, ოჯახის მფარველ ღვთაებას და „ადგილ-ჰავას“ - მიწის ღვთაებას მიიჩნევდნენ. საწოლიდან მელოგინეს ადგომის დღეს აფხაზურ ოჯახში, „მიწის გაჯერიების“ მსგავსი რიტუალი სრულდებოდა. ბავშვის დაბადების ადგილს („ადგილ-ჰავას“) მამალს ან დედალს წირავდნენ. იქვე შემდეგ სიტყვებს წარმოთქვამდნენ: „ადგილ-დედოფალ, დღეს გისრულებს ეს ქალი (ანუ მელოგინე) თავის დანაპირებს და უმოწყალესად გთხოვს შენ იყო დედა-შვილის მფარველი და მწყალობელი. ნუ ატკენ ბავშვს კბილს, ნურც მუცელს, ნურც სხვა რამეს“.

ბავშვის დაბადების გამო მიწისადმი მადლიერების აღსანიშნავად ქართველთა შორის სხვა რიტუალიც არსებობდა.

მშობიარობიდან ერთი წლის მანძილზე შვილის მომავალი შთამომავლობის გამრავლების უზრუნველსაყოფად სამეგრელოში მიწისადმი მიძღვნილი „შქაში-ნერჩის“ ან „ლუ-ბაშ-კვერის“ წესი სრულდებოდა. ამ რიტუალისათვის ოთხ კვერს აცხობდნენ, რომელთაც მამლის თავებით ამკობდნენ. ბებია-ქალი მელოგინეს სკამზე დასვამდა, აიღებდა მამლისათვიან კვერს, ფეხებს შორის სამჯერ გაუტარებდა და დაილოცებოდა: მიწას მადლობას შესწირავდა და ოჯახის გამრავლებას შესთხოვდა (ს. მაკალათია, 1941, გვ. 274-275).

სამეგრელოში ფართოდ იყო გავრცელებული ე. წ. „ოთუთაშხურეს“ ანუ „ოთხაშურის“ - ფუძის სალოცავი. მეგრელები მას დიდი მარხვის დროს, ახალი მთვარის ორშაბათ დღეს უძღვნიდნენ. ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით განსაკუთრებულ ინტერესს წარმოადგენს რიტუალის ფინალი. ს. მაკალათია გვამცნობს: „ლოცვის დასასრულს დიასახლისი კარს გააღებდა და კარში მყოფ ოჯახის წევრებს დაუძახებდა. თითოეულ მათგანს ხელში ეჭირა ბალახიანი ბელტი და სახლში შემოდგამდა ფეხს თუ არა, მაშინვე ბელტს კედელს ესროდა და დაილოცებოდა: „ღმერთო და თუთაშხა ბედნიერო, ამ ბელტის ბალახის რაოდენობით გაამრავლე ამ

ოჯახში ადამიანი და საქონელი" (ს. მაკალათია, 1941, გვ. 314-315).

ზემოაღნიშნულთან ერთად გასათვალისწინებელი ისიცაა, რომ სვანეთის ზოგ თემში ახალ წელს, ადამიანის, საქონლის გამრავლებისა და მოსავლის ნაყოფიერებისადმი მიძღვნილი ჯულის რიტუალის შესრულებისას ბავშვს მაინცდამაინც მიწაზე ანარცხებდნენ (ჯ. რუხაძე, 1976, გვ. 167), რაჭაში მშობიარე ქალს მუცელზე მიწას წაუსვამდნენ და შეულოცავდნენ (გ. გოცირიძე, 1999), ხოლო იმერეთში (ვანში) დღესაც სჯერათ, რომ უშვილობის დაძლევის ყველაზე ეფექტურ საშუალებას მიწაზე ქალის პირდაღმა მოთავსება წარმოადგენს (ჯ. შარაშენიძე).

თუ ზემომოყვანილ მონაცემებს ერთობლიობაში გავიაზრებთ. შემდეგ დასკვნამდე მივალთ: მიუხედავად იმისა, რომ ადამიანის დაბადებასთან დაკავშირებულ რწმენა-წარმოდგენებში მიწისაგან ადამიანის შესაქმის უნივერსალური კონცეფცია პირვანდელი სახით არ მოწმდება, ქართველი ეთნოგრაფების მიერ მოძიებული საველე-ეთნოგრაფიული მასალა საკმაოდ სერიოზულ საფუძველს ქმნის ამგვარი კონცეფციის არსებობის ვარაუდისათვის.

აღნიშნულის შუქზე განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს ნმ. ნინოს ცხოვრების ამსახველ ქართულ წერილობით წყაროებში („მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, არსენ ბერის თხზულება, ნმ. ნინოს ცხოვრების პერიფრაზი, ლეონტი მროველის „ცხოვრება მეფეთა“) ნიუანსური განსხვავებებით შემონახული შინაარსობრივად იდენტური ცნობა, რომლის თანახმადაც, მირიანის სამეფო სამოთხის მცველ უშვილო ცოლ-ქმარს (ანასტოსა და მის მეუღლეს) შვილები მხოლოდ მას შემდეგ შეეძინათ („და ესხნეს ძეებ და ასულებ მრავლად...“), როდესაც ნმ. ნონომ „კაცი ნათლისა ფერისა“ (ვარიანტი: „ვინმე კაცი ბრწყინვალე ნათლისა“) შთაგონებით, სამეფო სამოთხის „ნაძუთა ქუეშუ ბაბილოთა“ (ვარიანტები: „ხის ქუეშე“, „კვპ-

როზის ქუეშე“) „მცირე ადგილიდან“ „საყუარლად შემზადებული“ (ვარიანტები: „საყუავილედ შემზადებული“, „საუფლო შემზადებული“) შვილიერების მიმცემი მიწა შეაჭამა.

ჩვენს მიერ ადრე გამოთქმული ვარაუდით, ამ ცნობაში ასახული უნდა იყოს როგორც მიწისაგან ადამიანის შესაქმნისა და მიწითა და წყლით ნათლისღების შესახებ არსებული თვალსაზრისები, ასევე ქართველთა უძველესი (წინაქრისტიანული) რწმენა-წარმოდგენები მიწაზე, როგორც ადამიანის პირველსაწყისზე (ნ. ხაზარაძე, 1994, გვ. 59).

დამოწმებული ლიტერატურა:

1. Абакелия; 1991 - Н. Абакелия, Миф и ритуал в Западной Грузии, Тб., 1991.
2. Афанасьева, 1990 - В. Афанасьева, Аруру, Мифологический словарь, М. 1990.
3. ბარდაველიძე, 1928 - ვ. ბარდაველიძე, ბავშვის დაბადებასთან დაკავშირებული რიტუალი მთიან ქართლში, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. 4, ტფ. 1928.
4. Гамкrellidze, Иванов, 1984 - Т. В. Гамкrellidze, Вяч. Вс. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тб., 1984.
5. კიკნაძე, 1979 - ზ. კიკნაძე, შუამდინარული მითოლოგია, თბ., 1979.
6. კიკნაძე, 1984 - ზ. კიკნაძე, შუამდინარული მითოლოგიის ლექსიკონი, თბ., 1984.
7. Lambert, 1960 - W. G. Lambert, Babylonian Wisdom Literature, Oxford, 1960.
8. მაკალათია, 1941 - ს. მაკალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბ., 1941.

9. Матѳе, 1956 - М. Э. Матѳе, Древнегреческие мифы, М. Л., 1956.
10. მცხეთური ხელნაწერი, 1981 - მცხეთური ხელნაწერი (მოსეს ხუთწიგნეული, ისო ნავე, მსაჯულთა, რუთი), ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა და გამოკვლევა დაურთო ელ. დოჩანაშვილმა, თბ., 1981.
11. Рубенштейн, 1990 - Р. Рубенштейн, Хнум, Мифологический словарь, М., 1990.
12. რუხაძე, 1976 - ჯ. რუხაძე, ხალხური აგრიკულტურა და სავლეთ საქართველოში, თბ., 1976.
13. Токарев, 1986 - С. А. Токарев, Религия в истории народов мира, М., 1986.
14. Токарев, 1990 - С. А. Токарев, Ранние формы религии, М., 1990.
15. ფენრიხი, სარჯველაძე, 1990 - ჰ. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე, ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 1990.
16. Фрезер, 1986 - Дж. Дж. Фрезер, Фольклор в ветхом завете, М., 1986.
17. ხაზარაძე, 1994 - ნ. ხაზარაძე, ნმ. ნონოს ცხოვრების ერთი ცნობის ინტერპრეტაციისათვის, რევაზ კიკნაძის ხსოვნისადმი მიძღვნილი რესპუბლიკური სესიის მოხსენებათა თეზისები, თბ., 1997.

GEORGIAN BELIEFS CONCERNING THE BIRTH OF MANKIND AND THE CONCEPTION OF MANKIND'S CREATION FROM THE EARTH

Research of the special scientific literature shows, that in the cultural tradition of Egyptians, Babylonians, Jews, Greeks and other people was wide spread the conception of creation of the first man by the goddess from the clay (versions: earth, red earth, dust). In such

case the demiurges are Egyptian Khnum, Summerian Aruru Babilonian Bel, Jewish Jahve, Greek Prometheus.

Tipologically equal versions of the mentioned conception can be seen in the mythological beliefs of modern people of all parts of the earth (Australia, Asia, Europa, Africa and America) (J. Eraser).

The analysis of ethnographic data collected by the Georgian Ethnographers (G. Chitaia, S. Makalatia, V. Bardavidze, J. Rukhadze, T. Ivelashveli, N. Abakilia, N. Mindadze, and others) in the whole Georgia reveals that earth plays an important part in the ancient beliefs of Georgians concerning to the birth of mankind.

However, the universal conception of mankind's creation from the earth is not proved in Georgian beliefs, in our opinion, the data existed for today and used in the following article make a real foundation for reconstruction of such conception in the ancient cultural traditions of Georgians.

ლეონტი მროველი და არიან-ქართლის ლოკალიზაციის საკითხი

სამეცნიერო მიმოქცევაში შატბერდის კრებულის შეს-
ვლისთანავე (1888) „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ტექსტი და არი-
ან-ქართლის პრობლემა ქართველი მკვლევრების – დ. ბაქრა-
ძის, ე. თაყაიშვილის, ნ. მარის, მ. ჯანაშვილის, ა. ხახანა-

შვილის, თ. ჟორდანიას და სხვათა ყურადღების ცენტრში აღმოჩნდა [20, 21 და შმდ].

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ჩვენთვის საინტერესო ფრაგმენტი ასე იკითხება: „...და თანა-ჰყვანდა ალექსანდრეს მეფესა აზოჲ, ძჳ არიან-ქართლისა მეფისაჲ, და მას მიუბოძა მცხეთაჲ საჯდომად და საზღვარი დაუდგა მას ჰერეთი, და ეგრის წყალი, და სომხითი, და მთაჲ ცროლისაჲ და წარვიდა. ხოლო ესე აზოჲ წარვიდა არ[ი]ან-ქართლად, მამისა თჳსისა და წარმოიყვანა რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამა-მძუძეთანი და დაჯდა ძუელ მცხეთას და თანა-ჰყვანდეს კერპნი ღმრთად – გაცი და გა. და ესე იყო პირველი მეფჳ მცხეთასა შინა აზოჲ, ძჳ არიან-ქართველთა მეფისაჲ, და მოკუდა“ [12, 320; 13, 81].

დიდი ხნის მანძილზე „არიან“-ს (ტერმინ „არიან-ქართლის“ ერთ-ერთ კომპონენტს) კითხულობდნენ, როგორც „არან“-ს, თანაც მას აზოს მამის სახელად მიიჩნევდნენ. ჩვენთვის საინტერესო ტერმინის ამგვარი წაკითხვის სისწორეში ეჭვი ჯერ კიდევ ივ. ჯავახიშვილს დაებადა. მეცნიერი შენიშნავდა: „მემატიანეს (იგულისხმება „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ავტორი – ნ. ხ.) სიტყვები ოდნავ ბუნდოვანია და მკაფიოდ არ ჩანს „არან“ მეფისა, თუ ქვეყნის სახელი იყო, აზოჲ არიან-ქართლისა, ანდა „არან-ქართველთა“ მეფის, თუ ქართლისა მეფის არანის შვილი იყო. მაგრამ სხვაშრივ მატიანისა და ცხოვრების ცნობის აზრი სრულებით ნათელია: ქართველებს თავიანთი პირვანდელი სამშობლოდან თან ორი უძველესი მამაპაპეული სალოცავი ღვთაება და კერპი მოუტანიათ“ [18, 99].

XX საუკუნის 40-იან წლებში ს. ჯანაშიამ არიან-ქართლის პრობლემა სპეციალური კვლევის საგნად გაიხადა. მან უჩვენა, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში იხსენიება არა აზოს მამა, არანი, არამედ მისი ქვეყანა – არიან-ქართლი. ს. ჯანაშია წერდა: „მკითხველი მხოლოდ ისტორიულ ქართლს, კავკასიის ქართლს, იცნობს. ქრონიკის ავტორის აშკარა განზრახვა კი ისაა, რომ მკითხველი დაარწმუნოს, ამ ისტორიული ქართლის

გარდა არსებობდა კიდევ სადღაც სხვაგან მეორე ქართლი, საიდანაც ჩვენი წინაპრები ახალ სამშობლოში გადმოსახლდნენ ალექსანდრე მაკედონელის დროსო. ამ ორი ქართლის გასარჩევად მას რაღაც მსაზღვრელები სჭირია, ვთქვათ ისეთივე, როგორც ისტორიულ ხანაში ხმარობდნენ ქართლის სხვადასხვა ნაწილის აღსანიშნავად, მაგალითად, „ზემო“ და „ქვემო“ (ზემო ქართლი, ქვემო ქართლი). ამგვარი მსაზღვრელის როლში გამოდის, ჩანს სიტყვა „არიან“, რომელიც ავტორის სიტყვახმარებაში მხოლოდ „ძველ“ ქართლს განეკუთვნება და ამით ამ უკანასკნელს ადვილად განასხვავებს „ახალი ქართლისაგან“ [20,45].

ე. თაყაიშვილმა „არიან-ქართლი“ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ავტორის ფანტაზიის ნაყოფად მიიჩნია. მეცნიერის აზრით, ტერმინი „არიან“-ი „ქუაბი საგანძურის“ იმ აპოკრიფული ტექსტიდან უნდა მომდინარეობდეს, სადაც საუბარია სოფელ არიანზე, ირაჲს ძეს ებერს რომ აღუშენებია [4,624].

მიუხედავად იმისა, რომ არიან-ქართლის ლოკალიზაციის საკითხის ირგვლივ სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს, თითქმის ყველა მკვლევარი, მცირე გამონაკლისის გარდა, აღნიშნავს, რომ იგი ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს (მესხეთის, ოძრხეს), ან კიდევ უფრო სამხრეთით მდებარე (ჩრდილო-აღმოსავლეთ მცირე აზიის, დიდი კაპადოკიის, ჩრდილოეთ მესოპოტამიის) ტერიტორიაზეა საძიებელი.

ასე მაგალითად, ივ. ჯავახიშვილი, ჩვენთვის საინტერესო საკითხზე მსჯელობისას, დაასკვნია: „მაშასადამე, ჩვენს მემკვიდრეს თავდაპირველი ქართლი სადღაც სამხრეთით ეგულება, იქა ყოფილა ქართველი ერის სამშობლო. რაკი ჩვენი ავტორის სიტყვით აზოის ახალ სამფლობელოს სამხრეთით სომხითი ჰსაზღვრავდა, ქართველთა თავდაპირველი სამშობლო-ქართლი სომხითზე უფრო სამხრეთით უნდა ყოფილიყო.

ამნაირი წარმოდგენა ჰქონია ჩვენს მემკვიდრეს ქართველთა უძველესი ისტორიის შესახებ" [19, 115].

ს. ჯანაშიას თანახმად, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს „არიან-ქართლი“ ხარი//ხური ქვეყნის „როგორც ქართველთა უძველესი საცხოვრისის შესახებ გადმოცემას წარმოადგენს. რეალურად აქ შესაძლებელია იგულისხმებოდეს როგორც მიტანი, ისე ურარტუც, ვანის ტბის მიდამოები, რადგანაც... ხარი ქვეყანა შეიცავდა ერთსაც და მეორესაც" [20, 70; 21, 6-7].

გ. მელიქიშვილის თვალსაზრისით, „არიან-ქართლი“ სხვა არაფერი შეიძლება იყოს გარდა პონტოს (პონტოს სამეფოს) მომიჯნავე ქართის მხარისა, უკეთ, ქართლის (მესხეთის, ზემო ქართლის) სამხრეთ-დასავლეთი რეგიონისა. ტერმინ „არიან“-ს გ. მელიქიშვილი აიგივებს „სპარსულთან“, მიიჩნევს რა, რომ „არიან-ქართლი“ „სპარსეთის ქართლს“ აღნიშნავს (ძველსპარსული სიტყვიდან არიანა, „არიული“, „სპარსული“). სამხრეთ ქართულ მხარეებს სახელწოდება „სპარსული ქართლი“, „არიან-ქართლი“, იმ მიზეზით შეეძლოთ მიეღოთ, რომ ისინი აქემენიდურ იმპერიაში საკმაოდ მყარად შედიოდნენ, და უფრო მეტიც, ამ იმპერიის დაცემის შემდეგაც სპარსული სახელმწიფოებრიობის გარკვეული ტრადიციების მატარებლები იყვნენ [8, 278]. გ. მელიქიშვილი არ გამორიცხავს ტერმინ „არიან-ქართლის“ ახსნის სხვა ვარიანტებსაც. მეცნიერის აზრით, თუ დავუშვებთ, რომ „არიან“ შერყვნილი ფორმითაა ჩვენამდე მოღწეული, შესაძლოა ვივარაუდოთ, რომ იგი იკითხებოდა როგორც „არიანქართლი“ ან „ხარსიან-ქართლი“ [8, 278, შენ. 197].

საკვლევ საკითხებთან დაკავშირებით ნ. ბერძენიშვილმა რამდენიმე ვარაუდი გამოთქვა. მეცნიერი დასძენდა: როგორც „მოქცევაჲ“, ისე ლეონტი ქართველებს ქართლში შედარებით გვიან მოსულებად წარმოგვიდგენს. „მოქცევაჲთ“ ეს გადმოსახლება არიან-ქართლიდან მოხდა ალექსანდრე მაკედონელის დროს (და მის შემწეობით): ლეონტით კი, პირვე-

ლი ქართლოსიანი (ქართლოსი) თავისი ნათესავით არარატ-მასისის ქვეყნიდან მოვიდა თარგამოსის შემწეობით, უკეთ, მამამ თარგამოსმა წილად არგუნა მას ეს ქვეყანა: „მისცა ქართლოსს და უჩინა საზღვარი“ (ხომ არ შეიძლება ამ ორ წყაროს - „მოქცევაჲს“ და ლეონტის ერთს სათავეზე მიუთითებდეს, არიან ქართლი და არარატი?). ქართლოსის მოსვლა მისი ნათესავით, რა თქმა უნდა, დიდად ადრე იგულისხმება, ვიდრე აზოს მიერ თვრამეტი სახლის მოყვანა არიან - ქართლიდან“ [1, 205-206]. „ერანის“ სულხან-საბა ორბელიანისეულ განმარტებასთან დაკავშირებით, რომლის თანახმადაც, „სომხითს ერანად უწოდენ მრავალ გვარობისათჳს და მრავალ თესლობისა“, მეცნიერი შენიშნავდა: „ეს იმიტომ ხომ არა, რომ „სომხითში“ ოდესმე ერები ცხოვრობდნენ, ეგების აქ იყო „მოქცევაჲ“-ს არანი (საბას განმარტება კი წარმოდგება „ერი“-ს მრავლობითი რიცხვის წარმოდგენით - ერ-ანი)“. მკვლევარი დასაშვებად მიიჩნევდა იმ ვარაუდსაც, რომ „რანი“ („არრანი“) „არანისაგან“ მიღებული ფორმაა, რომელიც არაბული ენის ნიადაგზეა წარმოქმნილი და სხვების მიერ შეთვისებული, „ქართულმა კი, ძველი ფორმა შემოინახა - არიან -ქართლი“[1, 314-315].

კ. თუმანოვი არიან-ქართლს ხეთური წერილობითი წყაროების ხარანსა და კლავდიოს პტოლემეაიოსისეულ არანესთან ('Αράνη) აიგივებდა და, აქედან გამომდინარე, მას ე. წ. მცირე არმენიაში ათავსებდა [9, 89-90, სქოლიო 124].

გ. მამულია, რომელმაც გაიზიარა ტერმინ „არიან-ქართლის“ გ. მელიქიშვილის მიერ შემოთავაზებული ინტერპრეტაცია, მიიჩნევს, რომ „არიან-ქართლის“ სახელწოდებით ცნობილი სახელმწიფო წარმონაქმნი ოძრხოსის (ვიტერუხის) მიწა-წყალი მოიხსენიებოდა. აქემენიდური იმპერიის ჩამოყალიბების დროიდანვე იგი აქემენიდთა ბატონობის არეალში შედიოდა[7, 101, 103].

ვ. გოილაძის მოსაზრებით, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს „არიან-ქართლში“ ქართველური ტომებით დასახლებული კაპადოკია იგულისხმება [2, 161; 3, 10-14].

ანძორეთი – ანძიანძორას ლოკალიზაციის საკითხზე მსჯელობისას გ. ქავთარაძე შემდეგ თვალსაზრისს გვთავაზობს: „Локализация „Андзорети//Андзиандзора“ в Даранальском крае, возможно, указывает на связь корня „Дарани“ и „Ариан-Картли“ (или, по мнению некоторых исследователей, „Аран-Картли“), упомянутым в „Мокцевай Картлисай“, но разумеется в том случае, если допустить возможность утери начального „д“ в наименовании „Даранали//Даранисса“ [6, 8-9].

1985-1997 წლებში არიან-ქართლის პრობლემის სხვადასხვა ასპექტს ჩვენც რამდენიმეგზის შევეხეთ სამეცნიერო კონფერენციებსა და სესიებზე წაკითხულ მოხსენებებში, სადაც გამოთქვით ვარაუდი სტრაბონისეულ „მოსხიკესთან“ (მოსხების ქვეყანასთან) „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს არიან-ქართლის იდენტიფიკაციის შესახებ [14, 1-26; 15, 88-89; 16, 21-22; 17, 388-395].

პირდაპირი მითითება „არიან-ქართლის“ ლოკალიზაციის შესახებ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში არ დასტურდება. როგორც დავინახეთ (იხ. ზემოთ), წყარო მხოლოდ იმ გარემოების აღნიშვნით შემოიფარგლება, რომ ალექსანდრეს მიერ აზოსათვის ნაბოძები ახალი ტერიტორია ისაზღვრებოდა ჰერეთით, ეგრის წყლით, სომხითითა და ცროლის მთით.

მიუხედავად აღნიშნულისა, მთელი კონტექსტიდან საკმაოდ გარკვევით ჩანს, რომ არიან-ქართლი ისტორიული საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ მხარეშია საძიებელი („პირველ, ოდეს ალექსანდრე მეფემან ნათესავნი იგი ლოთის შვილთანი წარიქცინა და შეჴადნა იგინი კედარსა მას ქვეყანასა, იხილნა ნათესავნი სასტიკნი ბუნ-თურქნი, მსხდომარენი მდინარესა ზედა მტკუარსა მიხუევით, ოთხ ქალაქად, და დაბნები მათი: სარკინე ქალაქი, კასპი, ურბნისი და ოძრაჴე, და

ციხენი მათნი: ციხჴ დიდი სარკინისაჲ, უფლისციხჴ კასპისა, ურბნისისა და ოძრაჯისაი" [12, 320].

ჩვენი დაკვირვებით, განსახილველ საკითხთან დაკავშირებით უფრო ინფორმატიულია ლეონტი მროველის თხზულება "ცხოვრება ქართველთა მეფეთა", რომელიც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ"-საგან განსხვავებით არიან-ქართლს საერთოდ არ იხსენიებს. უფრო მეტიც, თუ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ"-ს მიხედვით აზოჲ არიან-ქართლის მეფის ძე, ქართველთა პირველი მეფე იყო ძველ მცხეთაში, „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა"-ს ავტორის თვალსაზრისის თანახმად, აზონ (აზო-აზოვე) წარმოშობით მაკედონელი, ალექსანდრე მაკედონელმა „დაუტევა ქართლს ერისთავად". წყარო გვამცნობს: „...და დაუტევა მათ ზედა პატრიკად სახელით აზონ, ძე იარედოსისი, ნათესავი მისი ქუეყანით მაკედონით, და მისცა ასი ათასი კაცი ქუეყანით ჰრომით... და მოიყვანა ქართლად, მისცა აზონს პატრიკსა. და დაუტევა ქართლს ერისთავად აზონ, და მის თანა სპანი იგი, მჰყრობლად ქართლისა" [10, 18].

როგორც ქვემოთ შევეცდებით ვუჩვენოთ, მიუხედავად იმისა, რომ ლეონტი მროველი ცდილობს აზონი მაკედონიდან მოსულად წარმოგვიდგინოს („და დაუტევა მათ ზედა პატრიკად სახელით აზონ, ძე იარედოსისი, ნათესავი მისი ქუეყანით მაკედონით"), თავად შესანიშნავად იცის, რომ არც მაკედონია აზოს სამშობლო, და არც აზოა მაკედონელი. უფრო მეტიც, ლეონტი მროველის თხზულებაში, ჩვენი აზრით, საკმაოდ საყურადღებო და ანგარიშგასაწიევი ინფორმაცია შემოინახა მაინცდამაინც სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოსთან, კლარჯეთთან და მის სამხრეთით მდებარე ტაობასიანთან, ჭოროხის ხეობასთან, აზონის ქვეყნის („მოქცევაჲ ქართლისაჲ"-ს არიან-ქართლის) დასაკავშირებლად, რაც კარგად ჩანს შემდეგიდან: ლეონტი მროველის მონუმბით, როდესაც აზონს მცხეთაში (ძველ მცხეთაში) მტრული პოლიტიკური სიტუაცია შეექმნა და „ყოველნი ქართველნი"

განუდგნენ, მან თაშესაფრად მაინცდამაინც კლარჯეთი აირჩია („წარვიდა აზონ და მივიდა კლარჯეთს“) [10,23]. უფრო მეტიც, აზონი იქ გამაგრდა კიდეც („...მივიდა კლარჯეთს, და გამაგრდა იგი სიმაგრეთა შინა კლარჯეთისათა“) და ერთი წლის მანძილზე აქტიურად ემზადებოდა ფარნავაზთან საომრად: კრებდა და აძლიერებდა ლაშქარს, დიპლომატიურ მოლაპარაკებას აწარმოებდა მოკავშირე „საბერძნეთთან“ („ხოლო წელსა მეორესა აზონ მოირთნა სპანი საბერძნეთით, განძლიერდა ფრიად“) [10, 23].

კლარჯეთში რომ აზონს ძლიერი პოზიციები გააჩნდა, იქიდანაც ჩანს, რომ იგი იქ არა მხოლოდ ემზადებოდა ფარნავაზთან მომავალი შეხვედრისათვის, არამედ ფაქტობრივად ომის დაწყებისა და ბრძოლის ადგილად ქაჯთა ქალაქის შერჩევის ინიციატორიც იყო. ნყაროში პირდაპირაა ნათქვამი, რომ „აზონ... მომართა ფარნავაზს“, ხოლო ფარნავაზი „მიეგება“ მას [10, 32].

ვფიქრობთ, ყოველივე აღნიშნული შეუძლებელი იქნებოდა, აზონი კლარჯეთის მოსახლეობისათვის უფხო პირი (მაკედონელი), „ძნელი კაცი და მესისხლე“ რომ ყოფილიყო (როგორც აზონის დახასიათებისას ლეონტი მროველი არაერთგზის აღნიშნავს). ეს მით უმეტეს ასეა, თუ გავიხსენებთ იმავე ლეონტი მროველის მიერ სხვა სიტუაციასთან დაკავშირებით წარმოთქმულ შემდეგ სიტყვებს: „ვერაჲნ შევიდოდა მავნე კლარჯეთს, რამეთუ შეუვალი და მაგარი იყო ტყითა და მკვიდრნი კლარჯეთისანი იყვნენ კაცნი მკვრცხნი და მჴედარნიცა“.

ლეონტი მროველის თხრობაში სხვაცაა საგულისხმო: „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“-ს მოწმობით, ფარნავაზმა კლარჯეთში ხელთ იგდო ხუასტაგი, ანუ ვახუშტი ბატონიშვილის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „აზონის საუნჯე და ქონება“ [11,56]. ლეონტი მროველი გვამცნობს, რომ ფარნავაზი მივიდა კლარჯეთს „დაიპყრა“ იგი „და წარმოვიდა მცხეთას სიხა-

რულითა დიდითა. ხოლო სიმდიდრესა ზედა მისსა დაერთო ხუასტაგი აზონისცა. და იქმნა სიმდიდრე გარდარეული" [10,23]. ამ ცნობაში რამდენიმე გარემოება იმასახურებს ყურადღებას: პირველი ისაა, რომ აზონის ხუასტაგი მაინცდამაინც კლარჯეთში აღმოჩნდა დაუნჯებული. მეორე ისაა, რომ ლეონტი მროველი ამ ხუასტაგს მნიშვნელობით ფარნავაზის მიერ გამოქვაბულში მოპოვებულ განძს უთანაბრებს, როდესაც აცხადებს, რომ სიმდიდრე „გარდარეული“ მას შემდეგ „იქმნა“ „ფარნავაზის სიმდიდრეს“ „აზონის ხუასტაგი“ რომ „დაერთო“. აზონის ხუასტაგის მასშტაბები კიდევ უფრო თვალნათლივ წარმოგვიდგება, თუ გავიხსენებთ, რომ „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“-ს მოწმობით, ფარნავაზის განძი იყო „მიუწვდომელი ოქრო და ვერცხლი და სამსახურებელი ოქროსა და ვერცხლისა მიუწვდომელი“ და გამოქვაბულიდან მის გამოზიდვას ფარნავაზის დედამ და ორმა დამ სამი სახედრითა და მარჯვე შრომით ხუთი ლამე მოანდომეს [10,22].

რაკი ლეონტისათვე თანახმად, ქართლიდან ლტოლვილი აზონი კლარჯეთში ფაქტობრივად ეულად მივიდა, ბუნებრივია, ვიფიქროთ, რომ იგი ამგვარ ხუასტაგს კლარჯეთში ქართლიდან ვერ მიიტანდა*. ამიტომ ყოველი ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე შეიძლება დავუშვათ, რომ ეს ხუასტაგი აზონის საგვარეულო (უკეთ, სამეფო საგვარეულო) განძეულობას წარმოადგენდა, რომელიც მის ქვეყანაში – კლარჯეთში ინახებოდა, მით უმეტეს, რომ ამგვარ ვარაუდს გარკვეულწილად მხარს უჭერს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ის მითითებები, რომელთა თანახმად აზონის მამა, არიან-ქართლის მეფე იყო, ქართლში ალექსანდრე მაკედონელს და აზოს არ

* ჩვენი აზრით, ისიცაა გასათვალისწინებელი, რომ ლეონტი მროველი, რომელიც საკმაოდ მუქ ფერებში აღწერს ქართლში აზონის დამარბეველ მოღვაწეობას, არაფერს ამბობს საქართველოს ამ მხარეში მის მიერ რაიმე განძეულობისა ან ფასეულობის ხელთ გდების შესახებ.

გაჰყოლია. უფრო მეტიც, ქართლიდან აზონის დაბრუნებისას ღვთაებათა კერპების (გაციისა და გას) გადასვენებისა და მამამუძეთა წაყვანის მიზნით, იგი კვლავ არიან-ქართლში იმყოფებოდა: „ხოლო ესე აზოა წარვიდა არიან-ქართლად, მამისა თჳსისა და წამოიყვანა რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამა-მძუძეთანი, და დაჯდა ძუელ მცხეთას და თანა ჰყვანდეს კერპნი ღრმთად – გაცი და გა“ [12, 320].

აზონის ქვეყნის (არიან-ქართლის) ლოკალიზაციისათვის ლეონტი მროველის თხზულება სხვა საგულისხმო ინფორმაციასაც შეიცავს. ამ წყაროს ჩვენებით, ქაჯთა ქალაქთან ფარნავაზის გამარჯვების შემდეგ, როდესაც აზონი უკვე მოკლული იყო, მისი ლაშქრის ერთი ნაწილი ფიზიკურად განადგურებული, ხოლო მეორე – ტყვედ ჩავარდნილი, ქართლის მეფემ „საბერძნეთის“ საზღვარზე ანძიანძორა მოაოხრა, ეკლესიებზე გავლით უკან დაბრუნდა და კლარჯეთი დაიპყრო („და წარვიდა ფარნავაზ და მოტყუენა საზღვარი საბერძნეთისა ანძიანძორა, და ეკლესიით შემოიქცა, მოვიდა კლარჯეთს და დაიპყრო კლარჯეთი“ [10, 23].

რაკი იმავე ლენტი მროველის თვალსაზრისის თანახმად, ფარნავაზის კუთვნილი ქვეყნის - „ყოველი ქართლის“ ფარგლებში კლარჯეთის სამხრეთით მდებარე რეგიონი არ შედიოდა, ჩვენთვის საინტერესო ზემომოყვანილ ცნობაში „საბერძნეთის“ საზღვარზე ანძიანძორას „მოტყუენისა“ და ეკლესიით „შემოქცევის“ მოხსენიება მხოლოდ იმას შეიძლება ნიშნავდეს, რომ იქ არა ფარნავაზის ქართლის, არამედ აზონისა და მისი მამის კუთვნილი ქვეყნისა (არიან-ქართლის) და „საბერძნეთის“ საზღვარი გადიოდა [10, 160]. ეს რომ მართლაც ასე იყო, ლეონტისავე იმ ცნობებითაც მოწმდება, რომელთა თანახმადაც, ქართლში ალექსანდრე მაკედონლის მიერ ერისთავად დასმული აზონი მაინცდამაინც „საბერძნეთის“ მეფეს „მსახურობდა“ და „მონებდა“, „საბერძნეთიდან“, „მოსრნა სპანი“ და ა. შ. თუ ჩვენი მსჯელობა მართებულია, მაშინ

არიან-ქართლის სამხრეთი საზღვრის ლოკალიზაციისათვის, უკეთ, არიან-ქართლისა და „საბერძნეთის“ საზღვრის დადგენისათვის ორი პუნქტისა თუ მხარის – ანძიანძორასა და ეკლესიის მდებარეობის გარკვევაა აუცილებელი.

ანძიანძორა და ეკლესია ერთ კონტექსტში მოხსენიებული ჯუანშერთანაც გვხვდება. ბიზანტიის წინააღმდეგ ვახტანგ გორგასლის მიერ ჩატარებული ოპერაციის დროს, ჯუანშერის მოწმობით, ვახტანგმა გეზი ჯერ კარახპოლისაკენ, ანუ კარნუ-ქალაქისაკენ აიღო, ხოლო შემდეგ „ნარვიდა ...პონტოს და მოაოხრნა გზასა ქალაქნი სამნი: ანძორეთი, ეკლესია და სტერი“ [10,160]. აქვე ჯუანშერი იმასაც გვამცნობს, რომ სწორედ ანძიანძორა იყო ის ადგილი, სადაც „პირველთა მეფეთა“ „წყობა“ იყო, ხოლო „ან არს საფლავი დიდისა მოძღუარისა გრიგოლისა“ [10,160]. ანძიანძორა-ანძორეთი და ეკლესია რომ „საბერძნეთის“ სასაზღვრო პუნქტები იყვნენ, ვახუშტი ბატონიშვილის შემდეგი ცნობითაც მოწმდება: ისტორიკოსი აღნიშნავს, რომ ფარნავაზმა „მოსტყუენა საზღვარი საბერძნეთისა ანძიანძორი და ეკლესია..." [11, 56,57].

ანძორეთი-ანძიანძორას მდებარეობის დაზუსტება აკილისენეს ლოკალიზაციის საშუალებით ხერხდება. ეკლესიის, აკილესენეს, ეკელესიის შესახებ საყურადღებო ცნობებს ვპოულობთ სტრაბონთან, კლავდიოს პტოლემეაიოსთან, პროკოფი კესარიელთან და ძველ სომხურ მწერლობაში (ფავსტოს ბუზანდი, სებეოსი და სხვები). ამ ავტორების ცნობების შედარებითი ანალიზის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ იგი დღევანდელი არზრუმის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე ერზინჯანის რეგიონშია საძიებელი. სომეხი ისტორიკოსების ვარაუდით, ადრეულ ხანაში ეკელესია დარანალისა და დერჭანის მხარეებსაც მოიცავდა. თუ ეკლესიის ზემოთ შემოთავაზებულ ლოკალიზაციას სარწმუნოდ მივიჩნევთ და ჩვენი წყაროს იმ მითითებასაც გავითვალისწინებთ, რომ ფარნავაზმა ჯერ სასაზღვრო პუნქტი ანძიანძორა მოაოხრა, ხოლო შემდეგ

ეკლესიით „შემოიქცა“ და კლარჯეთისაკენ აიღო გეზი, მაშინ სასაზღვრო ზოლი აზოს ქვეყანასა (არიან-ქართლი) და „საბერძნეთს“ შორის სადღაც დღევანდელი არზრუმ-ერზინჯანის შემოგარენში უნდა მოვათავსოთ, რაც, თავის მხრივ, იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ არიან-ქართლი კლარჯეთსა და მის სამხრეთით მდებარე ბასიან-ტაოს მოიცავდა [17, 393. 17°, 33-40].

არიან-ქართლის ლოკალიზაციის საკითხთან დაკავშირებით აზოე-აზონის საგვარეულო ღვთაებათა გაციისა და გას (გაიმის) შესახებ არსებული ცნობებიც იმსახურებენ ყურადღებას.

ცნობილია, რომ "მოქცევაჲ ქართლისაჲ"-ს და „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“-ს ავტორები ამ ღვთაებებს და მათ კერპებს ერთსულოვნად აზოე-აზონის სახელებს უკავშირებენ, იმ განსხვავებით, რომ "მოქცევაჲ ქართლისაჲ" ამ ღვთაებებს, უკეთ, მათ კერპებს, აზოეს მიერ არიან-ქართლიდან მოტანილად წარმოგვიდგენს („ხოლო ესე აზოე წარვიდა არიან ქართლად, მამისა თჳსისა და წარმოიყვანა რვაჲ სახლი და ათნი მამა-მძუძეთანი, და დაჯდა ძუელ მცხეთას და თანაჰყვანდეს კერპნი ღმრთად – გაცი და გა“) [12, 320 13, 81-82], ხოლო „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ – მცხეთაშივე აზონის მიერ „შექმნილად“ (აზონმა „... იწყო კერპთმსახურებად, და შექმნნა ორნი კერპნი ვერცხლისანი: გაცი და გაიმ“)[10, 20]. დასახელებულ ღვთაებებთან დაკავშირებით განსაკუთრებით საინტერესო მაინც ისაა, რომ არა მხოლოდ "მოქცევაჲ ქართლისაჲ"-ს, არამედ „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“-ს ავტორიც დაბეჯითებით გვარწმუნებენ, რომ გაცი და გა (გაიმი) ქართველთა ძველი, მამაპაპათა ღვთაებები იყვნენო. ასე, როგორც დავინახეთ, "მოქცევაჲ ქართლისაჲ"-ს ავტორი გვამცნობს, რომ გაცი და გა არიან-ქართველთა ღვთაებებია [12, 329; 13, 82]. ლეონტი მროველი კი აცხადებს: „და იხილა წმინდამან ნინო, რამეთუ დგა კაცი ერთი სპილენძისა, და ტანსა

მისსა ეცუა ჯაჭვ ოქროსი, და თავსა მისსა ყაბალახი მყარი, და თუალნი ესხნეს ზურმუხტი და ბივრილი, და ჯელთა მისთა აქუნდა წრმალი ბრწყინვალე, ვითარცა ელვა, და იქცეოდა ჯელთა შინა... და კუალაი იყო მარჯუენით მისსა კაცი ოქროსი და სახელი მისი გაცი, და მარცხენით მისსა უდგა კაცი ვერცხლისა, და სახელი მისი გაიმ, რომელნი იგი ღმრთად უჩნდეს მას ქართლისასა"[10, 89-90]. უფრო ქვემოთ იგივე ლეონტი მროველი მეფე მირიანს შემდეგ სიტყვებს ათქმევინებს: „რამეთუ აჰა ესერა, ღმერთნი დიდნი, სოფლის მპყრობელნი, მზისა მფლობელნი, წვმისა მომცემელნი და ქუეყანისა ნაშობთა გამომზრდელნი ღმერთნი ქართლისანი, არმაზ და ზადენ, ყოვლისა დაფარულისა გამომეძიებელნი, ძუელნი ღმერთნი მამათა ჩუენთანი, გაცი და გაიმ, - იგინი იყვნეს სარწმუნოებლად კაცთა მიმართ [10, 106].

ზემოაღნიშნულთან ერთად, შემდეგი გარემოებაცაა გასათვალისწინებელი: "მოქცევაჲ ქართლისაჲ"-ს და „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“-ს ავტორები იმაშიც ერთსულოვანნი არიან, რომ ქართლში, მცხეთაში, გაციისა და გას კულტების დაარსება პირადად ალექსანდრე მაკედონელის სახელთან დაკავშირებული არ არის. "მოქცევაჲ ქართლისაჲ"-ს თანახმად, აზოფს მიერ მცხეთაში ღვთაებათა კერპების მოტანა არიან-ქართლიდან ალექსანდრე მაკედონელის ნასვლის შემდეგ მოხდა [12, 320; 13, 81-82]. ლეონტი მროველის მოწმობით კი, ალექსანდრეს გარდაცვალებისთანავე „ამან აზონ დაუტევა სჯული ალექსანდრეს მოცემული, იწყო კერპთმსახურებად, და შექმნა ორნი კერპნი ვერცხლისანი: გაცი და გაიმ"[10, 20].

ამგვარად, ლეონტი მროველი, ისევე როგორც "მოქცევაჲ ქართლისაჲ"-ს ავტორი, ერთხმად მიუთითებენ, რომ გაცი და გაიმი ძველი ქართული წინაქრისტიანული ღვთაებები იყვნენ და მათი კულტები ქართლში საკუთრივ აზონის მიერ იქნა დამკვიდრებული.

ზემოაღნიშნულთან ერთად, შემდეგიცაა ანგარიშგასანევი: „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“-ს ავტორის მონათხრობით: „ათასი მწედარი რჩეული ჰრომთა მათგანი, რომელთა ბოროტი ნაჰკიდებოდა აზონისაგან, განუდგა აზონს და მივიდეს წინაშე ფარნავაზისა“[10,23]. მოგვიანებით, აზონზე გამარჯვებულმა ფარნავაზმა, ქვეყნის შემომტკიცებისა და მოწყობისთანავე, ეს „რომაელი“ მოლაშქრენი „განყვანა ჴევთა და ქუეყანათა შინა, იპყრნა იგინი კეთილად... და უწოდა მათ სახელად აზნაურნი“[10,25].

აზნაურებთან დაკავშირებულ ლეონტისეულ ცნობებში ერთი ძალზე საგულისხმო ის გარემოება იმსახურებს ყურადღებას, რომ ქართველი ისტორიკოსი აზნაურებისადმი, მათი „ბერძნულ-რომაულ-მაკედონური“ წარმომავლობის მიუხედავად, დაუფარავ პატივისცემასა და კეთილგანწყობას ამჟღავნებს. ავტორის ამგვარი პოზიცია აზნაურების მოხსენიების შემცველ ყველა კონტექსტში მოწმდება. როგორც დავინახეთ, ფარნავაზმა აზონის ყოფილი მოლაშქრენი „იპყრნა იგინი კეთილად და უწოდა მათ სახელად აზნაურნი“. ფარნავაზის მემკვიდრის, საურმაგის მეფობის აღწერისას ლეონტი მროველი გვამცნობს, რომ აზნაურებმა ქართლის მეფეს ერთგულება საქმით დაუმტკიცეს, ხოლო საურმაგმა დაიპყრო რა ქართლი... და მოსრნა განდგომილნი მისნი; და რომელთამე შეუწოდო, ხოლო დაამდაბლნა ქართლოსიანნი და წარჩინებულ ყვნა აზნაურნი“[10, 26-27]. „ურწმუნო“ და „სჯულის მოძულე“ ვარაზ-ბაქარზე საუბრისას ლეონტი მროველი ხაზს უსვამს ქრისტიანული რელიგიისადმი აზნაურების ერთგულებას. აქაც ქართველი ავტორი ჯერ აზნაურებს იხსენიებს, ხოლო შემდეგ „ყოველ ერს ქართლისა“ [10, 35]. როგორც „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“-ს სხვადასხვა ადგილებიდან ჩანს, აზონის „რომაელ“ თანამოლაშქრეთა მიმართ ქართველი ავტორის კეთილგანწყობა მათი ახალი სოციალური სტატუსით არ უნდა ყოფილიყო შეპირობებული. „რომაელი“ მხედრებისადმი ამ-

გვარ დამოკიდებულებას ლეონტი მროველი მათი პირველსავე მოხსენიების დროს ავლენს, როდესაც აღნიშნავს: „და მისცა (ალექსანდრემ აზონს – ნ. ხ.) ასი ათასი კაცი ქუეყანით ჰრომით, რომელსა ჰქვან ფროტათოს. ეს ფროტათოსელნი იყვნეს კაცნი ძლიერნი და მჭნენი, და ეკირთებოდეს ქუეყანასა ჰრომისასა. და მოიყვანა ქართლად, მისცა აზონს პატრიკსა, და დაუტევა ქართლს ერისთავად აზონ, და მის თანა სპანი იგი, მჰყრობელად ქართლისა“ [10, 18].

მაშინაც კი, როდესაც „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“-ს ავტორი აზონის მოლაშქრეთა მიერ ქართლში დატრიალებულ უბედურებაზე მოგვითხრობს, მათდამი კეთილგანწყობას ვერ ფარავს და ყოველივე ბოროტების სათავედ საკუთრივ აზონს აცხადებს: „და ესე აზონ მათ ჰრომთაცა ზედა იყო მესისხლე. და მოსრნეს მრავალნი მათგანი“ [10, 20].

როგორც ვხედავთ, ღვთაებათა გაცისა და გას და აზნაურებთან დაკავშირებული ცნობები კიდევ ერთხელ ადასტურებენ არსებითი ხასიათის წინააღმდეგობებს აზონის შესახებ ლეონტი მროველისეული ოფიციალური თვალსაზრისისა და ამავე საკითხებზე მისსავე კონკრეტულ მონაცემებს შორის. ამასთანავე გვარწმუნებენ გ. მელიქიშვილის მიერ გამოთქმული იმ მოსაზრებების მართებულობაში, რომ ცნობები აზონის, გაცის, გაიმის, აზნაურებად ქცეული „რომაელი“ მხედრების შესახებ სხვა არაფერია თუ არა ქართველი ხალხის ეთნოგენეზის ლეონტისეული კონცეფციის შესატყვისი ინტერპრეტაცია „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ქრონიკაში შემონახული გადმოცემისა აზოს, მისი ქვეყნის კუთვნილი ღვთაებების (გაცისა და გას) და არიან-ქართლიდან მის მიერვე მოყვანილ 8 სახლისა და მამამძუძეთა 10 სახლის შესახებ.

ამგვარად, მიუხედავად იმისა, რომ ლეონტი მროველის თვალსაზრისის თანახმად აზონი არც პირველი ქართველი მეფე იყო და არც წარმოშობით ქართველი, „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“-ში შემონახული ზემოგანხილული ცნობები

საკმაოდ ნათლად მიუთითებენ ქართულ ეთნოგეოგრაფიულ, ეთნოპოლიტიკურ და ეთნოკულტურულ სამყაროსთან აზონის გენეტიკურ კავშირზე და ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, კერძოდ, კლარჯეთისა და მის სამხრეთით მდებარე ტაო-ბასიანის მიდამოებში აზონის ქვეყნის (არიან-ქართლის) ძიების მართებულობაზე. ის წინააღმდეგობები, რომლებიც „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“-ს ტექსტში მოწმდება, არა მხოლოდ ადასტურებენ ძველ საქართველოში აზო-აზონის და არიან-ქართლის შესახებ (უკეთ, აზონის კუთვნილ ქვეყანაზე) ლეონტი მროველის შემუშავებული საგან განსხვავებული ვერსიის რეალურად არსებობას, არამედ იმასაც გვიჩვენებენ, რომ ლეონტი მროველი ამ ვერსიის შემცველი ზეპირი თუ წერილობითი წყაროებით საკმაოდ ფართოდ სარგებლობდა.

ასეთი ვერსიის არსებობა, ჩვენი აზრით, XVI საუკუნის ერთი თურქული წყაროთიც დასტურდება. ესაა XVI საუკუნის 30-იანი წლებით დათარიღებული ერთ-ერთი თურქული დოკუმენტი, რომელიც სტამბულის მინისტრთა საბჭოს ფეკეტეს (F134) ფონდშია დაცული (აღნიშნული დოკუმენტი სხვა ანალოგიურ წერილობით ძეგლებთან ერთად 1983 წელს ც. აბულაძემ გამოსცა, წარუმძღვარა მათ გამოკვლევა, დაურთო თურქული დოკუმენტების პირები, საყურადღებო რუკები და ძალზე საგულისხმო შენიშვნები) [5, 53-57].

ჩვენთვის საინტერესო დოკუმენტი ოსმალეთის ლაშქრისათვის საქართველოში (სამცხე-საათაბაგოში) და ჩრდილოეთ ირანში შეღწევის გზების ხელსაყრელი მარშრუტების აღწერისადმი მიძღვნილ რელაციას წარმოადგენს. იგი საყურადღებო ცნობებს გვანვდის აგრეთვე ქართული პროვინციების ბუნებრივი პირობების, სამარშრუტო გზების მახლობლად მდებარე ეკლესიების, ციხე-სიმაგრეების, ხიდების, მათი მფლობელების ვინაობის, ამ უკანასკნელთა პიროვნული თვის-

სებების, ნათესაური კავშირ-ურთიერთობების და სხვა არაერთი საკითხის შესახებ.

მითითებული დოკუმენტის ჩვენთვის საინტერესო ფრაგმენტი ასე იკითხება: „გზა საქართველოს ქვეყნისკენ ბინგიოლის სახელით ცნობილ იალალიდან გადის ბასიანის დაბლობზე, ავნიქის ციხის მარცხნივ, ჩობანის ხიდის ახლოს, შეიძლება თვითონ ჩობანის ხიდზე გავლითაც. როგორც კი საქართველოს ტერიტორიაზე ფეხს დაადგამ, მარჯვენა მხარეს საზღვარი გასდევს ურჯულო ყვარყვარეს აზნაურთაგან ყანდურალად წოდებულ მამულს. ის ადგილები მისი მამულია. 200 სოფელია ქუფის ციხიდან, ვიდრე სიფნიქის სახელით ცნობილი ადგილის გასწვრივ მიაღწევდე. ის ქუფი პატარა ციხეა. აქვს რამდენიმე ციცაბო საბრძოლო ადგილი, მაგრამ ძლიერი დარტყმის გადამტანი კი არ არის. აქ მდებარე სოფლების უმრავლესობა ზემოაღნიშნულ ყანდურალს ეკუთვნის. მცირე ნაწილი კი აზონის შვილებად ცნობილი აზნაურებისაა. ზოგიერთი კი ყვარყვარეს სახასოა. ყანდურალიც მხოლოდ-შობილი როდია. მას რამდენიმე ძმა უნდა ჰყავდეს“ [5, 53-54].

მოტანილ ნაწყვეტში ჩვენი ინტერესის საგანი ფაქტობრივად შემდეგი სტრიქონებია: „აქ მდებარე სოფლების უმრავლესობა ზემოაღნიშნულ ყანდურალს ეკუთვნის. მცირე ნაწილი კი აზონის შვილებად ცნობილი აზნაურებისაა“.

ჩვენი აზრით, ამ ცნობის მნიშვნელობა არიან-ქართლის პრობლემისათვის ძნელი შესაფასებელია. მასში მნიშვნელოვანი მხოლოდ ის კი არაა, რომ აზნაურები აზონის შვილებად არიან მოხსენიებულნი, რაც შეიძლება ლეონტი მროველის იმ ინფორმაციიდანაც მომდინარეობდეს, რომლის თანახმადაც, ქართლში დარჩენილი „ათასნი ჰრომნი მჴედარნი“, „რომელნი აზონისაგან მოერთნეს ფარნავაზს“, ამ უკანასკნელმა „განყვანა ხევთა და ქუეყანათა შინა, იპყრნა იგინი კეთილად, რამეთუ ბრძოლასა მას აზონისსა მჴნედ იყვნენ, და უწოდა მათ სახელად აზნაურნი“ [10, 25]. საყურადღებო და ანგარიშგასა-

წვეი ისაა, რომ აზონი და მის „შვილებად ცნობილი აზნაურები“ მაინცდამაინც იმ ტერიტორიასთან დაკავშირებით ისენიებიან, რომელიც, ჩვენი ვარაუდით, არიან-ქართლისა და „მოსხიკეს“ საზღვრებში შედიოდა. არანაკლებ საგულისხმო ისიცაა, რომ ეს აზნაურები „აზონის შვილებად“ მოიხსენიებიან და არა ფარნავაზის მიერ აქ „განყვნილებად“. დაბოლოს, თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ჩვენთვის საინტერესო წყაროსთან ტიპოლოგიურად მსგავსს დოკუმენტებს, ერთი მხრივ, ადგილობრივ ხელისუფალთა მიერ მინოდებულ, ხოლო, მეორე მხრივ, ოსმალთა ჯაშუშების ფართო ქსელის სადაზვერვო მუშაობის შედეგად ადგილზე შეგროვილი ინფორმაცია ედო საფუძვლად, იმ მართებულ დასკვნამდე მივალთ, რომ XVI საუკუნის პირველ მეოთხედში სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ჯერ კიდევ ცოცხლობდა ადგილობრივი ტრადიცია (ზეპირი ან, შესაძლოა, მწიგნობრული გზით დამკვიდრებული), რომელიც მესხეთის ერთ-ერთ ძირძველ ქართულ მხარეს – ბასიანს იმ აზო-აზონის სახელს უკავშირებდა, რომელსაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ავტორი პირველ ქართველ მეფედ წარმოგვიდგენს, ხოლო ლეონტი მროველი – მცხეთაში ალექსანდრე მაკედონელის მიერ ხელდასმულ ერისთავად (პატრიკად).

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა:

1. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ზოგადი დებულებები, წიგნში: საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1957.
2. გოილაძე ვ., ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეებთან, „მნათობი“, 1984, №1.
3. გოილაძე ვ., ფარნავაზიანთა სახლის ქრისტიან მეფეთა ქრონოლოგია, თბილისი, 1990.

4. თაყაიშვილი ე., საიდან და როგორ გაჩნდა „ქართლის მოქცევის“ ქრონიკებში სახელწოდება „არიან-ქართლი?“, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. IX, №9-10, 1948.
5. თურქული წყაროები XVI ს. I მეოთხედის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის, თურქული დოკუმენტები ქართული თარგმანით, გამოკვლევისა და შენიშვნებით გამოსცა ც. აბულაძემ, თბილისი, 1983.
6. Кавтарадзе Г., Вопросы истории Кавказа и Анатолии и проблемы хронологии и периодизации VI-I тысячелетия до н. э., Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Тбилиси, 1992.
7. მამულია გ., კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება ძველ ქართლში, თბილისი, 1979.
8. Меликишвили Г. А., К истории древней истории Грузии, Тбилиси, 1959.
9. Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian History, Georgetown University Press, 1963.
10. ქართლის ცხოვრება, I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1955.
11. ქართლის ცხოვრება, IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973.
12. შატბერდის კრებული X საუკუნისა, გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა, თბილისი, 1979.
13. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები I, (V-Xსს.), დასაბეჭდად მოამზადეს ილ. აბულაძემ, ნ. ათანელაშვილმა, ნ. გოგუაძემ, ალ. ქაჯაიამ, ც. ქურციკი-

ძემ, ც. ჭანკიევმა და ც. ჯღამაიამ, ილ. აბულაძის ხელმძღვანელობით და რედაქციით, თბილისი, 1963.

14. ხაზარაძე ნ., სტრაბონისეული „მოსხიკე“ და „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს „არიან-ქართლი“, მოხსენება, წაკითხული საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის XXIX სამეცნიერო სესიაზე, თბილისი, 1985 (ხელნაწერი).
15. ხაზარაძე ნ., არიან-ქართლის პრობლემისათვის, რესპუბლიკური სამეცნიერო კონფერენციის თეზისები, თბილისი, 1995.
16. ხაზარაძე ნ., XXI საუკუნის თურქული დოკუმენტი და ძველი ქართული წერილობითი წყაროების აზო-აზონის ქვეყნის (არიან-ქართლის) ლოკალიზაციის პრობლემა, სამეცნიერო სესიის „წერილობითი ისტორიული წყაროების შესწავლის და გამოცემის აქტუალური საკითხები“, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი-სიღნაღი, 1996.
17. ხაზარაძე ნ., საქართველოს ძველი ისტორიის ერთი ასპექტისათვის (არიან-ქართლი), საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტის შრომები №3 (414), თბილისი, 1997.
- 17° ხაზარაძე ნ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალციხის ფილიალის შრომების კრებული, II, ახალციხე, 2000.
18. ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, I, თბილისი, 1951.
19. ჯავახიშვილი ივ., ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა, ძველი ქართული მწერლობა (V-XIII სს.) წიგნში: ჯავახიშვილი ივ., თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. VIII, თბილისი, 1977.

20. ჯანაშია ს., უძველესი ეროვნული ცნობა ქართველთა პირველსაცხოვრისის შესახებ მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის სინათლეზე, შრომები, ტ. II, თბილისი, 1952.
21. ჯანაშია ს., ურარტუ, შრომები, ტ. II, თბილისი, 1952.

LEONTI MROVELI AND THE PROBLEM OF THE LOCALIZATION OF ARIAN-KARTLI

As soon as the Shatberdi collection entered scholarly circulation (1888) the text of "Moktsevai Kartlisai" and the problem of Arian-Kartli claimed the attention of Georgian researchers - D. Bakradze, E. Taqaishvili, N. Marr, M. Janashvili, A. Khakhanashvili, T. Zhordania and others. The question of the identification of Arian-Kartli remains the object of controversy of many Georgian and foreign authors (I. Javakhishvili, S. Janashia, N. Berdzenisvili, G. Melikishvili, N. Khazaradze, V. Goiladze, G. Kavtaradze, K. Toumanoff and others) to the present day.

On the basis of the analysis of the reports found in Leonti Mroveli's work the present author has arrived at the following conclusion: in spite of the fact that according to Leonti Mroveli's opinion, Azon was neither the first Georgian King nor a person of Georgian origin, the reports preserved in "The Life of the Georgian Kings" point quite clearly to Azon's genetic relationship with the Georgian ethnogeographical, ethnopolitical and ethnocultural world, and the validity of the search for Azon's country (Arian-Kartli) on the territory of historical south-western Georgia, in particular, Klarjeti and in the vicinity of Tao-Basiani lying to its south. The contradictions evidenced in "The Life of Georgian Kings" not only prove the real existence in old Kartli of a version about Azon and Arian-Kartli,

differing from that worked out by Leonti Mroveli, but also show that Leonti Mroveli made wide use of oral or written sources containing this version.

The present author assumes that the existence of such a version is also attested by a document dated to the 1503s preserved in the funds (F 134) of the Istanbul Council of Ministers, Fekete, according to which a part of Basiani territory was settled by "Aznauris known as Azon's children".

ᄒᄒᄒᄒᄒᄒᄒᄒᄒ
REVIEWS
РЕЦЕНЗИИ

**Н. В. АРУТЮНЯН, ТОПОНИМИКА
УРАРТУ. – ЕРЕВАН, 1985, 308 С.**

Значение топонимики как первостепенной важности источника для изучения этнокультурной и политической истории древневосточных обществ не вызывает сомнений. Поэтому появление нового фундаментального исследования известного советского востоковеда Н. В. Арутюняна, посвященного топонимике Урарту (Ответственный редактор Г. А. Меликишвили, рецензент Б. Б. Пиотровский), сразу же вызвало пристальный интерес широкого круга специалистов.

Отдельные аспекты исторической географии Урарту и сопредельных стран уже давно и весьма плодотворно изучаются советскими и зарубежными учеными¹. Много сделано в этой области древневосточной науки и автором рецензируемого труда — Н. В. Арутюняном². Однако без преувеличения можно сказать, что как по масштабу исследуемого географического ареала, так и всеобъемлемостью использованных письменных первоисточников и научной литературы, у «Топонимики Урарту» пока что нет аналога в советской и зарубежной историографии.

В рассматриваемой книге топонимика Урарту и сопредельных стран изучена в свете данных урартских, ассирийских и хеттских клинописных эпиграфических памятников, с учетом сведений греко-римских, древнеармянских, древнегрузинских письменных источников. В исследовании максимально использованы существующие в настоящее время публикации урартских и ассирийских клинописных текстов, часть которых в научный оборот введена самим Н. В. Арутюняном, а зачастую и интерпретирована по-новому³.

В монографии максимально учтены достижения советской и зарубежной историографии по теме исследования.

В рецензируемой книге топонимы, этнонимы, гидронимы, оронимы и т. д. представлены в алфавитном порядке. Наряду с русским их чтением, даются транскрипции, фиксирующее фонетические особенности урартского языка, а также соответствующие детерминативы (KUR — «страна», I — «племя». ŠADU — «гора», ID — «река», URU — «город», «поселение», I/KUR — «племенная территория» и т. д.).

Каждый очерк состоит из обзора первоисточников по вопросам локализации изучаемой автором страны, территории племени, города, города-крепости, населенного пункта, горы, реки, долины, канала, самой локализации и ссылок на первоисточники и специальную литературу.

Книга снабжена схематической географической картой Урарту и сопредельных стран, указателями собственных имен, географических и этнических названий, а также списком сокращений.

При определении местонахождения той или иной географической и этнической единицы автор первым делом пользуется теми данными первоисточников, которые наиболее точно отображают их локализацию. В этой связи Н. В. Арутюнян особое внимание уделяет маршрутам военных походов урартских и ассирийских царей и надписям, воздвигнутым завоевателями в покоренных странах. При наличии соответствующего сравнительного материала с этой же целью в книге использованы свидетельства топонимики более поздних эпох, зафиксированные в античных, древнеармянских и древнегрузинских письменных источниках и на современных географических картах.

Сопоставление предложенных в рассматриваемой книге локализаций отдельных стран, племенных территорий, городов, населенных пунктов и т. д. с ранее существующими в научной литературе показывает, что монография содержит не одно новое,

хорошо аргументированное положение по проблеме исследования⁴. Более того, целый ряд выводов о локализации географических и этнополитических единиц, встречающихся с книге, получены автором впервые⁵.

Трудно переоценить значение приложенной к книге схематической карты Урарту и сопредельных стран, наглядно отображающей основные итоги проведенного автором трудоемкого и сложного исследования.

Новая монография Н. В. Арутюняна «Топонимика Урарту» безусловно ценное приобретение исторической науки.

Хотим отметить и следующее. Не можем не высказать сожаления по поводу того, что автор в должной степени не использовал лувийско-иероглифические надписи I тыс. до н. э., содержащие важные для уточнения местонахождения рассматриваемых в книге географических и этнополитических единиц сведения⁶.

Н. В. Арутюнян еще в 1970 г. предложил новую, на наш взгляд, интересную и обоснованную интерпретацию Адыльджевасской надписи Русы II вместе со страной Зиукуни, упоминающую страны Мушки (ни), Хате и Халиту⁷. Тем более обидно, что в книге ничего не сказано о локализации страны Халиту, а на схематической карте отсутствует не только ее наименование, но и страны Мушки (ни), о местонахождении которой, кстати, автор останавливается дозвольно-таки подробно⁸.

Мы вполне согласны с представленной в монографии и на схематической карте локализацией местообитания касков в районе Восточно-Понтийских гор, полностью отвечающей требованиям хеттских письменных источников II тыс. до н. э. Однако для исследуемой автором эпохи подобная локализация касков кажется нам анахронизмом, т. к. не только в I, но и к концу II тыс. до н. э. месторасселение касков (каскайцев-абешлайцев) суще-

ственно меняется, перемещаясь южнее вышеотмеченной территории Восточно-Понтийского горного региона, о чем, как это хорошо известно и Н. В. Арутюняну⁹, свидетельствуют ассирийские письменные источники XII—VIII вв. до н. э.

Не можем не высказать сожаления и по поводу того, что в книге не затронут вопрос о грамматических особенностях изучаемых автором собственных имен.

Сделанные замечания имеют скорее характер пожеланий и ни в коей мере не умаляют значения и ценности рецензируемой книги.

В заключении хочется отметить, что новая монография Н. В. Арутюняна итог многолетних обстоятельных, трудоемких и плодотворных изысканий. Она является новым важным этапом в научном изучении актуальных проблем исторической географии Передней Азии и Кавказа.

Использованная литература:

1. См. например, Streck M., Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistän und Westpersien nach der babylonisch-assyrischen Keilschriften, ZA, III, Band, I Heft, Weimar, 1898; XIV Band, 1-2 Heft., Berlin, 1889; XV Band, 2-4 Heft., Berlin, 1901; Lehman-Haupt G. F., Armenien einst und jetzt, I, Berlin, Leipzig, 1926; II, 2, Berlin, Leipzig, 1931; Forrer E., Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, Leipzig, 1920; Adontz N., Histoire d'Arménie, Paris, 1946; Пиотровский Б. Б., История и культура Урарту, Ереван, 1944; его же, Ванские царство (Урарту), М., 1959; Дьяконов И. М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, №2, с. 255-356; его же, История Ми-

- дии, М.-Л., 1956; его же, Урартские письма и документы, М. Л., 1963; его же, Предыстория армянского народа, Ереван, 1968; Diakonoff I. Kashkai., *Geographical Names According to Urartian Texts*, Repertoire Geographique des Textes Cunéiformes, Band 9, Wiesbaden, 1981; Меликишвили Г. А., Наири-Урарту, Тбилиси, 1954; его же, Урартские клинообразные надписи, М., 1960; Parpola S., *Neo-assyrian Toponyms*, Nevkirchen-Vluyn. 1970 и др.
2. См., например, Арутюнян Н. В., Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, 1964; его же, Некоторые вопросы топонимики Урарту, ИФЖ, 1965, №1; его же, Биайнили (Урарту). Военно-политическая история и вопросы топонимики, Ереван, 1970.
 3. См. например, Арутюнян Н. В., Новонайденная клинописная таблетка из раскопок Кармир-блур, ВДИ, 1957, №3; его же, Заметки по урартской эпиграфике, «Известия АН Армянской ССР» (общественные науки), 1957, №12; его же, Новые урартские надписи, Ереван, 1966; его же, Чтение и интерпретация надписи из Гарни, ИФЖ, 1966, №2; Арутюнян Н. В., Оганесян К. Л., Новые урартские надписи из Эребуни, ВДИ, 1970, №3; Арутюнян Н. В., К интерпретации урартской надписи из Хаги, Древний Восток, III, Ереван, 1978; его же, La nouvelle inscription Ourartéenne découverte en Arménie Soviétique, Gesellschaft und Kultur im alten Vorderasien, Berlin, 1982, S. 82-85 и др.
 4. Арутюнян Н. В., Топонимика Урарту, с. 12-13, 14, 17, 19, 20, 30, 35, 51, 52, 67, 85, 128-129, 184-185 и т. д.
 5. Арутюнян Н. В., Топонимика Урарту, с. 7, 11, 12, 18, 22, 26, 29, 30, 33, 34, 39, 43, 45, 46, 51, 52, 53, 54, 61, 62, 63, 65, 70, 72, 73, 74, 76, 82, 85, 86, 90, 94, 95, 97, 113, 116, 125, 129, 131, 138, 144 и т. д.
 6. Так, к примеру, для более точной локализации Табала или страны т. н. "западных мусков" автор мог почерпнуть много

полезного в лувийско-иероглифических надписях X-VIII вв. до н. э., в разное время открытых на Кызылдаге, в Султанхане, Кайсери, Сувасе, Топаде, Чифлике, Боре, Каркемише и т. д. (Подробнее см. Хазарадзе Н. В., Этнополитические проблемы древней истории Грузии (мосхи), Тбилиси, 1985 (На груз. яз.; резюме на рус. и англ. яз., с. 72-125).

7. Арутюнян Н. В., Биайнили (Урарту), с. 323 и прим. 54; его же, Топонимика Урарту, с. 147.
8. Арутюнян Н. В., Топонимика Урарту, с. 146-147.

„სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს ადრე რკინის ხანაში“

ასეა დასათაურებული ნანა ხახუტაიშვილის მონოგრაფია, რომელიც თბილისში გამომცემლობა „მეცნიერებამ“ გამოსცა. წიგნი ეძღვნება კავკასიისა და წინა აზიის ძველი ისტორიის აქტუალური და ძალზე საყურადღებო საკითხების კვლევა-ძიებას. ეს საკითხები უაღრესად მნიშვნელოვანია ამ მეტად თავისებურ და დიდ რეგიონში ძვ. წ. XII-VI საუკუნეებში მიმდინარე ეთნოგენეტიკური, ეთნოლინგვისტიკური, პოლიტიკური, სოციალ-ეკონომიკური და კულტურული პროცესების შესასწავლად და წარმოსაჩენად. აქვე უნდა შევნიშნოთ რომ ნაშრომი ადრერკინის ხანის სამხრეთ-დასავლეთ საქარ-

თველოს ზღვისპირეთის ისტორიის მონოგრაფიული შესწავლის პირველ ცდას წარმოადგენს. მასში ფაქტობრივად პირველადაა თავმოყრილი საკვლევ პრობლემასთან დაკავშირებული სადღეისოდ არსებული სხვადასხვა ხასიათის პირველწყაროები. ავტორი კარგად იცნობს საკვლევი თემის ირგვლივ ჩვენამდე მოღწეულ ხეთური, ასურული და ურარტული ლურსმული დამწერლობის ძეგლებს, ანტიკური ხანის ბერძნულ-რომაულ წერილობით წყაროებს, ბიბლიურ წერილობით ტრადიციას.

ავტორი კარგად ფლობს და მარჯვედ იყენებს ეთნოგრაფიულ და ფოლკლორულ მასალას. იცნობს თანამედროვე ლინგვისტიკის მიღწევებს. მაგრამ წყაროთმცოდნეობითი ბაზის თვალსაზრისით სარეცენზიო ნაშრომის ღირსება მაინც ისაა, რომ მასში მაქსიმალურადაა გამოყენებული, სათანადოდ შეფასებული და განზოგადოებული მდიდარი და უნიკალური მასალა, რაც სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთში ამ ბოლო 25 წლის მანძილზე ჩატარებული ინტენსიური, გეგმაზომიერი არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად იყო მოპოვებული. ამ მასალის ერთი ნაწილი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძველი სამოსახლოების ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი (ჩოლოქი, ციხისძირი, ნამჭედური და სხვ.), მეორე - რკინის მეტალურგიასთან დაკავშირებულ პუნქტებშია მიკვლეული (ჯინჯახური, ლელვა, ცეცხლაური, ასკანა, მზიანი და სხვ.), ხოლო მესამე - ბრინჯაოს ნივთების განძების სახითაა წარმოდგენილი. მეურნეობის სხვადასხვა დარგების შესწავლისას ნაშრომში ფართოდაა გამოყენებული ტექნიკური და საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა - პალეოგეოგრაფიის, მეოთხეული გეოლოგიის, გეოფიზიკის, რადიოფიზიკის და პალეობოტანიკის მონაცემები, სრულდაა გათვალისწინებული ახალი სამეცნიერო სპეციალური ლიტერატურა ქართულ, რუსულ და დასავლურ-ევროპულ ენებზე. საკვლევი პრობლემის კომპლექსურმა შესწავლამ ავტორს საშუალება მისცა ახლე-

ბურად წარმოეჩინა ადრერკინის ხანის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთის ისტორიის მთელი რიგი საკითხი.

ამ მხრივ, ჩვენი აზრით, განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს მონოგრაფიის პირველი თავი, რომელიც ადრერკინის ხანის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთის მეურნეობის შესწავლას ეძღვნება. სხვადასხვა ხასიათის მონაცემები (არქეოლოგიური, ისტორიული, ლინგვისტური, ეთნოგრაფიული, ფოლკლორული და სხვა) ღრმადაა გაანალიზებული და ურთიერთშეჯერებული. ამგვარი თანამიმდევრული კვლევის შედეგად ავტორი ადრერკინის ხანის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთის მეურნეობრივი განვითარების საკმაოდ სრულ და საინტერესო სურათს აღადგენს.

ახალგაზრდა მკვლევარი საკმაოდ დამაჯერებლად უჩვენებს მინათმოქმედების, მესაქონლეობის, ნადირობის, მეთუნეობის, მეტალურგიის, ქსოვის, ხითხურობის და მეურნეობის სხვა დარგების ტრადიციულობას. ვფიქრობთ, რომ ამ გარემოებას დიდი მნიშვნელობა აქვს არა მხოლოდ ადრერკინის ხანის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთის ეკონომიკის ისტორიისათვის (რაც თავისთავად ფასეულია), არამედ ამ მხარის მოსახლეობის ეთნოგენეზისთვისაც, რადგან ერთსადაიმაცე ისტორიულ არეალში ათასწლეულების მანძილზე სამეურნეო კულტურების უწყვეტობა, პირველ რიგში, ამ სამეურნეო კულტურის მატარებელთა ეთნიკურ მდგრადობაზე, ეთნიკური სიტუაციის სტაბილურობაზე უნდა მეტყველებდეს.

სიახლეს შეიცავენ რკინის მეტალურგიისადმი მიძღვნილი პარაგრაფები (სამთო საქმე და მეტალურგია, ლითონდამუშავება-ჩამოსხმა, მჭედლობა), სადაც ახალი არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე ავტორი საგულისხმო ვარაუდებსა და მოსაზრებებს გვთავაზობს. ნ. ხახუტაიშვილის მიერ ჩატარებულმა კვლევა-ძიებამ სავსებით დაადასტურა იმ თვა-

ლსაზრისის სამართლიანობა, რომლის თანახმადაც, ქართველურ ტომთა განსახლების ტერიტორიაზე რკინის წარმოების დასაწყისი არა უგვიანეს ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველ ნახევარში უნდა ვივარაუდოთ. არანაკლებ საინტერესოა ავტორის ის დასკვნაც, რომ „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა ზოლში დადგენილი ფაქტები რკინა-ფოლადის წარმოების ადრეული ეტაპის შესახებ სრულ თანხმობაშია ადრე დადგენილ სურათთან ქართველურ სამყაროში რკინა-ფოლადის წარმოების ადრეული (ძვ. წ. XIV-XIII სს.) გამოყენების შესახებ“.

ეყრდნობა რა ფ. ენგელსის ცნობილ თეზას რკინის რევოლუციური როლის შესახებ კაცობრიობის ისტორიაში, ავტორი მართებულად მიუთითებს რკინის მეტალურგიისა და ადრეკლასობრივი სახელმწიფოს წარმოქმნის ორგანულ კავშირზე. ნ. ხახუტაიშვილის თვალსაზრისით, ადრერკინის ხანაში, კერძოდ, მის დასასრულ ფაზაში, ქართველურ სამყაროში სახეზეა მთელი რიგი სამეურნეო, სოციალური, პოლიტიკური და კულტურული ცვლილებები, რომელსაც საფუძველი ჯერ ბრინჯაოს იარაღის სრულქმნამ მიუმზადა (ე. წ. „კოლხური ბრინჯაოს კულტურა“), ხოლო შემდეგში, ფოლადის იარაღის გამოჩენის შედეგად, განვითარების ეს ტენდენცია შეუქცევადი გახდა და იგი საბოლოო ჯამში კოლხეთის ადრეკლასობრივი საზოგადოების ჩამოყალიბებით დამთავრდა“.

რკინის მეტალურგიაზე მსჯელობისას საინტერესო საკითხია დასმული ძველანატოლიურ სამყაროსთან ქართველურის ურთიერთობის თვალსაზრისით. ავტორის აზრით, საკვლევი რეგიონი გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში რკინის წარმოების წამყვან კერას წარმოადგენდა და იგი „ლითონების წარმოების თითქმის ყველა დარგში ტონის მომცემი იყო მთელ ახლოაღმოსავლურ სამყაროში“.

ნაშრომის ღირსებად მიგვაჩნია ისიც, რომ მასში შესწავლილია საკვლევი რეგიონისათვის დამახასიათებელ დასახლებათა ტიპოლოგიასთან დაკავშირებული საკითხები. სწორია

ავტორი, როდესაც დაასკვნის, რომ აღმოსავლეთ შავიზღვის-პირეთის დიუნური დასახლებები ერთდროულად სამი ფუნქციის მატარებელი იყვნენ: ისინი მარილსაც მოიპოვებდნენ, რკინასადნობის სახელოსნოებისათვის ნედლეულსაც (მაგნიტიტურ ქვიშასაც) ამზადებდნენ და სხვადასხვა კულტსაც ემსახურებოდნენ. მართებულია ავტორისეული ის ვარაუდიც, რომ აღნიშნული საქმიანობა შეიძლება სეზონურიც ყოფილიყო, როგორც ეს ძველი აღმოსავლეთის ზოგიერთი ქვეყნის სინამდვილეშია დადასტურებული.

ნამჭედურის ძველი ფენების (ძვ. წ. XIII-XII სს., XI-VIII სს.) შესწავლამ საშუალება მისცა ავტორს ერვენებინა სამშენებლო ტექნიკაში საკვლევ ხანაში მომხდარი ძვრები, ინოვაციები (ქვით იატაკის მოპირკეთება, ჯარგვალური ნაგებობების კედლების თიხის ხსნარის სქელი ფენით შელესვა და სხვა). ანგარიშგასანევია ახალი ვარაუდი, რომ ჩოლოქ-ოჩამჩირის ორმდინარეთის ზღვისპირა ზოლში გამოვლენილი საცხოვრებელი სახლები ვიტრუვიუსისეული (ძვ. წ. I ს.) „კოლხური სახლის“ პროტოტიპებს წარმოადგენენ.

ნ. ხახუტაიშვილი წარმოაჩენს ძვ. წ. XII-VI საუკუნეების სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთის სოციალ-ეკონომიკურ ისტორიასაც. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთი ადრერკინის ხანაში სოციალურად დაწინაურებულ რეგიონს წარმოადგენდა, სადაც მაღალგანვითარებულმა სოფლის მეურნეობამ და ხელოსნობამ, ბუნებრივმა სიმდიდრემ, ზედმეტი პროდუქტის გაჩენამ საფუძველი შეუქმნა ქონებრივი უთანასწორობის გაღრმავებას, თემური საკუთრების საფუძვლების შერყევას, კერძო საკუთრების ფუნქციონირების არეალის გაფართოვებას და საბოლოო ჯამში - ადრეკლასობრივი სახელმწიფოს ჩამოყალიბებას.

ნ. ხახუტაიშვილის ნაშრომის გამოკვლევის შედეგები შესაძლოა გამოყენებულ იქნას კავკასიისა და წინა აზიის ეთნო-პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურის ისტორიის კარ-

დინალური პრობლემების დამუშავებისას, იგი დაეხმარება ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ატლასის თემატიკაზე მომუშავე სპეციალისტებს და ძველი მეტალურგიის ისტორიით დაინტერესებულ მკვლევრებს. ამიტომ სასურველია ნაშრომის გამოქვეყნება რუსულ ენაზე.

ყოველივე ზემოაღნიშნულთან ერთად, გვინდა რამდენიმე შენიშვნაც გამოვთქვათ.

ნაშრომის შესავალ ნაწილში, სადაც საუბარია გამოკვლევის მიზანზე, მის წყაროებზე, საკვლევი რეგიონის გეოგრაფიულ თავისებურებებზე, სავსებით კანონზომიერად განხილულია ისეთი მნიშვნელოვანი საკითხიც, როგორიცაა, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთის მოსახლეობის ეთნიკური კუთვნილების საკითხი. აკად. გ. მელიქიშვილის ნაშრომებზე დაყრდნობით ავტორი დაასკვნის, რომ „საკვლევი ხანა (ძვ. წ. XII-VI სს.) ენობრივად მოიცავს „ზანურ-ქართული ერთობის შუალედ ხანას, ქართულისა და ზანურის დიალექტურ სტადიას“. და უფრო ქვემოთ: „ამგვარად, ადრერკინის ხანის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში უნდა ეცხოვრა ქართველურ ეთნიკურ ჯგუფს, რომლის ენობრივ სამყაროში (ზანურ-ქართული ერთობა, კოლხური) მხოლოდ შესწავლილი პერიოდის დასასრულს იგულისხმება დაშლის პროცესი, თვისებრივად ახალი საფეხურის დადგომა“. ამ თვალსაზრისს ავტორი სხვაგანაც არაერთგზის იმეორებს (გვ. 40, 54 და ა. შ.).

ჩვენი აზრით, სასურველი იყო მოტანილი და სათანადოდ შეფასებული ყოფილიყო ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით არსებული განსხვავებული მოსაზრებებიც. ასე, მაგალითად, ცნობილია, რომ ო. ჯაფარიძე ქართულ-ზანურ ერთობას თრიალეთურ და არა კოლხურ კულტურას მიაკუთვნებს, ხოლო ქართულ-ზანური ერთობის დაშლას ამ კულტურის დასასრულის ხანით ათარიღებს (იხ. ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, თბილისი, 1969, გვ. 232-235). თ. მიქელაძე კი,

რომელმაც კოლხური კულტურის ეთნიკური ატრიბუციის პრობლემა სპეციალურად შეისწავლა, ამ კულტურას მეგრულ-ჭანურ (ზანურ) ეთნიკურ სამყაროს უკავშირებს. იმავე მკვლევრის კონცეფციის თანახმად, რომელიც სათანადო არგუმენტაციას ემყარება, ქართულ-ზანური ერთობის დაშლა არა უგვიანეს ძვ. წ. II ათასწლეულის დამდეგს უნდა მომხდარიყო (იხ. თ. მიქელაძე, ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-დასავლეთ შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან, თბილისი, 1974).

როგორც აღვნიშნეთ, სარეცენზიო მონოგრაფიის ავტორი საკამოდ დაწვრილებითა და საინტერესოდ წარმოგვიდგენს ადრერკინის ხანას სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვიპირეთის მეურნეობრივი განვითარების სურათს. სასურველი იყო, რომ ცალკე ქვეთავი დათმობოდა საკვლევ რეგიონში მცხოვრები ტომების სულიერი კულტურის შესწავლასაც (რასაკვირველია, თუ სადღეისოდ არსებული წერილობითი წყაროები, არქეოლოგიური და სხვა ხასიათის მასალა ამის საშუალებას იძლევა).

ნაშრომი კარგად იკითხება. გამართულია ენობრივად და სტილისტურად. მით უფრო დასაანანია, რომ მონოგრაფიაში ზოგჯერ არაზუსტადაა წარმოდგენილი ძველი აღმოსავლური საკუთარი სახელები. ასე მაგალითად, ნაშრომში არაერთგზის ვხვდებით ისეთ გეოგრაფიულ, პოლიტიკურ თუ პირთა სახელებს, როგორიცაა: „ასირია“, „ასირიული“, „ასირიის“, „ქიცუვატნა“, „ხატუსილი“, ნაცვლად - „ასურეთისა“, „ასურულისა“, „ქიცუვათნასი“, „ხათუსილისა“.

ნაშრომი კარგადაა ილუსტრირებული. ტექსტში ჩართულ 19 სურათზე, კლასიფიცირებულ ახალ არქეოლოგიურ მასალასთან ერთად, სამი სქემაცაა მოცემული. პირველი სუფსა-ჭოროხის ორმდინარეთის არქეოლოგიურ ძეგლებს გვაცნობს, მეორე - ძველკოლხური რკინის მეტალურგიის სანარმოო კერებს, ხოლო მესამე - ჩოლოქ-ოჩხამურის ხერთვისის

ზონის არქეოლოგიურ ძეგლებს. ვფიქრობთ, რომ ამ სქემებთან ერთად საჭირო იყო დასავლეთ საქართველოს სქემატური გეოგრაფიული რუკის დართვაც სათანადო არქეოლოგიური ძეგლების ჩვენებით. ამგვარი რუკა კიდევ ერთი დამატებითი არგუმენტი შეიძლება გამხდარიყო საკვლევი რეგიონის მნიშვნელობასთან და განსაკუთრებულობასთან დაკავშირებით, რაზედაც ავტორი სავსებით სამართლიანად ბევრჯერ მიუთითებს.

დაბოლოს, კვლავ აღვნიშნავთ, რომ ნანა ხახუტაშვილის სარეცენზიო მონოგრაფია ახალგაზრდა მკვლევრის სერიოზული სამეცნიერო კვლევა-ძიებების ნაყოფიერ შედეგს წარმოადგენს. ვიმედოვნებთ, რომ მომავალში ავტორი კვლავ განაგრძობს არჩეული მიმართულებით მოღვაწეობას.

„...ჟამთააღმწარღობა ჟამგარიზის მატყუალაჲა არს და არა თუალახჲა ვისიჲა...“

საქართველოში მიმდინარე ეთნოპოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური პროცესების მეცნიერული ანალიზით დაინტერესებულ მკითხველს ჩვენი საზოგადოებისათვის კარგად ცნობილმა ისტორიკოსებმა, ბატონებმა გიორგი ჟორჯოლიანმა, ან. განსვენებულმა სომლომონ ლეკიშვილმა, ლევან თოიძემ და ედიშერ ხოშტარია-ბროსემ 1995 წელს ნაშრომის

„აფხაზეთის კონფლიქტის ისტორიული და სამართლებრივი ასპექტები“ (საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ეროვნულ ურთიერთობათა კვლევის ცენტრი, თბილისი, „მეცნიერება“), აღდგენილი მეორე შევსებული გამოცემა შესთავაზეს (რედაქტორი - აკად. როინ მეტრეველი, რეცენზენტი - აკად. მარიამ ლორთქიფანიძე).

ნაშრომი ძირითადად ორიენტირებულია საქართველოს ფარგლებს გარეთ მყოფ მკითხველზე, რომელსაც მთელ რიგ ობიექტურ თუ სუბიექტურ მიზეზთა გამო წლების მანძილზე არ გააჩნდა სრული დ პირუთვნელი ინფორმაცია საქართველოს ძველი და ახალი ისტორიის აქტუალურ პრობლემებზე.

ნიგნში ფართოდაა მოხმობილი დოკუმენტური და საარქივო მასალა, ქართველი, აფხაზი და უცხოელი ავტორების ნააზრევნი; ქრონოლოგიური თანამიმდევრობითაა განხილული აფხაზეთის - საქართველოს ერთ-ერთი ძირძველი მხარის - ისტორიული განვითარების ძირითადი ეტაპები უძველესი დროიდან დღემდე; დამაჯერებლადაა ნაჩვენები, თუ როგორ ხორციელდებოდა საქართველოში დაპყრობილ ქვეყნებზე ბატონობის უზრუნველყოფის მექანიზმი *divide et impera* („დაპყავ და იბატონე“), რომელიც ჯერ კიდევ იმპერიული ამბიციებით შეპყრობილმა ძველმა რომაელებმა შეიმუშავეს. ნარმოდგენილი დოკუმენტური მასალა არაორაზროვნად ადასტურებს ამ მექანიზმის რეალიზაციის ისტორიას აფხაზეთში, როდესაც ცარისტული რუსეთი, უფრო გვიან კი, ჯერ საბჭოთა იმპერია, ხოლო შემდეგ დანგრეული იმპერიის რესტავრაციისათვის მებრძოლი ბნელი ძალები ყოველ ღონეს ხმარობდნენ, რათა ხელეყოთ საქართველოს ისტორიულად ჩამოყალიბებული ტერტორიული მთლიანობა, დაეპირისპირებინათ საქართველო და მისი განუყოფელი ნაწილი - აფხაზეთი, ქართველები და აფხაზები. უფრო მეტიც: აფხაზეთი სუვერენული საქართველოს რესპუბლიკის წინააღმდეგ ბრძოლის პლაცდარმად, XX საუკუნის ვანდეად ექციათ.

განსახილველი ნაშრომის გაცნობისას კიდევ ერთხელ ვრწმუნდებით, რომ საუკუნეთა მანძილზე იმპერიული რუსეთის მიზანს აფხაზეთში ქართველების, ქართული ენის, დამწერლობის, საგანმანათლებლო კერების, ქართული ეკლესიის და საერთოდ, ყოველივე ქართულის ძირფესვიანად ამოძირკვა წარმოადგენდა. წიგნში ამ თვალსაზრისით საყურადღებო არაერთ დოკუმენტს ვეცნობით. ასე, მაგალითად, კავკასიაში სამოქალაქო საქმეთა მთავარმართებელი თავადი გოლიცინი და ეგზარხოსი ალექსი სინოდის ობერპროკურორს წერდნენ: „სოხუმის ეპარქია... სასურველი იქნება გავაცალკევოთ უკიდურესად არასასურველი ქართული გავლენისაგან და ამ მიზნისათვის პატარა და მრავალეროვანი სოხუმის ეპარქიის შეერთება ყუბანის მხარისათვის მეტად სასარგებლო იქნება. ყუბანის მხარე ითვლის 1. 7. 16. 345 სულს წმინდა რუსულ მართლმადიდებელ მოსახლეობას. ამ მასაში ადვილად გაითქვიფება შავი ზღვის სანაპიროს 100 000 მრავალეროვანი მოსახლეობა (გვ. 15; იხ. აგრეთვე საქ. ც. არქ. ფ. 37, საქ. №2707, ფ. 1-18; თ. სახოკია, კრებული, თბილისი, 1969, გვ. 65). იგივე მზაკვრული თვალსაზრისია დადასტურებული ავტორების მიერ ქუთაისის გუბერნიის სამხედრო გუბერნატორის მოადგილის რაპორტშიც (15 სექტემბერი, 1887 წ.), სადაც, კერძოდ, ნათქვამია: „ქართული მოძრაობა სოხუმის მხარეში აბრკოლებს მხარის გარუსებას“. არანაკლები ცინიზმითაა აღსავსე ნაშრომში მოტანილი კავკასიის ცნობილი მკვლევრის ე. ვეიდენბაუმის შემდეგი სიტყვებიც: „აფხაზური ენა, რომელსაც არ გააჩნია დამწერლობა და ლიტერატურა, განწირულია. იგი ახლო მომავალში, რასაკვივრელია, გაქრება. საკითხავი ისაა, რომ კულტურული იდეებისა და ცნებების გამავრცელებლის როლი რუსულმა უნდა ითამაშოს და არა ქართულმა. ამიტომ მე მგონია, - აცხადებს იგი, - რომ აფხაზური დამწერლობის დაფუძნება თვითმიზანი კი არ უნდა იყოს, არამედ მხოლოდ საშუალება, რათა ეკლესიისა და სკოლის მეშვეობით მოიხსნას

ქართული ენის ცოდნის აუცილებლობა და იგი თანდათანობით სახელმწიფო ენით (ე. ი. რუსულით - ნ. ხ.) შეიცვალოს". (გვ. 16). საგულისხმოა, რომ ეს ციტატა ავტორების მიერ აფხაზი ისტორიკოსების მონოგრაფიებიდანაა მოტანილი (იხ. Инал-ипа Ш. Д., Абхазы, Сухуми, 1965, с.163-164; Анчабадзе З. В., Очерки этнической истории абхазского народа, Сухуми, 1976, с. 960).

ნაშრომში საკვებით სამართლიანადაა აღნიშნული, რომ „რუსიფიკატორულ პოლიტიკაში განსაკუთრებული ადგილი კოლონიზაციას ეთმობოდა“. ავტორების აზრით, ამ მხრივ ნიშანდობლივია რუსეთის ცარიზმის მიერ განხორციელებული ღონისძიებები ე. წ. მუჰაჯირობის შემდგომ ხანაში, როდესაც თურქეთში მაჰმადიანი აფხაზების მასობრივად გადასახლებას გამოთავისუფლებულ მიწაზე, მდ. ბზიფის ორივე მხარეს, კაზაკების ჩამოსახლება მოჰყვა, ხოლო შავიზღვისპირეთში - რუსების, ბულგარელების, გერმანელების, ბერძნებისა და ესტონელების. თანაც მოახალშენეებს 15 დესეტინა მიწა ეძლეოდა, რუს მემამულეებს, მაღალი წოდების სამხედრო პირებსა და სახელმწიფო მოხელეებს - 8 ათასი დესეტინა, ხოლო ქართველებსა და აფხაზებს მხოლოდ - 5.

ავტორები საგანგებოდ ამახვილებენ ყურადღებას და დოკუმენტურ მონაცემებზე დაყრდნობით დამაჯერებლად ასაბუთებენ, თუ რაოდენ უსუსურია აფხაზური აგრესიული სეპარტიზმის ლიდერთა განცხადებები აფხაზეთში თითქოსდა ქართველების მიერ განხორციელებული ასიმილატორული პოლიტიკისა და დემოგრაფიული ექსპანსიის შესახებ. ამ თვალსაზრისით ძალზე მნიშვნელოანია შემდეგი მონაცემები: 1989 წლის საკავშირო აღწერის მიხედვით, საქართველოში მცხოვრებ აფხაზთა საერთო რაოდენობიდან ქართულს 2,4 პროცენტი ფლობდა, რუსულს - 80,5 პროცენტი, ხოლო აფხაზეთში მცხოვრებ აფხაზთაგან ქართულს მხოლოდ 1,6 პროცენტი ფლობდა, იმ დროს, როდესაც რუსულს 81,5 პროცენტი (ავტორები აქვე შეგვახსენებენ, რომ XIX საუკუნის მე-

ორე ნახევრამდე ჯერჯერობით ცნობილი არ არის არც ერთი დოკუმენტი, არც ერთი ნაწარმოები, დაწერილი აფხაზურ ენაზე ქართული ან რომელიმე სხვა დამწერლობის გამოყენებით და რომ 1810 წ. რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში აფხაზეთის ნებაყოფლობითი შესვლის თაობაზე შედგენილი დოკუმენტის - თხოვნის დედანი ქართულენოვანი იყო, გვ. 45).

კიდევ უფრო შთამბეჭდავია შემდეგი მონაცემები: 1886 წლიდან 1989 წლამდე აფხაზეთში რუსი ეროვნების მოსახლეობა თითქმის 70-ჯერ გაიზარდა (1216 კაციდან 74541-მდე), სომხური 70-ჯერ და მეტად (1090 კაციდან 76 541-მდე), ხოლო ქართული, საკუთარ სამშობლოში - აფხაზეთში, მხოლოდ 3,5-ჯერ (!!!). ამასთანავე, 1886 წელს სოხუმში 3 აფხაზი (1 მამაკაცი და 2 ქალი) და 3 632 ქართველი ცხოვრობდა, ხოლო 1989-წელს 14922 აფხაზი და 49460 ქართველი. იმავე 1886 წ. გუდაუთაში 184 აფხაზი და 601 ქართველი ცხოვრობდა, 1989 წელს კი - 7138 აფხაზი და 1944 ქართველი. 1886 წ. ოჩამჩირეში არც ერთი აფხაზი არ იყო, ქართველთა რიცხვი კი 5515-ს შეადგენდა. 1989 წ. ოჩამჩირეში უკვე 3 664 აფხაზი და 11688 ქართველია აღრიცხული. 1959-1989 წლებში აფხაზეთის სხვადასხვა ქალაქში (სოხუმი, ტყვარჩელი, გაგრა) აფხაზური მოსახლეობის ზრდის მაჩვენებელი რამდენჯერმე აღემატებოდა ამავე ქალაქებში ქართული მოსახლეობის ზრდის მაჩვენებელს. აქ ავტორები აღნიშნავენ, რომ 1989 წ. აღწერის მასალებით, საქართველოში ყოველ კვადრატულ კილომეტრზე. საშუალოდ 78 კაცი ცხოვრობდა, მათ შორის აჭარაში - 131, ხოლო აფხაზეთში - მხოლოდ 60.

წიგნში საკმაოდ სრულადაა წარმოდგენილი კონფლიქტის წინარე ხანაში აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული განვითარების სურათი. ორი გვერდი ეთმობა ქართველებისაგან „დაჩაგრულ“ აფხაზეთში არსებული სხვადასხვა კულტურულ-საგანმანათლებლო, სამეცნიერო დაწესებულებ-

ებისა და სტრუქტურების ჩამონათვალს. ავტორები შეახსენებენ მკითხველს, რომ აფხაზეთში (რომელიც საქართველოს მთელი ტერიტორიის 12,5 პროცენტს შეადგენს, ხოლო მოსახლეობის რაოდენობით საქართველოს მოსახლეობის 10 პროცენტს) 1989-1990 სასწალო წლისათვის 73 აფხაზური და შერეული ტიპის საგანმანათლებლო სკოლა და 20 სამეცნიერო-კვლევითი დაწესებულება არსებობდა, მათ შორის ისეთი მსხვილი სასწავლო დაწესებულებები, როგორიცაა აფხაზური (!) სახელმწიფო უნივერსიტეტი, სუბტროპიკული კულტურების ინსტიტუტი, დ. გულიას სახელობის ენის, ლიტერატურისა და ისტორიის ინსტიტუტი, ექსპერიმენტური თერაპიისა და პათოლოგიის ინსტიტუტი, ფიზიკა-ტექნიკის ინსტიტუტი, თბილისის უმაღლესი სასწავლებლების რამდენიმე ფილიალი, სასოფო-სამეურნეო და ინდუსტრიალური ტექნიკუმები, სამედიცინო, მუსიკალური და სამხატვრო სასწავლებლები და სკოლები, პროფესიულ-ტექნიკური სასწავლებლები და ა. შ. აფხაზეთის ავტონომიურ რესპუბლიკაში ფუნქციონირებდნენ სახელმწიფო ნაციონალური თეატრი, სახელმწიფო მუზეუმი, სურათების სახელმწიფო გალერეა, სახელმწიფო საჯარო ბიბლიოთეკა, საქართველოს მწერალთა, კომპოზიტორთა, მხატვართა, არქიტექტორთა კავშირებისა და მუსიკალურ-ქორეოგრაფიული საზოგადოების განყოფილებები, ცეკვისა და სიმღერის ნაციონალური სახელმწიფო ანსამბლები, სახელმწიფო საგუნდო კაპელა, რესპუბლიკის კულტურული და სულიერი განვითარებისათვის აუცილებელი არაერთი სხვა დაწესებულება. აფხაზურ ენაზე ხორციელდებოდა რადიო და ტელემაუწყებლობა. 1988 წლის მონაცემებით, ქართველთაგან „დისკრიმინირებული“ და „შევიწროებული“ აფხაზები ყოველ 10 000 კაცზე მშობლიურ ენაზე გამოცემული წიგნებისა და ბროშურების დასახლების რაოდენობით (4,3 დასახელება) ყოფილ საბჭოთა კავშირში პირველ ადგილზე იყვნენ, ხოლო ქართველები - 13-19-ზე (0,3 დასახე-

ლება). თითქმის ასეთივე ვითარებაა გამოცემათა ტირაჟების თვალსაზრისითაც, სადაც აფხაზები მხოლოდ ესტონელებსა და ლატვიელებს უთმობდნენ პირველობას. წიგნში ისიცაა შენიშნული, რომ აფხაზურ ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლებში აფხაზებისავე ნებით, მშობლიურ ენაზე სწავლება მხოლოდ 1-4 კლასებში ხორციელდებოდა, 5-11 კლასებში კი სწავლის პროცესი რუსულ ენაზე წარიმართებოდა. ამასთანავე, საქართველოს სახელმწიფო ენა - ქართული არც ერთი ამ სკოლის სასწავლო პროგრამაში შეტანილი არ იყო. ავტორები კიდევ ერთ უპრეცედენტო მომენტზე მიაქცევენ მკითხველის ყურადღებას: აფხაზეთი სსრკ-ს ყოფილი ავტონომიური რესპუბლიკებიდან ერთადერთი იყო, რომლის კონსტიტუცია საქართველოს რესპუბლიკის სახელმწიფო ენასთან (ქართულთან) ერთად სახელმწიფო ენის სტატუსს ანიჭებდა აფხაზურს, რომელიც ავტონომიური რესპუბლიკის მოსახლეობის მხოლოდ 1/6-სთვის იყო მშობლიური.

წიგნში სხვა არანაკლებ საყურადღებო მონაცემებია მოყვანილი აფხაზეთში არსებული პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური ვითარების ობიექტური სურათის წარმოსაჩენად. ძნელია არ დაეთანხმო ავტორების დასკვნას: “საქართველოში აფხაზები არა მხოლოდ არ იყვნენ დისკრიმინირებულები, არამედ პირიქით - მათთვის შექმნილი იყო ყველა შესაძლებელი პირობა ნაციონალურ-კულტურული, სოციალურ-პოლიტიკური და ეკონომიკური განვითარებისათვის. უფრო მეტიც, აფხაზეთში პარადოქსული სიტუაცია შეიქმნა – მწვავედ დაისვა საკითხი ქართველთა უფლებებისა და თავისუფლების დაცვისა“ (გვ. 43).

აფხაზეთში კონფლიქტის ერთ-ერთი ძირითადი წინაპირობა, ავტორების აზრით, ის გარემოება იყო, რომ მრავალწლოვანი გარე ზეწოლის შედეგად აფხაზეთში მიზანმიმართულად ინგრეოდა ორი მოძმე ხალხის, ქართველებისა და აფხაზების მრავალსაუკუნოვანი ისტორიულ-კულტურული ერთო-

ბა, მათ საერთო სამშობლოში იქმნებოდა და ინერგებოდა ახალი ხელოვნური აფხაზურ-რუსული კულტურული არეალი (გვ. 45).

ნაშრომში სწორადაა დანახული აფხაზეთში პოლიტიკური კონფლიქტის ჯერ ეთნოპოლიტიკურ, ხოლო შემდეგ ეთნოტერიტორიულ კონფლიქტში გადაზრდის რთული მექანიზმი (გვ. 48); მართებულადაა შეფასებული რუსეთის რეაქციული ძალების როლი აფხაზეთში ინტერფრონტის ტიპის „აიდგილარას“, „სლავური სახლის“, სომხური „კრუნკისა“ და სხვა პროფაშისტური იდეოლოგიის მატარებელი საზოგადოებების შექმნაში; ობიექტურადაა ნაჩვენები ომისათვის მზადების მზაკვრული გეგმა, იდეის „აფხაზეთი ქართველების გარეშე“ განხორციელების გზები და საშუალებები (გვ. 49 და შმდ.). ხაზგასმითაა აღნიშნული, რომ კავკასიის ხალხთა კონფედერაცია იმთავითვე შეიქმნა სსრ კავშირის შენარჩუნების დაუოკებელი იმპერიული ზრახვებით შეპყრობილი ძალების მიერ, ერთადერთი მიზნით - დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლი საქართველოს დასასჯელად, საქართველოსგან მისი ძირძველი, ისტორიულად განუყოფელი ტერიტორიის - აფხაზეთის წასაგლეჯად. ნიშანდობლივია, როგორც შენიშნავენ ავტორები, რომ სოხუმის დაცემის შემდეგ, ჩრდილო კავკასიაში კონფლიქტების დაწყებისთანავე, ე. წ. კონფედერაციამ ფაქტობრივად შეწყვიტა არსებობა.

განსახილველ ნაშრომში საყურადღებო ფაქტებია წარმოდგენილი ვ. არძინბას მიერ საქართველოს სახელმწიფოსათვის გამოცხადებული „კანონთა ომის“ შესახებ, როდესაც აფხაზეთის ამჟამინდელი თვითმარქვია პრეზიდენტი სამართლებრივი ნორმებისა და რეგლამენტის უხეში დარღვევის გზით, თვითნებურად ღებულობდა სერიოზული შედეგების მომტან მთელ რიგ გადაწყვეტილებას საქართველოს იურისდიქციიდან აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის გამოსაყვანად (გვ. 50 და შმდ.)

ნიგნის ორივე გამოცემას (1994, 1995 წწ.) ერთვის საყურადღებო ინფორმაციის შემცველი დოკუმენტები, რომლებიც მნიშვნელოვნად აფართოებს ჩვენს თვალსაწიერს საქართველოს უახლოესი ისტორიის შესახებ.

ამგვარად, შემოთავაზებული მოკლე მიმოხილვიდანაც ნათელია, რომ ნაშრომი „აფხაზეთის კონფლიქტის ისტორიული და პოლიტიკურ-სამართლებრივი ასპექტები“ ქართული მეცნიერული და პოლიტიკური ლიტერატურის დიდი შენაძენია. გადაჭარბებული არ იქნება თუ დავძენთ, რომ გიორგი ჟორჯოლიანის, სოლომონ ლეკიშვილის, ლევან თოიძისა და ედიშერ ხოშტარია-ბროსეს ერთობლივი ნამოღვაწარი სავსებით ესადაგება ჩვენი დიდი წინაპრის, „ასწლოვან მატთანედ“ ნოდებულის თხზულების ავტორის ბრძნულ შეგონებას „...უამთააღმწერლობა ჭეშმარიტის მეტყუელება არს და არა თუალახმა ვისიმე...“

სასიამოვნო მოვალეობად მიმაჩნია იმის აღნიშვნაც, რომ დასახელებულმა ავტორებმა სულ ახლახან წარმოდგენილი ნაშრომის ინგლისურენოვანი ვარიანტიც გამოაქვეყნეს. მისასალმებელია ისიც, რომ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ეროვნულ ურთიერთობათა კვლევის ცენტრი (დირექტორი გ. ჟორჯოლიანი) გამოსაცემად ამზადებს ისტორიული ნარკვევების კრებულს, სადაც სხვადასხვა ხასიათის წერილობითი წყაროების საფუძველზე მეცნიერულადაა შესწავლილი აფხაზეთის (საქართველოს) ისტორიის კარდინალური პრობლემები.

თანამედროვე ეთნოოლიტიკური კონფლიქტები საქართველოს ისტორიის კონტაქტში

საქართველოს ისტორიით დაინტერესებულ ინგლისურენოვან მკითხველს კიდევ ერთ სერიოზულ მეცნიერულ გამოკვლევასთან შეხვედრის შესაძლებლობა მიეცა. ნიუ-იორკში, ინგლისურ ენაზე გამოაქვეყნდა ცნობილი ქართველი ისტორიკოსის, პროფესორ ავთანდილ მენთეშაშვილის მონოგრაფია „მღელვარება კავკასიაში“.

დახედავ მაღალ პოლიგრაფიულ დონეზე გამოცემული წიგნის თეთრ გარეკანს, დაინახავ ცადაზიდული კავკასიონის მწვერვალების ცისფერ კონტურებს და მაშინვე საოცარი ტკივილისა და სინანულის გრძნობა გეუფლება. გახსენდება, რომ სწორედ ამ მთების ორივე მხარეს, ამიერ და იმიერკავკასიაში, ბოლო წლებში იღვრება სისხლი, ინგრევა ათასწლეულების მანძილზე შექმნილი ფასეულობები, სუფევს სისასტიკე, განუკითხაობა, ადამიანთა და ხალხებს შორის უნდობლობა, ურთიერთდაპირისპირება, მათი გენოფონდების უმოწყალო განადგურება, ეთნიკური წმენდა, მამა-პაპათა ნაფუძარიდან ათასობით ადამიანის იძულებითი აყრა, საუკუნეთა მანძილზე ჩამოყალიბებულ ეთნოკულტურულ ერთობათა დაშლა და სხვა მრავალი საბედისწერო მოვლენა.

წიგნის საკვლევი პერიოდი საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის არსებობის წლებს (1918-1921 წწ.) მოიცავს, თუმცა აქვე დავძენ, რომ განსახილველ მონოგრაფიაში 1918-1921 წლების წინარე ხანის საქართველოში მიმდინარე მწვავე პოლიტიკური პროცესებიც საკმაოდ ღრმად და სისტემურად არის წარმოდგენილი. ავტორმა მიზნად დაისახა ისტორიული ფაქტებისა და მოვლენების მეცნიერული ანალიზის საფუძველზე წარმოეჩინა იმ წლების საქართველოს ისტორიის მნიშვნელოვანი, დღემდე ნაკლებად შესწავლილი ასპექტები.

ნაშრომის უპირველესი ღირსება მისი წყაროთმცოდნეობითი ბაზის სიახლე და სიმდიდრეა. ავთანდილ მენტეშაშვილმა ფართოდ გამოიყენა აშშ-ში, ჰარვარდის უნივერსიტეტში დაცული საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობის არქივი, რამაც საშუალება მისცა მას, ქართველ ისტორიკოსთაგან პირველს, მეცნიერულ მიმოქცევაში შეეტანა და ფართო მკითხველი საზოგადოებისათვის ხელმისაწვდომი გაეხადა სრულიად ახალი დოკუმენტური მასალა. ავტორმა, ამასთანავე, შრომატევადი სამუშაო შეასრულა სხვა არქივებში დაუნჯებული, მაგრამ სხვადასხვა მიზეზით დღემდე გამოუყენებელი დოკუმენტების გამოსაველენადაც. კერძოდ, მან სკრუპულოზური კვლევა-ძიება ჩაატარა ყოფილი სკკპ ცკ-თან არსებულ მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის ცენტრალური არქივის, საქართველოში მისი ფილიალის ფონდებში, რუსეთის საგარეო პოლიტიკის არქივში, საქართველოს ცენტრალურ სახელმწიფო ისტორიულ არქივში, სადაც ასევე ახალი მონაცემები მოიძია 1918-1921 წლების საქართველოს და კავკასიის შესახებ.

საქართველოს ისტორიაში ნაკლებად ჩახედულ ან მავანთა მცდელობის შედეგად არასწორად ორიენტირებულ მკითხველს ავთანდილ მენტეშაშვილი ნიშანდობლივ ფაქტებს აწვდის საქართველოს ძირძველ მხარეში - აფხაზეთში რუსეთის მიერ ბოლო საუკუნეების მანძილზე თანმიმდევრულად, სხვადასხვა მზაკერული ხერხით განხორციელებული ანტიქართული პოლიტიკის შესახებ.

წიგნში ფაქტებზე დაყრდნობით ნაჩვენებია, თუ როგორ ცდილობდა მეფის რუსეთი დაერღვია საუკუნეთა მანძილზე ისტორიულად ჩამოყალიბებული საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობა. ამ კონტექსტში იხილავს ავტორი რუსეთის იმპერატორის 1904 წლის ბრძანებულებას, რომლის საფუძველზე, რუსეთისავე მეცადინეობით ადრე დაარსებული სოხუმის ოლქიდან (აფხაზეთიდან) გაგრის კლიმატური სადგური გამოიყო

და ადმინისტრაციულად შავი ზღვის გუბერნიის სოჭის მხარეს დაექვემდებარა. ამიერიდან საქართველო-რუსეთის სახელმწიფო საზღვარი მდ. ბზიფზე უნდა გასულიყო. საქართველოს ისტორიული საზღვრების ამგვარი ხელყოფის შედეგად შავი ზღვის გუბერნიამ საქართველოს კუთვნილი 150 000 დესეტი-ნა სახაზინო ტყე და მთის საზაფხულო საძოვრები შეიძინა, რომლითაც ადრე გუდაუთის მოსახლეობა სარგებლობდა. ხელისუფლება ყოველ ღონეს ხმარობდა, რათა გაგრის რაი-ონი, შავი ზღვის გუბერნიაში იმ დროს მოქმედი შეღავათების საფუძველზე, რუსი ეროვნების წარმომადგენლებით დაესახ-ლებინა.

მონოგრაფიაში მეტად საგულისხმო მასალაა მოხმობი-ლი რუსეთის მიერ ხელყოფილი საქართველოს ისტორიული საზღვრის აღდგენასთან დაკავშირებით ქართველ პოლიტი-კოსთა ძალისხმევის შესახებ. ამ თვალსაზრისით განსაკუთ-რებულ ყურადღებას იმსახურებს ავტორის მიერ ჰარვარდის უნივერსიტეტის არქივში მოძიებული ერთი დოკუმენტი - 1919 წლის 23 მაისით დათარიღებული ოქმი, რომელშიც სიტყვა-სიტყვითაა დაფიქსირებული დენიკინის ემისრის, ინგლისელ გენერალ ბრიგის, ე. გეგეჭკორსა და ნ. რამიშვილს შორის გა-მართული მწვავე დისკუსია საქართველოსათვის ამ ესოდენ საჭირობოროტო პრობლემაზე.

ა. მენტეშაშვილი ფაქტების მოშველიებით დამაჯერებ-ლად წარმოუდგენს მკითხველს, იმ იდეოლოგიას, რომელიც ათწლეულების მანძილზე ასაზრდოებდა აფხაზურ სეპარა-ტიზმს, შოვინიზმს, ნაციონალიზმს და ანტიქართულ განწყო-ბილებას. წიგნში ისიცაა ხაზგასმული, რომ აფხაზეთის ინტე-ლიგენციას არასოდეს უფიქრია საქართველოსთან, ქართველ ხალხთან ძმობისა და მეგობრობის კავშირურობათა გაწყვეტა. ავტორი სავსებით მართებულად ამახვილებს ყუ-რადღებას გენერალ-ადიუტანტ სვიატოპოლკ-მირსკის სა-ხელზე აფხაზეთისა და სამურზაყანოს თავადაზნაურობის

მიერ ჯერ კიდევ 1870 წლის 23 მარტს შედგენილ მოხსენებით ბარათზე. მასში პირდაპირაა ნათქვამი, რომ აფხაზეთი, პოლიტიკური, ეკონომიკური, კულტურული თვალსაზრისით, ძველთაგანვე საქართველოს განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა. აფხაზეთის ტოპონიმიკა, აფხაზეთის რელიგია, წესჩვეულებები, სახლ-კარი, ტანსაცმელი, კვების კულტურა, სასოფლო-სამეურნეო იარაღი, მიწათმოქმედების წესები, სხვა მისთანანი ზუსტად ისეთივეა, როგორიც სამეგრელოში. ერთადერთი, რაც აფხაზებს ქართველებისაგან განასხვევებს - ენაა.

ქართულ-აფხაზური ურთიერთობის ისტორიის თვალსაზრისით არანაკლებ საინტერესოა თბილისში 1916 წელს ჩასული აფხაზური დეპუტაციის მიერ შედგენილი ბარათი, რომელიც თბილისში მყოფ რუსეთის მეფის ნაცვალს აფხაზი ხალხის სახელით გადაეცა. მასში აფხაზეთის სკოლებში მაინცდამაინც ქართულ და აფხაზურ ენებზე სწავლების წარმართვის კატეგორიული მოთხოვნაა.

მრავალ „ბრალდებას“ შორის, რომელსაც აფხაზი სეპარატისტები და მათი ძველი თუ ახალი „გულშემატკივარნი“ საქართველოს, ქართველ ხალხს უყენებენ, ეს ისაა, რომ თითქოს საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მესვეურებმა დაარღვიეს აფხაზეთთან 1918 წლის 9 თებერვალს და 18 ივნისს დადებული ხელშეკრულებები და სამხედრო ძალის გამოყენებით განიზრახეს საქართველოსთვის აფხაზების კუთვნილი ტერიტორიის იძულებით შეერთება, აფხაზი ხალხის დამოუკიდებლობის ლიკვიდაცია და ა. შ. და ა. შ. ავთანდილ მენტეშაშვილის მონოგრაფიაში „მღელვარება კავკასიაში“ მდიდარი საარქივო მასალის საფუძველზე თვალნათლივანა ჩვენები ამგვარი უპასუხისმგებლო განცხადებების სრული შეუსაბამობა იმ დროს რეალურად არსებულ ვითარებასთან.

მეცნიერი სავსებით სამართლიანად შეახსენებს ამ „ბრალდებათა“ ავტორებს, რომ რეპრესიები, რომელსაც საქარ-

თველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა ახორციელებდა, ბოლშევიზმისა და მისი ერთგული იმ მიმდევრების წინააღმდეგ იყო მიმართული, რომლებიც იარაღით ებრძოდნენ საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკას და სრულიადაც არ ისახავდა მიზნად აფხაზეთისა და ოსების უფლებათა ხელყოფას. ბოლშევიკების ანტისახელმწიფოებრივი შეაიარაღებული გამოსვლების ჩახშობა საქართველოს სხვა მხარეებშიც (ლეჩხუმი, საჩხერე, დუშეთი, ზუგდიდი) მიმდინარეობდა. მეამბოხეთა წინააღმდეგ მონყობილი ყოველი სამხედრო ოპერაცია წინასწარ იგეგმებოდა და იხილებოდა საქართველოს დემოკრატიული მთავრობის ან ამიერკავკასიის სეიმის სხდომებზე. ეს იძულებითი ღონისძიებები, უპირველეს ყოვლისა, ანარქიის წინააღმდეგ იყო მიმართული. დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა საგარეო ფაქტორსაც. საქმე ისაა, რომ სწორედ მაშინ შეიქმნა იმის რეალური საფრთხე, რომ თურქეთის მთავრობა (რომელსაც მხარს უჭერდნენ აფხაზეთის პროთურქულად განწყობილი მაღალი წრეების წარმომადგენლები) ხელთ იგდებდა აფხაზეთს.

წიგნში საგულისხმო ცნობებია თავმოყრილი 1921 წლის 21 მაისის საქართველოს რევკომის მიერ მიღებული დეკლარაციის შედეგად შექმნილი აფხაზეთის სსრ-ს არსის შესახებაც. დოკუმენტურ მასალაზე დაყრდნობით, ავთანდილ მენთეშაშვილი დამაჯერებლად ასაბუთებს აფხაზეთის ამ ახალი სტატუსის (აფხაზეთის საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკა) იმთავითვე ფორმალურ ხასიათს. სავსებით მართებულად ამახვილებს ყურადღებას შემდეგზე: 1920-1921 წლებში რსფსრ-მ საკავშირო, ე. წ. მუშურ-გლეხური ხელშეკრულებები არაერთ მოკავშირე რესპუბლიკასთან (და მათ შორის საქართველოსთანაც) დადო, სადაც დე იურედ ცნობდა რესპუბლიკების დამოუკიდებლობას და სუვერენიტეტს. გამოწვევის ამ თვალსაზრისით აფხაზეთის სსრ წარმომადგენდა, რომელთანაც ამგვარი ან სხვა ხასიათის რაიმე ხელშეკრუ-

ლება არც მაშინ და არც შემდგომში რსფსრ-ს არ გაუფორმებია.

როგორც ჩანს, ზოგიერთი აფხაზი ლიდერის მცდელობას საქართველოდან აფხაზეთის გამოყოფის თაობაზე, ცენტრში, მრავალი ფაქტორის გათვალისწინებით, უკვე საკმაოდ სკეპტიკურად უყურებდნენ და დიდ მნშვნელობას აღარ ანიჭებდნენ. რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობათა ამ ახალ ეტაპზე რსფსრ საქართველოსთან დადებული 1920 წლის 7 მაისის ხელშეკრულებით ხელმძღვანელობდა, ხოლო ეს დოკუმენტი, როგორც ცნობილია, სოხუმის ოლქს (აფხაზეთს) საქართველოს განუყოფელ ნაწილად ცნობდა და არა დამოუკიდებელ რესპუბლიკად.

ავტორი სხვა ფაქტებზეც ამახვილებს მკითხველის ყურადღებას. 1921 წლის 13 სექტემბერს ყარსში გამართულ საერთაშორისო კონფერენციაზე, რომლის მუშაობაშიც რსფსრ-ც მონაწილეობდა, თურქეთისა და ამიერკავკასიის რესპუბლიკებს - საქართველოს, სომხეთისა და აზერბაიჯანს შორის მეგობრობის ხელშეკრულება დაიდო. აფხაზეთის სსრ არც კონფერენციაში მონაწილეობისათვის იყო მიწვეული და არც ხელშეკრულებაში ფიგურირებდა, მიუხედავად იმისა, რომ ამ დროისათვის იგი თავს დამოუკიდებელ საბჭოთა სოციალისტურ რესპუბლიკად მიიჩნევდა. ამგვარი დამოკიდებულება აფხაზეთის ახალი სტატუსისადმი ავტორმა სხვა დოკუმენტებითაც დაადასტურა. კერძოდ, 1921 წლის 28 ნოემბერს ამიერკავკასიის რესპუბლიკების (საქართველო, სომხეთი, აზერბაიჯანი) ფედერაციის შექმნის თაობაზე რკპ (ბ) ცკ-ის სახელზე ვ. ი. ლენინის მიერ გაგზავნილ პროექტში, რომელიც მცირე შესწორებებით 1921 წლის 29 ნოემბერს მიიღეს, მომავალი ფედერაციის სუბიექტებად საქართველო, სომხეთი და აზერბაიჯანი იყო წარმოდგენილი. აფხაზეთის სსრ-ს მოხსენიებას არც ვ. ი. ლენინის პროექტში ვხვდებით და არც ცენტრის მიერ შემუშავებულ დოკუმენტში. „ამგვარად, - დაას-

კენის ა. მენტეშაშვილი, - ნაგულისხმევი იყო სამი რესპუბლიკის - საქართველოს, სომხეთისა და აზერბაიჯანის გაერთიანება. პოლიტბიუროს და ვ. ი. ლენინის აფხაზეთის საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის დამოუკიდებლობის გამოცხადება კანონიერად რომ ეცნოთ, მაშინ, ბუნებრივია, იგი ამიერკავკასიის რესპუბლიკების ფედერაციაში უნდა შესულიყო. მაგრამ ეს, როგორც ცნობილია, არ მოხდა".

ნიშანდობლივია ისიც, რომ საკვლევი პერიოდის არც ერთ პარტიულ დოკუმენტში არ იხსენიება სახელწოდება „აფხაზეთის სსრ“. ამ ხასიათის მასალებში აფხაზეთს, როგორც წესი, „ავტონომიური რესპუბლიკა“ ეწოდება. ასე მაგალითად, 1921 წლის 11 სექტემბერს ი. ბ. სტალინი წერდა ა. ენუქიძეს: „აფხაზეთი დამოუკიდებელი საქართველოს ავტონომიური ნაწილია (!!! - ნ. ხ.). მას თავისი წარმომადგენლები რსფსრ-ში არა ჰყავს და არც შეიძლება ჰყავდეს. ამიტომ რსფსრ-დან იგი კრედიტს ვერ მიიღებს“. ავტონომიურ რესპუბლიკად მოიხსენება აფხაზეთი 1922 წლის 27 თებერვლით დათარიღებულ საქართველოს კპ (ბ) ცკ-ის პრეზიდიუმის მიერ მიღებულ ერთ-ერთ დოკუმენტშიც. საქმე ეხება ცენტრისათვის, ავტონომიური რესპუბლიკებისთვის, არმიისთვის ცაკ-ში გამოყოფილი ადგილების კვოტებს. ეს დოკუმენტი გვამცნობს, რომ „ცენტრს 35 ადგილი გამოეყო, აფხაზეთისა და აჭარისტანის ავტონომიურ რესპუბლიკებს - 3-3 ადგილი“. ავტორის სავსებით მართებული მოსაზრებით, არანაკლებ მნიშვნელოვანია ისიც, რომ სსრკ-ს 1924 წლის კონსტიტუციაში (ძირითად კანონში) აფხაზეთი აჭარასთან ერთად ავტონომიური რესპუბლიკის სტატუსითაა წარმოდგენილი („ავტონომიური რესპუბლიკები აჭარა და აფხაზეთი და ავტონომიური ოლქები სამხრეთ-ოსეთი, მთიანი ყარაბაღი და ნახჭევანი ეროვნებათა საბჭოში თითო-თითო წარმომადგენელს აგზავნის“).

ავტორი სხვა მნიშვნელოვან ფაქტბთან ერთად, იმასაც შეახსენებს მკითხველს, რომ აფხაზეთის სამოკავშირეო რეს-

პუბლიკის სტატუსის შეცვლა ავტონომიურ რესპუბლიკად და საქართველოს შემადგენლობაში შესვლა 1931 წელს, ჯერ აფხაზეთის საბჭოების VI ყრილობამ გადაწყვიტა და მხოლოდ შემდეგ - საქართველოს საბჭოების VI ყრილობამ (!).

მონოგრაფიაში „მღელვარება კავკასიაში“ ქართულ-ოსური ურთიერთობის ისტორიის ერთი მნიშვნელოვანი ასპექტიცაა შესწავლილი. ავთანდილ მენთეშაშვილის მიერ ჰარვარდის უნივერსიტეტში და რუსეთის საგარეო პოლიტიკის არქივებში მიკვლეული 1920 წლის 18 მაისით დათარიღებული „მშრომელი სამხრეთ-ოსეთის მემორანდუმი“ ახალ შუქს ფენს 1920 წლის იმ ცნობილ მოვლენებს, რომელიც მოხდა საქართველოს ერთ-ერთ ისტორიულ მხარეში - შიდა ქართლში, როდესაც ცენტრსა და რკპ (ბ) კავკასიის საოლქო კომიტეტის მესვეურთა წაქეზებითა და ხელშეწყობით, იქ განსახლებული ოსი ბოლშევიკები იარაღით დაუპირისპირნენ საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობას და ომის ქარცეცხლში გაახვიეს საქართველოს ეს ულამაზესი მხარე, ხოლო შემდეგ, ბოლშევიკების მხარდაჭერას მოკლებულნი, ზემოთმითითებული „მემორანდუმით“ რკპ (ბ) ცკ-ს, სრულიად რუსეთის ცკ-ს, სახალხო კომისართა საბჭოს, კავკასიის ფრონტის სამხედრო-რევოლუციურ საბჭოსა და არმიის მთავარსარდლობას დაბეჯითებით თხოვდნენ საბჭოთა რუსეთის შემადგენლობაში უშუალოდ, საერთო საფუძველზე, ბოლშევიკების მიერ „სამხრეთ-ოსეთად“ მონათლულ ქართული მიწის - შიდა ქართლის შესვლას (!). უფრო მეტიც, უტიფრად აცხადებდნენ, რომ „ის, რასაც საქართველოს უწოდებენ“ თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიების სახით, საბჭოთა რუსეთის განუყოფელ ნაწილად უნდა იქცეს. კითხულობ ოსი ბოლშევიკების იმდროინდელი ლიდერების (ვ. სანაკოევის, ს. გაგლოევის, ა. პილიევის, ა. აბაევის და სხვათა) მიერ შექმნილ ამ აღმამფოთებელ „დოკუმენტს“, რომელსაც წიგნში რამდენიმე გვერდი ეთმობა და კიდევ ერთხელ რწმუნდები, რომ სა-

ქართველოში ბოლო წლების მანძილზე მიმდინარე უმწვავესი პროცესების სათავეები მრავალი ათწლეულით დაშორებულ ჩვენსავე წარსულშია საძიებელი.

სასურველია, რომ ეს მშვენიერი გამოკვლევა ქართველ-მა მკითხველმა საზოგადოებრიობამ მშობლიურ ენაზეც იხილოს.

ქართული ისტორიკოსის საერთაშორისო აღიარება

შავიზღვისპირეთში ქართველები უხსოვარი დროიდან სახლობდნენ. საუკუნეთა მანძილზე ჩვენი წინაპრები თავისივე ხელით აგებული სათევზაო და სავაჭრო ხომალდებით უშიშრად სერავდნენ ხან „არასტუმართმოყვარე“, ხანაც „სტუმართმოყვარე“ შავი ზღვის ტალღებს, წარმატებით მისდეოდნენ საზღვაო რენვას, მჭიდრო სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობებს ამყარებდნენ შავიზღვისპირეთის საქართველოსთან ახლო თუ შორს მდებარე ქვეყნებთან. ქართველები შესანიშნავად ფლობდნენ საზღვაო საბრძოლო ხელოვნებასაც. ისინი სპეციალურად აღჭურვილი საბრძოლო კატარღებით იცავდნენ საქართველოს ზღვისპირეთს მრავალრიცხოვანი და სხვადასხვა ჯურის მტრისაგან.

სამნუხაროდ, ოსმალეთის აგრესიის შედეგად, XVIII საუკუნეში საქართველო ფაქტობრივად მოწყდა შავ ზღვას. ის-

ტორიულად საქართველოს კუთვნილი შავი ზღვის ნაწილი სანაპიროთითურთ არც შემდგომში, მეფისა თუ კომუნისტური რუსეთის ბატონობის დროს დაბრუნებია ქართველ ხალხს. ისტორიული ავბედობის შედეგად დაიკარგა ზღვაოსნობის ძველთაძველი ტრადიციები, მიმდინარეობდა ზღვისაგან ქართველი კაცის გაუცხოების სავალალო პროცესი. უფრო მეტიც, ქართულ ცნობიერებაში თანდათანობით დამკვიდრდა ყალბი წარმოდგენა იმის თაობაზე, რომ თითქოს ადრეც ქართველები შავი ზღვის ნაოსნობის თუ ვაჭრობის მხოლოდ პასიური დამკვირვებელნი იყვნენ.

საქართველოში გავრცელებული ასეთი ყალბი წარმოდგენები პირველად ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორმა, პროფესორმა თამაზ ბერაძემ დაარღვია. მკვლევარმა შრომატევადი კვლევა-ძიება ჩაატარა, რათა სერიოზული და უტყუარი მონაცემების საფუძველზე დამაჯერებლად წარმოედგინა შავ ზღვაზე VI-XIX სს-ში საქართველოს საზღვრების ცვალებადობა და ამის მიზეზები. სხვადასხვა ხასიათის წერილობითი პირველწყაროების ანალიზმა საშუალება მისცა ავტორს ქართული ზღვაოსნობის ისტორიის შთამბეჭდავი სურათი შეექმნა. ბუნებრივია, რომ მეცნიერი გვერდს ვერ აუვლიდა შუა საუკუნეებში საქართვეოს ვაჭრობისა და ვაჭრობის ორგანიზაციის საკმაოდ რთული საკითხების კვლევასაც. აქაც თ. ბერაძემ ჩვენი ხალხის ისტორიის მანამდე სრულიად უცნობი ფურცლები გადაგვიშალა. ფასდაუდებელია თ. ბერაძის მიერ ჩატარებული ტერმინოლოგიური ძიებანი, რამაც საშუალება მისცა მკვლევარს აღედგინა და თანამედროვეობის სამსახურში ჩაეყენებინა ძველი ქართული საზღვაო ტერმინოლოგია.

ზემოჩამოთვლილ და სხვა რიგ კარდინალურ პრობლემას თ. ბერაძემ ორი მონოგრაფია მიუძღვნა. პირველი, „ზღვაოსნობა ძველ საქართველოში“, ავტორმა ჯერ კიდევ 1981 წელს გამოაქვეყნა, უფრო გვიან, 1989 წელს თ. ბერაძემ მკითხველ საზოგადოებას ქართული წიგნის შევსებული და გა-

დამუშავებული რუსული ვარანტი ("Мореплавание и морская торговля в средновековой Грузии") შესთავაზა.

სამნუხაროდ, ქართულ ენაზე გამოცემული თ. ბერაძის ნიგნისა და ამავე თემაზე მისსავე დაწერილ სამეცნიერო სტატიების ირგვლივ მსჯელობა საქართველოს სამეცნიერო წრეებს არ გასცილებია. თუმცა ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ თ. ბერაძის მონოგრაფიამ სპეციალისტებისა და მკითხველი საზოგადოების დიდი ინტერესი და დადებითი შეფასება დაიმსახურა.

თ. ბერაძის რუსულენოვანი მონოგრაფიის ბედი კი სხვაგვარი აღმოჩნდა. მან საერთაშორისო ასპარეზი მოიპოვა. ნიგნს დიდი ყურადღებით გაეცნენ პრობლემით დაინტერესებული დასავლეთევროპელი და რუსი მკვლევრები. მისი ეგზემპლარი დღეს აშშ კონგრესის ბიბლიოთეკაში ინახება.

როგორც ახლახან შევიტყვეთ, თ. ბერაძის რუსული მონოგრაფიით იტალიელი სპეციალისტებიც დაინტერესებულან. საქართველომდე მოაღწია გენუის უნივერსიტეტის სამეცნიერო სერიალის „ისტორიულ გამოკვლევათა კრებულის“ 1998 წელს გამოცემულმა XXIII ტომმა. კრებულში გამოქვეყნებულია თ. ბერაძის მონოგრაფიაზე ცნობილი იტალიელი სპეციალისტის აუგუსტა სილვას რეცენზია, სათაურთ: „თამაზ ბერაძის წვლილი შუა საუკუნეების საქართველოს საზღვაო ვაჭრობის ისტორიის შესწავლაში“, სადაც თ. ბერაძის ნაღვანს მაღალი შეფასება ეძლევა. მკვლევარმა საჭიროდ ცნო არა მხოლოდ დანვრილებით მოეთხრო იტალიელი მკითხველისათვის თ. ბერაძის სერიოზული ნააზრევის შესახებ, არამედ რუსულიდან იტალიურად ეთარგმნა კიდევ ქართველი მეცნიერის მონოგრაფიის ერთი თავი. თ. ბერაძის მონოგრაფიაზე საკმაოდ ვრცელი რეცენზიის დასასრულს აუგუსტა სილვა შემდეგს ამბობს: „ჩვენ გადავწყვიტეთ გვეთარგმნა თამაზ ბერაძის მონოგრაფიის VII თავი („შუა საუკუნეების საქართველოს საზღვაო ვაჭრობის ორგანიზაცია“) არა მარტო მის

მიერ შეტანილი წვლილისათვის შავი ზღვის მიმდებარე ქვეყნების ისტორიის შესწავლაში, არამედ, უპირველეს ყოვლისა, ქართველი სწავლულის ღრმა მეცნიერული შინაარსის მქონე შრომის პოპულარიზაციისათვის, შრომისა, რომელიც აქამდე მხოლოდ კავკასიის ქვეყნების ისტორიის მკვლევართათვის თუ იქნებოდა ხელმისაწვდომი".

ავგუსტა სილვას მოყვანილი სიტყვები არა მხოლოდ ქართველი მეცნიერის ნამოღვაწარის აღიარებაა, არამედ იმაზეც მიგვითითებს, რომ ქართული ზღვაოსნობის ისტორიისადმი მიძღვნილი თ. ბერაძის მონოგრაფია აუცილებლად უნდა ითარგმნოს ევროპულ ენებზე, გამოქვეყნდეს და ხელმისაწვდომი გახდეს საზოგადოების ფართო წრისათვის. ეს მით უმეტეს ასეა, თუ გავითვალისწინებთ, იმ მნიშვნელოვან გარემოებას, რომ შავ ზღვას კვლავ უბრუნდება საქართველოსთვის ესოდენ მნიშვნელოვანი სტრატეგიული ფუნქცია, ხოლო დიდი აბრეშუმის გზის აღდგენის, ევროპა-კავკასია-აზიის სატრანსპორტო დერეფნის (TRACECA), სუფსის ტერმინალის ამოქმედების, ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობის მაგისტრალის მშენებლობის, XX-XXI საუკუნების სხვა გრანდიოზული პროექტების განხორციელება უცილობელ რეალობად იქცა.

ს ა რ ო ე ბ ი
CONTENTS
СОДЕРЖАНИЕ

წინათქმა.....	5
----------------------	----------

ქველამოსავლური ძიებანი
ORIENTAL RESEARCHES
ДРЕВНОВОСТОЧНЫЕ ИЗЫСКАНИЯ

ზოგიერთი საკითხი ფრიგიის უძველესი ისტორიიდან.....	7
(საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა XII სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა შემოკლებული ტექსტები, თბილისი, 1961, გვ. 360- 361).	
გორდიონის ყოვლანული სამარხები.....	10
(„კავკასიურ-ახლოდმოსავლური კრებული“, II, თბილისი, 1962, გვ. 255-264).	
მასალაჲი პალესონთის ფრიგიის ისტორიისათვის.....	22
(საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა XIV სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა შემოკლებული ტექსტები, თბილისი, 1961, გვ. 18-19)	
თაბალის ქვეყნის აღმოჩენაბარეობისთვის.....	25
К ВОПРОСУ О МЕСТОНаХОЖДЕНИИ ТАБАЛА.....	54
(„ძველი ისტორიის საკითხები, „კავკასიურ-ახლოდმოსავლური კრებული“), III, თბილისი, 1970, გვ. 64-84)	

TABAL. REMARKS ON THE ETHNOCULTURAL DESCRIPTION OF EASTERN ASIA MINOR. ETHNOPOLITICAL ENTITIES OF THE 9TH-7TH CENTURIES B. C.....	55
(Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, T. XXII, Fasc. 1-4, Budapest, 1974, p. 429-432).	
ქველი ფრიგიული ანბანის გენეზისის საკითხისათვის.....	62
К ВОПРОСУ О ГЕНЕЗИСЕ СТАРОФРИГИЙСКОГО АЛФАВИТА	
(„ქველი ისტორიის საკითხები“ („კავკასიურ-აზღოაღმოსავლური კრებული“), V, თბილისი, 1977, გვ. 86-97).	
ROYAL POWER IN LATE HITTITE POLITICAL ENTITIES.....	75
(Schriften ZUR Geschichte und Kultur Des Alten Orients. Gesellschaft und Kultur im alten Vorderasien, Berlin, 1982, გვ. 122-126).	
სათესა და ხალიფუს აღმოჩენილი ნაპოვნისათვის.....	85
К ВОПРОСУ О МЕСТОНаХОЖДЕНИИ ХАТЕ И ХАЛИТУ УРАРТСКИХ НАДПИСЕЙ.....	97
(„საქართველო და აღმოსავლეთი“, თბილისი, 1984, გვ. 176-185)	
THE “WESTERN MUSKI” IN CENTRAL ANATOLIA.....	98
(მოხსენება, წაკითხული: XXXI Rencontre Assiriologique International, Leningrad, 1984).	
К ИСТОРИИ ТЕРМИНА «ТАБАЛ» АССИРИЙСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ.....	109
THE TERM TABAL OF ASSYRIAN EVIDENCE.....	119
(„Кавказского-Ближневосточный сборник“, VII, Тбилиси, 1984, с. 93-101, 170-171).	

გვიანხეთური ხანის აღმოსავლეთ კაპადოკიის ანთროპონიმიკისათვის.....	121
АНТРОПОНИМИКА ВОСТОЧНОЙ КАПАДОКИИ ПОЗДНЕХЕТТСКОЙ ЭПОХИ.....	127
(„ონომასტიკა“, I, თბილისი, 1987, გვ. 365-372).	
ЛУВИЙСКО-ИЕРОГЛИФИЧЕСКИЕ НАДПИСИ ХАРТАПУ	128
THE LUWIAN-HIEROGLYPHIC INSCRIPTIONS OF HARTAPU	143
(„Кавказского-Ближневосточный сборник“, Тбилиси, 1988, გვ. 84-93, 218).	
ხეთური და გვიანხეთური ხანის იეროგლიფურ-ლუვიური ტექსტები	143
(„ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია“, თბილისი, 1990, გვ. 235-243).	
იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობა როგორც ისტორიული პირველწყარო.....	156
ИЕРОГЛИФИЧЕСКО-ЛУВИЙСКАЯ ПИСЬМЕННОСТЬ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ПЕРВОИСТОЧНИК.....	163
HIEROGLYPHIC-LUWIAN SCRIPT AS A PRIMARY HISTORICAL SOURCE	164
(„ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო“, თბილისი, 1991, გვ. 63-69).	
მეფე და ღვთაება.....	164
ЦАРЬ И БОЖЕСТВО	171
THE KING AND THE DEITY	171
(„ძეგლის მეგობარი“, თბილისი, 1994, №1, გვ. 35-38; 81,85).	

გიგლიური „თუგალ-კაინი“	172
(საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია: „საქართველოს ებრაელთა ისტორია, საქართველო-პალესტინისა და ქართულ- ებრაული ურთიერთობანი“, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1996, გვ. 44).	

წერილობითი წყაროების ქრულის შემსავლი კონტაქტების ინტერპრეტაციისათვის	173
(„ელიო“, №4, თბილისი, 1999, გვ. 3-17).	

HIEROGLYPHIC-LUVIAN INSCRIPTIONS ABOUT THE SOCIAL STRUCTURE OF LATE HITTITE SOCIETY	188
--	-----

იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერები გვიანხეთური საზოგადოების სოციალური სტრუქტურის შესახებ ИЕРОЕЛИФИЧЕСКО - ЛУВИЙСКИЕ НАДПИСИ О СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ ПОЗДНЕ-ХЕТСКОГО ОБЩЕСТВА	197
(საქართველოს ტექნიკური-უნივერსიტეტის „შრომები“, №2 (435), თბილისი, 2001, გვ. 90-94, 149, 154, 159).	

ᵀᵀᵀᵀ – (თარხუნთი) – გვიანხეთური პანთეონის უზენაესი ღვთაება	197
---	-----

ᵀᵀᵀᵀ-(TARḪUNZAS)-LATE HITTITE PANTHEON'S SUPREME DIETY	209
(„მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XXIV, თბილისი, 2001, გვ. 54-62).	

ქართველოლოგიური კიბანნი
KARTVELOLOGICAL RESEARCHES
КАРТВЕЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИЗЫСКАНИЯ

სტრაბონის ერთი სნოზის ინტერპრეტაციისათვის („გეოგრაფია“. XI. 2. 17).....	211
К ИНТЕРПРЕТАЦИИ ОДНОГО СООБЩЕНИЯ СТРАБОНА («ГЕОГРАФИЯ», XI, 2, 17).....	231
FOR THE INTERPRETATION OF A CERTAIN COMMUNICATION OF STRABO (“GEOGRAPHY”, XI, 2, 17).....	232
(„მაცნე“ (ისტორიის სერია), №1, თბილისი, 1984, გვ. 105-116).	
К ВОПРОСУ О РАССЕЛЕНИИ МОСХОВ В VI—V ВВ. ДО Н. Э.....	233
(„ამიერკავკასიის ისტორიის პრობლემები“, თბილისი, 1991, გვ. 7-30).	
„მესხი“ ეთნიკური ტერმინის ისტორიისათვის.....	271
К ИСТОРИИ ЭТНИЧЕСКОГО ТЕРМИНА «МЕСХИ».....	299
TOWARDS THE HISTORY OF THE ETHNIC TERM MESKHI.....	299
(„საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია“, თბილისი, 1993, გვ. 21-42).	
ვახუშტი ბატონიშვილი და მოსხური მთების იდეატოჟიკაციის საკითხი.....	300
(„ვახუშტი ბაგრატიონი – ისტორიკოსი და ეთნოგრაფოსი“, თბილისი, 1997, გვ. 117-132).	

თანამედროვე ეთნოპოლიტიკური კონფლიქტები	
საქართველოს ისტორიის კონტექსტში.....	427
(„საქართველოს რესპუბლიკა“, №51, 1997 წლის5 მარტი, გვ. 4)	
ქართული ისტორიკოსის საერთაშორისო	
აღიარება.....	435
(„საქართველოს რესპუბლიკა“, №86, 1999 წლის 2 აპრილი, გვ. 6).	